179093

I. D. Ștefănescu

ARTA FEUDALĂ în ȚĂRILE ROMÂNE

Pictura murală și icoanele de la origini pînă în secolul al XIX-lea

II 179093

BIBL. CENTR. UNIV.
M. KOGĂLNICEANU
IAȘI
III 179093

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

I. D. ȘTEFĂNESCU

ARTA FEUDALĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

PICTURA MURALĂ ȘI ICOANELE DE LA ORIGINI PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XIX-lea

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

I. D. ȘTEFĂNESCU

ARTA FEUDALĂ
ÎN
ȚĂRILE ROMÂNE

PICTURA MURALĂ ȘI ICOANELE
DE LA ORIGINI
PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XIX-lea

EDITURA MITROPOLIEI BANATULUI
TIMIȘOARA, 1981

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

I. D. ȘTEFĂNESCU

ARTA FEUDALĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

PICTURA MURALĂ ȘI ICOANELE DE LA ORIGINI PÎNĂ ÎN SECOLUL AL XIX-lea

198701
B.C.U. - IASI

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Coperta: NICOLAE SÎRBU

61 OCT 1982
ale-553432
75.052 (498) „ ... /18" (04) = 59
755 (498) „ ... /18" (04) = 59

Redactor: preot PETRU DOROBANŢU
Tehnoredactor: IOAN I. IANCU

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUVÎNT ÎNAINTE

Pe potecile desfăcute de cercetători merituoși în frunte cu Nicolae Iorga, cel ce a descris cele mai largi și luminoase căi, alături de Gheorghe Balș, am întîrziat și noi zeci de ani de-a rîndul și am studiat arta veche a Țărilor Române. Lămurirea izvoarelor de gîndire și a procedeelor tehnice ne-au impus analize și cunoștințe fără de care lucrarea nu putea să fie științifică este întemeiată și limpede organizată.

Ideea și îndemnul ne-au venit de la Alexandru Vlahuță, entuziastul ctitor al admirației și înțelegerii „TRECUTULUI NOSTRU". Ajutorul prețios, îmbărbătarea și intuiția fiicei sale Margareta, soția mea, și sprijinul vieții de-a lungul aproape șapte decenii, au făcut cu putință realizarea acestei cărți, pe care o închin memoriei lor cu adîncă recunoștință.

Profesorul Raoul Șorban, prieten bun de totdeauna, mi-a îngăduit generos să folosesc observările sale juste, și s-a îngrijit de prezentarea manuscrisului. La mulțumirile pe care i le datoresc asociez și pe eleva mea de la Universitatea din București, Corina Nicolescu, devotată și bine îndreptată cercetătoare a artei vechi românești, stinsă din viață cu prilejul cutremurului din 1977. Cu vii sentimente de gratitudine mă îndrept și către profesorul Virgil Vătășanu, lumină pentru cei ce întîrzie în cercetări de artă europeană și românească.

Înalt Prea Sfințitului Mitropolit al Banatului și Arhiepiscop al Timișoarei și Caransebeșului, Nicolae Corneanu, îi sînt recu-

noscător pentru că a binevoit cu cea mai nobilă generozitate să hotărască editarea lucrării noastre. Închinîndu-ne respectuos și recunoscător înaintea Sa și a înaltei instituții de cultură românească și bisericească, în fruntea căreia se află, ne gîndim cu emoție la lumea de astăzi a Banatului, atît de legată de istoria lui strălucită.

București, 20 aprilie 1979.

I. D. Ș.

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

INTRODUCERE

În civilizația Țărilor Române, arta veche cristalizează izbînzile cele mai curate ale muncii și geniului, formînd izvoare de bucurie și învățătură pentru cine le contemplă și le înțelege, precum și temeiuri istorice, de preț, privitoare la însușirile poporului, greutățile pe care le-a învins și la creațiile lui. Monumentele se așează, în timp, din al IX-lea ori al X-lea secol pînă către mijlocul secolului al XIX-lea, se înfățișează realizări de idei și simțiri care reprezintă unitatea și continuitatea unei lumi răsfirate pe un teritoriu mărginit de Carpați și dealuri, de Dunăre, de întinsuri vălurate și de mare.

Cele mai vechi monumente, biserici mănăstirești, așezări feudale și „de țară" au fost durate, la origini, din lemn, asemeni celor mai vechi clădiri înălțate în Apusul și Răsăritul Europei. Menite, prin firea lucrurilor, să reziste greu intemperiilor și vremurilor, nevoia a hotărît, pentru mai toate, refaceri constructive și restaurări ale decorurilor pictate, executate cu mijloacele și în spiritul epocilor care s-au succedat. Pricină și izvor de nedumeriri; probleme de datare și interpretare, uneori greu de rezolvat. Le-au urmat, sau li s-au alăturat, începînd din vremurile cele mai vechi, biserici de piatră și cărămidă executate cu mijloacele locului și ale vremii. Șubrede, în genere, datorită unor împrejurări nefavorabile, războaie, incendii, alunecări de terenuri etc., ele au cedat locul construcțiilor din timpuri mai apropiate de noi. Decorurile pictate și icoanele au suferit însă mult, și ne aflăm adesea în fața unui complex de concepții și curente, cauzate de repictări și adaosuri turburătoare.

Istoria artei vechi din Țările Române a deșteptat interesul unui mare număr de cercetători, toți folositori și unii de valoare excep-

țională; în frunte, cel mai pregătit Alexandru Odobescu, erudit și scriitor. În cadrul arheologiei, de care se ocupa la catedră, și în scrieri, Odobescu a făcut loc artei românești medievale. A cutreierat mănăstirile, schiturile și palatele domnești ale Munteniei și Olteniei. A descifrat inscripțiile, a stabilit date de întemeiere și refaceri și, datorită intuiției sale rare, a descoperit lucruri neașteptate, luminînd între altele problema monumentelor situate în codrii, la cîmp, problemă legată de aceea a formării statului și de începuturile civilizației naționale. Citățm de pildă cele scrise cu privire la mănăstirea Snagovului, acum aproape o sută de ani. Episcopul Melchisedec al Hușilor a strîns, la rîndul lui, și a publicat note istorice precise și înțelese, cu privire la multe monumente moldovenești. Contribuția cercetătorilor, anteriori și multe întunecimi, au fost luminate de geniul lui Nicolae Iorga. El a călătorit în Muntenia și Moldova și în anume regiuni din Transilvania. Nevorbind decît ceea ce văzuse și studiase Iorga organizează, într-un mare număr de studii de amănunt și într-o carte de ansamblu asupra artei românești publicată în limba franceză, întreg cadrul tipografic și evoluția artei românești medievale. Notează, cronologic, începînd din secolul al XIV-lea, mănăstirile, schiturile, casele domnești și boierești și construcțiile sătești de artă. Traduce inscripțiile, hotărește personalitatea ctitorilor. Precizează temeiurile istorice, înrîuririle și partea geniului național. La lumina descoperirilor sale și pe drumul arătat de el, pornesc numeroși istorici și studioși. Apar scrieri și documentări. În Transilvania, de deosebit merit, Coriolan Petranu, Ștefan Meteș și Virgil Vătășianu. Pe cel dintîi îl interesează bisericile de lemn din nordul și vestul Transilvaniei; pe Virgil Vătășianu, monumentele străvechi românești din sudul Transilvaniei, iar pe Meteș meșterii construcțiilor și decorurilor pictate. N. Ghica-Budești, — istoricul arhitecturii, Virgil Drăghiceanu, neobosit cercetător al monumentelor brîncovenești, C. Fortunescu, director al „Arhivelor Olteniei"; A. Tzigara-Samurcaș, Victor Brătulescu, Spiridon Cegăneanu, M. Romanescu, I. B. Georgescu, I. Donat, T. Bulat, I. Barnea, Mitropolitul Tit Simedrea, A. Ștefulescu, N. A. Constantinescu, Maria Golescu, Corina Nicolescu, Horia Teodoru, Teodora Voinescu, luminează monumente necunoscute și puncte obscure din evoluția artei oltenești și mun-

teneşti. Buletinul Comisiunii Monumentele Istorice, apărut în 1909, grupează sub direcţia profesorilor D. Onciul şi A. Lapedatu studioşi şi specialişti neobosiţi, şi publică descoperiri, analize şi date istorice importante. Stăruie pretutindeni tendinţa de a da la iveală contribuţia poporului român, temeiul activităţii artistice desfăşurate timp de şase veacuri în ambianţa tradiţiei bizantine şi post-bizantine.

În Moldova, cercetările ştiinţifice asupra evoluţiei şi monumentelor de seamă au fost urzite de E. Kozak şi W. Podlacha (căruia îi datorim caracterizările iconografice), D. Dan, Zugravu şi C. Bobulescu, P. Constantinescu-Iaşi ş.a. O menţiune deosebită cu referire la activitatea profesorului O. Tafrali, care a creat un centru de cercetare şi un muzeu la Iaşi, o revistă de studii precum şi ucenici merituoşi.

S-au interesat de arta Ţărilor Române şi învăţaţi străini. Amintim pe J. Strzygowski, Charles Diehl, marele bizantinolog şi maistru al unei alese generaţii de cercetători, G. Millet, îndreptar emerit de iconografie bizantină, P. Henry, şi L. Bréhier care s-a ocupat mai mulţi ani de arta românească în cursurile sale de la Universitatea din Clermont-Ferrand.

Ţările Române numără mai mult de o mie de monumente de artă medievală, cele mai multe de vădită însemnătate. Unele prefăcute în ruini, altele restaurate în condiţii mai mult sau mai puţin potrivite, ori reclădite în întregime, ele păstrează decoruri murale pictate şi icoane, rareori — mai ales cînd e vorba de cele mai vechi şi mai interesante — uşor de deslușit şi de înţeles. Lipsesc des, din nefericire, ştirile documentare. Cercetătorii întîmpină astfel mari greutăţi, şi se află în faţa unor îndoieli greu de înlăturat.

Activitatea şi caracterul începuturilor a format obstacolul cel mai important. Pornirea rămîne obscură. Fondul bizantin, la rîndul lui, a suferit modificări însemnate sub înrîurirea curentelor venite din Apus, Athos, Rusia şi Balcani (cel din urmă numai în linii mari determinat). Am străbătut noi înşine Transilvania, Oltenia, Muntenia

și Moldova. Timp de cinci-zeci de ani am revăzut și studiat monumentele despre care am scris. Am publicat rezultatele cercetătorilor, pe măsura descoperirilor. Am revenit de multe ori, îndreptîndu-ne, împlinind ceea ce lipsea și luminînd ce socoteam nelimpezit. La capătul muncii, am fost îmbiat și cu mult preget am organizat lucrarea de sinteză pe care o înfățișam în paginile care urmează.

În frunte s-au așezat monumentele de lemn. Fiind de date vechi, nu ni se înfățișează originalele. Am încercat să punem în valoare stăruința acestora, în limite întinse ori reduse, în construcțiile care trăiesc astăzi; fiindcă picturile murale reprezintă oricum mult din ființa decorurilor de început. Bisericile rupestre ocupă cel de al doilea loc. Fragmentele care subzistă cresc părerile de rău cînd considerăm numărul relativ important al monumentelor dispărute. În Transilvania, am adunat cu grijă știrile cele mai grăitoare, însemnînd varietatea, curentele și importanța activității ctitorești a românilor, studiind ruinele care ascund viața istorică și vestigii de înfăptuiri artistice. În Țara Românească și Moldova, am urmărit cursul vremii, insistînd asupra monumentelor principale numai cînd am avut ceva nou de adăugat ori de îndreptat; socotind că ne putem referi la publicațiile noastre anterioare unde lucrurile sînt prezentate sub formă dezvoltată. Am făcut loc apoi unor monumente analizate, de noi, pentru prima dată. În frunte, mănăstirea Tismana, care a dobîndit în anii din urmă o față nouă, din pricina lucrărilor de luminare și restaurare întreprinse de mitropolia Olteniei și Direcția Monumentelor Istorice; paraclisele Coziei, mănăstirea Plumbuita, bisericile Scaune și Doamnei din București; paraclisul Doamnei și biserica Bolniții din mănăstirea Hurezi, Rebegeștii — Crețulești, mănăstirea Rîmnicul—Sărat, paraclisul Bolniții de la episcopia Rîmnicul-Vîlcea, mănăstirile Cernica și Pasărea, bisericile oltenești decorate în secolul XVIII-lea și al XIX-lea (Tîrgul Horez, Călugăreasa, Călinești, Slătioara, Cociobi, Urșani, Padina, Vioreștí), bisericile și casele din Dobreni (Ilfov), Măgureni, Plătărești, Polovragi, Filipeștii de Pădure, Afumați (Ilfov), Olari (Argeș), mănăstirea Dealul etc. Bisericile din Dobreni și Plătărăști, din preajma Capitalei, care aduc știri asupra picturii murale din secolul al XVII-lea, epoca premergătoare vremii lui Șerban Cantacuzino și

Constantin Brîncoveanu, sînt însemnate prin valoarea lor artistică și prin faptul că ne ajută să urmărim trecerea de la stilul secolului al XVI-lea (bolnița Coziei, pronaosul Tismanei, Moflenii, mănăstirea Argeș) la arta lui Matei Basarab, Șerban Cantacuzino și Brîncoveanu. Un al doilea grup de monumente, descoperite și adaos în lucrarea de față e format din mănăstirile Cernica și Pasărea, unde s-a desfășurat o vie activitate de decoratori și cionari, cu legături în mănăstirea Neamțului, Suceava și Rășinarii Transilvaniei. O școală care explică trecerea de la stilul medieval la stilul „modern" de genul Renașterii; activitatea necunoscută a unor călugări portretiști, de la care a învățat și Nicolae Grigorescu. Am încercat să deslușim notele esențiale, caracterul artistic și evoluția; socotind drept note esențiale și pe acelea, aparent de ordin secundar, care lămuresc lucruri importante și netezesc calea înțelegerii.

Istoria artei este înainte de toate istorie. Monumentele oferă știri despre viața popoarelor și a societăților, despre ființa și cursul civilizației. Numai în cadrul istoriei, dobîndește înțeles deplin istoria artei. Cu privire la cercetarea monumentelor de pictură murală și a icoanelor medievale, alături de istorie și întru rezolvarea problemelor, trebuie să intervină iconografia, știința care ne ajută să „citim" picturile murale și icoanele, să le lămurim izvorul și să le simțim viața. Însușirile estetice nu apar, în chip firesc și necesar, decît ca urmare a încadrării istorice și folosirii cercetărilor iconografice adîncite. Însuși farmecul operei de artă răsare și se întemeiază nebiruit numai în aceste condiții. (Socotim de prisos să subliniem că altul este înțelesul iconografiei cînd e vorba de arta Renașterii și de arta modernă, în care se pornește de la concepte fundamental diferite și se folosesc procedee particulare de analiză) Cu rigoare se impune, în sfîrșit, cunoașterea problemelor, procedeelor tehnice și spiritului artistic; înțelegînd prin acest din urmă factor intuiția cugetării și simțirii fiecărei epoci.

Am lucrat cunoscînd condițiile grele din trecut. Ne-am silit să expunem clar roadele unei munci devotate. Am luat seamă și am folosit îndreptările arătate de cercetătorii călăuziți de pasiunea adevărului și luminile științei. Rămîne timp și loc pentru rectificări și adaose (se descoperă decoruri și icoane neștiute, se restaurează multe monumente). Viitorului îi este larg deschisă calea și, poate și ușurată munca de strădanii asemenea celor de față. Cercetătorii pregătiți, spirite limpezi și temeiuri mai trainice sînt totdeauna dorite și binevenite.

BCU IAȘI / CENTRUL UNIVERSITAR

EVUL MEDIU. TRADIȚIE, ORIGINALITATE, ÎNRÎURIRI

Arta medievală a evoluat în limite de timp care nu sînt aceleași pentru toate popoarele europene. Pe temei de fapte și în chip judicios, artei vechi românești i s-a hotărît drept limită inferioară primele decenii ale secolului al XIX-lea. În cursul cercetărilor ne vor întîmpina argumente de ordine complexă care nu se cuvin să fie socotite înțelese, nici lăsate în voia interpretărilor. Ne gîndim la tradiție, orginalitate și înrîuriri. În pragul studiului nostru sîntem datori să ne oprim asupra lor.

Arta medievală caracterizează o lume înnoită. Destrămarea imperiului roman ajută în chip neașteptat infiltrări care se prefac în aluviuni etnice și sociale. Popoare tinere trăiesc din plin viața nouă; elemente înăbușite izbucnesc cu intensitate și ritm revoluționar. Orînduirea feudală și biserica le indiguiesc însă și ordonă viața dînd naștere unui spirit european care apare evident în domeniul artei. Frămîntări puternice răscolesc moștenirea clasică și impun numeroase note originale. În jurul catedralelor în construcție se ivesc și înfloresc ateliere-școli; la curțile monarhilor și seniorilor, în sfera de activitate a comunelor și burgheziei, acestea dezvoltă mari puteri de creație. Un spor bogat se datorește cruciatelor și relațiilor comerciale dezvoltate între Orient și Apus. Se grefează în parte pe ramura vizigotă din Spania.

Din secolul al XI-lea formații de artiști, meșteri și ucenici, stăpîni pe experiența bogată a numeroase secole și pătrunși de un spirit comun, autori ai criptelor, bisericilor și catedralelor, romanice, făuritori ai monumentelor gotice, arhitecți, sculptori precum și pictori

de vitralii și manuscrise au circulat din Italia, Spania, Franța și teritoriile renane pînă în miezul Europei, ducînd cu ei moștenirea unui bogat trecut artistic și spiritul european. Echipe călătoare, sub numele de „lombarzi", au ajuns în Ungaria medievală și Țările Române. Pe constructori și pe cioplitorii de piatră îi recunoaștem după semnele lapidare descoperite în numeroase monumente. Pictorii au la rîndul lor un fel de „iscălitură", un contur al figurilor și draperiilor, în dungi albe de culoare pe care le aflăm în decorurile a numeroase biserici transilvănene și în multe biserici moldovenești. Li se datorește de asemenea și un anume mod de tratare al chipurilor, alături de un dinamism accentuat al figurilor drapate. În epoca feudală, tradiția și creațiile însemnate cu caractere noi apar astfel încredințate unor artiști de formație europeană, care poartă și răspîndesc fructele unei vaste experiențe și roadele propriei lor personalități.

Pecetea creațiilor poartă, mai de fiecare dată, alături de însemnele europene, și note particulare unei anumite regiuni. Deosebim astfel caractere orientale în arta maeștrilor din Catepanate și Basilicate, care reapar în decorurile unor biserici din Transilvania, și ne duc către pictură flamandă și stampe, Veneția și arta insulară egeeană a secolului al XVI-lea. Se vădesc și în monumente moldovenești și din Muntenia, unde descoperim și note rusești (în monumente din epoca tîrzie, secolele XVII și XVIII). Un al doilea termen numește înrîuririle, la ajutorul căruia se recurge des și cu prea multă stăruință. Ele ne ajută mai ales să pricepem calea pe care a străbătut-o arta și spiritul european și scot în relief un altoi sau o interpretare de anumită valoare. Dar adevăratul lor înțeles se poate judeca numai analizînd noțiunea de originalitate.

În cadrul și în sfera de activitate a spiritului european medieval, orginalitatea artistică răsare cu dificultate, se manifestă cu discreție și trebuie distinsă cu pătrundere. Tradiția, moștenirea trecutului, formată din experiențele poporului și rezultat al muncii de veacuri, a dat naștere pretutindeni unei activități de creație. O descoperim, de pildă, în arta noastră zisă țărănească și îi admirăm realizările în pictura bisericilor de lemn. Din averea tradiției, poporul a creat pentru nevoile lui produse însemnate cu pecetea ge-

niului național. În domeniile artei civile, inovațiile și manifestările de personalitate au avut de luptat cu puterea tradiției, de multe ori tirană; iar în pictură, fiindcă de aceasta ne ocupăm, ele au întîmpinat „canonul", regula hotărîtă de Biserică, la noi întărită de legătura cu Bizanțul. Respectul tradiției religioase se complică cu acela al istoriei. Întreaga istorisire evanghelică se desfășoară în adevăr în peisaje arhitectonice de epocă. Edificiile, costumele și comportarea personajelor trebuie să fie acelea ale vremii, ale epocii istorice și a locurilor unde se presupune că s-ar fi petrecut evenimentele. Libertatea de creație și de manifestare este astfel de aproape îngrădită. Domenii de artă bizantină, Serbia veche și Bulgaria, multe centre rusești, Italia de sud și Țările Române oferă însă pretutindeni în grade felurite manifestări de originalitate. Le descoperim în intervenția peisajului arhitectonic contemporan; mai rar în costume, în alegerea și expresia chipurilor. Și, lucru esențial, în cugetare, în compoziții, în tratarea acestora și în spiritul tratărilor. În paginile care urmează, vom avea prilejul să descoperim și să urmărim cu interes crescut notele de originalitate evidentă în manifestările geniului românesc. Vom avea prilejul, în același timp, să prețuim un al doilea fapt de importanță excepțională, și anume continuitatea neîntreruptă și evoluția picturii din Țările Române, în cadrul spiritului european și al tradiției bizantine, al spiritului creator și geniului național.[1]

VÎRSTA MONUMENTELOR ȘI DATELE DECORURILOR

Decorul pictat al monumentelor de lemn se așază în fruntea preocupărilor unui cercetător de istoria artei vechi românești din pricini de ordin istoric și artistic analizate în rîndurile care urmează. Locul lor de frunte în istoria artei noastre trebuie însă explicat. Istoria se întemeiază pe cronologie. Cronologia monumentelor de lemn din Țările Române e greu de hotărît fiindcă inscripțiile, atît de folositoare în datarea monumentelor, lipsesc ori se referă la restaurări tîrzii. Și privesc, uneori, ctitoria originală și construcția alteori picturile murale. În cele mai multe cazuri trebuie să ne sprijinim pe tradiție, ale cărei lămuriri cer deslușiri și interpretări de ordin dificil. Rămîn rezultatele studiului iconografic.

Monumentele construite din lemn apar, pentru a ne mărgini la Europa, la obîrșia arhitecturii. În lumea elină lucrul e dovedit: construcții de lemn au precedat pe cele înălțate din piatră și marmură. Partenon-ul secolului al V-lea edificat pe acropolea Atenei a înlocuit un edificiu din lemn ars de perși. Heraionul din Olimpia, la origine a fost tot de lemn. Curbura stilobatului, cu încovoietura convexă din centru și cu vîrfurile aduse spre pereții cellei, coloanele cu canelurile lor longitudinale și capitelele vădesc folosirea și tradiția artei lemnului. Același lucru e atestat de metopele și triglifele arhitravelor, alături de numeroase elemente de decor sculptural. Mărețele biserici medievale ale Franței, opera artei romanice din secolul XI—XII și începutul secolului al XIII-lea, au înlocuit construcții de lemn ruinate de vreme ori pustiite de foc. Așa s-a întîmplat la Reims, Laon, Chartres, Beauvais, Rouen și Paris. Țările

Române au fost un domeniu al lemnului, împlinit spre nord-vest, nord, est şi sud de întinderi imense acoperite de păduri. Stejarul şi bradul erau la îndemîna locuitorilor şi meşterilor artişti pe care i-a format nevoia şi timpul. Case străvechi, datate din vremi anterioare secolului al XIX-lea, n-au rămas decît prea puţine în picioare, şi nu amintesc de o perioadă dinaintea celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea. Casa Tomanu din Berbeştii Maramureşului[2] e poate cel mai frumos exemplu. Săpăturile din cetatea Sucevei au dat la iveală un edificiu de lemn impunător, adăpost al lui Ştefan cel Mare sau al unuia din dregătorii lui de seamă. Plăci de ceramică smălţuită şi nesmălţuită, împodobite cu motive heraldice, geometrice şi florale, provenind de la o sobă de mari proporţii formează un depozit aflat în ruini dovedind existenţa unui edificiu luxos. Construcţiile lăcaşurilor de cult edificate din stejar ori brad, şi păstrate pe întinsul Transilvaniei, Ţării Româneşti şi Moldovei sînt în schimb numeroase. Grupurile cele mai unitare şi mai interesante sînt cele din nordul, vestul şi sudul Transilvaniei. Datarea lor se poate face în prea puţine cazuri cu precizie. Inscripţiile privesc mai totdeauna restaurările din veacurile XVII şi XVIII şi se referă unele la arhitectură, şi altele la pictura murală. Sînt deseori nedesluşite.

În Maramureş, pentru a cita un domeniu grăitor, tradiţia ne încredinţează că multe dintre bisericile care mai există şi azi sînt opera secolului al XIV-lea şi se leagă de întemeietorii Moldovei. Documentar, ştim că biserica din Deseşti e din secolul al XIV-lea, iar cea din Bîrsana din secolul al XV-lea. Edificiile care se văd astăzi sînt însă cu mult posterioare. Pentru biserica din Poenile Glodului avem două date, 1604 şi 1769; cea dintîi se sprijină pe tradiţie şi priveşte arhitectura, iar cea de a doua se referă la decorul pictat. Biserica din Dragomireşti, aflată azi în Muzeul Satului din Bucureşti, e datată din 1727, cea din Şugatag din 1753. În regiunea Baia Mare, în Ţara Chioarului, biserica din Rogoz e din 1560, cea din Surdeşti din 1767 iar cea din Popliş din 1798.

Recentele cercetări arheologice efectuate în Maramureş au dat la iveală vestigiile unor biserici de zid, care existau în cele mai im-

portante centre Cuhea și Giulești, tot din secolul al XIV-lea, în vecinătatea unor centre voievodale construite în lemn sau în piatră.[3]

În Oltenia biserica de lemn din mănăstirea Dintr-un lemn ar data, după tradiție și anume știri documentare, din veacul al XV-lea ori începutul secolului al XVI-lea; cele din Zătreni, Grămești, Dobrușa, Ștefănești etc. din secolele XVII și XVIII. În Moldova, bisericile de lemn din Răpciuni, Scheia și Văleni, amintesc de Vasile Lupu și de veacurile XVII și XVIII. Anul construcțiilor, indicat de tradiție, documente ori pisanii, rămîne un punct de plecare. Studiul monumentului luminează, în genere, problema.

O constatare se impune. Clădirile de lemn evoluează și trăiesc datorită obiceiului de a înlocui treptat bîrnele care au putrezit sau s-au deteriorat prin altele noi. În numeroase cazuri, grinzi de ștejar împodobite cu motive crestate ori reliefate și purtînd inscripții se găsesc alături de grinzi de stejar ori de brad cu mult mai noi. Trupul edificiului păstrează în acest fel elemente de acum trei sau patru veacuri asociate cu altele apropiate de timpul nostru. O biserică așezată de pisanie ori documentar într-al XVIII-lea sau al XVII-lea secol, înfățișează, astfel o creație cu mult mai anterioară. Prefaceri și restaurări introduc, la rîndul lor, elemente romanice sau gotice, mai rar bizantine, luate din arhitectura de piatră și cărămidă. Iar, în interior, picturi murale de diferite vîrste formează laolaltă ansambluri de inspirație și execuție variată.

Întîietatea cronologică a monumentelor de lemn din țara noastră apare evident în urma studiului. Numeroase probleme cer însă deslegare. Citățm, printre cele de seamă, originalitatea inspirației și efectele înrîuririlor, locul ocupat de monumentele de lemn în domeniul răsăritean și balcanic; relația dintre edificiile de lemn și zidirile de piatră și cărămidă, decorul sculptat și cel pictat, diversitatea caracterelor regionale și explicația lor, etc. Esențial rămîne un fapt: sub înfățișarea de azi, edificiile de lemn, biserici istorice în prima linie, atestă planurile originale. Elemente constructive, procedee străvechi și motive decorative ne duc, la rîndul lor, cu sute de ani înapoi, în secolele de care ne vorbește tradiția. Decorurile murale, crestăturile și motivele cosoroabelor, stîlpilor și glafurilor de uși și ferestre reproduc modele inspirate dintr-o lume străveche.

Picturile din secolele XVII, XVIII și XIX copiază ori se inspiră din originale bizantine, orientale și romanice din mijlocul evului mediu interpretate și localizate cu imaginație și măestrie tehnică. Apar chiar teme din secolele X—XII ori anterioare vremii acesteia.

În general pictura murală originală a monumentelor de lemn s-a păstrat sub forma restaurărilor și a copiilor tîrzii. Aplicată pe pereți de lemn formați din bîrne, în edificii zguduite de vînturi și supuse dislocărilor pricinuite de alunecările terenului, au suferit întîi tencuielile de temei și umpluturile de cărămizi și mortar dintre grinzi. Refacerile și repictările au urmat una alteia. Umezeala a ruinat substratul picturii, iar fumul lumînărilor a alterat culorile. De multe ori biserica a fost mutată din loc, călătorind departe. Pentru aceasta trupul ei a fost desfăcut și recompus de două sau de mai multe ori. Picturile murale păstrate pe pînzele de suport au trebuit și ele să fie racordate și, pe alocuri refăcute. Compozițiile reproduc însă originalele. Refacerile și îndreptările privesc desenul, anume adaose ori lucrări neînțelese de restaurator; tonurile și armonia coloristică. Studiul iconografic nu e stînjenit prin aceasta: întemeiat pe citirea atentă a ansamblurilor și analiza amănuntelor, el ne duce la izvoare și luminează fizionomia unei lumi artistice deosebit de interesante.

PICTURA BISERICILOR DE LEMN

DECORURILE MARAMUREȘENE

Picturile murale ale Maramureșului au fost executate pe pînză, aplicată pe pereții monumentului. Restauratorii au zugrăvit de-a dreptul pe trupul de lemn al edificiului acoperit cu o preparație ușoară de var și clei. Golurile dintre grinzi au fost umplute cu spărturi de cărămidă și tencuială, pentru a obține suprafețe netede. Preparația de var a acoperit această umplutură și a primit pînzele pictate. Pictura pe pînză lipită pe suportul de lemn apare în icoane în Țara Românească și Moldova, cu deosebire de secolul al XVII-lea. Înainte de această dată se picta direct pe tăbliile acoperite de o preparație anume. Ne întrebăm dacă așa s-au petrecut lucrurile și în Maramureș; dacă s-a pictat, adică, înainte de secolul al XVII-lea, de-a dreptul pe grinzile de lemn. Picturile murale păstrate nu ne dau voie să hotărîm în această privință. Pînza de cînepă și de bună calitate a fost acoperită cu var (sulfat hidratat de calciu) amestecat cu cazeină. Întins pe suprafața pînzei într-o grosime de 1—1$^1/_2$ mm, cînd se usca prezenta pori. Pentru a-i astupa, meșterii foloseau clei de piei, dat cu o pensulă lată. Culorile, puține la număr și neamestecate, sînt preparate și aplicate într-o temperă formată din pulberi minerale, cleiuri și apă. Tonurile sînt limpezi, curate și vii. Albul predomină în cîmpul compozițiilor și portretelor, roșul, albastrul, verdele și ocrul-galben împlinesc gama. Nu găsim aur, nici nimburi. În ansamblurile cele mai vechi am descoperit un verniu, format se pare din albuș de ou, apă și zahăr. Restauratorii au folosit alte specii de verniuri.

Meșterii „scriau", adică desenau conturile figurilor cu culoare și umpleau spațiul dintre acestea cu totul necesar, întins uniform, fără pete și accente, și fără modulații. Năzuințe plastice și figuri monumentale nu apar decît în monumentele restaurate în veacul al XVIII-lea. Tot așa de tîrzii sînt și planurile în adîncime și schițările de perspectivă aeriană. În pictura maramureșană originală, formele, spațiul și cadrul atmosferic sînt indicate ori sugerate numai și lăsate pe seama fanteziei și sensibilității privitorului.

ICONOGRAFIA

În monumentele de tradiție bizantină, în Balcani, Serbia, Rusia și Țările Române cupola ilustrează definiția bisericii dată de „Historia eklesiastiki". Bisericile maramureșene, neavînd cupolă, ilustrează tema principală pe planul median al bolții cilindrice a năvii, iar ilustrația bisericii e înlocuită des cu aceea a „jertfei liturgice". Meșterii au pictat astfel „Treimea". Cele trei ipostaze ale Treimii, Dumnezeu Tatăl, Fiul cu o cruce mare, și Sfîntul Duh în chip de porumbel, sînt încadrate de portretele Evangheliștilor și de îngeri în zbor. La Fereștii, pe valea Cosăului, Fecioara Maria în picioare, în „slavă" și orantă, încadrată de sfinți melozi, se alătură celei dintîi teme. La Călinești-Josani (Căeni), nu a fost pictat decît Dumnezeu Tatăl, încadrat de noi serefimi, fapt datorit desigur restaurărilor. La Bîrsana, pe valea Izei, vedem pe Hristos „înger al marelui sfat", încadrat de Evangheliști. Portretele Fecioarei Maria și arhanghelului Mihail împlinesc decorul. La Poienile Glodului, Evangheliștii sînt pictați cu simbolurile lor, iar la Dragomirești, Iisus Hristos e înconjurat de cetele îngerești figurate prin stele. Pe valea Marei, la Deseși, aflăm aceleași teme; iar la Moisei, Maica Domnului cu Iisus în brațe și Evangheliștii reprezintă juxtapunerea a două teme bizantine. Treimea sub înfățișarea apuseană pare a fi tradiția veche

a Maramureșului. Variațiile arătate se datoresc, socotim, unor înrîuriri iconografice transilvănene ori moldovene.

În absida est, bolta a pierdut, mai peste tot, decorul. La Fereşti, distingem portretul Mariei în picioare, așa cum e figurată în monumente bizantine, la Chios, în Veneția, Palermo și aiurea. Tronînd și purtînd pe Iisus, Maica Domnului nu lipsește, se știe, din cea mai mare parte a monumentelor bizantine și orientale, balcanice și românești. La Budeștii-Josani, Treimea nu este pictată pe planul median al bolții naosului; de aceea, restauratorul a figurat-o pe bolta absidei. La Bîrsana, s-a pictat încoronarea Sfintei Fecioare, iar la Șieu cetele îngerești. Amîndouă temele, de origine occidentală, apar pe zidurile exterioare a cîtorva monumente din secolul al XVI-lea în Moldova. Cetele îngerești se văd la Veneția, în catedrala San Marco, pe bolta naosului. Porumbelul, simbol al Sfîntului Duh, încadrat de îngeri și serafimi la Poienile Glodului, e lucrul unui meșter din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Decorul hemiciclului cuprinde în programele iconografice ordonate teme-cheie ale înțelesului. În Maramureș ne întîmpină însă complicații. La Fereşti, un miel, simbol al lui Iisus Hristos, e pictat alături de îngerii Treimii la Mamvri, de încoronarea Mariei și trei teme evanghelice (o vindecare, Coborîrea de pe cruce și Învierea). Complicația e neînțeleasă. Mielul, interzis ca simbol al lui Iisus de Sinodul trulan, se întîlnește în Balcani în secolul al VII-lea (La Perustica) și în monumente moldovenești din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Treimea, la Fereşti, apare și pe bolta naosului, iar temele evanghelice fac parte dintr-un program iconografic diferit. Alăturate încoronării Sfintei Fecioare tulbură înțelesul decorului. La Cornești, vedenia lui Petru din Alexandria e vecina cu vestirea lui Zaharia și punerea în mormînt a lui Iisus. Cea dintîi temă, legată de Sinodul I de la Niceea, apare des în bisericile de tradiție bizantină, de obicei în absidă, la proscomidie. Cea de-a doua temă, e în legătură cu viața lui Ioan Botezătorul. La Călinești-Josani, tema principală pare a fi acoperămîntul Maicii Domnului (pocrovul, inspirată din acatistul Bunei Vestiri și neobișnuită în absida de răsărit).

În al doilea registru, tema principală figurează Sfinți ierarhi zugrăviți între coloane sub arcade. Teme secundare complică uneori

decorul. Astfel, la Călinești-Josani, vedem pe cuviosul Zosima și fariseul „cel falnic". Primul e înfățișat în arta bizantină și românească împărtășind pe Maria Egipteanca, decorează mai pretutindeni cadrul ușii de intrare în naos ori în pronaos. La Căeni, Zosima e singur în rîndul episcopilor și alături de alți cuvioși și călugări. Fariseul „cel falnic" e rătăcit din seria evanghelică a parabolelor. Coborîrea de pe cruce amintește la rîndul ei un tip iconografic vechi.

La Sîrbi-Josani, Apostolii zugrăviți pe peretele absidei est învie tradiția secolelor XIII și XIV. Îi aflăm, în adevăr, în acest loc, la Șeghiște în părțile Beiușului și de-a lungul munților, pînă la vechiul Zarand, la Strei și Sîntămăria-Orlea, iar în răsăritul Transilvaniei, la Ghelința, Dîrjiu, Mugeni și aiurea. *Constatarea e de deosebit interes, fiindcă întemeiază unitatea iconografică a unor regiuni românești întinse și leagă Maramureșul de Transilvania.* Ioan Evanghelistul apare la Căeni alături de Iisus pe cruce. La Budești-Josani, Evangheliștii încadrează Treimea. Jertfa lui Avraam, arhanghelul și Iosua, vestirea lui Zaharia, sînt desfăcute din Vechiul Testament. Alte teme decorează fața de răsărit a tîmplei: proorocul Ioil în Sfînta Sfintelor, jertfa lui Ghedeon, jertfa lui Ilie, aflarea capului lui Ioan Botezătorul, și un episod din Apocalipsul lui Ioan. Jertfele apar ca „figuri" ale liturghiei, iar aflarea capului Sfîntului Ioan e în legătură cu portretul său.

În biserica din Bîrsana, pe valea Izei, peretele absidei ne arată cetele îngerești, Înălțarea Sfintei Cruci și Sfinți episcopi. Relevăm prezența primei teme, care a alunecat de pe bolta naosului. Înălțarea Sfintei Cruci alăturată de teascul de taină, de vedenia lui Petru din Alexandria și teme din Vechiul Testament (vestirea lui Zaharia, jertfele lui Ahab și proorocul Ilie). La Șieu, mandilionul e alăturat de „teascul de taină" și amintește ciclul patimilor și marama Sfintei Veronica, de origină apuseană (nu aceea a lui Abgar, care e de origină bizantină și orientală). La Rozavlea, doi Apostoli sînt de o parte și de alta a lui Iisus. La Poienile Glodului și Ieud, temele principale sînt Buna Vestire, teascul de taină și portretele episcopilor. La Cuhea, Ioan Botezătorul e pictat lîngă episodul Salomeei și tăierii capului Sfîntului; iar Buna Vestire apare în rîndul Sfinților episcopi și alături de Iisus Bunul Păstor. La Giulești, Treimea

e pictată pe fața de răsărit a tîmplei, alături de episcopi și teme din Vechiul Testament.

Absidele maramureșene ilustrează, se vede, patru teme principale: Iisus Hristos, jertfe liturgică, Fecioara Maria și Apostolii. Iisus stăpînește partea superioară a peretelui și e înfățișat, ca în arta paleo-creștină, printr-un miel sau bunul păstor, într-unul din episoadele patimilor, în Treime ori în mandilion. Jertfe liturgică folosește „figuri" (jertfele Vechiul Testament), portretul sau episoade din viața lui Ioan Botezătorul sau „teascul de taină", Fecioara Maria zugrăvită pe boltă sau pe peretele de răsărit, e în picioare ori în genunchi și încoronată de Treime. O aflăm în Buna Vestire sau în înfățișarea din procov. Apostolii fac parte dintr-un tip iconografic, iar Sfinții episcopi dintr-un al doilea. Cel dintîi e de origine apuseană și tradiție medievală, cel de-al doilea, mult mai vechi, e de origine bizantină. Cetele îngerești figurate în absida de răsărit se leagă tot de tradiția apuseană.

Bolta naosului (planul median), pagina întîi a decorului pictural într-o biserică, arată de obicei, în Maramureș, Treimea încadrată de Evangheliști. Bolțile cilindrice ale bisericilor de lemn au fost deseori ruinate de ploi, decorul lor a trebuit refăcut de două sau mai multe ori în decursul vremii. Acestor împrejurări li se datorește, credem, Treimea sub aspectul Tatălui, bătrîn cu barba albă și purtînd globul, a lui Iisus purtînd cruce și a Sfîntului Duh în chip de porumbel. La origine s-a pictat pe această suprafață portretul lui Iisus încadrat de Evangheliști (ceea ce corespunde tradiției bizantine), sau cetele îngerești în jurul lui Iisus Hristos — Cuvîntul „prin carele toate s-au făcut", „cel ce-a făcut cerul și pămîntul". Aceasta potrivit unei tradiții romanice făurite în Orientul creștin. Pe pereți, cele mai numeroase teme sînt inspirate din Vechiul Testament. Zugrăvite pe poalele bolților, la partea superioară a pereților și, în multe biserici, și la partea inferioară, alături de teme evanghelice, cuprind teme din Facerea zugrăvite în ordine, pornind de la „facerea lumii". Lipsa de spațiu a obligat însă pe meșteri să aleagă. Această operație ne interesează.

La Fereștî, vedem scara lui Iacov, teme din viața lui Daniel, portretul lui Enoh „cel ce s-a răpit la cer", arhierei ai Vechiului Tes-

tament şi carul de foc al proorocului Ilie. La Cornești, lîngă carul de foc, apare Iona scăpat din pîntecele chitului. La Budeștii-Josani, după primele teme din Facerea, urmate în ordine, este pictat paradisul cu bogăție mare de amănunte. La Șieu întîlnim teme noi: turnul Babel, potopul şi Moise care înalță şarpele în pustie, la Rozavlea, potopul, turnul Babilonului şi teme din viața lui Moise (aflarea pruncului pe apă, muntele Sinai şi arca alianței). La Poienile Glodului, alături de scenele dezvoltate ale creației, vedem pe Lameh, care săgetează pe Cain şi uciderea cu pietre a protomartirului Ştefan; iar la Ieud, lîngă episodul lui apare Samarineanul milostiv. La Cuhea, scenele din Facerea sînt scoase în relief prin tratarea lor în planuri şi încadrarea în peisaj. La Văleni sînt zugrăvite episoade din viața lui Iosif; la Deseşti, pocăința lui David, Sodoma şi Gomora, Iudita şi Holofern, David plîngînd moartea lui Absalom. Temele din Vechiul Testament sînt rupte dintr-un ansamblu dezvoltat. Izvorul a putut fi o Biblie ilustrată.

Temele din Noul Testament sînt relativ rare. Ilustrează „minuni" ale lui Iisus şi Patimile. Uneori le aflăm pictate printre temele Vechiului Testament. Nu se urmează în ordine şi e greu de înțeles criteriul alegerii. La Fereşti, s-au zugrăvit scene reprezentînd episoadele evanghelice: „cei fără de păcat să arunce piatră", ungerea picioarelor lui Iisus cu mir, pregătirea crucii pentru răstignire şi drumul crucii; la Cornești, fiul risipitor, bogatul care vrea să-şi zidească tainiți. Spălarea picioarelor, Cina cea de Taină, Rugăciunea pe muntele Măslinilor, Prinderea lui Iisus şi alte şapte teme inspirate din Patimi şi din Evangheliile Învierii. Biserica din Budeștii-Josani nu arată în naos nici o temă evanghelică (temele evanghelice apar aci în pronaos). La Budeștii-Susani vedem numai ilustrația Patimilor; la fel şi în biserica din Sat-Şugatag. La Bîrsana, ilustrații inspirate din parabole se văd alături de Iisus în templu, de Patimi şi de duminicile Penticostarului. La Şieu, Patimile sînt pictate lîngă liberarea lui Petru din închisoare, uciderea cu pietre a Sfîntului arhidiacon Ştefan, moartea bogatului nemilostiv, fiul risipitor, vameşul şi fariseul şi orbul din naştere. Decorul din Rozavlea dezvoltă parabola fiului risipitor şi cuprinde teme din Patimi şi Evangheliile Învierii. La Poienile Glodului, apar numai

Patimile ca și la Ieud, unde s-a zugrăvit însă și Înălțarea Sfintei Cruci, la fel și la Cuhea. În biserica din Dragomirești sînt numai duminicile Penticostarului; iar la Văleni, Iisus în templu, teme din Patimi și din Penticostar, ca în biserica din Giulești. La Deseşti au fost ilustrate numai Patimile.

Pictorii maramureșeni au zugrăvit astfel în naos, de preferință, Patimile și Evangheliile Învierii, urmînd succesiunea arătată de Evangheliar. Din viața lui Iisus, nu apare decît o singură temă, Iisus în templu, iar din învățătura lui, numai două sau trei teme.

În Maramureș, pictorii au așezat pe pereții pronaosului, în primul rînd, temele legate de cele din naos pentru care n-au găsit loc în această parte a bisericii. Aflăm astfel, la Fereşti, Iisus și samarineanca, vindecarea soacrei lui Petru; la Cornești, fuga în Egipt și ungerea cu mir a picioarelor lui Iisus, la Sîrbii-Susani teme din Patimi, ca la Budeștii-Josani. La Cuhea, nașterea lui Iisus, fuga în Egipt, vestirea păstorilor și călătoria magilor sînt pictate alături de trei Evangheliі ale Învierii. La Văleni și la Deseşti, teme din Vechiul Testament alternează cu cele din Noul Testament.

Tema principală Judecata din urmă, ocupă peretele de vest și, deseori, se întinde și pe ceilalți patru pereți ai încăperii. Nu lipsește parabola fecioarelor, „figura" evanghelică a Parusiei. La Cornești, s-au zugrăvit teme din cărțile apocrife (rugăciunea în grădină a Anei, mama Mariei). Teme secundare complică ordinea. S-a pictat astfel la Poienile Glodului portrete de prooroci (numiți patriarhi în inscripții); la Ieud, proslăvirile lui Ilie, Ioan Evanghelistul și Enoh; la Cuhea, teme din Vechiul Testament (David omoară pe Goliath, moartea lui Absalom, Iudita și Holophern). La Dragomirești vedem pe Moise și David. La Deseşti, pe valea Marei, proorocii apar cu simbolele lor și inscripții liturgice.

Portretele de Sfinți militari, doctori fără de arginți, mărturisitori, cuvioși și cuvioase, pustnici etc. sînt rare în bisericile maramureșene. Nu lipsește Sf. Dumitru „izvorîtorul de mir". Nu se văd sinoadele ecumenice, nici imnele închinate Fecioarei Maria, iar pentru Adormirea Maicii Domnului s-a găsit loc rareori. În linie generală, alegerea temelor apare strîns legată de intenții didactice și moralizatoare.

Pentru a deslușI tipurile iconografice și principiile călăuzitoare, trebuie să amintim restaurările care au introdus mai întotdeauna dezordinea, complicînd decorul cu teme luate din decoruri murale de aiurea, din cărți ilustrate, stampe și icoane. Observăm, în al doilea rînd, că absida de răsărit și pronaosul îngăduie singure precizări. În cea dintîi descoperim două tipuri iconografice și două tradiții: una de origine constantinopolitană, cealaltă de inspirație orientală trecută prin Apus. Le corespunde amîndurora un cadru arhitectonic inspirat, la origini, în arta paleocreștină, din statuile așezate între coloane sub portice. Legătura temelor se poate înțelege, iar portretele de ierarhi înfățișează personaje ale lumii creștine.

Tîmplele, cu vorba maramureșeană fruntarii (fruntale), sînt în Maramureș organizate în două chipuri. Cel dintîi, tradițional Țărilor Române și Balcanilor, cuprinde icoane rînduite în zone suprapuse și în cadru arhitectonic. Arată, în creștet, pe Iisus răstignit și, în picioare; de o parte și de alta a crucii, pe Maria și Ioan Evanghelistul, îndurerați. Cel de-al doilea, caracteristic Maramureșului, e format dintr-o ilustrație bogată, dominată de o idee centrală. Amintește de aproape tîmplele catalane din bisericile secolului al XIV-lea și sînt asemenea unor mari „retables", icoane impunătoare luminate de ideea jertfei Mîntuitorului.

Temele. Pictorii maramureșeni ilustrează cu predilecție un număr de teme rar întîlnite în arta noastră veche și în aceea a țărilor de tradiție bizantină. Din Vechiul Testament, nu lipsește istoria lui Lameh, ilustrată în două sau mai multe tablouri. Lameh a fost fiul lui Mathusalem și tatăl lui Noe (Facerea, 5, 25 și 28): „Lameh a luat două femei, pe Ada și Sela. Ada a născut pe Sabal, „tatăl ce-

lor ce trăiesc în corturi la turme". Fratele lui se numea Tubal, „tatăl tuturor celor ce cîntă din chitară și din cimpoi". Sela a născut și ea pe Tubalcain, care a fost făurar de unelte de aramă și de fier; „și sora lui se chema Noema" (Facerea, 4, 19—22). Pictorii s-au inspirat mai ales din capitolul 4 din Facerea (4, 23—25): „Și a zis Lameh către femeile sale: Ada și Sela ascultați glasul meu. Femeile lui Lameh, luați aminte la cuvintele mele. Am ucis un om pentru rana mea și un tînăr pentru vînătaia mea. Dacă pentru Cain va fi răzbunarea de șapte ori, apoi pentru Lameh de șapte zeci de ori cîte șapte". O a doua temă rară, ilustrată în Maramureș, e lupta îngerului (maramureșenii zic arhanghelul Mihail) cu Valaam, vrăjitorul. Este inspirată din Numerii (cap. 22, 2—5, 23—36). Israeliții veniți din Egipt au ocupat o parte din teritoriul Amoreilor. Balac, regele moabiților, „văzînd toate cîte făcuse Israel amoreilor... a trimis soli la Valaam" ca să-l roage să vie să blesteme poporul lui Israel venit din Egipt, care i-a cotropit pămîntul. Dumnezeu i-a apărut însă lui Valaam și i-a poruncit să nu blesteme poporul lui Israel, pentru că acesta e binecuvîntat de El. Îmbiat puternic însă de trimișii regelui Balac, Valaam a pornit totuși la drum. „Dar se aprinse mînia lui Dumnezeu, iar îngerul Domnului s-a sculat ca să-l mustre pe cale". L-a întîmpinat, pe cînd venea călare, pe asina lui și l-a silit să recunoască puterea lui Dumnezeu și să-i împlinească voia. Pictorii maramureșeni tratează pe larg tema aceasta și o așază pe bolta sau pe peretele naosului la locuri în vază. Nu știm dacă îi atribuie în același timp vreun înțeles de ordin politic.

Samson și istoria lui au drept izvor cartea Judecătorilor. În arta bizantină și a Orientului creștin, Samson a fost considerat drept o „figură" a lui Hristos; iar episoadele dărîmării templului și smulgerii porților cetății Gaza din Siria drept simboluri ale Învierii.

Cetele îngerești sînt în număr de nouă; sînt descrise de Dionisie Areopagitul în *Ierarhia Divină*. Formează trei ordine și cuprind serafimi, heruvimi, tronuri, stăpînii, virtuți, puteri, căpetenii, arhangheli și îngeri. Arhanghelii, pictați în Țările Române, mai des în Maramureș, au nume terminate în *il*, cuvînt ebraic care înseamnă Dumnezeu. Somnul și scara lui Iacov sînt pictate pe bolțile și pereții bisericilor nu numai în legătura cu ilustrația bibliei, ci și din altă

pricină. Iacov ca să doarmă și-a rezemat capul pe o piatră, pe care a închinat-o lui Dumnezeu după ce a uns-o cu ulei. Aceasta a devenit simbol al altarului bisericii creștine.

Decorurile murale din Maramureș inspirate din idea jertfei — și întemeiate pe principiul că aceasta este închinată Treimei — cuprind mai multe imagini. Cea mai des întîlnită este „Filoxenia lui Avram", de tradiție bizantină (Facerea, *18*, 1—15). Apare ilustrată la San Vitale din Ravena, alături de jertfele lui Avel și Melchisedec, în Capdocia și în Bulgaria. În Oltenia, filoxenia lui Avram se vede, pe timpanul ușii de intrare în naos, la bolnița Coziei și la Surpatele, unde tema e dezvoltată în patru icoane. În Moldova, o vedem la mănăstirea Humorului, la Hlincea și aiurea. Înălțarea lui Ilie și carul lui de foc se leagă de teme preistorice și anume de carul soarelui. În arta antică apare în legătură cu apoteoza împăraților; iar în arta creștină, în legătură cu euharistia. Ioan Gură-de-Aur și alți comentatori au explicat că și carul și caii care l-au înălțat pe Ilie erau cu adevărat de foc. Înălțarea lui Ilie e cuprinsă în rugăciunea străveche creștină de înmormîntare, numită *commendatio animae:* „Libera domine animam servi tui sicut liberasti Elia de morte communi". Simbol funerar a devenit mai tîrziu; o „figură" a Înălțării lui Iisus. Tema e ilustrată în biserica domnească din Tîrgoviște, la Bărbuleț și Hurezi. Nu lipsește din majoritatea bisericilor transilvănene.

În cîteva biserici maramureșene se văd două personaje care poartă, unul în urma altuia, pe o prăjină sprijinită de umerii lor, un ciorchine mare de strugure. Se ilustrează astfel o temă apuseană, care are drept izvor comentatori medievali (Isidor din Sevilla și alții): „Moise a trimis 12 cercetași în Țara Canaanului. Aceștia spuseră, la întoarcere, că n-o să se poată așeza evreii în țara făgăduinței. Acești 12 cercetași sînt scribii și fariseii care au convins pe evrei și i-au făcut să nu creadă în Hristos. Iisus era doar printre ei sub chipul „ciorchinelui de strugure minunat". Strugurele acesta l-au adus din Canaan doi din cercetașii trimiși . . .". Ciorchinele „mistic" este Iisus al cărui sînge a umplut „paharul bisericii". Personajul care pășește în frunte, neștiutor, stă cu spatele la adevăr, asemenea poporului evreu. Cel de-al doilea purtător al prăjinii e cu

ochii țintiți la ciorchinele de strugure și închipuie pe „gentilii" care au văzut în acesta crucea lui Hristos. O a doua temă în legătură cu ciorchinele de strugure e tot de origine apuseană și numită în Franța „le pressoir mystique"; în românește: teascul de taină. Tema neaflată la Bizanț, în Orient, Rusia și în arta românească de la Sud și Est de Carpați ca și în Balcani, nu lipsește din Maramureș, unde e pictată de obicei cu multă grijă. Hristos stă pe capacul sarcofagului lui; din coasta străpunsă de lance a crescut o tulpină de viță de vie încărcată de frunze și struguri. El stoarce cu amîndouă mîinile strugurii, al căror suc umple un potir. Izvorul temei e în *Numerii* (*93*, 24) și în comentariile lui Isidor din Sevilla (Glosa ordinară).

Hristos „înger al marelui sfat", temă inspirată din Isaia, (cap. *9*, 5—6), e rară în iconografia răsăriteană. Ilustrată în Maramureș, se întîlnește și pe bolta absidei principale din mănăstirea Sucevița în Moldova, în biserici ardelenești din preajma Sibiului și în bisericile mănăstirilor Cernica și Pasărea de lîngă București. Iisus pe cruce, pictat pe peretele hemiciclului absidei de răsărit, amintește un vechi tip iconografic întîlnit la Santa Maria Antica în Roma. La noi apare la Streisîngeorgiu și Sîntămăria-Orlea din Transilvania (secolele XIII și XIV). Figurat în absida principală, îl vedem în biserica domnească din Tîrgoviște (pictură din veacul al XVI-lea, restaurată în cel de-al XVIII-lea).

În Maramureș, portretele celor 12 Apostoli se văd pe peretele absidei de răsărit, lucru neîntîmpinat în arta Țării Românești și a Moldovei. Faptul reprezintă o tradiție și un tip iconografic din secolul al VI-lea. Pictați în muntele Sinai și în Ravenna, la San Giusto, în Trieste, la Cefalù și Monreale precum și în arhipeleagul Veneției, reapar în Transilvania în bisericile din Strei și Sîntămăria-Orlea. Înălțarea crucii se întîlnește des în Maramureș ca și în toată Transilvania. E zugrăvită în chip deosebit la Sîntămăria-Orlea. Amintește ceremonia celebrată la Constantinopol în ziua de 14 septembrie anul 614. Legenda crucii împodobește, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, biserica principală din Hurezi și în Moldova, biserica mănăstirească de la Pătrăuți înălțată de Ștefan cel Mare.

Portretele sfinților episcopi se văd pretutindeni în monumentele bizantine și apusene. Tradiția le rezervă un loc de cinste pe

peretele absidei principale, unde sînt înfăţişaţi în picioare, înveşmîntaţi bisericeşte, adăpostiţi sub arcade şi coloane (tema e legată de liturghie). Îi vedem liturghisind în Serbia, pe unele epitafe bizantine, acel din Ohrida de pildă şi la Strei în Transilvania. În relaţie cu tema liturgică a „mielului jertfei" (amnos) sînt zugrăviţi în monumentele bizantine şi în pictura românească. S-au pictat portretele episcopilor celebri ai lumii creştine, anume pentru pomenirea lor şi reproduc concepţia constantinopolitană a Bizanţului inspirată din elenismul antic. Aşa apar la Sîntămăria-Orlea şi în Maramureş. În bisericile din această din urmă provincie, în cele mai multe cazuri sînt numiţi „patriarşi" (patriarhi). E vorba de o confuzie; patriarhii Vechiului Testament sînt zugrăviţi la Muntele Athos, în basilica Protaton din Karies şi aiurea; iar în monumentele noastre e vorba de Sfinţi episcopi ai bisericii creştine. Meşterii maramureşeni au pictat cu predilecţie portretele episcopilor cărturari şi mari predicatori, în vreme ce, în Moldova, aflăm episcopi „doctori", teologi, „făcători de minuni" şi „mărturisitori". În Maramureş, ne întîmpină apoi des papii Climent, Leon, Ipolit şi Grigore şi pustnici în frunte cu Antonie cel Mare.

Sfîntul Climent, papa Romei, a lăsat o scrisoare încadrată de biserica din Siria în Sfînta Scriptură. Cuprinde lămuriri despre preoţie şi episcopat, rugăciuni şi descrieri filozofice privitoare la ordinea lumii, precum şi însemnări istorice asupra persecuţiei creştinilor şi moartea Apostolului Petru. Papa Ipolit, mort în anul 235, a scris greceşte şi s-a ocupat în Philosophumena, principala lui lucrare, de eretici, astrologie şi magie. A lăsat un comentar asupra proorocului Daniel şi scrieri despre învierea trupurilor, euharistie şi relaţiile Logosului cu Tatăl. Leon I (cel Mare), papă în secolul al V-lea, a lăsat predici clare şi concise privitoare la probleme teologice (cele „două naturi" ale lui Hristos, „biserica mijlocitoare" pentru iertarea păcatelor etc.). Grigore cel Mare (papă de la 590—604) a organizat asistenţa publică şi misionarismul. Alături de alte lucrări, i se datoreşte scrierea numită Sacramentarium Gregorianum.

Dintre părinţii bisericii răsăritene nu lipseşte în Maramureş, mai niciodată, Sfîntul Gherman al Constantinopolului, care a scris despre cultul icoanelor şi despre Maria. *Historia Eklesiastiki*, lucra-

rea sa erudită, tratează despre chestiuni liturgice. A murit la anul 773.

Printre episcopii pictați în absidele maramureșene vedem pe Ioan patriarh. E vorba poate de Ioan arhiepiscopul Ierusalimului, căruia i se atribuie descrierea Adormirii Fecioarei Maria; sau de Ioan din Damasc (675—745), unul din marii teologi ai bisericii răsăritene. Dogmatist și exeget, a compus predici și o expunere clară a credinței ortodoxe. A lăsat studii privitoare la icoane, cultul moaștelor și al Fecioarei Maria. Alături de el apare un episcop sau patriarh — Teodor. Nu știm dacă e Teodor din Mopsueste, comentatorul bibliei și mare dogmatist, sau Teodor Studitul, personaj celebru în istoria bisericii bizantine. Teoria episcopilor e întregită în picturile de tradiție bizantină prin portretele sfinților Nicolae, Vasile cel Mare, Ioan Gură-de-Aur și Grigore din Nazians, Atanasie cel Mare, Chiril din Ierusalim și Chiril din Alexandria. În Maramureș apar cîte doi sau trei dintr-aceștia Întîlnim însă des pe Macarie, pustnic și autor de omilii (mort la 390), Efrem Sirul (306—373), exeget, predicator și poet, autorul celor 77 de *carmina nisibena*, culegere de omilii și imnuri; Sofronie din Damasc, mort în 638, curînd după cucerirea Ierusalimului de arabi, (a scris împotriva ereticilor și asupra celor „două firi" ale lui Hristos) și Patriarhul Nichifor, ridicat întru apărarea icoanelor.

În rîndul patriarhilor vedem des pe Sfîntul Antonie, pustnic egiptean mort la 356 în vîrstă de 105 ani și pe Pahomie, întemeietorul chinoviilor călugărești și al mănăstirii Tabenna din Tebaida (a compus în limba coptă cea dintîi regulă de viață mănăstirească și a murit în anul 436); pe Marcu Pustnicul, numit în Maramureș „părintele nostru Marcu" (a trăit către sfîrșitul secolului al IV-lea și a lăsat scrieri ascetice, tratate dogmatice și polemice). În cîteva biserici maramureșene aflăm portretul lui Petru Movilă, din familia domnească a Moldovei, mitropolit al Kievului și întemeietor al celebrului colegiu din acest oraș. Apare de bună seamă în legătură cu Mărturisirea ortodoxă, celebra sa scriere.

Portretele Sfinților Zosima și Maria Egipteanca lipsesc rar din decorul bisericilor maramureșene. Amintesc împărtășirea în pustiu a acesteia din urmă de către cel dintîi. Tema e ilustrată într-un

manuscris grecesc din secolul al XII-lea și reproduce un model mult mai vechi. Pictată des în Capadocia, o aflăm, în secolul al XIV-lea, în biserica Sfîntul Nicolae din Argeș și în mănăstirea Snagov, monumente datate din aceeași vreme.

Portretul Sfîntului Dumitru ocupă în Maramureș un loc important. E încadrat de teme din istoria lui, din care nu lipsește lupta lui Nestor cu Lias. Pictorii s-au inspirat din minei sau au copiat icoane celebre ale lumii bizantine. Mineiul pe octombrie, la data de 26, povestește pe larg cum sfîntul, care trăia la Thessalonic, a fost pus la închisoare de împăratul Maximilian. Din însărcinarea acestuia a fost pornită o întrecere în luptă dreaptă între Lias, omul împăratului și Nestor, un tînăr inimos. Înainte de întrecere, Nestor a cerut ajutorul și binecuvîntarea Sfîntului Dumitru care era în temniță. Însemnat cu semnul crucii de el, Nestor a luptat, a învins și a omorît pe Lias. Împăratul a trimis la moarte și pe Sfîntul Dumitru și pe Nestor. Unii cercetători au vrut să vadă în prezența luptei lui Nestor cu Lias pe pereții bisericilor maramureșene o aluzie inspirată din istoria poporului românesc din Transilvania.

Parabola fecioarelor, alăturată judecății din urmă se întîmpină în naosul sau pronaosul bisericilor maramureșene. În apus, tema a fost sculptată la Amiens, Bourges, Notre Dame din Paris, Reims, Sens, Auxerre, Laon. „La glose ordinaire" explică că fecioarele înțelepte, în număr de cinci, închipuiesc cele cinci forme ale contemplației interioare: Untdelemnul care arde în lămpile lor este dragostea, virtutea supremă. Cele cinci fecioare nebune simbolizează, la rîndul lor, bucuriile celor cinci simțuri care duc la rătăcirea sufletului și sting flacăra dragostei. Parabola fecioarelor asociată judecății din urmă se vede ilustrată în capitolele sculptate de la Toulouse și Saint-Denis; și la Sîntana de Mureș în Transilvania. În pronaosul bisericii din Dragomirești (Maramureș), alături și în legătură cu judecata din urmă, apare o temă inspirată din Apocalipsul lui Ioan: patru îngeri aflați în cele patru unghiuri ale pămîntului stăpînesc cele patru vînturi ale pămîntului ca să nu bată nici pe pămînt, nici pe mare, nici asupra vreunui copac. În Apus, tema a fost ilustrată în chipul unei roți, roata lumii (Fortuna labilis). Reapare sub această formă în biserica din Rășinari (Transilvania), la exte-

rior. Roata cu 8 spițe ascuțite se vede și pe sarcofagele de plumb din Provence, datate din secolele III și IV.

Așezarea temelor ilustrate se urmează în Maramureș în două feluri: pictate în frize și în tablouri. Cel dintîi sistem e de origine orientală; se vede în Italia meridională, în Balcani și în Țările Române. Are drept origine „rotuli" ilustrați. Cel de-al doilea sistem are la bază tradiția elenistică și bizantină, întemeiată pe obiceiul de a decora pereții monumentelor cu tablouri încadrate și izolate prin spații de proporții variate. În Maramureș amîndouă sistemele ne întîmpină pe pereții bisericilor de lemn și par în luptă unul cu altul. Frizele au venit pe calea sîrbească și din Apusul italian (călugărimea din Basilicate); tablourile din Constantinopol (Mănăstirea Peri din Maramureș era stavropighie patriarhală).

Peisajele arhitectonice cuprind în Maramureș fortărețe și case transilvănene, turnuri și terase, biserici de stil „lombard" sau baroc cu cupole bulbi: la Rozavlea, Borșa și Ieud. În alte biserici, descoperim încercări de a reda peisaje arhitectonice din Palestina, pretoriul lui Pilat, „scara sfîntă", coloana apostolului Petru. La Bîrsana, vedem fațade de palate feudale și portice cu coloane; la Călinești, Budeștii-Susani etc., edificii occidentale din secolele XIII și XV. În cel din urmă exemplu, pictorul a compus o basilică de tip oriental cu campanile medievale. În zugrăvirea temelor din Facerea, a folosit coline, insule cu copaci etc. Arhitecturi istorice, inspirate ori copiate din monumente paleocreștine și bizantine, se văd pictate laolaltă cu edificii feudale din Transilvania și Ungaria. Descoperim destrămarea tradiției și înrîuriri tîrzii din Apus.

Tratarea temelor, judecată din punct de vedere iconografic, îngăduie observații interesante în Patimi. Astfel, în spălarea picioarelor, meșterii maramureșeni arată pe Iisus spălînd sau ștergînd piciorul lui Petru, potrivit tradiției orientale. În Cina cea de taină, masa este rectangulară ca în Orient și Apus; nu apare masa în formă de potcoavă și nici cea rotundă. În drumul crucii, maramureșenii au pus o frînghie de gîtul lui Iisus, ori l-au încins cu aceasta de mijloc; brutal un soldat trage puternic de frînghie și îl tîrăște. Treimea e pictată în bisericile de lemn, sub înfățișarea lui Dumnezeu — Tatăl, bătrîn cu barba albă, alături de Hristos purtînd o cruce

mare sau sprijinit de ea. Porumbelul, simbolul Sfîntului Duh, planează deasupra lor. Picturile care ilustrează în acest chip Treimea sînt însă în genere restaurate.

Decorurile bisericilor de lemn, în Maramureș în special, nu cuprind portrete de ctitori; fapt caracteristic ce trebuie apropiat de acela al lipsei pisaniilor. Aflăm, e adevărat, în unele biserici, inscripții pe pereți sau pe grinzile tîmplei. Sînt tîrzii însă și privesc pe donatori sau meșteri din secolele XVIII sau XIX. Nu vedem nici portrete de ierarhi ai locului.

Inscripțiile temelor și portretelor de sfinți sînt în limba românească și caractere chirilice sau, în cîteva cazuri, în slava bisericească. Nu am aflat nici o inscripție în limba latină.

Decoruri pictate din alte ținuturi transilvănene.

Domeniul caracteristic al bisericilor de lemn din Maramureș se întregește cu biserici de lemn pictate din ținuturile transilvănene sud-estice. La 25 km depărtare de orașul Tîrgu-Mureș în fundul unei văi, pitită între culmi de dealuri povîrnite, se află satul Culpiu. Originile acestei așezări românești se stabilesc, după tradiție, în plin ev mediu, în epoca năvălirilor tătărești din secolul al XIII-lea. La miazăzi, pe un platou se înalță biserica cu hramul arhanghelilor Mihai și Gavril. Biserică de cimitir, construită din lemn, e de plan rectangular cu prispă de adăpost sub acoperișul prelungit la miazăzi. Absida de răsărit e pentagonală. Acoperișul de lemn s-a ruinat din pricina vremii și intemperiilor; așteaptă o restaurare care trebuie să vină. Jur-împrejur copaci plantați la creștetul mormintelor, cîțiva din ei centenari cu coroane bogate și poeni smălțate cu flori de munte formează monumentului un cadru plin de farmec. În interior, tinda femeilor, despărțită de navă printr-o balustradă de lemn cu colonete, amintește dispoziția maramureșană. Picturile murale executate pe o preparație subțire de var sînt aplicate direct pe bîrnele de lemn care constituie trupul bisericii. Înfățișează picturi

restaurate; originalul a trebuit să fie zugrăvit pe pînze lipite pe trupul monumentului. O inscripție românească în chirilice se citește, pe grinda de la tîmplă, sub portretele apostolilor: *„S-au zugrăvit această sfîntă biserică... în zilele prea luminatului bunului împărat Francisc... Giorgie Bob (Kilovici?) bisericii Borșe Ioan... și s-au săvîrșit mai 18...“*; urmează cuvintele incomplete sau în parte șterse. Picturile sînt datate astfel din primii ani ai secolului al XIX-lea.

Tavanul bisericii, în întregime de lemn, de formă semicilindrică, e decorat cu 9 medalioane de proroci figurați bust. Pe latura de sud a tavanului, începînd de la tîmplă și înaintînd către apus, urmează Botezul Domnului, Adormirea Maicii Domnului, Nașterea Fecioarei Maria (?), Vindecarea orbului, Iisus și Samarineanca la fîntînă; pe latura de miazănoapte (de la tîmplă spre apus), Coborîrea de pe cruce, Judecata lui Iisus de arhiereul Ana, Învierea (Iisus se înalță din sarcofag, încadrat de lumina „necreată“ și ținînd un drapel în mîna dreaptă), Necredința lui Toma, Mironosițele la mormînt, Învierea unui mort. La apus, pe timpanul de la partea superioară a peretelui de apus, fața de răsărit, Iisus în fața marilor preoți, Judecata lui Pilat și Pătimirea lui Iisus. Pereții naosului și pronaosului au un singur rînd de picturi: Sfîntul Gheorghe, figurat în picioare și omorînd balaurul, învierea fiicei lui Iair, Cina cea de taină (masă rectangulară, numai 6 Apostoli; Iisus așezat în centrul mesei cu fața spre spectator), Sfîntul Cristofor cu cap de cîine și cruce de mucenic în mînă, pilda celor 10 fecioare întreruptă la mijloc de pomul binelui și răului (Adam și Eva, șarpele încolăcit pe trunchiul copacului). Pe peretele de miazăzi (de la sud-vest la est), s-a zugrăvit iadul, Ungerea picioarelor lui Iisus cu mir, Fiul risipitor, Suferința lui Iov, tema biblică a ciorchinelui de struguri, Sfîntul Dumitru călare și Lias prăbușit la pămînt. Pe bolta absidei de răsărit încoronarea Mariei de Treime (figurată prin Tatăl, Fiul și Sfîntul Duh) apare deasupra Înălțării (Fecioara Maria încadrată de doi îngeri e pictată la centrul grupului de apostoli) Către sud și la nord, pe poalele bolții, se văd îngeri cu un pergament desfășurat pe care sînt scrise cuvintele „sfînt, sfînt, sfînt“. Înălțarea e încadrată la miazăzi de Bunavestire (Fecioara Maria e în genunchi, îngerul

vine din dreapta). La miazănoapte, Tetramorful are în stînga Vedenia lui Ezechiel prosternat în rugăciune în faţa Tetramorfului, iar la spatele lui personaje în costume orientale). Ferestruica de la răsărit a hemiciclului e încadrată de arhidiaconul Ştefan şi Sfîntul Nicolae episcop; mai departe, spre miazănoapte, Sfîntul Vasile cel Mare, Ioan Gură-de-Aur, patriarhul Chiril şi Vedenia lui Petru din Alexandria. La miazăzi, după arhidiaconul Ştefan, urmează Sfinţii Atanasie, Chiril, Macarie, Silvestru, Spiridon „făcător de minuni". Episcopii poartă toţi mitre, omoforul mare, cîrji cu pateriţe şi cărţi.

Teme caracteristice leagă decorul din Culpiu de Maramureş. Ordinea şi dispoziţia compoziţiilor, care pun în lumină confuzii, se datoresc restauratorilor. Trebuie să ne gîndim şi la dezlipirea pînzelor pictate, cu prilejul refacerilor monumentului şi aşezării lor greşite. Au intervenit şi picturi noi precum şi pînze împrumutate de la un alt monument. Toate acestea nu schimbă fizionomia şi caracterul iconografiei. Reamintim tema strugurelui, de origine şi simbolism medieval apusean. Vedenia lui Ezechiel, temă paleocreştină, e şi mai surprinzătoare; evocă ansambluri vechi, din care a fost desprinsă la o epocă ce nu se poate preciza.

Biserica din Culpiu trebuie apropiată de biserica de lemn din cimitirul oraşului Tîrgu-Mureş. O inscripţie românească, pictată în cirilice, se citeşte în colţul de sud-est al tîmplei, deasupra icoanei hramului: *„S-a cumpărat acest loc de biserică de dumnealui jupân Stoica Hagi Constantin... au făcut şi biserica din temelie, au zugrăvit altarul şi fruntariul cu icoanele de ctitorii... zugrav Popa Niculae Bon Vasile ano 1814"*. În interior, zugrăvelile de pe bolţi păstrează fragmente importante de decor albastru aerian. Chipurile vii din compoziţii, alături de portretele din absida de răsărit, sînt şi ele pline de înţeles. Pe bolta navei, în centru, e zugrăvit Hristos Pantocrator, în picioare, într-o „glorie" încinsă de un cordon de lumină şi încadrată de patru îngeri în zbor planat. Patru serafimi plutesc în înaltul cerimei (la nord-est, sud-est, nord-vest şi sud-vest). În axul est-vest al bolţii, Sfînta Troiţă împodobeşte o a doua glorie, aproape de creştetul tîmplei. Cel vechi de zile are, aci, în dreapta, pe Hristos purtînd crucea; în zare, e Sfîntul Duh în chip de porumbel. În absidă la răsărit, Treimea, în cadru rectangular, e figurată într-un

chip particular: Tatăl și Fiul stau pe o bancă, închiși într-un cerc roșu înscris într-o stea cu șapte raze; serafimi și șapte cete îngerești împlinesc programul. La baza bolții apare Înălțarea Domnului; către miazănoapte vedem Punerea în mormînt, Mironosițele la mormîntul lui Hristos, Necredința lui Toma și Coborîrea la iad (în panouri rectangulare). În alte patru panouri, s-a pictat Bunavestire, Cina de la Emaus, Arătarea lui Hristos către apostoli după Înviere și Înălțarea Sfintei Cruci. Peretele hemiciclului poartă portretele Sfinților Gherman, Epifan, Vasile cel Mare, Eftimie, Cosma, episcopi; și acelea ale Sfinților diaconi Ștefan și Laurențiu. Pe fața de răsărit a arcului triumfal vedem portrete de proroci (Sofonia, Iacov, Zaharia, Ghedeon;) și chipurile lui David și Moise. În centrul bolții pronaosului, Fecioara Maria rugătoare, simbol al bisericii, împodobește un medalion purtat de îngeri în zbor.

Picturile monumentului alcătuiesc un ansamblu legat. Compozițiile și portretele încîntă ochiul cu tonul albastru aerian al cîmpului și tonalitățile draperiilor. În zugrăvelile tîmplei, pictorului i s-a impus un model apusean; personalitatea meșterului român a străbătut însă. A evitat anume cu multă înțelegere particularitățile iconografice apusene pentru a accentua pe cele de tradiție locală.

Monument decorat la începutul secolului al XIX-lea, biserica cimitirului din Tîrgu-Mureș vădește continuitatea unei tradiții transilvănene românești. Vremea și împrejurările ne-au lipsit de multe trepte intermediare; lucrarea de artă apare astfel mai semnificativă. Chipul în care este figurată Treimea e caracteristic și ne ajută să descoperim elemente iconografice importante ale școlii din Rășinari, de care ne vom ocupa mai departe.

Pe latura de nord-vest și vest a domeniului transilvănean, stăruie cîteva biserici de lemn, în vecinătatea Țării Chioarului și a Maramureșului: Rogoz, Surdești și Popliș.

Biserica din *Rogoz* e încheiată din grinzi de stejar fără nici o fierărie. Capetele sculptate ale grinzilor amintesc pe acelea ale cailor. O funie de stejar sculptată încinge monumentul pe cele patru laturi. Cadrul ușii de intrare, așezată la miazăzi și minunat înflorată cu motive geometrice, dă în pridvor. La dreapta ei e prinsă de trupul bisericii o cruce mare sculptată, de aceeași vîrstă cu aceasta și anu-

me din anul 1560 (1563). Streașina se prelungește mult la miazănoapte: apărare împotriva vîntului și ploilor. La adăpostul ei aflăm masa de hram și pomeni formată dintr-un stejar despicat în două. O restaurare îngrijită a consolidat temelia de piatră și a înnoit acoperișul de lemn în forme apropiate de original. De plan rectangular, fără sînuri și cu absidă pentagonală (la est), biserica este închinată arhanghelului Mihail. În interior, pictura murală, executată pe pînză, opera zugravilor Radu din Ungureni și Marin Nicolae din Poiana Porcului, datează din 1717. În 1834, au fost restaurate sau înnoite zugrăvelile din naos.

În absida de răsărit, ultimul registru păstrează portretele Sfinților Episcopi — Grigore cel Mare („veliki Grigore"), Ioan Gură-de-Aur („veliki Ioan Zlataust") și Atanase cel Mare, la sud. Cel dintîi e pictat bust, cu mitră și saccos, iar cel de-al doilea în picioare. Către tîmplă, în același registru, apar ctitorii înveștmîntați țărănește și numiți în înscripție românească (două femei cu văluri albe și un bărbat). Pe cerimea absidei, proorocii Ghedeon și Aron (cu rotuli în limba română), Maria regină încoronată, un înger și două figuri indistinctive (Ioachim și Ana?, ori alți doi prooroci?) formează decorul către răsărit; către apus, distingem teme din Facerea, iar la miazănoapte (de proscomidie), Jertfa lui Avram. Cerimea naosului ilustrează Cina cea de taină; pe poale se mai vede Samarineanul milostiv (la nord) și Spălarea picioarelor (la sud). În pridvor, pilda celor 10 fecioare și Judecata din urmă împodobesc cuprinsul.

Portretele ctitorilor, figurate pe hemiciclul absidei de răsărit, amintesc o veche tradiție iconografică a Italiei secolelor VI-XI, care ne întîmpină în secolul al XVIII-lea și în biserici oltenești. Faptul trebuie relevat.

Biserica din Șurdești, situată în apropierea orașului Baia-Mare, e din 1767. De proporții impunătoare și înconjurată de cruci și pietre de cimitir, se înalță din mijlocul unei livezi de nuci, pruni și

castani. Turnul clopotniță, ridicat deasupra tindei, are 53 m înălțime. Decorul pictat acoperă bolțile și pereții și e executat în tempera caracteristică regiunii maramureșene și transilvănene. Golurile dintre bîrne sînt umplute cu tencuială de var; cu aceeași preparație s-au netezit suprafețele pe care e lipită pînza deasă care poartă zugrăvelile. Cerimea naosului, cîmp luminos și bine păstrat, e pictată în alb de cretă, albastru cerului, verde de frunză tînără și roșu de roibă. Crengi și frunze mari decorative încadrează Treimea în jurul căreia zboară îngeri. Evangheliștii, cuprinși în cadre patrate, împlinesc ilustrația „bisericii cerești". La răsărit, către creștetul tîmplei, vedem din nou Treimea, formată din portretul „Celui vechi de zile", Iisus purtînd crucea și simbolul Sfîntului Duh, într-un medalion, Fecioara Maria rugătoare, simbol al „bisericii pămîntești". La miazănoapte e zugrăvit carul de foc al proorocului Ilie, proorocul Elisei care prinde în brațele întinse mantia aruncată de Ilie și scara lui Iacov. La miazăzi, pictorul a ilustrat un text din Apocalipsul lui Ioan Teologul: „... și m-am întors să văd al cui este glasul care vorbea cu mine și întorcîndu-mă am văzut șapte sfeșnice de aur. Și în mijlocul sfeșnicelor pe cineva asemenea unui fiu al omului..." (Apocalipsa, *1*, 12—13; *12*, 7—9). În absida de răsărit, decorul bolții e ruinat. Hemiciclul este împodobit cu „Patimile Mîntuitorului" (Iisus pe cruce, Coborîrea de pe cruce) și Sfinții episcopi. Pe fața de răsărit a tîmplei (către altar) sînt zugrăvite teme din Vechiul Testament (cei trei cuconi în cuptorul de foc și alte teme greu de deslușit). Pe grinda cea mare de sprijin a tîmplei e gravată o inscripție în limba română și caractere cirilice: „Acest sfînt altar s-au zugrăvit în zilele împăratului Iosif anul Domnului 1783 (?)". Pe pereții navei aflăm Vedenia lui Petru din Alexandria, Treimea la Mamvri, portrete de sfinți și sfinte, Jertfa lui Avram și teme de mucenicie. În tinda femeilor sînt ilustrate teme din Penticostar, Necredința lui Toma, Iisus și Samarineanca la fîntînă, Vindecarea orbului din naștere, etc.); „Tarele Samson", fecioarele cuminți și un fragment din Judecata din urmă. Remarcăm prezența Patimilor pe peretele absidei de răsărit și „figuri" din Vechiul și Noul Testament. În naos și pronaos, scara lui Iacov, carul de foc al Sfîntului Ilie etc., parabola celor 10 fecioare și Judecata din urmă.

Decorul are o unitate remarcabilă. Cerimile sînt pictate arhitectural. Data citită pe grinda de sprijin a tîmplei, anul 1783, se referă la pictura absidei. Nu avem ştiri despre pictura navei şi tindei; înfăţişarea şi tehnica arată o dată apropiată de cea dintîi. Localnicii păstrează tradiţia aducerii acestei biserici din Chioar, Oaş sau Maramureş. Am remarcat decorul cerimii din naos. Acel al absidei de răsărit, opera zugravului Ştefan, semnat pe o grindă, e întunecat şi ruinat. Pe pereţii navei şi în tindă distingem două stiluri şi două epoci. Cel mai vechi, datat din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, e caracteristic picturilor murale din bisericile de lemn ale Transilvaniei de miazănoapte cel mai nou e de la mijlocul secolului al XIX-lea şi derivă din baroc. Păstrează farmecul unui realism pios şi sincer. În parabola fecioarelor, chipurile sînt pictate cu sentiment şi adevăr. Unul din ele, plin de gingăşie şi tinereţe, e prelung, cu fruntea înaltă, nasul proporţionat, gura mică şi ochi luminaţi. Bluzele deschise la gît şi cămăşile cu mîneci brodate desenează elegant braţul. Pieptarele încheiate în faţă, fustele brodate şi şorţurile subliniază tinereţea siluetelor.

În ţinutul Aradului, în bisericile de la sfîrşitul veacului al XVII-lea ori începutul celui de-al XVIII-lea, compoziţiile sînt pictate în frize, tablouri, încadrate de linii roşii, ori medalioane. La Oci, Patimile se văd dedesubtul Judecăţii din urmă pe peretele de apus a narthexului. Paradisul, grădină cu copaci conici, e străbătut de cele patru rîuri biblice. „Drepţii" sînt figuraţi nud la poarta raiului, la spatele Sfîntului Petru. Arhanghelul Mihail, drapat în hlamidă bogată, ţine în stînga balanţa; cu dreapta întinde spada de foc. La Cristeşti, Duminica Floriilor înfăţişează un oraş întins, ziduri şi fortificaţii. La Corbeşti aflăm ecouri din stampele secolului al XVI-lea. În Biharia, la Vărăşeni, Adam şi Eva amintesc în chip uimitor arata germană a veacului al XV-lea tratată în genul lui Picasso. Tema „teascului de taină" este ilustrată în mai multe exemple. Panourile

picturale sînt completate cîteodată cu icoane pictate pe lemn și icoane pe sticlă.

În Banat, biserica din Marginea cu hramul Sfînta Paraschiva, construită din lemn de gorun e de plan rectangular, cu absidă pentagonală la răsărit și naos boltit cilindric. Tinda e despărțită de navă printr-un parapet de scînduri și doi stîlpi de lemn. În absida de răsărit și în tindă nu se păstrează picturi murale. Pe arcul triumfal, Fecioara Maria pictată în picioare e încadrată de prooroci zugrăviți în medalioane și purtînd rotuli cu inscripții în mîini. Pe bolta navei, Hristos, cuprins într-un medalion și figurat pînă la genunchi, ține globul pămîntului în mîna stîngă iar cu dreapta binecuvîntează. Într-un al doilea medalion, spre tindă, se vede Sfînta Paraschiva încoronată de doi îngeri. Poalele bolții arată, în tablouri închise în linii de culoare, praznicele mari, „minunile" și „patimile" lui Hristos pictate în două registre. Pe timpanul cel mare, la apus, deasupra intrării în tindă, e zugrăvită Judecata din urmă (Deisis, balanța judecății, raiul și iadul). Pe piciorul de piatră al „sfintei mese", în absida de răsărit, citim o inscripție gravată: „Au făcut popa Giurcă sin Munteanu anul 1737, luna martie", iar pe un chivot de lemn sculptat și aurit, păstrat pe „sfînta masă", citim data 1786 și numele Ion Zugrav.

În Curtea, biserica cu hramul Cuvioasa Paraschiva păstrează picturi din 1806, pe bolta și pereții navei absidei de răsărit și tindei, executate pe o ușoară preparație de var aplicată direct pe scîndurile monumentului. Lipsa pînzei se leagă de data relativ recentă a picturilor și de o foarte probabilă restaurare. În absida de răsărit, deasupra ferestrei, e înfățișată încoronarea Sfintei Fecioare Maria, iar pe bolta încăperii cei patru Evangheliști, îngeri, serafimi și Treimea la Mamvri. Pe bolta naosului apar trei medalioane, pictate în axul est-vest, cuprinzînd pe Hristos, Maria orantă și un arhanghel. „Patimile" și „Fericirile" împlinesc decorul; pe pereții navei: praznicele. În tindă, moartea cu coasa în mînă și îngerul care ia sufletul evocă Judecata din urmă. Decorul pictat, în întregime, se leagă de monumentele precedente și de Maramureș, prin caracterul său ilustrativ. Intenția de a face artă nu a ocupat în nici un fel pe

meșteri. Aceștia au „scris" pe pereți, inspirîndu-se din ilustrațiile unei cărți.

În centrul Transilvaniei, bisericile de lemn au fost devreme înlocuite prin biserici de „piatră". Dintre puținele monumente păstrate, citãm biserica din Custelnic din preajma Tîrnăvenilor. E construită din grinzi de lemn de brad și tălpi de stejar. Pictura e executată de pînză lipită pe trupul de lemn al monumentului. În absida de răsărit, Dumnezeu-Tatăl e figurat de un personaj cu șase ochi și trei nasuri. Încadrat de cei patru Evangheliști, reprezintă o curioasă transpunere tîrzie dintr-o icoană sau o ilustrație de carte. În tindă apar teme și portrete din biserici moldovenești ale secolului al XVI-lea. Biserica e legată de tradiție de prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Ca fundație e mai veche. Printre obiecte, zestrea bisericii originale, descoperim o cazanie a lui Varlam, un triodion și o pecete medalion. Decorul e opera zugravului Porfirie din Seșa, comună vecină cu Cuștelnicul.

Picturile murale ale bisericilor de lemn din Transilvania înfățișează un domeniu deosebit de interesant. Cele mai vechi păstrate pînă astăzi nu sînt datate dintr-o epocă anterioară secolului al XVII-lea; cele mai multe sînt din secolul al XVIII-lea. Analiza descoperă în mai toate monumentele refaceri, copii și transplantări ori juxtapuneri de elemente din epoci diferite și din monumente care se pot greu defini. Iconografia ne duce însă înapoi, către un prag tot așa greu de hotărît. Programele sînt în genere unitare și cu înțeles. Nu se poate tăgădui originea lor apuseană. Elementele bizantine și orientale apar mai des în secolul al XVIII-lea și se disting ușor fiindcă nu se împacă întotdeauna cu ideea dominantă a programului. Absidele de răsărit tulbură mai mult pe cercetător din două pricini: cea dintîi, privește caracterul lor unitar și ne trimit către Bizanț și Orient; cea de-a doua pune în lumină discordanța dintre programul absidei și acel al naosului și pronaosului. Caracterul bi-

zantin este atestat la Sfinții Episcopi de pe peretele hemiciclului și de alegerea făcută de meșteri. Sfinții Episcopi înlocuiesc pe apostoli. Amintim și în decorul bolții absidei de răsărit Treimea ori încoronarea Fecioarei Maria, teme dintr-o epocă diferită și în discordanță și cu Sfinții episcopi și cu temele de pe bolta naosului. Explicația stă, în parte numai însă, în faptul picturilor restaurate, care au înlocuit pe cele originale. Constatăm într-adevăr că e vorba de aceasta în mai toate cazurile, bolta absidei de răsărit și partea superioară a hemiciclului aflîndu-se cel mai des ruinate de vremi și intemperii. În naos și pronaos, discordanțele sînt mai rar și mai ușor de explicat. Nu alterează unitatea și caracterul programului, care rămîne stăpînit de o concepție evidentă. Aceasta e caracterizată de predilecția înfățișării temelor din Vechiul Testament, întîietatea dată Patimilor lui Hristos și intenția moralizatoare care a stat la baza alegerii temelor. Ideea unui model dat de o biblie ilustrată ni s-a impus. Restaurările au introdus elemente străine ușor de explicat. Compoziția temelor, la rîndul ei, dovedește înrîurirea mediului contemporan; aflăm într-adevăr peisaje arhitectonice regionale și împrumuturi de icoane.

Stilul.

Stilul este o rezultantă — în funcție de cugetare și compoziție, desen și culoare — și e de ordine complexă. În bisericile de lemn ale Transilvaniei, în Maramureș îndeosebi, ne întîmpină unele aspecte ale picturii romanice medievale, și drept izvoare miniaturi. Arta romanică are rădăcini în tradiția mediteraniană a Apusului și în aceea a popoarelor înrîurite de Orientul asiatic. Pare constituită către sfîrșitul secolului al X-lea. Aspră și simplă, în secolul al XI-lea, înflorește în a doua jumătate a secolului al XII-lea. Programul deșteaptă admirație prin sinceritate și procedeele folosite. Se disting prin limpezime decorul fiind însuflețit de sentimentul adevărului. Pentru a le face înțelese și în scopul de a le determina evi-

denţa, pictorii aşază temele din Vechiul şi Noul Testament în peisajul arhitectonic al regiunii. Pictează sub cerul ţării copaci din cei care se văd aci, sau asemuiesc cu aceştia esenţe străine. Castelele dobîndesc înfăţişarea edificiilor din preajma Maramureşului, din Ungaria şi Polonia. Personajele apar în costumele timpului şi, de multe ori, în veşminte româneşti. Artistul este stăpînit de convingerea şi datoria de a arăta lucrurile cum sînt în realitate şi cum au fost. Renunţă cu hotărîre la artificii şi reguli de artă. Citäm în primul rînd perspectiva. Pictura modernă şi viziunea noastră de astăzi se întemeiază pe faptul proporţionării edificiilor, copacilor şi personajelor în raport cu depărtarea la care se află. Pentru artistul medieval faptul contrazice adevărul. O clădire, oricît de departe s-ar afla faţă de privitor, nu poate fi pictată mai mică decît o aflăm într-un plan apropiat de ochiul nostru. Artistul medieval zugrăveşte clădirile, copacii, animalele şi personajele cu dimensiile pe care le au în realitate şi nu în raport cu acelea pe care le prezintă în spaţiu şi în raport cu privitorul. Procedează astfel nu din naivitate şi nici din ignoranţă sau lipsă de mijloace artistice, ci din convingere, potrivit unei concepţii sincere.

Pictorul medieval poartă pensula cu grijă şi dragoste. Conturează frunzele, parc-ar vrea să ilustreze o explicaţie de botanist. Analizează părul şuviţă cu şuviţă şi aproape fir cu fir. Pentru a nu întîrzia — şi cu gîndul la spectator, — simplifică de multe ori. Ochiul este redat astfel prin contur şi un punct de lumină; tot aşa nasul, bărbia, etc. Trăsăturile alese sînt însă caracteristice, fiindcă sînt produsul unei analize şi ale unei alegeri atente şi conştiincoase. Meşterul foloseşte esenţialul şi lasă de o parte elementele secundare; ştie să aleagă, are experienţă bogată, cugetare şi ştiinţă. Pe un plan asemănător, pictorii medievali au atitudini sufleteşti caracteristice. Se simt investiţi cu o chemare. Nu se gîndesc nici să înfrumuseţeze pereţii monumentului, nici să facă artă. N-au cugetat problemele teologice şi nu cunosc explicaţiile dogmelor şi liturghiilor. Ei se socotesc învestiţi cu o însărcinare de ordin didactic şi moral. Vor să pună în lumină aceea ce poate folosi omului în viaţă. Arată binefacerile muncii şi ascultării, preţul cinstei şi stăruinţei, datoria de a-şi respecta fiecare cuvîntul şi de a nu păgubi pe alţii. Se cu-

tremură de grozăvia urii și îi încîntă dragostea dintre oameni. Ei prefac pensulele în condeie — și scriu. Temele pictate pe pereții bisericilor poartă titluri și descrieri uneori bogate. Pentru aceasta brăzdează nu odată cîmpul picturii pe care îl îmbogățesc cu explicații. Cercetătorii picturilor din bisericile de lemn trebuie astfel să părăsească, pentru a le judeca și simți și concepția Renașterii și ideia picturii bizantine. Fiindcă e vorba de o altă lume și de concepții diferite. Ipotezele naivității și țărănismului nu sînt întemeiate și nu explică nimic; sînt numai piedici în calea prețuirii unei arte de deosebită valoare.

Unele particularități tematice și iconografice.

Bisericile de lemn din țara noastră, cele din Maramureș cu deosebire, sînt de proporții reduse. Așezate pe culmi de dealuri se vestesc în depărtări prin turnul clopotniță înălțat deasupra intrării. Înconjurat de turnulețe conice ori piramidale, el amintește turnurile feudale din Apus. În interior, un perete de bîrne desparte naosul de tindă; o ușă strîmtă îngăduie comunicația. Absidele de răsărit păstrează mai pretutindeni elemente ale decorului arhitectonic paleocreștin, transmis de tradiția constantinopolitană ori orientală. Figurile în picioare sînt adăpostite sub portice, iar compozițiile dispuse în zone geometrice, medalioane și tablouri.

Temele iconografice se leagă de tradiția bizantină ori orientală a Italiei din Basilicate. Apar simbolurile Treimii și „figuri" ale jertfei. Ierarhizarea și ordonarea temelor preced din cugetarea și logica grecească. Absida de răsărit cuprinde altarul și e rezervată preoților slujitori. Din această pricină poate arhaismul a fost rar tulburat de inovații. Inovațiile le aflăm în naos. Pictura pereților e formată din juxtapunerea unor teme inspirate din manuscrise ilustrate ori din stampe. Reproduc uneori icoane celebre din lumea bizantină ori balcanică. Aci dispare paralelismul frizelor; un portret ocupă uneori suprafața a două sau trei registre și întrerupe continuitatea.

Succesiunea normală e înlocuită de procedee noi. În mod normal, pictura murală se urmează și se „citește" — la Bizanț și în Orient, în Balcani și în Țările Românești — de la miazăzi la apus și miază-noapte; în sensul mersului acelor de ceasornic. În Maramureș și în cele mai multe biserici de lemn, picturile navei împodobesc poalele bolții și se urmează, aproape indiferent, pe peretele de miazănoapte ori de miazăzi. Iar pe aceștia — în unele monumente — de sus în jos; iar pe altele, de jos în sus. „Scara" e hotărîtă, la rîndul ei, nu de proporțiile monumentului, ci mai ales de ierarhia — adică de importanță dată de pictor — temei ori portretului. Temele ori figurile asupra cărora pictorul vrea să atragă atenția au proporții mari, așa cum vedem în cazul portretelor Sfîntului Dumitru, arhanghelilor, ori ale lui Adam.

Temele evanghelice sînt reduse ca număr față de cele din Vechiul Testament. Nu e inutil, credem, să amintim că cele mai vechi manuscrise românești sînt din Maramureș și înfățișează traduceri din Vechiul Testament. Observăm, apoi, că temele liturgice și interpretările dogmatice sînt foarte rare. Portrete de ctitori și de chiriarhi — care lipsesc în Maramureș și nu se întîlnesc decît în biserici de lemn și picturi din Țara Românească și Moldova, de dată relativ recentă — arată, poate, decăderea ordinei feudale și ivirea unei lumi și cugetări sociale noi. Legătura originară cu Apusul rămîne constantă pînă în secolul al XIX-lea. Elementele venite din basilicatele bizantine ale Italiei cedează locul barocului vienez mijlocit de Polonia, Austria și Ungaria. Legătura cu tradiția bizantină e păstrată de călugării sprijiniți de centrul din mănăstirea Peri, stavropighie ecumenică și datorită relațiilor cu Moldova. Schituri maramureșene au devenit „metoace" ale unor mănăstiri moldovenești; din Moldova au venit apoi icoane și meșteri zugravi. La Cuhea, Giulești, Ieud, Șieu și aiurea pe valea Marei, feudalii căpetenii au trecut în Moldova în secolul al XIV-lea. Mulțimea a rămas pe loc, credincioasă pămîntului. Au venit la putere „cei mulți". Satul s-a grupat în jurul bisericii, uneori înnoită și făcută pentru mulțime. Devenită biserica poporului, a fost decorată cu picturi inspirate aproape exclusiv din tradiția bizantină a Apusului și cea romanică.

În biserica din Fînați, din nordul Transilvaniei, o compoziție înfățișează Judecarea lui Iisus de arhierei, o dispoziție caracteristică. Hristos, marii preoți și slujitorii care l-au adus legat sînt zugrăviți pe același plan: în stînga, judecătorii în jurul unei mese rectangulare, Iisus în picioare, cu fața spre privitor și cercetat de unul din aceștia, cu coroană pe cap (Pilat, foarte probabil) și garda înfățișată în dreapta. Dispoziția personajelor, fizionomiile și mișcările reproduc scene din teatrul medieval apusean. Pictura ilustrează povestirea. La Rozavlea, în Maramureș, peisajul arhitectonic se inspiră din tradiția și modelele manuscriselor bizantine. Edicului cu colonete de deasupra închisorii Sfîntului Dimitrie și terasa acestuia, ne duc la „mimbare" turcești. În centru și în primul plan se desfășoară tema pioasă a binecuvîntării lui Nestor de către sfînt. În stînga Lias se luptă cu Nestor. Voinic, cel dintîi și înveșmîntat în costum unguresc — turcesc din veacul al XVIII-lea, a pornit lupta lui Nestor care îl va învinge datorită credinței lui și binecuvîntării Sfîntului Dumitru. Arhitecturi de palate și colonade antice ori de renaștere împodobesc cîmpul. Laolaltă distingem fragmente din diferite ansambluri și din două tradiții, alături de elementul contemporan al luptătorilor. La Culpiu, grădina raiului și pomul binelui și al răului, nudurile lui Adam și Eva, șarpele încolăcit pe pom cu mărul în gură întins spre mîna Evei, atmosfera și planurile vegetației, deșteaptă amintirea picturii flamande din secolul al XVII-lea, străbătute de sentimentul modern al picturi celei mai îndrăznețe. În același spirit sînt tratate fecioarele din parabola evanghelică. În picioare, cele cu lămpile aprinse în mîini poartă tunici și mantii siriace, amintiri din manuscrise medievale bizantine. Fizionomiile și gesturile lor sînt expresive. Două sau trei figuri au farmec și distincție.

În biserica din Oci, Judecata din urmă prezintă alte particularități iconografice. La partea superioară, Hristos judecător, încadrat de doi îngeri și de apostoli (aceștia stînd pe scaune), nu are în stînga și dreapta sa pe Fecioara Maria și Ioan-Botezătorul. Nu este deci figurată Deisis, element esențial al temei în arta bizantină. În dreapta compoziției, un înger desfășoară un pergament cu inscripție lămuritoare. Raiul figurat printr-o terasă de palat, co-

paci și izvoare apare palid față de realismul impresionant al gurii iadului. Arhanghelul cu balanța judecății și atitudinea lui frontală vine din Italia benedictină. La Șurdești, aceeași temă a Judecății din urmă cuprinde îngerul vestitor „tuba mirum", din arta apuseană, iar curioasele pupitre cu cărți deschise, evocă „arhivele cerului". Credincioșii din stînga imaginii au uniforme militare franțuzești din vremea revoluției celei mari. Personajul zugrăvit în talgerul din stînga al balanței apare, la rîndul lui, cuibărit și bucuros lîngă cruce. Același amestec de note tradiționale răsăritene cu note apusene, complex de elemente din epoci și lumi diferite. Peste tot întîlnim însă viață și un spirit pătrunzător de poveste.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PICTURILE BISERICILOR DE PIATRĂ

DECORURI ORIGINALE, DECORURI RESTAURATE, ÎNSEMNĂTATEA ARTISTICĂ ȘI ISTORICĂ A MONUMENTELOR

În secolul al XIII-lea, după multe nefericiri și devastări anterioare, Transilvania a cunoscut epoca invaziilor tătărești și distrugerile pricinuite de acestea. Cele mai vechi biserici „de piatră" păstrează semnele evidente ale reconstrucției[1]. Blocuri cioplite, luate în multe cazuri din ruinele romane, așa cum atestă inscripțiile, bolovani mari de rîu, spărturi de piatră de carieră și cărămizi se văd folosite laolaltă. Trupul unor monumente a fost lungit, cel mai des la apus, prin adăugirea unui pronaos sau a unei tinde. Cupole și turnuri-lanternă, turnuri clopotnițe și de veghe vădesc reconstrucții ori adaose, uneori de ordin organic.[2] Absidele de răsărit au avut nevoie de refacerea bolții; ușile și ferestrele au fost modificate. Pildă de transformări importante ale edificiului primitiv sînt bisericile din Densuș, Streiu, Gurasada, pentru a nu cita decît pe cele caracteristice. Cîteva poartă inscripții doveditoare care amintesc invazia tătarilor, iar altele au fost în întregime distruse și nu au lăsat decît veşti documentare, ori elemente răspîndite și îngropate de vremi ori păstrate în muzee. Așa este cazul bisericii Hunedoreștilor din Deva, din care au rămas pietre mormîntale și picturi murale în muzeele din Budapesta și Deva. Biserica ortodoxă din

Cincis, unica în Transilvania împodobită cu picturi murale și inscripții evanghelice în limba latină, a dispărut în timpuri mai recente, nepăstrîndu-și decît tencuieli repictate asupra cărora s-au încercat operații nereușite de luminare. Biserica din Seghiște, înălțată într-un peisaj evocator în părțile Beiușului, reședința unui horepiscop(?), conservase ziduri puternice și o tîmplă frumos decorată cu stuc alb înflorat și portrete de apostoli. Nu a rămas nimic din toată construcția. Am pomenit monumente datate de tradiție și documentar din plină epocă feudală, secolele XIII și XIV; edificii construite sau reconstruite pe temeiuri — foarte probabil — cu mult mai vechi.

În numeroase cazuri bisericile de piatră ale Transilvaniei au primit în secolul al XVIII-lea ori al XIX-lea o întregire de decor pictural impusă de întunecarea ori ruina originalelor. Fiind vorba de întregire amintim biserica din Crișcior, în care Cina cea de taină alături de alte teme evanghelice și portrete de sfinți, picturi din prima jumătate a secolului al XIV-lea, se învecinează cu decorul înnoit. Înfățișarea celor dintîi atestă inspirație și îndemînare în desen. Cresc în chip dureros părerile de rău cînd sînt comparate cu repictările integrale, mai rar culoare peste culoare, în stilul și factura secolelor XVIII și XIX, care formează grupul cel mai bogat.

În condițiile arătate, Transilvania oferă un cîmp bogat de cercetare, în care strălucesc cîteva monumente de înalt interes artistic și istoric. Cronologic și caracteristic, se așează în frunte biserica din Streiu din vechiul ținut al Hunedoarei[3]. De proporții reduse (paraclis seniorial foarte probabil) amenințată de ruină, în mijlocul unui cimitir însemnat în chip interesant prin prăjinile înalte înfipte la căpătîiul mormintelor (amintesc copacii și cultul dendolatriei). Edificiu de stil romanic de curînd restaurat, cu nava în parte reconstruită și cu un turn clopotniță deosebit de interesant[4], păstrează, pe peretele hemiciclului, picturi neretușate; și pe cel de miazăzi, în navă, teme și portrete în parte înnoite, culoare peste culoare. Întunecate și ruinate, ilustrează dedesubtul ferestrei de răsărit (în absidă) chipul lui Hristos, în picioare, în sarcofag. Are pieptul pătat de sînge și mîinile legate în față. La stînga și dreapta lui, la miazăzi și miazănoapte, se văd cei 12 Apostoli pictați în pi-

cioare între coloane. Citesc, spun rugăciuni sau binecuvintează. În zona inferioară, patru sfinți episcopi: Chiril (din Ierusalim?), Ioan Milostivul, Nicolae și un al patrulea al cărui nume e șters, țin în mîini diptice pe care citim numele Vasile, Ioan și Kalinikos. Tema e inspirată din textul liturghiei galicane, de origine orientală și introdusă în Apus către mijlocul secolului al IV-lea.

Importanța decorului din Streiu este crescută în chip deosebit de portretul donatorului, figurat în genunchi, la partea inferioară a peretelui absidei de răsărit (în unghiul de sud-vest). Cu trupul îmbrăcat în zale și capul gol, are pe piept și pe mîneci cruci brodate. O inscripție pictată cu culoare albă în slavona bisericească se descifrează greu. Am distins cuvintele „. . . meșter pictor a pictat această biserică". Socotim că e vorba de donatorul care a plătit pictura monumentului. Prezența portretului de donator la locul arătat este caracteristică și de tradiție apuseană bizantinizată. Tot pe peretele hemiciclului, către navă, citim nume de călugări și donatori, cifre închise în cercuri, cruci gamate, vulturi, linii simple ori duble și caracterele H și Z încoronate de hlobule. Gravate pe tencuială pictată, aceste motive reprezintă „gammadiae" și „orbiculi", precum și monograme folosite în epoca veche feudală la Roma, Ravenna și Parenso. Mai aproape însă de noi, aceste ideograme ne duc la inciziile de la Basarabi (în Dobrogea). Figurează urme de scris, criptograme, abreviații și notații asemenea acelora din răboaje.

Temele galicane, chipul lui Hristos, donatorul cruciat și scrisul, alături de alte elemente de ordin iconografic și tehnic, datează, pentru noi, picturile originale din Streiu din prima jumătate a secolului al XIII-lea. Elementele pictate și gravate la Basarabi (factura, libertatea pensulei, chipurile), monument anterior Streiului cu două sau trei sute de ani, formează un prețios antecedent. Un al doilea antecedent ni-l oferă decorul bisericii din Wislica, reședință episcopală din veacul al IX-lea. Aci, cercetări arheologice au pus în lumină un baptister din veacul al IX-lea folosit drept criptă funerară. Pe pereții criptei se văd arborele vieții și trei portrete. Se citește și o inscripție în caractere romane de la sfîrșitul veacului al XII-lea.

În vecinătatea orașului Hațeg se înalță biserica Sîntămăria-Orlea, una din cele mai importante din Transilvania. Nu avem date asupra întemeierii ei. S-a relevat un grafit din 1484. De proporții mari, este construită din blocuri de piatră cioplită și piatră brută. Nava rectangulară (16,36 m × 10,22 m) nu are abside laterale. Absida de răsărit (6,24 m × 6,40 m) e mai scundă decît nava. Clopotnița, așezată la apus deasupra intrării, înfățișează o creație de stil romanic din secolul XIII sau secolul XIV. Fruntarul reproduce exemple din Italia (San Clemente la Sasauris în Abruzzi secolul XII și biserica Sant'Andrea din Barletta) precum și exemple din Serbia. În interior, pereții au fost în întregime acoperiți de picturi. S-au păstrat mai ales cele din zonele medii și din ultima zonă. Operații de curățire au scos la lumină, acum 90 de ani, fragmente importante.

Aflăm două rînduri de zugrăveli; se disting în navă, pe peretele de răsărit. Pătura inferioară arată ornamente și marmuri colorate imitate în pictură; pătura superioară este acoperită de ilustrații și portrete. Aceeași dispoziție se descoperă pe unghiul de sud-est și pe peretele de miazănoapte. În absida de răsărit însă, picturile acoperă prima pătură de tencuială și înfățișează decorul primitiv. Ornamentele și marmura, imitate în pictură, în navă, se leagă de decorul absidei. Se caracterizează prin motivele folosite, trifoiul cu patru foi închis în cercuri, patrate și în cruci în cercuri, imitații de marmuri colorate. Acest sistem de decor ne duce la Ravenna în secolul al VI-lea, la Parenzo și în monumente din epoca lui Iustinian. Pe peretele absidei de răsărit, Apostolii învești mîntați în togi siriene, cu capul descoperit și picioarele goale, țin în mîini pergamente cu inscripții șterse, sau cărți. Apostolul pictat în unghiul sud-est are chipul prelung, nasul drept, obrajii supți și urechi mari. Părul alb, mustățile încovoiate și barba albă scot în lumină caracterul sever al figurii. La stînga, chipul unui al doilea apostol e plin de energie. Nasul scurt e curmat la legătura cu fruntea, iar ochii sînt înfundați în orbite. Draperiile amintesc stilul statuar. Decorul cel mai vechi din Sîntămăria-Orlea socotim că a fost executat în secolul al XIV-lea. În navă se păstrează numeroase compoziții de aspect monumental despărțite prin linii de culoare: viața lui Iisus

și Patimile, viața Sfintei Fecioare și Judecata din urmă; troparul proscomidiei și portrete de sfinți. Ordinea compozițiilor amintește decorurile din oratoriul papei Ioan al VII-lea de la Roma și, în parte, decorul mitropoliei din Mistra. Apostolii pe peretele hemiciclului alături de punerea pe cruce, Iisus pe cruce și Coborîrea de pe cruce lîngă Bunavestire și Nașterea domnului ilustrează elemente din liturghia galicană (Collectio post precem, Prefatio missale și citirea dipticelor). Interesantă, ilustrația vieții Fecioarei Maria inspirată din protoevanghelia lui Iacov (întîlnirea lui Ioachim și Anei, Intrarea în biserică și Bunavestire). Note particulare de ordin iconografic ne duc în Italia meridională și Capadocia. Din viața lui Iisus, cîteva teme s-au șters; au rămas Schimbarea la față, Floriile (în mare parte, deteriorată), și Înălțarea, compoziție mare în genul aceleia ce se vede în Capadocia la Toqale Kilisse și Qaranleq Kilisse. Pictura monumentală din Capadocia e legată însă strîns de aceea din Italia meridională (din Basilicate), iar legăturile Italiei meridionale cu arta Transilvaniei au fost mai de multe ori amintite. Adormirea Maicii Domnului, compoziție din nefericire deteriorată, reproduce iconografia bisericii Peribleptos din Mistra.

O temă rară în bisericile Țărilor Române, Înălțarea Sfintei cruci, cheamă luarea aminte. Bine păstrată, e pictată în tonuri de pietre dure și cuprinde portretul împărătesei Elena, mama lui Constantin cel Mare. O altă compoziție, pictată deasupra patriarhilor, ilustrează Hetimasia, simbol al egalității celor trei ipostaze ale Treimei. Judecata din urmă, pictată pe o suprafață importantă, nu ne mai lasă să distingem decît fragmente din iad și patriarhii în paradis. Iconografia temei dovedește aceeași inspirație ca în monumente din secolul al XIII-lea ale Italiei (Sant'Angel a Pianella și Santa Maria ad cryptas). Împlinesc decorul navei, Pietà și un portret de Sfînt episcop (pictat pe peretele de miazăzi) înveșmîntat în costumul episcopilor din biserica romano-catolică din secolul al XII-lea și al XIII-lea. Se mai vede, pe zona inferioară a peretelui de miazăzi, mîna lui Dumnezeu care binecuvîntează două personaje în genunchi; și chipuri de donatori înveșmîntați în costumul de curte apusean din secolul al XIV-lea. În unghiul de nord-vest, distingem slujba de înmormîntare a unui cuvios; Sfînta Fecioară Ma-

ria stînd pe tron și purtînd pe Iisus binecuvîntează, un înger ridică la cer sufletul. Jur împrejur se văd călugări și o inscripție latină: „obit(sic)pauperulus".

Ansamblul din Sîntămăria-Orlea formează un frumos decor monumental compus din două serii de picturi: cele mai vechi din secolul al XIV-lea, iar cele mai noi din secolul al XV-lea. Iconografic se impune comparația cu monumente italiene din veacurile XII și XIII și cu exemple bizantine din secolul al XIV-lea (Mistra).

În secolul al XV-lea, monumentul a fost restaurat și folosit de biserica romano-catolică (ordinul franciscan). În aceeași vreme, decoratori italieni lucrau în Ungaria. Aceștia, sau meșteri formați în școala lor, au împodobit biserica „neagră", din Brașov. Conții Kendefiim seniori români (Cîndea) și proprietari ai locurilor pe care se înalță Sîntămăria-Orlea, s-au putut îndrepta către ei. În secolul al XVI-lea sau la începutul secolului al XVII-lea, după Reformație, decorul pictat a fost văruit. Către sfîrșitul secolului al XIX-lea, s-au executat lucrările de curățire și luminare grație cărora putem admira astăzi decorul.

Sîntămăria-Orlea e monument românesc la origine, ctitoria familiei Cîndea; iar, la Streiu, inscripția în slavonă bisericească de pe peretele absidei de răsărit, alături de tradiție, ne duce tot către lumea românească. Vicisitudinile istorice au putut imprima monumentelor caractere deosebite și străine. Elementele liturghiei galicane sînt mai greu de explicat, socotim, printr-o tradiție locală. Istoricește se pot datora legăturilor lumii ortodoxe românești — ale călugărilor în specie — cu lumea ortodoxă a călugărilor vasilieni din Italia meridională de unde au venit meșterii pictori; și cu domeniul Italiei de miazănoapte și răsărit, de unde porneau multe echipe de pictori călători „lombarzi", meșteri folosiți în Ungaria, Cehoslovacia, Polonia și Transilvania.

Biserica din Streisîngeorgiu e situată în vecinătatea Streiului. Se vestește, pe înaltul colinei pe care este așezată, prin planul ei arhitectonic. O navă transversală mai înaltă decît absida de răsărit și nartex-ul e nota caracteristică. O inscripție pictată în interior, pe peretele de apus al navei, arată anul 6917 (1409). Pe un stîlp, la nord-vest în navă, citim o a doua inscripție: „S-a înnoit... în

timpul reginei Maria și .... episcopului Ioan Inochentie liber baron de Sad în anul domnului 1743"; pictorul a fost Gheorghe Sandor din Făgăraș.

Picturi din absida de răsărit, desfigurate de repictări, ilustrează Treimea, pe boltă; peretele hemiciclului e ruinat. Remarcăm chipul Fecioarei Maria cu Iisus pe brațul stîng, temă aparținînd decorului original. La miazănoapte (pe peretele hemiciclului) apar Iisus pe Cruce, Maria, Ioan Evanghelistul și cei doi tîlhari răstigniți. Ordinea iconografică reproduce modele din secolele VII și VIII, de la Santa Maria Antica în Roma și din Italia meridională. În navă, Bunavestire e ilustrată la partea superioară a peretelui de miazănoapte. Pe poalele arcului triumfal e portretul lui Ioan Botezătorul. Compoziția cea mai bine păstrată cuprinde portretele întemeietorilor. E zugrăvită la apus deasupra ușii de intrare: jupînul Kendereș (Cîndea) și soția lui Nistora țin un chivot; între ei Vlaicu, fiul lor. Portretele au fost refăcute în 1743; data originalelor se citește ușor 6917 (1409). Restauratori au înveșmîntat personajele după moda vremii. Lucrări de luminare ar putea da la iveală chipurile și costumele originale.[5]

Cronologic, biserica din Streisîngeorgiu se leagă de monumentele analizate mai sus. Din punct de vedere iconografic, remarcăm ilustrarea temei „Iisus pe cruce", în absida de răsărit, notă caracteristică Transilvaniei.

Biserica din Densuș, în regiunea Hațegului, a atras atenția cercetătorilor prin aspectul ei arhitectural deosebit de interesant. Zidurile și în interior bazele coloanelor care susțin bolta și turnul lanternă sînt construite din vechi pietre romane, ex-voto, împodobite cu sculpturi și inscripții. Monumentul prezintă o navă aproape patrată și o cupolă, turn lanternă purtat de o bază patrată înaltă sprijinită pe patru coloane libere în centrul navei. Absida de răsărit, circulară, comunică la miazăzi cu o capelă rectangulară boltită cilindric; o a doua anexă, de plan rectangular, e așezată la miazăzi de naos și nu comunică cu biserica.

Unica figură ce a rămas vizibilă nu ne îngăduie să distingem tema pictată pe bolta absidei de răsărit. Pe peretele hemiciclului s-a zugrăvit ieșirea cu sfintele daruri și anume întoarcerea cortegiului

de preoți și diaconi. În navă, la stînga arcului triumfal, se văd Sfinți Apostoli, Sfinți mucenici și Sfinți doctori „fără de arginți", la dreapta, arhanghelul Mihail și sfinți militari; la exterior, în timpanul ușii de intrare, Maria „Glykophilussa" și Sfîntul Nicolae.

Din punct de vedere artistic, picturile de la Densuș înfățișează un decor din primii ani ai secolului al XV-lea cu însușiri remarcabile. Armonia tonală are drept temei un albastru închis și roșu de rodie. Draperiile sînt modelate „în ton pe ton" cu ajutorul unor pete de culoare închisă conturată de linii luminoase. Desenul figurilor e îngrijit și fin. Multă vreme, picturile de la Densuș au impresionat prin lumina tonurilor și farmecul albastrului din cîmp. Biserica din Densuș evocă paraclise funerare din Italia de sud de genul numit „trullo". Înfățișarea zidurilor și cercetarea materialului atît de divers, din care sînt făcute zidurile, atestă una sau două reconstrucții. Tradiția hotărește monumentului o dată de întemeiere cu mult mai veche decît secolul al XV-lea. Faptul ne apare foarte probabil. Aci ne-am referit însă numai la aceea ce se poate vedea astăzi.

După tradiție, tot din secolul al XV-lea e datată și biserica din Cinciș,[6] asupra căreia nu posedăm date documentare. Edificiul compus dintr-o navă longitudinală fără abside laterale și dintr-un pronaos, avea absida de răsărit acoperită de o cruce de ogive și nava boltită cilindric cu lunete, ogive și chei de boltă. Decorul pictat al bolții și pereților era acoperit cu var. La răsărit, la stînga ferestrei, am putut da la lumină portretul unui Sfînt episcop. În navă, bolta și lunetele păstrau decorul. O inscripție românească în caractere cirilice, din unghiul nord-est, la data 1776 și numele pictorului „cuviosul Simion" (autorul repictărilor din secolul al XVIII-lea). Originalul apărea luminos și extrem de interesant în ilustrarea unei teme din penticostar (vestirea Învierii către Apostoli; Evanghelia lui Ioan, cap. 20). Compoziția, stilul figurilor, veșmintele și procedeul tehnic vădeau arta unui pictor de tradiție romanică. Arhitectura, interesantă, înfățișa portalul încoronat de un turn clopotniță și planul uneia din bisericile romanice de care ne-am ocupat (chiar planul Cincișului). Mișcările personajelor erau de gen apusean medieval). Inscripția latină, de la partea superioară, creștea

interesul decorului. Descripția și observările noastre privesc monumentul așa cum era cînd l-am descoperit și studiat. De atunci, încercări de curățire a decorului original și de dezlipire a „peliculei" pictate, au fost urmate de ruina monumentului.

Pînă în 1937, biserica din Șeghiște, în regiunea Beiușului, oprea luarea aminte a celui mai grăbit cercetător din pricina înfățișării pitorești și interesului istoric. Se înalță pe o limbă de pămînt, insulă în mijlocul unui lac — cu izvoare proprii și alimentat de apele rîului Băița — într-un peisaj singuratic. Zidurile ruinate închideau o navă rectangulară fără sînuri și o absidă circulară (la răsărit). Decorul pictat era ruinat de ploi. Se vedeau în stînga iconostasului, chipurile a doi Apostoli pictați în picioare și purtînd cărți închise. Alte chipuri se distingeau, la partea superioară a pereților, încadrate în arhitecturi și verdeață; cu deosebire, portretul lui Hristos încadrat de doi îngeri. Alte portrete erau repictate. Am putut reconstitui, la vreme, ansamblul care reproduce pe cel din Streiu și Sîntămăria-Orlea.

Biserica din Șeghiște a fost, între 1503 și 1557, reședința unui protopop, urmaș al vechilor horepiscopi. Apare într-un document din 1538 și în documente ale bisericii episcopale din Oradea. Decorul original a fost executat pe stuc marmorean rezistent și tratat asemenea unei foi de pergament.

Biserica din Șeghiște, care azi nu mai există, întregea seria veche a monumentelor românești din regiunea de sud-vest a Transilvaniei. Acestea se caracterizează din punct de vedere iconografic prin programe remarcabile. Cuprind pe cei 12 Apostoli, figurați în picioare între coloane ori la adăpost de portice, liturghisind ori înfățișați (portrete). Teme din liturghia galicană împlinesc programul absidelor de răsărit, decorate în unele monumente cu teme din Patimi (Iisus pe cruce, Coborîrea de pe cruce), așezarea în centrul hemiciclului. Judecata din urmă împodobește peretele de miazăzi al navei în vecinătatea tîmplei.

La Streiu, ctitorul este pictat la partea inferioară pe peretele absidei de răsărit. În celelalte monumente, portretele întemeietorilor alunecă, la miazăzi, după tîmpla. Tema din penticostar și por-

trete de sfinți împodobesc pereții navei. Ne mai păstrîndu-se nici un decor original de boltă al navei, nu cunoaștem tema ilustrată pe suprafața cea mai de seamă a bisericii, acolo unde e pictată în monumentele bizantine și românești „biserica cerească" cu Iisus bust și „biserica pămîntească" (proorocii, apostolii și episcopii). Edificii de proporții reduse, paraclise, senioriale ori mănăstirești și funerare nu puteau primi decît un decor pictural mărginit la un mic număr de teme. Rămîne evident caracterul lor unitar și judicios.

Din punct de vedere istoric și al izvoarelor de inspirație, legătura cu Italia de miazăzi, colonie ortodoxă de călugări ai Sfîntului Vasile cel Mare, refugiați din Siria și Capadocia, apare evidentă. A fost mijlocită — cum s-a mai arătat — de relațiile mănăstirești și, cu deosebire, de meșterii echipelor (lombarde) de pictori călători, atestați documentar în cursul evului mediu, în regiunile noastre ca și în acelea ale Moraviei, Poloniei și Ungariei. Ajutoare și ucenici români n-au putut lipsi. Aceștia ne întîmpină, sub numele de popi, în numeroase inscripții. Și îi descoperim în organizarea compozițiilor ca și în desene, atît de aproape uneori de acelea întîlnite în arta numită țărănească a regiunilor transilvănene. La Streiu, chipurile, atitudinile, poza personajelor și expresiile sînt evident romanice; în cazul Apostolului Matei de o deosebită măiestrie. Anume tulburări în organizarea compozițiilor, mai ales caligrafierea ezitantă, trădează ucenicii de care am pomenit dacă nu va fi vorba de graba meșterului călător. Tonurile cu aspect de pietre dure precum și semnele lăsate de pensulă, amintesc, la rîndul lor, ilustratorii de manuscrise. Întru totul aceste picturi, hotărăsc pentru români o pagină interesantă din istorie, fiindcă datează din secolele XIII, XIV și primele decenii ale secolului al XV-lea atît de puțin lămurite documentar. Ele învie o lume românească din epoca de luptă și chipurile feudalilor români, cum sînt întemeietorii Streiului și bisericii din Sîntămăria-Orlea; luminează amintirea și cultura donatorului frumoase evanghelii cu miniaturi din 1429, dăruită mănăstirii Neamțului (păstrată astăzi în biblioteca bodleiană de la Oxford), precum și ființa românilor ucenici și meșteri care au deprins meșteșugul picturii de la artiștii străini, însușindu-și-l și împămîntenindu-l în lumea românească.

Biserica din Remetea e situată în vecinătatea Beiușului, în nord-vestul Transilvaniei. Pare a data din secolul XIII sau din secolul al XIV-lea. De proporții mai mari, decît cea mai mare parte din bisericile românești din sud-vestul Transilvaniei, e de plan rectangular. Nava are absida de răsărit pentagonală. Un portic clopotniță, de plan pătrat și cu trei etaje, e așezat la vestul navei și legat cu aceasta. În interior, biserica are un plafon orizontal de lemn construit în 1878.

La origine, biserica a fost în întregime decorată cu picturi murale. Sătenii își amintesc pînă nu de mult zugrăvelile frumoase, ilustrații evanghelice și portrete de sfinți, pe „cîmp" albastru ceruliu. Pereții au fost apoi tencuiți și văruiți. Sondaje și operații judicioase au îngăduit descoperirea picturilor originale.

La răsărit, se află, în absidă, la partea superioară a hemiciclului, trei Sfinți apostoli (în picioare) văzuți din față. Cel dintîi este Petru, cu o carte în mîna stîngă și cu cheia în mîna dreaptă. Lîngă el, Paul, cu o carte în mîna stîngă, ține în mîna dreaptă o spadă. Cel de-al treilea Apostol este Vartolomeu. Alți trei sfinți Apostoli au numele scrise în caractere latine; nu se pot însă citi clar. Portretele au „cîmpul" pictat în galben ocru luminos și albastru (la partea superioară). În registrul inferior, distingem trei sfinți regi ai Ungariei: Ladislau, Ștefan și Emeric. Poartă coroane de aur ornate cu flori de crin și sînt înveșmîntați în zale; cu o mînă se sprijină pe scutul triunghiular, iar în cealaltă țin sceptrul încoronat cu floare de crin. Tema amintește programul iconografic al absidelor din Streiu, Sîntămăria-Orlea, Șeghiște, etc. Sfinții regi ai Ungariei, în costume din secolul al XIII-lea ori începutul secolului al XIV-lea, evocă, la rîndul lor, tradiția iconografică a Ravenei și atestă înrîurirea și stăpînirea maghiară. Ne trimit și la un monument românesc de mare importanță, care a împodobit pînă în ultimii ani ai secolului al XIX-lea centrul orașului Deva, la origine și mulți ani, biserica familiei Hunedoriștilor. Ne-au rămas cîteva panouri de pictură murală adăpostite în muzeul din Deva și în Muzeul Național Maghiar din Budapesta. Fotografii luate înainte de distrugerea monumentului ne ajută să ne facem o idee despre decorul pictat.

În absida de răsărit, peretele era împodobit cu portrete de apostoli în picioare, avînd cărți în mîini, ca la Streiu, Sîntămăria-Orlea, Remetea, Șeghișete etc. Pereții navei ilustrau teme din viața Fecioarei Maria, teme evanghelice și portrete de sfinți militari (rugăciunea lui Ioachim, rugăciunea Anei și teme din protoevanghelia apocrifă a lui Iacov). Sfinții militari sînt costumați asemenea cavalerilor occidentali din secolele XIV și XV. Din temele evanghelice se distinge Învierea lui Lazăr; surorile acestuia în genunchi imploră pe Iisus.

Personajele sînt pictate în mișcare, de la stînga la dreapta, fac pași mari, aleargă. Atitudinile sînt variate, iar chipurile mai peste tot expresive. Amintesc procesiunile de sfinte și sfinți din basilicile Ravennei, datate din secolul al VI-lea. Numai întrucît privește dispoziția iconografică, fiindcă la Ravenna strălucirea mozaicurilor, solemnitatea atitudinilor și expresivitatea chipurilor nu ascunde lipsa de mișcare, izbitoare în procesiunile de sfinți. La Deva, în biserica Hunedoriștilor, „dinamismul" surprinde. Aduce aminte de stilul bizantin al secolelor XIII și XIV, de Mistra și Macedonia sîrbească. Tot către Mistra și Macedonia ne trimite Învierea lui Lazăr la Verria în primul rînd. Stilul draperiilor, de ordin statuar și în tradiția Paleologilor, alături de arcadele sub care se adăpostesc personajele, formează alte două note caracteristice.

Biserica Hunedoriștilor a adăpostit morminte de familie. Au rămas mărturie pietrele mormîntale. Judecînd după proporțiile figurilor pictate în picioare și înălțimea registrelor, monumentul pare a fi fost mai spațios și mai impunător chiar decît biserica Sîntămăria-Orlea. Notele iconografice o așează în categoria artei transilvănene de tradiție basiliană și orientală înrîurită de Bizanț. O pun în relație cu un al doilea grup de monumente românești, din secolele XIV și XV, situate în sud-vestul și în sudul Transilvaniei, unde formează un grup omogen. Înainte de a trece la studiul acestora, e potrivit însă să ne ocupăm de monumentele din sud-estul și estul Transilvaniei, în care se poate urmări relația strînsă cu grupa formată din Streiu, Sîntămăria-Orlea, Șeghișete și celelalte ansam-

bluri pictate, datate din secolele XIII, XIV și XV și legate de Basilicate și Orient.

Situate în regiuni de colonizare maghiară și pomenite ca monumente de artă în regiunea secuilor, datează din secolele XIII, XIV și XV. Sînt fundații mănăstirești sau senioriale. Lăcașuri, astăzi, de cult romano-catolic ori unitarian, descoperim în mai toate pe românii secolelor XIII, XIV și XV; în luptă ori alături de cumani și maghiari.

Biserica din Ghelința se înalță în sud-estul Transilvaniei în vecinătatea orașelor Sf. Gheorghe și Tg. Secuiesc. De formă rectangulară, măsoară 26 m în lungime; nava e largă de 11 m iar absida de răsărit, de formă pentagonală, măsoară 10 m. O dată, săpată pe o grindă din absidă, e socotită de la facerea lumii și notată în cirilice: 6960 (1452). Trei nume de donatori, Ion din Zagon, Gheorghe și Niculae Cioma arată români. Istoricește s-a dovedit existența unei populații românești băștinașe aflate aci înainte de venirea secuilor. O inscripție pictată pe plafonul naosului e redactată în latinește și datată din 1628; dă numele unor donatori. O a doua inscripție cuprinde numele principelui Gavril Bethlen, comite al secuilor.

Din decorul pictat original n-au rămas urme în absida de răsărit; se disting doar trăsăturile unui personaj pictat în 1668. În navă aflăm pe peretele de miazănoapte și la apus și miazăzi, în zona superioară, zugrăveli bine păstrate. Picturi în frize se desfășoară de la stînga la dreapta și în două zone. Ilustrează, într-un prim grup, teme evanghelice, iar într-un al doilea chipuri de sfinți și de donatori. Din seria evanghelică se deslușește Intrarea lui Iisus în Ierusalim, de inspirație bizantină. În Cina cea de taină, masa e rectangulară. Iisus, așezat în dreapta la locul de cinste, vorbește; Apostolii, pictați de aceeași parte, au fața îndreptată spre privitor. Locul ocupat de Iuda și gestul lui dovedesc o inspirație iconografică bizantină. Chipurile lui Ioan și Petru amintesc la rîndul lor tradiția Capadociei și replicile occidentale ale acesteia datate din secolul al XIII-lea. Aceeași cugetare ne întîmpină și în Spălarea picioarelor. Iisus pe cruce are capul înconjurat de nimbul cruciger și mijlocul trupului încins de o pînzătură albă. Atitudinea Fecioarei Maria și

a lui Ioan sînt de tradiție capadociană, iar figurarea lui Iisus e inspirată direct din realismul oriental al secolului al XIII-lea, pătruns în arta bizantină în primii ani ai secolului al XIV-lea.

Pe peretele de miazăzi, Judecata din urmă înfățișează o compoziție caracteristică: Hristos pictat? „în slavă" cuprins într-un nimb mare ovoid și încadrat de tetramorf. Iisus „în slavă" amintește înălțarea și ilustrează textul din Faptele Apostolilor. Tema e pictată la Ghelința ca la Sîntămăria-Orlea. În acest din urmă monument hetimasia înlocuiește, însă, pe Hristos. În unghiul de miazăzi-răsărit, în friza superioară, se distinge tabloul donatorului. Chipul acestuia, aproape distrus, se leagă de portretele din friza inferioară. Vedem aci, în fața Mariei cu coroană pe cap și purtînd pe Iisus pe brațul stîng, portretul Sfintei Margareta de Ungaria, fiica regelui Bela al IV-lea alături de o principesă și un principe cu coroane de aur pe cap. Sînt donatori.

Al doilea grup de picturi în friză împodobește peretele de apus. Deteriorate ilustrează o temă care se desfășoară din unghiul de sud-vest și de la stînga spre dreapta. E greu de precizat înțelesul ei. În unghiul de nord-vest, Iisus stă pe tron, o femeie și un bărbat sînt îngenunchiați la picioarele lui. S-a ilustrat astfel mucenicia Sfîntului Coloman, venerat mai ales în Austria unde a primit moartea de mucenic în anul 1012. Mama sa se chema Margareta și era înrudită cu Ghizela, soția Sfîntului Ștefan, regele Ungariei. În friza superioară a peretelui de miazănoapte este povestită bătălia de la Cserhalom (1070) dintre unguri și cumani, episod din viața viitorului rege sfînt al Ungariei Ladislau (1077—1095). Ladislau a colonizat teritoriile Ungariei și cele românești cu pecenegi, secui și cumani. Povestirea ilustrează mai multe episoade. Maghiari comandați de regele Ladislau atacă pe cumani. Aceștia, cu capul gol și cu tunici scurte, se luptă înarmați cu arcuri. Războiul se sfîrșește prin lupta căpeteniilor, victoria regelui și tăierea capului căpeteniei cumane.

Execuția picturilor este remarcabilă. Unitare ca stil, atestă mîini de meșteri obișnuiți cu improvizația. Aptitudinea lor principală este darul de a povesti viu și cu vervă. Din punct de vedere al tehnicii și stilului, picturile ne trimit la decorurile din Hațeg. Ne întîmpină peste tot virtuozitatea și improvizația alături de alegerea caracte-

ristică a tonurilor, factura ochilor și genul figurilor. Din punct de vedere iconografic, temele evanghelice. Hristos „în slavă" și portretele de donatori dovedesc inspirația orientală și tradiția monumentelor din secolele XI—XIV din Italia meridională. În timpanul ușii de miazăzi Fecioara Maria, încadrată de îngeri cu lumînări aprinse în mîini, astestă aceeași tradiție. Dispoziția temelor și ordinea iconografică amintesc picturile din Streiu și Sîntămăria-Orlea, Ribița și Crișcior. Decorul balustradei tribunei din navă datează de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea și nu prezintă interes deosebit.

Biserica din Ghelința este unul din monumentele cele mai importante. Picturile se leagă iconografic, în parte și stilistic, de arta bisericilor românești din regiunea Hațegului și orașului Deva. Data, în cirilice și socotită de la facerea lumii, trebuie ținută în seamă. Pilaștrii și arcadele sub care se adăpostesc donatorii reproduc modele apusene, italiene și franțuzești din secolele XIII și XIV. Costumele sînt din această din urmă epocă. Analiza amănuntelor caracteristice de ordin arhitectonic atestă lucrul meșterilor lombarzi și tradiția călugărilor cistercieni.

Descoperim elemente care atestă o reconstrucție a monumentului. Se va fi întîmplat aceasta, în secolul al XIV-lea ori în secolul al XV-lea? Biserica a servit cultului romano-catolic o perioadă de timp îndelungat, care pare a se întinde de la mijlocul secolului al XV-lea pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea. De netăgăduit rămîn elementele bizantine și orientale descoperite în pictură, precum și legătura cu bisericile românești din regiunea Bradului.

În orașul Cluj-Napoca, lucrări de restaurare întreprinse în ultimii ani au dat la iveală picturi murale în catedrala romano-catolică. Se distinge astăzi pe peretele de miazăzi al navei, în ultimul registru, sub ferestre tema Iisus pe cruce; șapte personaje înfățișate în picioare încadrează motivul principal. Țin în mîini embleme (plăci rectangulare ornate cu trifoi), pyxide ori coșulețe de aur. La dreapta Fecioarei Maria, Iisus pe brațul drept, se rînduiesc trei bărbați cu plete blonde, în tunici verzi ori roșii și mantii verzi, roșii și roșu garanță. Poartă coroane, ca și Fecioara Maria. Patru femei încoronate sînt de cealaltă parte. Fondul picturii e albastru ornat cu stele mici de aur. Figurile nestilizate și de concepție realistă,

drapate în mantii largi fără complicații de modelare, amintesc figuri statuare. Coroanele lor înalte sînt împodobite cu crini stilizați. Cadrul superior al frizei prezintă „chevrons" și cruciulițe închise în cercuri mici. O inscripție latină trebuie descifrată.

În capela din unghiul de sud-vest, la dreapta ușii de intrare, vedem pe Iisus pe cruce (pe peretele de nord al capelei), compoziție de stil miniaturistic gotic a secolului al XV-lea. Dedesubt, trei alte compoziții, despărțite prin linii de culoare, ilustrează Patimile: Iisus la Caiafa, Iisus încoronat cu spini și Iisus batjocorit. În unghiul de sud-vest al capelei, alte picturi arată pe Iisus în „mandorla" și portrete de donatori în genunchi.[7]

Picturile din catedrala romano-catolică din Cluj-Napoca, executate în frescă și în stilul ilustrațiilor gotice ale secolului al XV-lea sau al XIV-lea, sînt caracteristice și au făcut parte dintr-un ansamblu de proporții mari. Acele de pe peretele de miazăzi se deosebesc, iconografic și stilistic, de cele din capelă. Înfățișează două epoci; biserica va fi fost restaurată ori reconstruită în secolul al XV-lea sau mai tîrziu. Picturile de la miazăzi rămîn cele mai caracteristice. Evocă comparația cu decorul pictat din Ghelnița și cu picturi murale din Ungaria.

Cîteva precizări de ordine istorică trebuie să lămurească studiul picturilor murale din sud-estul Transilvaniei, în regiunea numită a secuilor.

Maghiarii au ajuns în Transilvania la sfîrșitul secolului al IX-lea, prin mijlocirea triburilor slave ori slavizate întîlnite în Panonia. Prin intermediul și înrîuriți de Constantinopol, o parte din ei par a fi îmbrățișat ritul grecesc. Izvoarele istorice amintesc, în adevăr, pe episcopul Hierotei de la Bizanț, chemat de principii maghiari la Alba Iulia,[8] precum și de existența unor mănăstiri de rit grecesc în Banat, în sud-vestul Transilvaniei.[9] Sub regele Ștefan, masa maghiarilor a primit însă creștinismul apusean. În secolul al XI-lea, maghiarii încep cucerirea Transilvaniei unde își întind stăpînirea în cursul secolelor XII și XIII. Pentru a învinge și a se stabili, ei au trebuit să lupte însă cu românii și slavii.[10] Au fost ajutați de sași, colonișți aduși în a doua jumătate a secolului al XII-lea din Luxemburg, ținuturile renane și poate și din Flandra. Mai mare aju-

tor au dobîndit de la secui, coloniști militari care apar pentru prima dată în documente la începutul secolului al XII-lea dar sînt mai vechi.[11] Au trăit în sud-estul Transilvaniei, într-o regiune românească, ceea ce a adus numeroase înrîuriri reciproce. În Transilvania trebuie ținut seama și de acțiunea cavalerilor teutoni chemați să apere pe călugării cistercieni stabiliți aici și să păzească trecătorile Carpaților.

Un nou element etnic de importanță istorică. Cumanii au avut în istoria Transilvaniei o însemnătate remarcabilă. Veniți din stepă, către mijlocul secolului al XI-lea, au luat locul pecenegilor, stabilindu-se întîi la est și la sud de Carpați. În luptă deseori cu Bizanțul și cu maghiarii, s-au creștinat, în parte, la sfîrșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea. Un prim episcop, Teodoric din ordinul sfîntului Dominic, de origine cumană, a fost confirmat în 1228 și a avut sediul în sud-vestul Moldovei. Nord-estul și sud-estul Transilvaniei au fost supuse episcopului de Alba-Iulia. Papa Grigore al IX-lea îndeamnă și ocrotește pe cei care vor construi biserici în țara cumanilor. O căpetenie, cumană, Soronius, și-a măritat fetele în 1239 cu doi cavaleri cruciați în drum spre Constantinopole. De origine cumană, regina Elisabeta, soția regelui Ștefan al V-lea al Ungariei (1270—1272) a fost mama regelui Ungariei Ladislau Cumanul (1272—1290). Cumanii, rude cu pecenegii și uzii, au fost numiți polovți de către slavi. Limba lor e înrudită cu aceea a turcilor. Se păstrează un manuscript din 1303 care cuprinde o gramatică și un glosar cumano-latin-persan, urmate de texte religioase. E opera unui misionar al bisericii romano-catolice.

Monumentele care urmează, biserici transilvănene, sînt izvoare întru ce privește istoria popoarelor și evenimentelor citate aci pe scurt. Lămuresc apoi legăturile artistice ale Transilvaniei cu Apusul în plin ev mediu.[12]

Bisericile vechi din ținutul zis al secuilor sînt numeroase; multe însă dezafectate sau ruinate. Cîteva aparțin cultului bisericii romano-catolice, iar cea mai mare parte unitarian și reformat. Rar datate prin inscripții, vîrsta lor nu poate fi hotărîtă decît prin studiul arhitecturii și al picturilor. Par a fi fost înălțate între secolul al XIII-lea și începutul secolului al XVI-lea. Cîteva restaurate, în a

doua jumătate a secolului al XIV-lea sau în primele decenii ale secolului al XV-lea, păstrează decoruri pictate, unele luminate, altele acoperite de tencuieli ori văruite.

Biserica din Lutița nu mai arată decît suprafețe mici zugrăvite. Biserica din Beșinău, înălțată după tradiție în secolul al XIII-lea a servit în secolul al XV-lea călugărilor franciscani, iar în zilele noastre cultului reformat. Pereții au fost văruiți, acoperindu-se astfel orice urmă de pictură. În 1910, se vedeau, încă, pe peretele de miazănoapte, legenda Sfîntului Ladislau și portrete de sfinți. Tema luptelor dintre maghiari și cumani se desfășura pe peretele de miază-zi. Două portrete erau remarcabile, acelea ale apostolului Matei și Sfîntului Ștefan regele Ungariei. La fel se prezenta decorul bisericii din Daia, acoperit în primele decenii ale secolului nostru cu tencuieli de var.

În biserica din Filia picturi murale se vedeau încă, în inferior (în anul 1882 cînd le-a descifrat profesorul Ioseph Huszka) pe registrul superior în unghiul de nord-vest: urmărirea căpeteniei cumanilor care răpise pe fiica regelui Ladislau, bătălia de la Cserhalom, tăierea capului căpeteniei cumane și episoadele pictate la Ghelința, Beșinău, Daia, Biborțeni și Moacșa.

La Filia se distingeau elemente din Judecata din urmă, Sibila de la Cumes și Fecioara Maria cu Iisus în brațe. La partea inferioară a peretelui, au fost portretele regelui Solomon și principilor unguri Géza și Ladislau, pictați în picioare cu coroana pe cap și cu globul de aur în mîna stîngă. Alte portrete de regi împodobeau aceeași zonă.[13]

În biserica din Mihăileni, acum 40 de ani, se distingeau încă picturi murale care ilustrau bătălia din Cserhalom. La Delnița, monument din secolul al XIV-lea, situat în împrejurimile orașului Miercurea Ciuc, decorul pictat nu mai subsistă în interior. La exterior, însă, pe latura de miazăzi a navei, apare Apostolul Petru în picioare cu o cheie mare sprijinită pe umărul drept și o carte închisă în mîna stîngă lipită de piept. Am distins un arhanghel înarmat cu spada și alte chipuri. Tema se poate reconstitui: e ilustrată Judecata din urmă. Interesantă descoperirea picturilor exterioare. Amintesc exemplul bisericii din Ghelința, unde aflăm portretul

Fecioarei Maria purtînd pe Iisus și încadrată de doi îngeri (în genunchi și purtînd făclii aprinse). Alte teme se disting tot pe zidul de miazăzi al aceluiași monument. Le vom regăsi ilustrate pe zidurile exterioare ale bisericilor din regiunea Bradului și în nordul Moldovei În biserica mănăstirească din Cîrța n-am aflat picturi; monumentul datează din secolul al XII-lea.

Biserica din Dîrjiu, în centrul incintei vechi de cetate, se află astăzi în zona veche românească colonizată cu secui și locuită mai ales de români maghiarizați. Aparține în prezent cultului unitarian al genovezului Michel Servet, mort pe rug în 1553. Zidul de incintă cu meterezele, drumul santinelelor și turnurile de apărare sînt din epoca războaielor religioase (secolul al XVI-lea).

Documentar, monumentul e pomenit din secolul al XIII-lea. Restaurat în primii ani ai secolului al XV-lea și în prima jumătate a secolului al XVII-lea, păstrează fragmente de ziduri și două ferestre din construcția originală (prinse în zidul de miazăzi al navei). La portea superioară, sub streașini, metereze, guri de tun și alte elemente proprii fortificațiilor din secolul al XV-lea au rămas intacte.

Interiorul spațios și impunător (26 m lungime, 7 m lățime și 9,30 m înălțime; măsurată de la podeală pînă la cheile de boltă ale navei) e decorat cu motive sculptate legate de euharistie (potire, discuri și „steaua"), pelicanul („figură" a jertfei etc.). Distingem apoi o coroană cu cruce, soarele, flori și frunze de stejar, păuni și console cu portrete. Picturile au acoperit pe vremuri bolțile și pereții. Nu mai subsistă decît în navă. Aci, o friză se desfășoară pe peretele de miazănoapte și măsoară 10,74 m lungime și 1,46 m înălțime. Ilustrează legenda regelui Ladislau. În unghiul de nord-est, vedem pe eroina legendei în fața unui călugăr cu nimb în jurul capului, o carte și un clopoțel în mîna stîngă. Pe peretele de miazăzi s-au păstrat trei fragmente de friză. În cel dintîi distingem Judecata din urmă. Cel de-al doilea cuprinde portrete de Sfinți episcopi ai bisericii romano-catolice: Augustin, Grigore cel Mare, Ambrozie etc. Cel de-al treilea fragment arată un cavaler. La picioarele calului său de bătaie e răsturnat un personaj. Cavalerul e îmbrăcat în zale; are capul acoperit cu o cască conică. Pe calul său apare o fată ti-

nără, iar la spate un al doilea cavaler în zale (un sfînt protector) (?). Personalul principal, cavalerul cu barbă poartă un drapel cu o inscripție curioasă și cu numele său „Hic" (sic) opus fecit de pingere sev praeparare magister Paulus filius Stephani de Ung. anno Domini millesimo quadringetaesimo decimo nono scriptum scribebet et pulchrem puellam in mente tenebat".[14] Paulus e magistru, rang de noblețe administrativ și militară din Maramureș și senior din Ung, teritoriu aparținînd acestei provincii. Imaginea și inscripția sînt neașteptate pe peretele unei biserici creștine. Alături, pe perete, distingem și portretul unui sfînt călugăr, deasupra căruia e pictat Iisus „în slavă". Tema ilustrează fără îndoială conversiunea Apostolului Pavel (Faptele apostolilor cap. 9). Pictorul a asemuit evenimentul capital din viața apostolului cu un episod, nelămurit pentru noi, din viața magistrului. Observăm că acesta poartă același nume cu Apostolul Pavel. Sfîntul călugăr e Anania.

Costumele sînt interesante; de gen feudal și militar, se datează din secolul al XV-lea. Fondul frizei este albastru și împodobit cu flori de crin și puncte albe. Ochii personajelor sînt lungi și inserați cu ajutorul unor trăsături albe. Personajele au fruntea înaltă, buze pronunțate și bărbie „tăiată". Interesant modelajul chipurilor (în roz sau roșu viu) formate cu linii albe. În genere, domină un aspect static în toate scenele deci e vorba de bătălii. Face excepție regele în fruntea urmăritorilor, figură dinamică. Portretele sînt însă vii și caracteristice.

În biserica din Mugeni, legenda regelui Ladislau este ilustrată în friză pe două registre. În cel de-al treilea, se vede Judecata din urmă: Iisus este pictat în mandorlă și tronînd pe arcul cerului.[14]

În biserica din Chilieni, pereții interiori au fost văruiți. În 1863 se vedea încă ilustrația legendei Sfîntului Ladislau, teme din viața lui Iisus și Judecata din urmă. Învățatul Balázs a descifrat și anul 1487. Biserica din Mugeni, după tradiție una din cele mai vechi din regiunea de sud-est a Transilvaniei, se înfățișează, la fel cu cea din Dîrjiu. Fortificată și de proporții impunătoare (29 m lungime, 10 m lățime și 10 m înălțime), păstrează în interior fragmente de picturi (suprafețe mari au fost văruite). Pe peretele de miazănoapte, în navă, se distinge Majestas Domini: Iisus cu capul încins de nimb,

apare pe arcul cerului binecuvîntînd. O mantie roșie îi acoperă umărul stîng, o parte din bust și jumătatea inferioară a trupului. Două personaje cu capul înconjurat de nimb sînt în genunchi la stînga și dreapta lui; doi îngeri cu aripile desfăcute se văd la partea superioară a slavei. Motivul se încadrează în judecata din urmă. Se disting apostolii, o sibilă, îngerul vestitor, episcopi și călugări într-o ceată condusă de un al doilea înger. Mai jos, s-a zugrăvit personificarea mării (un balaur), soarele și luna, o a doua personificare (gura iadului), păcătoșii etc. Ordinea și elementele ilustrației reproduc modele italienești (Sant'Angelo a Pianella, Santa Maria în Lago și Sant'Angelo in Formis). Îngerul vestitor, portretul sibilei și acela al lui Iisus „în slavă" sînt caracteristice. Pictura poate fi anterioară zugrăvelilor din Dîrjiu.

Biserica din Valea Crișului aparține bisericii romano-catolice și pare a data din primii ani ai secolului al XV-lea. Picturile din interior au fost văruite. Lucrări de curățire și luminare au dat la iveală fragmente ale unui ansamblu important. Pe peretele hemiciclului, la răsărit, sub portice și între coloane interesant figurate, se văd în picioare apostolii. Citim numele lui Andrei, Iacob și Matei. Cel dintîi, ușor întors către dreapta, ține o carte în mîna dreaptă. O inscripție pomenește închinarea magilor și alte teme din viața lui Iisus. Picturile, din punct de vedere iconografic, se leagă cu monumentele studiate; cu deosebire în ce privește prezența apostolilor pe peretele hemiciclului. Fondul picturilor este albastru închis. Tonurile folosite sînt galbenul, roșul ori fildeșiul. Trăsături albe subliniază contururile („semnătură" a meșterilor lombarzi).

Biserica din Armășeni păstrează picturi din 1655. Pe peretele hemiciclului vedem Treimea, evangheliștii și simbolurile lor. Tema centrală este implinită de portretele Sfintelor Varvara, Ecaterina, Ana, Clara, Suzana, Magdalena și Elena; lîngă aceasta din urmă se vede crucea. Se mai văd chipurile lui Ioan Botezătorul, Apostolilor Petru și Pavel și proorocilor Osea, Sofonie, Isaia, Ezechiel, Zaharia. Pînă în 1868, se vedea și ilustrația legendei Sfîntului Ladislau.

La 5 km de orașul Tîrgu Mureș, pe malul apei cu același nume, se înalță „capela" zisă a Sfintei Ana. Închinată Fecioarei Maria, o

vreme biserică romano-catolică, datează din secolul al XIV-lea. Pereții interiori au fost văruiți. Comisiunea ungară a monumentelor istorice a adus la lumină o parte din decorul original în anul 1911. După această dată, a fost din nou văruită o mare parte din suprafață. Între timp, am putut studia un decor deosebit de interesant. Pe peretele de răsărit al hemiciclului, Sfînta Ana, pictată în picioare și în față, deschide brațele în semn de protecție asupra Fecioarei Maria care, la rîndul ei, face același gest pentru Iisus. Două personaje feminine, la stînga și dreapta Sfintei Ana întoarse către ea, îi înfățișează patru copii cu cărți în mînă. La capetele teoriei doi îngeri cîntă din viole. La stînga ferestrei de răsărit, Sfîntul Petru în picioare, cu o cheie mare pe umărul drept și o carte în mîna stîngă, e urmat de alți apostoli din care distingem pe Sfîntul Pavel. În unghiul de sud-vest e pictat un sfînt rege al Ungariei, în mantie albă, cu sceptru (floare de crin) și pe tron. Pe fața de răsărit a arcului triumfal se văd, în medalioane, cele 10 fecioare; iar în navă la nord-vest, apostoli, cîntărirea sufletelor și păcătoșii (fragmente din Judecata din urmă).

Cele 10 fecioare sînt o „figură" a Judecății din urmă inspirată din evanghelia (Matei (25, 1—13; Luca (21, 36) Sfînta Ana patroana capelei, Sfînta Maria și Iisus înfățișează lui Dumnezeu pe cele două femei și copiii lor, pictați pe peretele hemiciclului în calitate de ctitori. Îngerii muzicanți și nimburile care încing capetele ctitorilor arată că acțiunea se petrece în cer și că aceștia din urmă sînt printre „fericiți".

Donatorii, ctitorii, pe peretele hemiciclului la răsărit, evocă tradiția secolului al VI-lea, Salonicul și Parenzo. În aceeași epocă ne duc și apostolii. Juxtapunerea Judecății din urmă și temei apostolilor se întîlnește pentru prima dată în Transilvania. Exemple asemenea aflăm în Catalonia, în Italia romană și în arta medievală franceză din secolul al XIII-lea.

Din punct de vedere al stilului, picturile din Sîntana de Mureș dovedesc lucrul unor meșteri din pragul Renașterii și, în măsură, stilul lui Giotto. Figurile feminine sînt portrete. Îngerii muzicanți, forma violelor, tivul de culoare albă al draperiilor, factura părului

și mai multe alte note se datoresc meșterilor lombarzi și tradiției medievale italienești.

În studiul picturilor murale din Transilvania și anume în legătură cu monumentele analizate, cercetătorul nu poate lăsa deoparte monumentele sașilor[15]. Colonișți de origine germanică, aceștia au venit în Transilvania către mijlocul secolului al XII-lea de la Mosella și Rinul de jos. S-au adăugat acestora alți colonișți de aceeași origine veniți din Saxonia. Tradiționaliști, nu s-au amestecat cu populația înconjurătoare. S-au așezat în orașe fortificate, din care unele păstrează pînă astăzi caracterul lor feudal (Sighișoara, Brașov, Sibiu, Bistrița, Biertan, Prejmer, Rîșnov, Hărman). Bisericile sînt în genere monumente fortificate sau capele militare. Din picturile bisericii evanghelice din Mălăncrav (primii ani ai secolului XV), se mai disting Patimile lui Iisus și portrete de sfinți. Atestă lucrul unor meșteri de formație germanico-transilvăneană. Înrîuriri tiroleze și ale școlii din Boemia caracterizează picturile capelei din sud-vest a bisericii Sfîntul Mihail din Cluj (1420—1430); și acelea ale capelei cetății Sîn-Petru (începutul secolului XV.[16]

Biserica „Neagră" din Brașov datează din secolul al XV-lea. Se păstrează zugrăvelile portalurilor de apus și miazăzi. De această din urmă parte se vede, în marele timpan al ușii de intrare, o scenă votivă, ruinată de intemperii, însă de valoare artistică. În catedrala fostă romano-catolică din Sibiu, la nord-estul hemiciclului de răsărit, o compoziție impozantă din secolul al XVI-lea repictată (în parte) ilustrează tema Iisus pe cruce. E opera unui artist sas din Transilvania (Johannes Rosenauer). De un interes deosebit sînt și alte fragmente de pictură murală aflate în biserica Sîntimbru (în preajma Alba-Iuliei) și la Rîșnov.

În acest din urmă oraș multe case poartă zugrăveli de exterior iar în biserica veche, se păstrează Patimile lui Iisus, pictate în 1500 (pe peretele de miazănoapte al corului). La Sighișoara, în biserica de

pe deal, clădită și impodobită cu picturi între 1429—1525, se disting, în navă, Majestas Domini, Patimile lui Iisus și Judecata din urmă. Se putea citi, pînă acum cîțiva ani, numele pictorului Jacobus Kentlinger din Salzkammergut și data 1488. La poalele dealului pe care se înalță biserica, într-o casă veche, sînt urme de portrete din care unul, interesant, a apărut unor cercetători acela al lui Vlad Țepeș sau Vlad Dracul domnitori ai Țării Românești.

Biserica din Hărman, situată la nord-vestul Brașovului, datează din secolul al XIII-lea ori din secolul al XIV-lea. Restaurată la sfîrșitul secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea, se înalță în mijlocul incintei fortificate. Pereții sînt văruiți în interior și nu se distinge nici o urmă de decor. O capelă așezată în cuprinsul zidurilor, la răsărit, păstrează însă picturi luminate acum 40 de ani. Pe boltă, trei personaje apar pe același plan. Cel din mijloc e drapat într-o mantie sacerdotală albastră de ceremonie (cappa magna) și poartă tiara papală; cel din stînga, învești mîntat în mantie roșie și aur, are pe cap o coroană, iar cel din dreapta, la fel învești mîntat, poartă mitră de episcop al bisericii romano-catolice. Într-un plan retras, trei îngeri întind o draperie roșie la spatele acestora. Doi bărbați în genunchi primesc binecuvîntarea episcopilor. Pe boltă vedem portretul Apostolului Pavel înarmat cu spada și acela al unui al doilea apostol cu capul acoperit de o pălărie roșie (ține o carte și sprijină vîrful spadei lui de pămînt). Pe peretele de răsărit au rămas fragmente din Răstignirea lui Iisus, încadrată asemenea unei icoane și portretele donatorilor; în unghiul de nord-est, cinci apostoli, iar în unghiul de sud-est alți șase apostoli, printre care Petru episcop, cu cîrja în mînă și două chei.

Pe peretele de miazăzi, în centru, e pictată o compoziție rectangulară încadrată în alb. Inscripția în limba latină ne lasă să citim cuvintele „Sicut spina rosam", scrise în caractere din a doua jumătate a secolului al XV-lea sau începutul secolului al XVI-lea. Un romb și un al doilea dreptunghi mai mic, înscris în interiorul celui dintîi, împart compoziția în opt triunghiuri și un dreptunghi încadrate de inscripții. În dreptunghiul interior e ilustrată Nașterea lui Iisus; Fecioara Maria, în genunchi, îl adoră; la spatele ei, Iosif. Pe laturile dreptunghiului apar un personagiu încoronat, un cal, un leu și o

acvilă; în triunghiul superior un pelican își sfîșie pieptul. În unghiurile superioare ale dreptunghiului cel mare sînt pictați donatorii în genunchi: cel dintîi are deasupra lui, pe perete, capul lui Iisus, cel cel de-al doilea ține chivotul-model al capelei.

Peretele de apus a fost decorat cu Judecata din urmă. Pe fața anterioară a arcului deasupra ușii de intrare sînt „fecioarele înțelepte" și „fecioarele nebune". În unghiurile formate de pereții și bolta capelei se disting greu personaje scriind; iar pe timpanul porții de intrare pare a fi fost zugrăvită Coborîrea Sfîntului Duh.

Apostolii pe boltă, la răsărit; parabola fecioarelor „figură" a judecății din urmă laolaltă cu Nașterea lui Iisus și Înălțarea, atestă o epocă de contaminare a iconografiei orientale din Italia meridională cu Bizanțul. Nașterea reproduce o icoană „retable" și ilustrează o temă galicană-ambroziană. Detaliile arată „benedictio" și citirea pomelnicelor, cu numele papilor, Mariei, apostolilor și mucenicilor. Iisus pe cruce e legat de anamneză; Nașterea lui Iisus, de „collectio post precem" de la Crăciun Explică și prezența donatorilor.

Simbolurile din unghiurile icoanei sînt, la rîndul lor, deosebit de interesante. Personajul încoronat ilustrează cuvintele Apostolului Pavel, care compară viața cu o cursă de circ la capătul căreia învingătorul primește o coroană. Acvila, atribut al lui Jupiter în antichitate — în creștinism prin antonomeză: al lui Iisus — e și simbol al Sfîntului Ioan. Leul e simbolul Evanghelistului Marcu, iar pelicanul e legat în evul mediu de jertfa lui Iisus.

Ansamblul vădește interferența iconografiei orientale cu cea bizantină și apuseană.

Un al treilea grup de monumente păstrează picturi murale și inspirații și stil bizanin înrudite cu monumentele din Țara Românească și Moldova. Printre cele mai vechi se așează mănăstirea Prislopul, după tradiție, ctitorie a „popi" Nicodim (secolul XIV) înnoitorul și organizatorul mănăstirii Tismana.

Decorul nu se mai păstrează în absida de răsărit și în navă (Pantocratorul de pe calota cupolei și evangheliștii din pandantive datează dintr-o vreme apropiată de noi). În pronaos e înmormîntată Zamfira, fiica principelui Moise; piatra de mormînt poartă data de 1580. Pereții pronaosului, în mare parte văruiți, ilustrează în registrul supe-

rior, acatistul Fecioarei Maria. Distingem Nașterea lui Iisus, Fecioara Maria pe tron purtînd pe Iisus pe brațul stîng. Închinarea magilor. Întîmpinarea Domnului, Fuga în Egipt, Iisus și apostolii și Acoperămîntul Maicii Domnului. Compozițiile amintesc, din punct de vedere iconografic, tradiția bizantină de la Mistra și exemple din Capadocia. Stilul compozițiilor e remarcabil: figuri înalte cu capul mic, asemenea celor din arta religioasă a secolului al XVI-lea din Țara Românească și Moldova și spații mari, aerate; Picturile din Prislop, resturate în secolul al XVIII-lea datează din secolul al XVI-lea. Picturi din secolul XIV, dacă au existat, nu apar nicăieri; restaurarea va fi însemnat și o refacere a monumentului.

Mănăstirea din Rîmeți este datată printr-o inscripție ce se citește pe zidul de miazănoapte. Aceasta amintește că biserica a fost pictată în a doua jumătate a secolului al XV-lea sub regele Mateiaș Corvinul. Picturile murale, de tradiție bizantină, sînt însă datate din anul 1741.

În nartex este ilustrată viața sfîntului al cărui hram îl poartă biserica. Faptul amintește tradiția secolelor XV și XVI atestată de numeroase biserici moldovenești. Sondaje discrete dovedesc că sub picturile de astăzi se ascund decoruri din secolul XVI sau cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea.

Biserica din Crișcior este excepțional de interesantă. Într-o epocă greu de determinat, în vederea lungirii navei, a fost distrusă absida de răsărit și s-a construit o a doua absidă din temelie. Decoruri pictate originale se văd în navă. Sînt pătate și ruinate din pricina umezelii, mediocrei calități a tencuielilor și văruirii în două sau mai multe rînduri. Interesul excepțional constă în calitatea artistică superioară a picturilor care se păstrează și în faptul că acestea sînt datate în chip, precis de portretul întemeietorului, „jupanul" Bîlea, care a trăit la sfîrșitul secolului al XIV-lea și ne este cunoscut din mai multe izvoare.[17]

În navă, pe pereții de miazănoapte și de apus, se disting teme din patimi. Adormirea Fecioarei Maria, Sfîntul Gheorghe omorînd balaurul și portrete de sfinte și sfinți mucenici. La apus, în registrul inferior, jupanul Bîlea, soția și copilul lor închină chivotul-model al bisericii. La miazăzi, două portrete, „Ioan ctitorul" și un necunoscut.

Ansamblul poate fi reconstituit: Patimile și Minunile lui Iisus ocupau zonele superioare ale pereților, portretele de sfinți militari și sfinți mucenici, zona inferioară. La apus, în Cina cea de taină, masa în formă de sigma sau rotundă apare patrunghiulară din pricina desenului. Iisus stă singur la dreapta: cu pîinea în mîna stîngă și binecuvîntează; lîngă el, Apostolul Petru. Amănuntele amintesc exemple din miniaturile psaltirilor vechi bizantine și din bisericile de la Mistra. În Spălarea picioarelor s-au păstrat figurile lui Iisus și a patru apostoli. Din punct de vedere iconografic remarcăm tot tradiția psaltirilor (psaltirea mănăstirii Pantocrator de la Athos și psaltirea Chludov.) În Adormirea Maicii Domnului a dispărut capul Mariei și nu se mai văd personajele pictate la căpătîiul ei. Iisus poartă sufletul pe brațul drept. Nu se văd îngeri și distingem un singur episcop. Apostolii atrag luarea aminte prin desenul lor interesant. Drumul crucii și Sfîntul Gheorghe care omoară balaurul, ca și portretele de sfinți militari și mucenici, opresc de asemenea ochiul. Sfinții militari poartă sceptrul regal și scuturi triunghiulare. Se descifrează numele regilor maghiari Ștefan și Ladislau.

Cea mai frumoasă pictură din biserică e friza donatorilor. Pictată la apus, la stînga ușii de intrare, se continuă pe o parte din peretele de miazăzi. Jupanul Bîlea și soția sa prezintă chivotul-model al bisericii. Pe primul plan, între ei, un copil; mai departe, adăpostiți sub arcade, Ioan (sau Iova) și un alt donator. O inscripție în slava bisericească cuprinde numele lui Bîlea, a soției sale Vișa și indicarea hramului (Adormirea Maicii Domnului). Bîlea e în picioare, îmbrăcat într-o mantie albă strînsă pe trup. Un înger în zbor întinde mîinile către el în semn de acceptare divină a darului bisericii. Veșmîntul și vălul alb care acoperă capul și gîtul Vișei amintesc costumul din județele de munte ale Țării Românești (Gorj, Vîlcea, Muscel, Argeș și Dîmbovița)[18].

În exterior, la miazănoapte, distingem fragmente din Judecata din urmă. Aceasta evocă exemple de decoruri ale bisericilor de pe lacul Prespa în Macedonia, datată din secolul XIV.

Picturile din Crișcior sînt de mare preț. Ele atestă existența unor seniori feudali români în secolul al XIV-lea și la începutul secolului al XV-lea, vasali ai regilor Ungariei. Iconografic, distingem

modele vechi din secolele IX și X. Nu ne putem gîndi la împrumuturi directe, ci la intermediare care au dispărut. Demnă de relevat este și împodobirea cu picturi a zidurilor exterioare care nu apare în Moldova, decît în secolul al XVI-lea. Viața de care este însuflețit portretul lui Bîlea, finețea trăsăturilor sînt demne de relevat la rîndul lor, mai ales că înfățișează cele mai vechi exemple de portrete murale din Țările Române.

Biserica din Ribița datează de la începutul secolului al XV-lea. Inscripția din friza ctitorilor numește pe „jupanul" Vladislav, soția sa Stana, jupanul Miclăuș și soția sa Sora. Tot acolo citim și numele „popei" Dragoșin și anul 6925 (1417)[19]. Reparații, executate în mai multe epoci, au ruinat picturile. Au rămas însă fragmente originale. Distingem, în absida de răsărit, ilustrația lui Iisus pe disc și portretele Sfinților episcopi Vasile cel Mare și Nicolae la miazăzi. La răsărit se vede un al treilea episcop și un Sfînt diacon, iar la miazănoapte doi episcopi și un arhanghel. În navă, Sfîntul Gheorghe omorînd balaurul și portretele remarcabile ale sfinților regi ai Ungariei Ștefan și Emeric, iar la miazăzi — friza ctitorilor, de o deosebită valoare. Aci Sfîntul Nicolae primește în mîna stîngă chivotul-model al bisericii din Ribița și binecuvîntează cu dreapta pe jupanul Vladislav care i-l întinde. Acesta e cu capul gol, are fruntea înaltă și păr bogat, ochi ușor îndepărtați, nasul fin, gura mică, barbă castanie și mustăți cu vîrfurile în jos. Gîtul lung accentuează nobleța capului. E înveșmîntat într-o tunică lungă albastră cu mînecile strîmte și împodobite cu broderii. O mantie, lungă pînă la glezne, îi acoperă tunica. Expresia lui Miclăuș atrage simpatia privitorului și îl deosebește de Vladislav, însuflețit de viață și prestigiu. Interesant e și chivotul-model care reproduce exact arhitectura monumentului cu clopotnița — portic de astăzi, nava cu acoperișul în două ape și absida de răsărit mai scurtă și mai strîmtă decît nava.

La patruzecișicinci km de orașul Hațeg, în comuna Rîu-de-Mori, o vale strîmtă mărginită de contraforturile Retezatului adăpostește ruinele bisericii zisă Cetatea Colțului sau Cetatea Colței. Clopotnița fortificată se înalță deasupra absidei de răsărit pentru a face față castelului medieval situat de cealaltă parte a văii. Nu cunoaștem hramul acestei biserici mănăstirești și nici data întemeierii ei. Apare

în documente numai în secolul al XVII-lea, legată de familia românească Cîndea. Bolțile s-au surpat.[20]

În absida de răsărit, peterele hemiciclului e împodobit cu Împărtășirea apostolilor și Iisus pe disc, încadrat de portretele Sfinților episcopi Ioan Gură de Aur, Vasile cel Mare, Grigore din Nazians, Nicolae, Atanasie cel Mare și un episcop sau alt sfînt diacon. Deasupra firidei de la proscomidie, s-a zugrăvit Vedenia lui Petru din Alexandria. Intradosul arcului triumfal poartă în centru „sfînta năframă", trei minuni ale lui Iisus, filoxenia lui Avram și doi îngeri diaconi. Pe peretele de răsărit al navei a rămas Nașterea lui Iisus și Închinarea magilor. La miazăzi, pescuirea minunată iar, la miazănoapte, Jertfa lui Cain; pe peretele de apus, Judecata din urmă.

În împărtășirea apostolilor, Iisus apare de două ori. Prima dată, la stînga ferestrei de răsărit — îmbrăcat în veșminte antice — împărtășește un apostol. Pe altar e discul cu mai multe pîinițe rotunde (prosphora). Tema se dezvoltă la miazănoapte și la apus; vedem aci doi îngeri și serafimi pictați în picioare, ca în Moldova și la Athos. Într-un al doilea tablou, pictat la dreapta ferestrei de răsărit, Iisus poartă stihar de diacon; notă remarcabilă de origină atonită și apuseană. „Ordo romanus" precizează că pîinea sfințită e dată, pentru împărtășire, de către episcop; iar vinul de un diacon Sfinții episcopi înveșmîntați în polistavria au în mîini rotuli fără inscripții. În navă, temele Vechiului Testament fac față învățăturii lui Hristos. Descoperim astfel paralelismul celor două testamente, folosit în Italia medievală și la Perustica (biserică bulgărească cu picturi din veacul al VII-lea).

Picturile din biserica Cetatea Colțului atestă un model. Ne putem gîndi la o restaurare din secolul al XVI-lea sau primii ani ai secolului al XVII-lea, epocă către care ne trimit particularitățile iconografice, stilul draperiilor și figurile.[21]

Biserica din Gurasada e datată de tradiție de la sfîrșitul secolului al XV-lea. O inscripție din 1765 dă numele ierodiaconului Ioan din Deva și al lui Niculae din Pitești; zugravi restauratori, care au pictat pe alocuri, culoare peste culoare, păstrînd iconografia originală. În cupolă, Cel Vechi de Zile, încadrat de serafimi, ilustrează Vedenia lui Isaia. Pictorul a scris „Dumnezeu Tatăl" în loc de „Cel

Vechi de Zile". Pe bolta absidei de răsărit, Încoronarea Mariei și Treimea se datoresc repictărilor din veacul al XVIII-lea. Pe peretele hemiciclului, în Împărtășirea apostolilor, Iisus episcop binecuvîntînd discul și potirul (acoperite cu vălurile euharistice și prezentate de doi îngeri) formează o temă caracteristică și rară. Ilustrează un pasaj din rugăciunea tainică recitată în timpul execuției imnului heruvimilor (se leagă de ieșirea cu sfintele daruri și liturghia îngerească). Ordinea picturilor, în naos și pe pereții nartexului, repetă programele din secolul al XVI-lea folosite în Țara Românească și Moldova. Restauratorii din secolul al XVIII-lea au inovat pe alocuri și au turburat ordinea iconografică care apare mai veche chiar decît secolul al XVI-lea.

Biserica din Leșnic, situată la șasesprezece km vest de orașul Deva, e socotită de tradiție printre cele mai vechi ale regiunii. Monumentul, restaurat și în parte refăcut de cel puțin două ori, nu ne îngăduie știri precise. O inscripție în limba latină din 1768 amintește pe meșterul tavanului de lemn care a înlocuit bolțile originale. Chipurile ctitorilor au fost repictate, și repictări se întîlnesc la fiecare pas. În absida de răsărit, Fecioara Maria orantă e numită, din eroare, „Dumnezeu Emanoil".[22] Pe peretele hemiciclului, Hristos episcop amintește Gurasada. În navă, Minunile încadrează iconostasul; lipsesc Patimile. Judecata din urmă se vede pe pereții de miazăzi și miazănoapte. În tabloul ctitorilor, sînt figurați un „jupan" și soția sa.

Biserica din Nucșoara a suferit prefaceri importante. Un turnuleț-lanternă încoronează monumentul. În interior, absida de răsărit, nava și nartexul formează o singură încăpere boltită cilindric. Picturile murale care se văd sînt opera unui restaurator din 1776: „popa Simion".

În navă, Pantocratorul încadrat de evangheliști reproduce decorul original. În absida de răsărit, revedem pe Fecioara Maria orantă, ca la Leșnic; pe arcul triumfal, se disting Iisus pe cruce, proorocii David și Solomon, episcopi și sfinți mucenici. Iisus pe cruce, pictat în acest loc, amintește decorul din Sîntămăria-Orlea. Decorul pictat din navă, Fecioara Maria orantă cu Iisus pictat pe pieptul său și încadrată de patru sfinți stîlpnici. Judecata din urmă și Adormi-

rea Maicii Domnului dovedesc amestecul temelor originale cu acelea zugrăvite de restaurator. Nu e fără interes să amintim pe Apostolii Petru și Pavel, care țin în mîini chivotul-model al bisericii, ca în mănăstirea de la Argeș și în paraclisul de la Cozia. Proorocii și cea mai mare parte din sfinți, sînt figurați sub portice.

Picturile murale din Nucșoara au note de ordin iconografic comune cu decorurile din Streisîngiorgiu, Sîntămăria-Orlea și biserica Hunedoreștilor din Deva. Resturarea sau restaurările au adus elemente din pictura de la sud de Carpați, datate din secolul al XVI-lea și primii ani ai secolului al XVII-lea.

Biserica din Hunedoara (sau Inidoara) e socotită de unii cercetători ca întemeiată în secolul al XV-lea.[23] Picturile murale din interior au fost spălate acum 60 de ani. De atunci fumul a acoperit din nou mare parte din ele. Chipul Pantocratorului abia se mai distinge, iar inscripția din jurul portretului s-a șters. Liturghia îngerească, pictată la răsărit, ne arată pe Iisus episcop (de două ori) și 12 îngeri diaconi și preoți, care formează procesiunile. Epitaful e la apus, în axa bisericii. Serafimi zboară deasupra altarului pe care sînt așezate aerul și evanghelia. Pe bolta absidei, Treimea sub două aspecte: tronul hetimasiei, simbol al egalității celor trei persoane ale dumnezeirii și imaginile Tatălui, Fiului și Sfîntului Duh. Tronul Hetimasiei ne întîmpină în mănăstirea Govora, la Stănești, Ciuturoaia și paraclisul Coziei, monumente din Oltenia pictate la începutul secolului al XVI-lea.

Din punct de vedere al stilului, distingem două serii de picturi. Cea dintîi e formată din figuri monumentale desenate cu înțeles, în tonuri „hrănite" și armonioase. Cea de-a doua cuprinde compoziții încărcate de arhitecturi prezentate în spațiu și cu perspective largi. Figurile trădează zugravi de icoane. O inscripție din 1654 dă numele pictorilor Traian, Constantin și Stan. Academicianul Virgil Vătășianu a atras atenția cercetătorilor arătînd că în această inscripție e vorba de restaurări. Originalul databil, după toate probabilitățile, din prima jumătate a secolului al XVI-lea sau de la mijlocul acestui secol amintește picturile din Mofleni, de lîngă Craiova.

Biserica de zid din Galda de Jos a înfățișat, într-un peisaj impunător, un monument de artă. Luptele religioase, tulburările so-

ciale din secolele XVI—XVII și de mai tîrziu, au distrus cu îndărătnicie un ansamblu a cărui însemnătate o arată un mic număr de elemente păstrate și încadrate în edificiul de astăzi reconstruit.

În absida de răsărit, mai scundă și mai strîmtă decît nava, se păstrează urme interesante de picturi murale. Pe calota bolții, Fecioara Maria pe tron cu Iisus pe brațe și între doi îngeri, este încadrată de opt prooroci (în picioare) cu rotuli ale căror inscripții s-au șters. Se disting chipurile lui David și Solomon lîngă îngerul de la dreapta celei dintîi. Pe peretele de răsărit, opt Sfinți episcopi în felon și cu omofor țin cărți închise în mîini. La proscomidie pare a fi fost zugrăvită Plîngerea Domnului. În navă, decorul este ruinat în întregime (interesant, zidul masiv cu ușă centrală și două firide mari centrate, care desparte nava de pronaos) și pereții sînt văruiți. În pronaos, acoperit cu bîrne de lemn, aceiași lipsă de decor; urme de pictură greu de înțeles atestă însă zugrăveli care au dispărut.

Podeaua absidei de răsărit înfățișează un „carrelage" de cărămidă lucrat cu multă artă. La partea superioară a zidului dintre naos și pronaos distingem o stea de piatră frumos ajurată; în jurul ei, urme de pictură. Cadrul ușii de intrare (sud) este ornat, la rîndul lui, cu vreji de acant sculptați. Peste tot urmele de decor arată culori (ocru roșu, roșu strălucitor, albastru de mai multe nuanțe și galben) de bună calitate.

Biserica din Sadu e de dată necunoscută. Picturile din interior cuprind elemente din secolul al XVI-lea, restaurate în 1756 și desfigurate pe alocuri de repictări. În absida de răsărit, încoronarea Mariei, teme din viața ei și praznicele împărătești formează un ansamblu în care se vădește o tradiție. O inscripție privitoare la repictări (din 1804), explică multe lucruri; între altele Încoronarea Mariei din bolta absidei de răsărit. Aflăm aici 14 compoziții, în jurul subiectului principal: teme din viața Mariei, praznice împărătești, Tăierea capului Sfîntului Ioan Botezătorul și Filoxenia lui Avram. Pe bolta pronaosului, proorocii erau în jurul Mariei, al cărei portret a fost distrus. Sfinții episcopi, „sfînta cărămidă", „sfînta năframă" și evangheliștii împlinesc decorul. Episcopii se văd în cupola pronaosului pe monumente moldovenești din secolul al XVI-lea. Ilustrează pericope din evanghelia lui Luca.[24] Pe peretele de

apus vedem pe cei 40 de mucenici, notă de iconografie asiatică (Anatolia) legată de acatistul Buneivestiri; ca la Studeniča în Serbia, Ziča și Gradàc.

Pe malul Mureșului, la mică depărtare de Tisa, mănăstirea Bodrog înfățișează unul din punctele cele mai înaintate spre vest a așezării românilor și civilizației lor. Inundațiile și trecerea vremii au ruinat clădirile și zidul de incintă. Au rămas biserica, clopotnița și cîteva clădiri mai noi. În ultimii ani, prin grija episcopiei din Arad, mănăstirea se ridică din ruină. Din nefericire, cu cîțiva ani mai înainte de activitatea înnoitoare de astăzi, picturile murale care decorau interiorul bisericii au fost renovate, în condiții depărtate de acelea impuse de o restaurare științifică.

Mănăstirea e legată, de tradiție și mărturii scrise, de începutul secolului al XIV-lea și de o epocă chiar mai veche. E cu putință să fie vorba de o așezare călugărească și de o bisericuță — de lemn sau modestă de piatră — care a fost înlocuită ulterior de zidiri. Edificiul de astăzi, de caracter muntenesc, nu pare mai vechi de secolul al XVI-lea, iar exonartexul datează din secolul al XVIII-lea. Decorul pereților interiori arăta — înainte de restaurarea pe care am pomenit-o — pe calota cupolei, Pantocratorul încadrat de tetramorf. S-a ilustrat, astfel, Vedenia lui Ezechiel (*1*, 5—15). Pe cilindrul cupolei și anume într-a doua zonă, liturghia îngerească reproducea exemplele din biserica domnească de la Tîrgoviște, Căluiu, mitropolia din București, Hurezi, Mamul și Hunedoara. Sfînta năframă, pe creștetul arcului, la baza cupolei, amintește Snagovul, Stăneștii și bolnița mănăstirii Cozia.

Intradosul arcului triumfal e împodobit cu Cel Vechi de Zile, prooroci, Fecioara Maria orantă și Scara îngerilor. Se ilustrează astfel cîntece închinate Mariei.[25] În absida de răsărit, Cina cea de taină, Plîngerea Domnului și Coborîrea la iad sînt pictate alături de o a doua ilustrație a Învierii și de o figură a Patimilor (cei trei tineri în cuptorul lui Nabucodonosor). În navă, bolțile absidelor laterale de miazăzi și miazănoapte și arcele de răsărit sînt ornate cu Treimea, un imn închinat Fecioarei Maria și alte imnuri liturgice inspirate din Patimi. Pe boltă se vede Înălțarea. Observăm că pro-

gramul și dispoziția iconografică din această parte a bisericii reproduc decorul bisericii celei mari din mănăstirea Sucevița (Moldova); iar temele din Patimi, tradiția Transilvaniei.

Din punct de vedere artistic, cea mai frumoasă pictură din biserică — și mai bine păstrată — este imaginea Treimii din bolta absidei laterale de miazănoapte. Data decorului e greu de precizat. Acesta arată elemente tradiționale transilvănene asociate cu altele venite din Muntenia către sfîrșitul secolului al XVII-lea.

Dintre numeroasele monumente care vădesc puternic legături ale Țării Oltului cu arta de la sud de Carpați[26], biserica din Făgăraș, înălțată de domnitorul Constantin Brîncoveanu al Țării Românești la anul 1698 este cea mai reprezentativă. Păstrează zugrăvelile originale. Calota naosului înfățișează pe Pantocrator încadrat de serafimi și îngeri, grupați triunghiular; în pandantivi evangheliștii, cu simbolurile lor, sînt pictați pe fond de arhitecturi bogate. Bolta absidei de răsărit poartă pe Sfînta Fecioară orantă pe tron cu Iisus pe genunchi, prooroci în mers procesional cu rotuli în mîini și patru îngeri lăncieri. Împărtășirea Apostolilor de pe peretele hemiciclului este încadrată de Nașterea Mariei, Întrarea în biserică, Bunavestire, Punerea lui Iisus în mormînt, Învierea și necredința lui Toma. Pe arcul triumfal s-a ilustrat Botezul, Schimbarea la Față, Înălțarea și Treimea. Iisus în disc, arhangheli cu ripide, Pietà și Vedenia din Alexandria ornează intradosul arcului ferestrei de răsărit. Proscomidia este împodobită cu o figurație rară a Treimii: Cel Vechi de zile, porumbelul, simbol al Duhului Sfînt și Iisus în sarcofag. Se ilustrează astfel în tropar și se amintesc exemple din Snagov, Mistra și Muntele Athos.

În navă, aflăm praznice două „minuni" ale lui Iisus și patru teme din Patimi. Procedeul amintește monumente din Snagov, paraclisul Coziei (bolnița), Gura Motrului. Temele din Patimi, pictate la apus, pe marele arc al bolții, în cel de-al doilea registru al peretelui se concentrează în jurul lui Iisus pe cruce. Iconostasul este încadrat de Zaharia și Elisabeta, Ioachim și Ana; Elisabeta poartă pe Ioan Botezătorul copil, iar Ana pe Maria. Aceasta a fost ordinea și în biserica episcopală de la Argeș (decorată în a doua jumătate a secolului al XVI-lea). Dispoziția iconografică din pronaos cu-

prinde cîteva particularități. Pe calota bolții, Fecioara Maria poartă pe Iisus și este înconjurată de arhangheli, episcopi și sfinți melozi; aflăm și pe Iisus episcop. Pe pereții pronaosului distingem teme din diferite cicluri, cu deosebire din acatistul Buneivestiri și din viața lui Iosif. Acestea din urmă sînt rare în arta românească și amintesc ciclul bogat de la Sopoćani, din Serbia veche.

Fumul și încercări de curățire au alterat tonurile și prezentarea artistică. Chipurile lui Ioachim și Anei de pe peretele de miazănoapte al navei sînt desenate monumental. La fel, episcopii din absida de răsărit și decorurile calotelor. În pronaos, arhitecturi complicate, edificii fanteziste amintesc picturile din bisericile de lemn ale Transilvaniei. Interesantă e figurarea pomului vieții, ilustrație inspirată din romanul Varlaam și Iosafat.

Biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului este o ctitorie din secolul al XIII-lea; la început o mică biserică de lemn și, mai tîrziu, în secolul al XV-lea, o biserică de piatră, restaurată și zugrăvită către sfîrșitul secolului al XVI-lea cu sprijinul domnitorului muntean Petru Cercel. Înfățișarea de astăzi se datorește unor transformări tîrzii; iar zugrăvelile din interior pictorului Costin Petrescu[27].

La miazănoapte aflăm, juxtapus bisericii Sfîntul Nicolae, un paraclis înălțat în 1733 și închinat Buneivestiri. În absida de răsărit, și anume în zona inferioară a hemiciclului, o inscripție slavonă dă numele zugravilor: Ranite Grigorie, Gheorghe, Ion și Mihail și data: 23 august 1737.

Pe calota cupolei, Iisus apare încadrat de o inscripție[28]. Textul, înlocuit în vremuri mai noi de cuvinte împrumutate liturghiei episcopale, învie o tradiție. Hetimasia, pictată pe cilindrul cupolei, evocă decorul bisericii Peribleptos din Mistra, izvor principal al iconografiei din Țara Românească. Teme din Patimi și evangheliile învierii ornează bolta absidei de răsărit. La proscomidie, s-a pictat Vedenia lui Petru din Alexandria și troparul „În mormînt cu trupul, în iad cu sufletul, în rai cu tîlharul...“; iar la spatele lui Iisus crucea. În acești termeni, tema se inspiră dintr-o legendă apuseană. Cea mai veche ilustrație decora o icoană bizantită din biserica Santa Croce di Gerusalemme (Roma). Dispărută ori rătăcită, o cunoaștem

dintr-o gravură germană din secolul XV. Prototipul e bizantin. Îl regăsim în decorurile murale din Gradac și Kalinić (Serbia veche).

În navă, pe marele timpan de la miazăzi, vedem Deisis (redacția funerară), temă pictată în Moldova în dreptul mormintelor. Mai jos, pe pereți, e soborul I din Nicea și „închinarea" monumentului (Apostolii Petru și Pavel înalță chivotul bisericii); praznicele împărătești împlinesc decorul. Pe arcul cel mare de la apus s-a zugrăvit „roata lumii", temă ilustrată în chip original prin mijlocirea a patru personaje care se învîrtesc în jurul globului pămîntesc. Pe intradosul arcului de miazănoapte, îngerul calcă în picioare geniul răului. În pronaos, s-a ilustrat apocalipsul Sfîntului Ioan Teologul, evangheliii ale învierii și chipul lui Iisus, înconjurat de cei 12 Apostoli.

Decorul paraclisului Buneivestiri, ansamblu funerar, e unic în Țările Române. Evocă pe acela din paraclisul funerar de la Kahrie-Djami din Constantinopol, datat din prima jumătate a secolului al XVI-lea și îngăduie, în același timp, să descoperim activitatea unei „școli" românești de pictură în secolul al XVIII-lea, căreia i se datoresc picturile murale din biserica Sfînta Paraschiva din Rășinari și exemple din țara Făgărașului și Maramureș.

Lipit de zidul de miazăzi al bisericii, în dreptul pridvorului, aflăm paraclisul Înălțarea Domnului, clădit între 1750 și 1752, de două familii de credincioși, Radu Pricop și Paraschiva, Hagi Pricop și hagița Anastasia. Pe cilindrul cupolei s-a ilustrat liturgia îngerească: „Iisus „episcop" pe tron, la dreapta, „sfintei mese: ridică „discul" de pe capul îngerului care i se închină. Tema e interpretată ca în biserica din Rășinari. Pe arcul triumfal, Iisus imberb e încadrat de arhanghelii Rafael și Uriil. Pe peretele hemiciclului, ilustrația troparului proscomidiei prezintă aceeași particularitate ca în paraclisul Buneivestiri: crucea figurată la spatele lui Iisus. S-a pictat însă, între Fecioara Maria și Iisus și un potir de aur; aluzie la cuvintele liturgice „cu scump sîngele tău răscumpăratu-ne-ai din păcatul legii". Decorul hemiciclului cuprinde teme din Vechiul Testament (Zaharia sau Melchisedec cădind și Ghedeon cu lîna umezită de rouă). În naos, teme din Facerea și Vechiul Testament se văd pictate laolaltă cu teme evanghelice. În pronaos, la apus Judecata din urmă e caracterizată prin prezența crucii încadrate de doi

îngeri trîmbițași. La exterior, zidul de miazăzi păstrează picturi murale ilustrînd condace din acatistul Buneivestiri. Observăm că decorul este format din teme de epocă și ilustrații repictate; parabole evanghelice înlocuiesc temele originale.

Biserica din Tălmăcel, situată la 20 km de Sibiu, datează de la începutul secolului al XVIII-lea, înlocuind un monument mult mai vechi. În decor, liturghia îngerească cuprinde un altar cu baldachin, serafimi și Sfîntul Duh în chip de porumbel. Iisus „episcop", cu omoforul împodobit de cruci roșii, e în picioare la dreapta altarului. La stînga acestuia, vedem pe Cel-Vechi-de-Zile în veșmînt antic și tronuri la picioarele sale. Interesantă se arată figurarea evangheliștilor pe pandantivii cupolei (lîngă fiecare apare alegoria inspirației), tradiție îndepărtată și rar întîlnită în Țările Române.

În rîndul episcopilor, pe peretele absidei de răsărit, aflăm pe Sfîntul Nicolae, pictat la locul lui Ioan-Gură-de-Aur, potrivit unei tradiții mai vechi decît secolul al XIV-lea, pe care o întîlnim la Dafni în Grecia și la Sfînta Sofia din Kiev (secolul XII). În firida proscomidiei, Iisus „izvorul vieții" e zugrăvit în locul troparului — otpust. În navă, nu se văd „minunile". În pronaos, cei trei tineri în cuptorul de foc sînt alături de parabola fecioarelor; interpretare aproape luterală din acatistul Buneivestiri. Parabola fecioarelor, figură a parusiei, reproduce, la rîndul ei, tradiția bisericilor de lemn din Transilvania.

Trebuie pusă în valoare activitatea sporită a meșterilor decoratori și împodobirea cu picturi murale a unui mare număr de biserici transilvănene, de palate, case senioriale și edificii publice. Ne întîmpină lucrări de restaurare, în spirit științific, repictări culoare peste culoare și picturi murale „din nou". Citățm mai multe monumente:

Biserica din Avrig, ridicată pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, pe ruinele unei clădiri mai vechi, păstrează la exterior, pe zidul de miazăzi, „Soborul sfinților arhangheli", „Învierea lui Lazăr" și „Intrarea în Ierusalim". Sînt datate din 1762 și lucrate de zugravii Pan și Ionașcu („ierei Ionașcu și soții").

La Teliu, în vecinătatea Brașovului, biserica arată, la fel, picturi murale în exterior. La miazăzi, medalioane de îngeri, teme

evanghelice (Bunavestire, Mironosițele la mormîntul lui Iisus, „cina de la Emaus", parabole: Bogatul nemilostiv și Bogatul care se îngrijește de tainițe; chipurile lui Ioan Botezătorul, ale Apostolilor Andrei și Toma și acatistul Sfîntului Nicolae; la apus, raiul și fragmente din iad). Numele donatorilor sînt înscrise sub icoana pe care au plătit-o.

Bisericile din Dobîrlău și Marcoș, refăcute în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, au avut picturi exterioare, iar biserica mănăstirească din Sîmbăta de Sus, a fost zugrăvită, la 1776, de preotul pictor Ionașcu și de o echipă condusă de dînsul. În Biharia, pictorul David din Argeș a decorat numeroase biserici între 1753 și 1783. La Roșcani, în județul Hunedoara, în preajma localității Dobra, biserica păstrează „o pictură murală care reprezintă meșterii bisericii și familia lor"[29]. La proscomidie, inscripția săpată în piatră dă numele ctitorilor (Agnes Rat și Caba Laslo). Biserica e mai veche decît data însemnată mai sus și datează, se pare, din secolul al XV-lea.

Trei biserici din preajma Sibiului, din Rășinari, Sibiel și cea din Fîntînele (Cacova) sînt împodobite cu picturi murale de un deosebit interes. Cel dintîi monument, zidit între 1725 și 1758, se înalță pe ruinele unei biserici legate de tradiție de sfîrșitul secolului al XIV-lea.[30] A fost decorată între 1758 și 1795. La proscomidie o inscripție pomenește pe Ioan zugrav. Cupola și evangheliștii din pandantivi par a fi lucrul zugravilor Grigorie (?) și „Ioan sin ego". Programul iconografic izvorăște dintr-o ideie neîntîlnită în Transilvania înainte de această dată. Se inspiră anume din ideea că jertfa liturghiei se oferă Treimii înfățișată, la Rășinari, prin Tatăl, Fiul și Sfîntul Duh, (înfățișare particulară și diferențiată de tradiția bizantină). Pe calota naosului, în boltă. Pantocratorul e pictat bust și înconjurat de Sinaxe de îngeri; într-un cerc exterior se văd Sfinți episcopi. Nu se pot deslușì amănuntele acestor din urmă portrete și nici numele scrise. Reproduc însă tema din Sibiel, unde se deslușesc chipurile și numele unor papi ai Romei. Pe cercul cel mare distingem liturghia îngerească. Altarul, pictat la răsărit în axul est-vest al bisericii, e adăpostit de un baldachin, simbol al bolții cerești. Poartă nu evanghelierul, ci un li-

turghier. Citim pe carte cuvintele: „Binecuvîntată este împărăția Tatălui) și a Fiului...“ În dreapta altarului (stînga pentru privitor), Iisus, înveșmîntat în saccos, cu omorul mare și coroană, e așezat pe tron și atinge cu mîna dreaptă fruntea unui înger care i se închină. În stînga altarului (dreapta pentru privitor) e „Dumnezeu-Tatăl“ în veșmînt alb; un înger îi înfățișează o carte deschisă. Îngeri în zbor și serafimi plutesc în jurul altarului, alți îngeri cădesc și poartă aerul și epitaful. Inscripția numește tema „liturghia îngerească“. Amănuntele dovedesc o interpretare particulară.

În navă, arcul triumfal e împodobit cu chipurile lui „Dumnezeu-Tatăl“ și Iisus Emanoil (pictate în două medalioane), Treimea la Mamvri, Coborîrea la iad, și alte trei teme care par a ilustra evanghelii al Învierii. În pronaos, pe boltă e ilustrat acatistul Buneivestiri.

La exterior, picturi murale bine păstrate arată pe Sfînta Fecioară Maria cu Iisus pe pieptul ei; pe Iisus „în slavă“ și cete îngerești. În glaful ușii și pe intradosul arcului mare de la apus a fost zugrăvită Judecata din urmă. Pe turnul clopotniță și pe zidurile exterioare ale bisericii, apar, în 15 medalioane, acatistul Sfintei Paraschiva, Stihirea de Crăciun, Roata vieții, Deisis și chipuri de sfinți. La miazăzi către răsărit, Coborîrea la iad e datată, prin inscripția pictată în 1785 și e semnată de zugravul Popa Feodor Grigorovici. Decorul bisericii Sfintei Paraschiva din Rășinari leagă monumentul de biserica din Sibiel și de biserici făgărășene. Particularități iconografice ne duc pe valea Oltului la mănăstirea Dintr-un lemn, la Brădeștii-Bătrîni și la mănăstirea Snagovului.

Decorul pictural al mănăstirii de la Argeș, strălucita ctitorie a lui Neagoe Basarab, care pare a nu fi fost executat înainte de a doua jumătate a veacului al XVI-lea, a fost restaurat, în mare parte, la 1761, de meșteri din Rășinari. Citim în adevăr pe o piatră, în dreptul altarului, la răsărit, mențiunea: „Stan zugrav! Brat ego (fratele său) Iacov zugrav sin Popii Radu ot Rășinari... leat 1720—1761“.[31]

În biserica din Fîntînele, compoziția din centrul bolții, în navă, reproduce decorul din Sfînta Paraschiva-Rășinari. Particulară e

ilustrarea Patimilor, pe boltă, la baza calotei. În absida de răsărit, la baza calotei, aflăm pe cei 12 Apostoli figuraţi, în acest loc, potrivit unei vechi tradiţii şi exemplelor din Strei, Sîntămăria-Orlea şi aiurea. Picturile din Fîntînele se leagă de două date: 1771 şi 1795. Acestea amintesc două decoruri suprapuse; iar ilustrarea Patimilor, pe poalele bolţii în navă, alături de Cortul Mărturiei, leagă decorul din Fîntînele de tradiţia maramureşeană şi de exemple din Ţara Românească şi Moldova.

În biserica din Sibiel, liturghia îngerească este zugrăvită de un artist care copia desene sau lucra din memorie. În adevăr „Dumnezeu-Tatăl" şi Iisus, de o parte şi alta a altarului, stau în chip neaşteptat, pe jilţuri. Iisus atinge cu mîna creştetul unui înger care purta, poate, discul. „Dumnezeu-Tatăl" binecuvîntează şi ţine, ajutat de un înger, o carte deschisă pe care au fost scrise, ca la Răşinari, cuvintele de binecuvîntarea liturghiei. În acelaşi monument, într-un medalion pictat pe boltă, Iisus Emanoil (bust) binecuvîntează cu dreapta şi ţine în mîna stîngă un chivot de forma „tugurium"-ului din arta paleocreştină. Iar deasupra liturghiei îngereşti şi în jurul Pantocratorului apar papi ai Romei, ca la bolniţa Coziei, mănăstirea Dintr-un Lemn, Brădeştii-Bătrîni şi Snagov.

La Sibiu, în catedrala protestantă, s-a ilustrat de Johannes Rosenauer, în frescă, pe zona superioară a peretelui de miazănoapte al absidei de răsărit, tema Iisus pe cruce[32]. Rosenau (Rîşnovul) are o biserică decorată cu fresce de aceeaşi inspiraţie şi tehnică. Alături de picturile murale din catedrala romano-catolică din Cluj şi cele din Sîntimbru[33] atestă existenţa unei şcoli germane înrîurită de centrele artistice din Buda şi Moravia, unde lucrează din secolul al XV-lea o colonie de artişti italieni. Filippo Solari (Pipo Spano) era în slujba regelui Sigismund al Ungariei; Masolino da Panicale a decorat, la rîndul lui, în 1426, capela din Ozor şi mausoleul din

Székesfehérvár (stuhlweissenburg). Iar regele Mateiaș Corvin era în relație cu Laurențiu Magnificul și a îngrijit de ornarea cu picturi a platului din Buda după desenele lui Benedetto da Majano.

Școala germană de pictură din Transilvania reflectă, cum s-a mai spus, înrîuririle Renașterii și centrului italian din Buda[34]. I se pot atribui notele apusene italienizante pe care le întîlnim în bisericile din Țara Făgărașului. Caracterele iconografice se încadrează însă în tradiția bizantino-românească la fel și cele de ordin tehnic.

Din cele arătate pînă acum se poate înțelege lămuritor bogata activitate a pictorilor români din Transilvania, ale căror lucrări se leagă mereu și trainic de arta pictorilor de la sud și est de Carpați.

De mare însemnătate e activitatea pictorilor români din Transilvania și Muntenia. O inscripție pictată și o a doua săpată în piatră dau numele zugravului, Mihul din Crișul Alb și anul 1486. La Densuș, în urma lurărilor de restaurare se citește acela al meșterului zugrav Ștefan și data 1443.[35] În 1601 aflăm pe Matei Zugravul; iar în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, pe Stoica Zugravul și Stroe din Tîrgoviște, Manea și Iancu, Nicolae și Popa Teodosie. Din aceeași vreme sînt cunoscuți meșterii lui Constantin Brîncoveanu care lucrează în Transilvania și un număr mare de zugravi locali de școală brîncovenească.[36]

Am studiat, în anii din urmă și notăm aci, activiatea artistică a unei „școli" din mănăstirile Cernica și Căldărușani în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în cursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea. Mărturie stau picturile murale din bisericile mănăstirilor Cernica și Pasărea, alături de icoanele și portretele păstrate în colecțiile Cernichii, Pasării și Țigăneștilor. Meșteri erau călugări și mireni și atestă semnături și opere de valoare.

Monumentale, icoanele și portretele relevă legătura cu Țara Făgărașului. Note iconografice și tehnice ne duc mai departe, în Moldova, la Sucevița, decorată cu picturi murale între 1595 și 1620 și în mănăstirea Neamțu, care a cunoscut o epocă de reînviere culturală și artistică pornită în secolul al XVII-lea și crescută pe timpul lui Paisie Velicicovski. Ucenici ai lui Paisie au trăit în Cernica; călugări cernicani au învățat și lucrat la Neamțu. Amintim, în aceeași ordine de idei, că Sfîntul Calinic, stareț la Cernica și factor de seamă al vieții culturale din această mănăstire, a păstorit ca episcop în eparhia Rîmnicului Noului Severin, centru cultural în relații cu Țara Făgărașului.

Picturile murale din monumentele medievale ale Transilvaniei înfățișează o bogăție și o complexitate care urmează să fie definite. Aflăm, în prima linie, o „școală" de decoratori care se leagă din punct de vedere iconografic și tehnic de bisericile rupestre din basilicatele Italiei meridionale, unde numeroase decoruri sînt executate în stil oriental și bizantin, de artiști veniți din răsărit. Regiunea basilicatelor a adăpostit, în adevăr, călugări ortodocși veniți din regiunile Asiei Mici, Capadociei și Siriei. Certurile religioase, disensiunile dintre ortodocși și arieni pe de o parte; iconoclasmul și invaziile perșilor, pe de alta, au determinat migrații în secolul al VII-lea și în secolele următoare cînd s-au adăugat și războaiele cruciadelor.

Migrații călugărești și relații de ordin politic (regii din dinastia Anjou care domnesc în Italia de sud și la Buda), legăturile necesare și firești dintre românii transilvăneni și suzeranii lor maghiari explică caracterul decorurilor picturale din vechea țară a Zarandului și din sud-vestul și sudul Transilvaniei.

Iconografia e caracterizată prin cei 12 Apostoli figurați „portrete" sau oficiind pe peretele hemiciclului de răsărit; portretul ctitorului, la Streiu, pe poalele aceleași suprafețe; Judecata din urmă și parabola celor 10 fecioare, pe arcul triumfal și pe peretele de miazăzi al navei. În răsăritul Transilvaniei, la Sîntana de Mureș, în același spirit, ctitorii sînt figurați pe peretele hemiciclului și încadrați de Judecata din urmă. Echipele de pictori „lombarzi", meșteri călători, folosiți în Italia și Ungaria, aduc în Transilvania

note lombarde de însemnătate excepțională: ilustrarea liturghiei galicane și ambroziene (pe care le aflăm la Streiu și alte trei sau patru monumente din secolele XIII și XIV) alături de pictura istorică. Monumente din jurul Milanului sînt, într-adevăr, la originea decorurilor de caracter istoric din bisericile cisterciene ale Transilvaniei de răsărit (Ghelnița, Dîrjiu, Mugeni, etc.). Aceluiași curent îi datorăm, credem și predilecția pentru portret, din care aflăm, în Transilvania, exemple de seamă la Streiu, Streisîngiorgiu, Ribița, Criscior, Dîrjiu și aiurea. Esențial este faptul că picturile murale împodobesc ctitorii românești datorate poporului și cîrmuitorilor români din „țările" Transilvaniei. Picturi care formează, din această pricină, documente istorice de mare preț pentru istoria românilor în secolele XIII, XIV și XV.

Pe o cale ocolită se exercită în Transilvania activitatea unui al doilea curent datorit tot meșterilor lombarzi, însă în directă legătură cu centrul cultural și politic de la Buda. De aci, portretele regilor sfinți ai Ungariei și ilustrarea unor evenimente istorice legate de domnia acestora; portrete de sfinți episcopi ai bisericii romano-catolice și portrete de papi, pictați în jurul lui Hristos-Pantocrator, așa cum îi vedem la Sibiel și Rășinari și, mai departe, în biserici mănăstirești de pe valea Oltului, în preajma Craiovei și în mănăstirea Snagov. Cele mai vechi din acestea par a nu data decît din secolul al XVI-lea. Ele pot înfățișa încă reproduceri de lucrări mai vechi și ne putem gîndi la dispariția a numeroase decoruri intermediare din secolele XIII și XIV

O a treia grupare artistică e formată de decorurile bisericilor de lemn din Maramureș, caracterizate prin figurarea cetelor îngerești, în jurul Pantocratorului și Fecioarei Maria, pe cerime; ilustrarea cu precădere a temelor Vechiului Testament, figurarea Judecății din urmă în tindă sau pe peretele de apus al navei și predilecția pentru evangheliile Învierii.

Note caracteristice bizantine sînt Sfinții episcopi pe peretele hemiciclului, personalități alese din rîndul marilor cărturari ai bisericii răsăritene; iar, de origine balcanică, intercalarea în decor a unor copii de icoane celebre. Decorul pictural maramureșean — de stil romanic și realist, ce trădează modele apusene — este carac-

terizat, în ultimă analiză, prin preocuparea de a interpreta și de a figura în imagini cuprinsul unor cărți bisericești, precum și prin intențiile moralizatoare. Mai amintim și legătura strînsă cu arta populară a regiunii, cu mediul istoric și sufletul lumii românești din această parte a țării, care pare a fi rămas multă vreme relativ izolată în propriile granițe.

ICOANELE DE LEMN

Trecerea vremii, incendii și felurite împrejurări au nimicit cea mai mare parte din icoanele românești din Transilvania. Tăbliile de lemn pe care s-a pictat erau în genere de esențe slabe; lemnul tare și potrivit nu era la îndemîna schiturilor sărace și oamenilor nevoiași. Lemnul slab se ruinează repede din pricina umezelii și insectelor xilofage; culorile se întunecă, pictura se acoperă de necurățeniile din aer și de funinginea lumînărilor. Au urmat restaurări și repictări. Incendiile, pe de altă parte, au pustiit uneori interioarele și au nimicit pînzele, stranele și icoanele. Într-o singură nefericită împrejurare, la Oradea focul a distrus numeroase icoane de lemn, alese și strînse din bisericile și mănăstirile Transilvaniei de apus. Erau lucrări din secolele XVI și XVII pe care n-am apucat să le notez în voie. Relevăm astfel aci, numai cîteva din icoanele cruțate de soartă.[37]

Icoana „Împărătească" din Vad (păstrată la Muzeul de Artă al R. S. România), pictată pe lemn și acoperită cu argint aurit e legată de numele și ctitoria lui Ștefan cel Mare. Zugrăvită în tempera, măsoară 40/50 cm. și poartă chipul Sfîntului Nicolae-episcop. La partea inferioară a acoperămîntului de argint, o inscripție în slava bisericească, dă numele episcopului Anastasie al Vadului și anul 7039 (1531). Icoana de argint, „acoperămîntul", lucrare de meșter sas din Transilvania, amintește exemple din mănăstirea Putna. Ornamentele cizelate înfățișează flori de arum și frunze de

spini (acanthus) închise în romburi. Din icoana pictată se vede numai capul. Înlăturînd acoperămîntul, aflăm o lucrare din secolul al XIX-lea; probabil copia originalului din secolul XVI.

Icoana din Agîrbiciu se păstrează în biserica satului cu acest nume, la apus de orașul Cluj. E un triptic (110/85 cm), al cărui panou central ilustrează „Adormirea" și „Proslăvirea" Maicii Domnului. Pe panoul din dreapta se văd stihirea de Crăciun și chipurile Sfîntului Vasile cel Mare și Sfintei Paraschiva; pe cel din stînga, „Coborîrea la limbi" și portretele Sfîntului Nicolae-episcop și Sfintei Nedelia (Duminică); pe fețele exterioare chipurile Sfinților Gheorghe și Dimitrie. Numirile sînt în slava bisericească. Pe panoul central, Fecioara Maria în maforion roșu e întinsă pe patul de moarte cu mîinile încrucișate pe piept. Apostolii și trei episcopi oficiază. Iisus, în „întreita lumină a slavei", poartă sufletul pe brațul drept. La partea superioară, douăsprezece luntri aduc pe apostoli. Prorele figurează porci, iar luntrele par făurite din trupul acestora. Compoziția reproduce un model romanic de la Saint-Savin din Franța.[38] În Nașterea Domnului, artistul s-a inspirat din cîntările de Crăciun.

O inscripție în slava bisericească dă următorul text: „Această icoană s-a făcut de robul lui Dumnezeu Oancea Doma și Steplu din Agîrbici pentru sufletul său, al soției sale și pentru sufletul copiilor săi pentru pomenirea și odihna lor, hramul Adormirei Maicii Domnului în anul 7063 (1555)..." Alte cîteva cuvinte nu se citesc bine.

Icoana Fecioarei Maria din mănăstirea Prislop[38]. Mănăstirea Prislop datează de la sfîrșitul secolului al XIV-lea. Înălțată se pare, de „popa" Nicodim, în sud-vestul Transilvaniei și restaurată în secolul al XVI-lea, ea adăpostește mormîntul doamnei Zamfira. O icoană pe lemn a Fecioarei Maria amintește lucrări din mănăstirea Vatopedi de la Atos.[40] Maria, pictată bust, ține pe Iisus pe brațul stîng. Doi îngeri în zbor înalță crucea, lancea și buretele. Douăzeci și patru de medalioane de proroci și apostoli împodobesc cadrul.

Icoana din Partoș. Mănăstirea Partoș, din sud-vestul Banatului, e datată de tradiție din secolul XVI; biserica restaurată la

sfîrșitul secolului al XVIII-lea adăpostește mormîntul mitropolitului Iosif, decedat în 1782 și canonizat de biserica română. O icoană împărătească pe lemn e ornată cu chipul lui Iisus dormind, vegheat de Fecioara Maria cu o ripidă în mîini. Iisus este înveșmîntat în tunică verde și mantie roșie. Lîngă el un înger înalță crucea, lancea și buretele. Se ilustrează în acest chip o temă inspirată din Numerii (24, 9).

Icoana împărătească din castelul Korniș de la Mănăstirea (în împrejurimile municipiului Dej) împodobea paraclisul, clădit în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și reproducea un model din secolul al XV-lea care se vede în catedrala Znamenski din Novgorod. Icoana, ruinată și în parte repictată, prezenta însușiri superioare de artă și se încadra în stilul secolului al XVI-lea.

Icoanele pe lemn din mănăstirea Sîngeorzu în sud-vestul Banatului ilustrează praznicele împărătești. Repictate, culoare peste culoare, de călugării Teodosie și Serafim, păstrează cîmpul de aur și însușiri de artă în stilul icoanelor muntenești (secolul XVI).

Maramureșul, mai bine adăpostit, a păstrat în bisericile sale mănăstirești, numeroase icoane pe lemn. O primă categorie se leagă de picturile murale ale bisericilor de lemn și de tradiția Transilvaniei. Sînt cele mai vechi și ne duc în secolul al XIV-lea, în ținutul Zarandului și în răsăritul Transilvaniei. Temele bizantine sînt înrîurite de apus, așa cum le aflăm în arta Egeei, Athosului și Serbiei vechi. Poartă adevărate „semnături": draperii statuare cu falduri largi și pictate cu simț al materiei și dungi albe care tivesc veșmintele. Fizionomiile sînt des inspirate din chipuri observate: ochi mari în cadre ovale cu pleoape proeminente, mîini desenate cu înțeles și simț anatomic. Figurile au proporții normale și sînt larg stilizate, iar edificiile par de stil apusean modern. Cea de a doua categorie numără icoane din secolele XVI și XVII de stil moldovenesc și bizantin. Compozițiile sînt de ordin monumental, figurile înalte, draperiile luxoase și stilizate; culorile vii și „hrănite"; dominate de aur și roșu, acestea compun o armonie luminoasă și sonoră. La Șieu se văd cele mai frumoase exemple. Reprezintă daruri și cumpărături din Moldova, în legătură cu mănăstirile și viața călugărească. Cea de a treia categorie e formată din icoane dato-

rite meșterilor locali. Vag inspirate din icoane mai vechi — și întemeiate pe un mediocru simț de observație alături de tendința de a copia natura — trebuoesc alăturate de icoanele pe sticlă și de stampe. Pictate în tonuri „grase" și calde, impresionează printr-un verde de piatră dură, un alb de agată și un roșu de vitraliu apusean. Efectul artistic este obținut prin juxtapunerea petelor de culoare nevalorată și cu ajutorul unei simplificări curioase.

Citãm exemple interesante: icoana lui Hristos din Deseşti (1778), icoana „împărătească" a lui Iisus cu nimb cruciger din Văleni și icoana Deisis din Șieu, care reproduce un model moldovenesc din secolul al XVI-lea. La Sîrbi-Josani și Poienile-Glodului, icoanele „împărătești" ale lui Iisus (din 1604) au cadre sculptate din tăblia de suport.

Numeroase sînt icoanele de arhangheli în bisericile din Bîrsana, Deseşti, Sîrb-Josani și Șieu. În Sîrb-Josani se văd două icoane ale Sfintei Paraschiva încadrate de acatistul ei. „Praznicale" interesante se văd la Deseşti, Călinești-Susani, Văleni și Șieu.[41]

ICOANELE PE STICLĂ

Icoanele pe sticlă au apărut în țările noastre, relativ tîrziu.[42] Cele mai vechi, cîteva exemplare, par a data de la sfîrșitul secolului al XVII-lea; majoritatea au fost executate în secolul XVIII și prima jumătate a secolului al XIX-lea. Temele iconografice, ilustrate cu precădere, arată o înrîurire apuseană: Treimea compusă din chipurile lui Dumnezeu-Tatăl, Hristos și simbolul Sfîntului Duh; Încoronarea Fecioarei Maria de Treime, „Teascul de taină" (Le pressoir mystique), Pietà, Roza vînturilor și Roata lumii, Fecioara Maria cernită, Fecioara Maria în mantie ornată cu spice de grîu, Iisus în picioare în sarcofag și cu trupul pătat de sînge etc. Aceste teme ne întîmpină de altfel și în pictura murală a Transilvaniei.

Icoanele pe sticlă apar şi în biserici alături de icoanele pe lemn; în deobşte au fost însă folosite în decorul caselor ţărăneşti unde sînt asociate cu talgere decorative, căni de ceramică şi ştergare învrîstate — ori brodate — de ornament. Au fost asemuite, fără temei, cu vitraliul apusean.[43]

Icoanele pe sticlă sînt pictate cu ajutorul unor pulberi de oxizi metalici diluate în lichide care cuprind şi substanţe adezive (albuş de ou, răşinuri, cleiuri de pom) necesare pictării lor. Meşterul lucrează avînd în faţă o oglindă, aşezată la spatele plăcii de sticlă, desenează conturul, formează cu pete uniforme de culoare figurile, arhitecturile, peisajul şi urmăreşte rezultatul privind în oglindă. Tonurile alese, uneori reproduse în desenul tipar fixat pe sticlă, rămîn nevalorate. Lumina nu străbate petele de culoare, ci le reflectă; le luminează direct, alunecă pe ele, le mîngîie şi le face să trăiască aşa cum se întîmplă cu mătăsurile şi covoarele. Artiştii folosesc cu predilecţie pete de culoare verzi, galben auriu, roşu de sînge, albastre şi albe; grase, curate şi cu luciri de smalţuri colorate.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi în secolul al XIX-lea, icoanele pe sticlă ilustrează chipurile lui Hristos, îngerilor, Fecioarei Maria, Sfinţilor Nicolae, Spiridon, Gheorghe, Dimitrie; praznice împărăteşti şi teme din acatistul Buneivestiri. Meşterii sînt în genere zugravi „de ţară", „popi" (călugări). Apar des şi mireni, grupaţi uneori în echipe ori legaţi de centre ca cele din Nicula, Ţara Făgăraşului, Maramureş etc.

BISERICILE RUPESTRE

CONSIDERAȚII ASUPRA MONUMENTELOR SIMILARE DIN ITALIA, CAPADOCIA, BULGARIA

Bisericile rupestre se leagă de o tradiție care se pierde în noaptea timpurilor. Organizate în peșteri și în „grote", tăiate în coasta unor munți și dealuri de tuf vulcanic ori de bazalt, erau socotite înainte de era noastră și — în multe locuri — lungă vreme după aceea, ca locuite de duhuri superioare și de zei. Antichitatea grecească s-a împărtășit din aceeași ideie. Un „xoanon", imagine sculptată în lemn a zeiței protectoare Atena, a rămas închisă în locașul sfînt deasupra căruia s-au înălțat Parthenonul lui Pisistrate și acela al lui Pericles. S-au adăpostit în grote, fugind de zbuciumul și vălmășagul vieții din centrele mari, pustnici și cuvioși, iar grotele au devenit lăcașuri de venerație și închinare.

Picturi murale s-au găsit, începînd din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, pe pereții unui mare număr de grote preistorice. Strălucesc în frunte imaginile de la Madeleine în Franța și Altamira în Spania și decorurile pictate din peșterile de la Lascaux, datate cu douăzeci de secole mai înainte de cele din Madeleine. „Capela Sixtină" a artei aurignaciană, cum a numit-o abatele Breuil, descoperită în 1940, peștera din Lascaux păstrează picturi murale care figurează animale, scene de vînătoare și imagini de magie impresionante prin realismul și viața de care sînt însuflețite. Fresce ori picturi în tempera au fost descoperite la rîndul lor în Spania, însoțite de semne și ideograme gravate. În Africa de mia-

zănoapte, pe calea Sudanului, prin Hoggar, desene rupestre colorate înfățișează luptători înarmați cu lănci și scuturi. Căpeteniile — ori poate zeii — pictate în mărime naturală se văd în care de război. Numeroase personaje n-au cap sau au cap de cîini ori măști de maimuțe. Hipopotani, girafe, bivoli sălbatici, elefanți și rinoceri populează aceste picturi comparabile frescelor paleolitice din Spania. În vecinătatea țării noastre s-a descoperit hipogeul (gropnița) din secolul al IV-lea de la Male-Tepe și cea de la Kurtkale, în Bulgaria. La Silistra, un hipogeu din secolul al III-lea ori al IV-lea are pereții laterali decorați cu figuri în picioare: o femeie cu un felinar portativ, o dansatoare cu castaniete; păuni în stînga și dreapta unui vas. Tavanul împărțit în suprafețe poligonale e împodobit cu păsări, flori, copii și animale sălbatice. Hipogeul din Kazanlîc (sec. IV) poartă, pe tavan, un biga sau quadrigiu și o scenă de nuntă.[44] în vecinătatea satului Ivanovo (Bulgaria), capela nă de nuntă.[4] Într-o grotă, în vecinătatea satului Ivanovo (Bulgaria), capela rupestră cunoscută sub numele de Crkvata (biserica) are pereții decorați cu picturi din secolul al XIV-lea. Într-un cadru arhitectural apar personaje nude alături de unul învesmîntat în exomis. Nudurile sînt de inspirație antică, iar arhitecturile comparabile acelora din psaltirile ilustrate bizantine ale secolului al X-lea. Se disting și urme ale unui portret de rege bulgar (Ivan Alexandru; 1331—1371) cu modelul bisericii în mînă.[45]

Guillaume de Jerphanion a studiat în Capadocia — ceea ce a numit el „o nouă provincie a artei bizantine" — picturi rupestre din secolele VII—XI, care împodobesc numeroase biserici organizate în grote ale munților vulcanici. Caracteristice, prin iconografie și execuția artistică, acestea formează de fapt o lume aparte. Au puncte de contact cu arta bizantină, dar atestă totodată o originalitate netăgăduită. Ne vor întîmpina în pictura din Muntenia și Moldova. În Italia, mozaicuri din Campania par a fi asociat motive luate din tradițiile locale, din picturile catacombelor și decorul pompeian, cu elemente proprii artei creștine din Orient. În secolul al VII-lea, provincia Neapole, tulburată de iconoclaști, a primit pe călugării fugăriți din Bizanț și Orient. Aceștia au adus cu ei icoane și manuscrise cu miniaturi și meșteri pictori. La Rossano, orășel

calabrez clădit pe stîncă, s-a aflat celebrul codex purpureus. La Neapole, într-un monument din secolul al XVIII-lea închinat Sfîntului Petru, urme de frescă înfățișează șase sinoade ecumenice. După căderea regatului lombard din nord, ducatul de Benevent a devenit „regat lombard al sudului". La izvoarele rîului Volturno s-a întemeiat mănăstirea benedictină, închinată întemeietorului ordinului, la sfîrșitul secolului al VIII-lea. La finele secolului al IX-lea, cînd Bizanțul stăpînește jumătate din Italia meridională, două „theme" sînt sub autoritatea catepanului din Bari. Normanzii iau locul celui din urmă catepan; Lucania primește numele de Basilicate. Grota din Carpignano, lîngă Otranto și cea de la San Biagio, de lîngă Brindisi, sînt decorate cu picturi semnate de meșterul Daniil și datate din 1197. Alte picturi murale aflăm în criptă San Giovanni și în grota San Nicola lîngă Palagianello, în grotele „dei santi", delle „fornelle", San Biagio lîngă Castellamare și aiurea. Decorurile acestor monumente interesează de aproape istoria artei medievale din Țara Românească.[46]

În Dobrogea, cercetările Institutului de Arheologie din București au dat la iveală o așezare care a fost numită schitul din Basarabi. În vecinătatea orașului Constanța, un deal de cretă exploatat pe vremuri de romani, a fost folosit de pustnici și călugări. Grotele acestui masiv de cretă se văd împodobite cu gravuri și picturi murale. Pe peretele exterior, la intrarea principalului coridor, două cruci săpate pe perete încadrează anul 6500 (992). Motive ornamentale și cruci incizate însoțesc picturi murale în tempera. Deosebim cruci grecești cu vîrf triunghiular, „orbiculi" asemenea acelora din unele biserici din Transilvania (Strei, Sîntămăria-Orlea) și crestături comparabile acelora de pe răboaje. Chrisma, pictată de mai multe ori, chipuri de iepuri și cîini, păsări și cai, un cavaler, un car și sfinți cu torțe aprinse în mîini deșteaptă un deosebit interes. Calul este poate animalul „psihopomp" iar carul amintește, socotim, călătoria sufletului, ca în mitologia grecească și în tema carului de foc a proorocului Ilie din iconografia creștină.

În Oltenia grotele de la Bistrița în Vîlcea, Tismana, Polovraci și Lainici nu mai păstrează urme din decorurile cu care au fost, poate, împodobite. La Cîndești, regiunea Buzăului, „slabele resturi

de decor", care se văd, par de dată recentă. La Aluniș, unul din cătunele comunei Colți din județul Buzău, biserica rupestră a fost, în secolul al XVI-lea și poate și mai devreme, a unui schit de călugări, cu hramul Sfîntului Ioan Botezătorul. Nu am aflat picturi murale.[47]

Biserica rupestră din Corbii-de-Piatră, aflată — pe malul stîng al rîului Doamnei — la 50 km miazănoapte de orașul Pitești, e împodobită cu picturi murale deosebit de interesante și bine păstrate. În nava acestui monument, săpată paralel cu nartexul și boltită cilindric, precum și în absida de răsărit, stînca a fost acoperită cu un strat de tencuială (var din calcarul masivului, amestecat cu cîlți de cînepă). O a doua pătură de tencuială suprapusă acesteia a fost pictată în tempera cu zemuri de culori, roșii, verzi, albastre, albe și aur. Nu am văzut nici o urmă de repictare sau restaurare. Decorul ilustrează, în luneta bolții absidei de răsărit, teme Deisis; în firida de sud-est, Fecioara Maria pe tron cu Iisus binecuvîntînd pe genunchii ei și doi arhangheli. În firida de nord-est urme de figuri greu de distins par a ilustra troparul otpust al proscomidiei. Pe peretele absidei, se distinge portretul unui Sfînt episcop, iar la diaconicon, Jertfa lui Avram. În navă, pe boltă la miazăzi, au fost pictate stihirea de Crăciun, Întîmpinarea Domnului, Schimbarea la față, Învierea lui Lazăr și Înălțarea. Se disting și urme din alte teme evanghelice; pe pereți — la miazăzi — vedem Bunavestire și pe Iisus în templu.

Din punct de vedere iconografic, remarcăm ilustrarea temei Deisis pe bolta absidei de răsărit. Aceasta după tradiția din Capadocia (bisericile din Elmale și Tchareqle) și aceea a celor mai vechi picturi din Italia meridională. În navă, picturile se desfășoară de la apus către răsărit, iar Schimbarea la față și Înălțarea sînt dispuse deasupra Buneivestiri și stihirii de Crăciun. Stihirea de Crăciun amintește exemple din Capadocia și din grotele de la San Biagio. Tot în Capadocia aflăm și modelul Întîmpinării Domnului și Înălțării. Note de amănunt se regăsesc în decorul bisericii Peribleptos din Mistra și Sfînta Sofia din Salonic. Execuția artistică a picturilor din Corbii-de-Piatră dovedește însușiri de seamă. Arhitecturile sînt înțelese și bine prezentate; capetele personajelor ca-

racteristice, mîinile și picioarele bine desenate, iar draperiile peste tot în stil.

Nu avem date documentare și nici inscripții lămuritoare anterioare secolului al XV-lea.[48] Judecînd însă după iconografie și stil, picturile din Corbii-de-Piatră par să se așeze în cel de-al XIV-lea secol.

Schitul Cetățuia (zis al lui Negru Vodă) este situat în Munții Muscelului, la sud-est de Cîmpulung. Biserica, 12 m/4 m datînd din secolul al XIV-lea[49] este săpată în stîncă, formată din absidă, navă și nartex. Un zid desparte aceste două din urmă încăperi; iconostasul e de zidărie. Friza donatorilor cuprinde portretele principilor Nicolae Alexandru Basarab și Radu Negru Voievod, alături de acela a „jupanului" Gheorghe. Cel dintîi poartă coroana. Are ochii depărtați și barbă; cel de-al doilea are față prelungită și ochii apropiați; „jupanul" — bărbie rotundă, frunte îngustă, nas ușor turtit și umerii obrajilor așezați sus. La dreapta ușii de intrare e pictat călugărul Iosif cu crucea în mîna dreaptă. Înfățișează, socotim, portretul unui restaurator, fiindcă inscripția precizează că „s-a trudit cu împodobirea bisericii". Un cercetător atent a descoperit și chipul lui Mihai Viteazul „cu chlamida în vînt", săpat în stîncă în partea de nord a schitului.[50]

Distingem trei straturi de pictură. Cele descrise datează din 1840 și par a păstra repictări ale unui decor din vremea domnitorului Constantin Brîncoveanu, executat sub supravegherea „jupanului" Gheorghe. De atunci datează și portretele donatorilor.[51] Pe peretele de miazăzi, în absida de răsărit chipul unui sfînt episcop cu omofor împodobit cu cruci mari roșii, arată un meșter bun și culori rezistente. Pe bolta navei, Pantocratorul înconjurat de îngeri, „minuni" și teme din Patimi, apoi Fecioara Maria cu Iisus în brațe și doi îngeri de pe bolta absidei se leagă de vremea lui Brîncoveanu. Tot de atunci Vedenia lui Petru din Alexandria de la proteză și portretele de sfinți mucenici de pe pereții navei, înfățișează toate repictări. A rămas prea puțin din stratul cel vechi de pictură pentru a putea lămuri relația dintre acesta și lucrarea brîncovenească; iar operațiile de restaurare vor cere grijă și măiestrie deosebită, fiindcă umezeala și vremea au stricat mult.

BISERICI DE LEMN

La sud de Carpați cele mai interesante biserici de lemn, păstrate, se află în Oltenia: Zătrani, Turburea, Grămești, Dobrușa, Dintr-un Lemn, Ștefănești etc. Nava lor e rectangulară; pronaosul e despărțit de naos printr-un perete de lemn, înlocuit cîteodată de unul de zid. Absida, poligonală sau rectangulară, e la răsăritul clădirii. O tindă, cerdac deschis cu colonete împodobite cu crestături, adăpostește intrarea așezată la apus; deasupra ei se înalță clopotnița cu înfățișarea de turn-laternă. Crestături adînci împodobesc cadrele ușilor și ferestrelor cu frînghii, stele, împletituri și puncte; vreji, volute, frunze de viță, heliantus, lalele și garoafe. Nu se păstrează decoruri murale de interes artistic.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PICTURILE DIN BISERICILE DE PIATRĂ

Cele mai vechi monumente de artă din Oltenia și Muntenia — situate la Dunăre și în partea de miazănoapte și datate din secolul al XIII-lea sau din primele decenii ale secolului al XIV-lea — se păstrează ruinate și lipsite de decor pictural. Important — și datat cu precizie prin inscripții — este **biserica domnească din Argeș.** Edificiul (restaurat pe Comisiunea Monumentelor Istorice) se înalță la nord-estul incintei de piatră și cărămidă care încinge străvechea curte domnească. Zidit către mijlocul secolului al XIV-lea, ocupă locul unei biserici mai vechi. Substrucțiile acesteia au fost date la iveală prin săpături recente[52]. Pe alocuri au devenit aparente temeliile și fragmente importante ale unui monument de stil constantinopolitan din secolul al XIII-lea. Biserica domnească din secolul al XIV-lea, restaurată în bune condiții arhitectonice, e de tip cruciform cu cupolă. În interior, bolțile și pereții sînt decorați cu picturi murale luminate în primii ani ai secolului nostru. Repictările nu au alterat caracterul și înțelesul ansamblului, deși nu sînt toate de aceeași mînă și din aceeași vreme.[53]

Decorul calotei, în cupolă (în parte din 1827) e datorit unui zugrav autohton. Înfățișează Pantocratorul, îngeri și serafimi. Iisus ține Evanghelia închisă în mîna stîngă; inscripția românească în chirilice din cadrul medalionului cuprinde vorbele liturgice: „doamne, doamne caută din cer și vezi, cercetează via aceasta și o desăvîrșește pe ea, pe care a zidit-o dreapta ta". Pe cilindrul cupolei sînt pictați în picioare proorocii Zaharia, Daniel, Isaia, Ieremia, Elisei, Osie, Habacuc, Ilie, Naum, Iona și Ioan-Botezătorul. În mîini țin rotuli desfășurați pe care citim inscripții cunoscute din Ermi-

nie și tradiția picturii brîncovenești din cauza intervențiilor secolului al XVIII-lea. Stilul figurilor drapate distinge creații din secolul al XIV-lea, chipuri restaurate și picturi de la începutul secolului al XIX-lea. În absida de răsărit, Fecioara Maria stă pe tron, cu Iisus pe genunchii ei. E încadrată de Sfîntul Nicolae și Ioan Gură-de-Aur, episcopi, cu capul descoperit și cu Evanghelia închisă în mîini. Îndărătul acestora se văd arhanghelii Mihail și Gavril. Inscripția cuprinde cuvinte din axionul liturghiei lui Ioan Gură-de-Aur. S-a discutat și s-a căutat explicația prezenței celor doi sfinți, atribuind-o legăturii de nume cu principii întemeietori ai monumentului. Din parte-ne, socotim că Sfîntul Nicolae este pictat în legătură cu hramul monumentului, iar Ioan Gură-de-Aur, ca autor al liturghiei oficiate în bisericile de tradiție bizantină în majoritatea zilelor anului. Cea dintîi ipoteză se poate întemeia pe exemple din Italia meridională și din Roma medievală. Biserica domnească din Argeș este însă monument de iconografie bizantină constantinopolitană; în parte și bizantină-provincială. Nu aflăm apoi exemple, în sprijinul ipotezei, nici în Muntenia și nici în Moldova.

Hemiciclul poartă la partea superioară, teme din înviere amintind (dispoziția din biserica mănăstirească Sopocani din Serbia), parabola celor 10 fecioare și teme din penticostar. Trei scene se dezvoltă pe suprafețe mari: Cortul Mărturiei, Împărtășirea Apostolilor și Sfinții episcopi. Cortul Mărturiei cuprinde altarul păzit de serafimi, cu chivot și o amforă, cizelate și împodobite cu pietre scumpe. Pe antependie e brodat chipul Fecioarei Maria. Moise și Aron, mari preoți, se închină. Proorocii Isaia și Ieremia apar, deasupra cortului, cu rotuli ale căror inscripții s-au șters. Doisprezece regi aduc daruri, amfore de aur, chivote împodobite cu mărgăritare și pietre scumpe. Tema este o „figură" a Fecioarei Maria și e legată de un vechi rit constantinopolitan, tămîierea altarului de către împărat însoțind pe patriarh. Regii aducători de daruri amintesc, la rîndul lor, ofranda triburilor lui Israel. Înțelesul temei a fost explicat de Apostolul Pavel (epistola către evrei 9, 1—14); amintește darurile și jertfele și mai ales, „că Iisus Hristos a venit în lume . . . trecînd printr-un altar desăvîrșit care n-a fost construit de

mîna omenească... El a intrat o dată pentru totdeauna în sfînta sfintelor după ce s-a învrednicit de răscumpărarea veșnică".

În Împărtășirea Apostolilor, vedem un altar acoperit de baldachin, la care oficiază Hristos în veșmînt antic. E figurat de două ori, la stînga și dreapta „sfintei mese". La dreapta împărtășește cu prosphora pe primul apostol iar, la stînga, întinde potirul unui alt apostol. Apostolii formează două grupe, de cîte șase, și se diferențiază vizibil unul de altul. Cei din stînga sînt exemple de figuri și draperii elegante și înțelese; cei din grupul al doilea sînt drapați și desenați stîngaci și fără viață. Interesant de observat că nici Hristos nu are aceeași figură în amîndouă exemplele. Cel ce dă potirul are gîtul lung, ochii înfundați, bărbia proeminentă și privirea aspră. Cea de-a doua figură are forme larg desenate, un chip blînd, nasul drept, ochii apropiați și bărbia rotundă. Un exemplu asemenea, al Împărtășirii Apostolilor îl aflăm în mănăstirea Nagoričino din Serbia.

Sfinții episcopi sînt înveșmîntați în polistavrii, împodobite cu cruci mici albastre și poartă omorforii cu cruci mari albastre pe fond alb. Figurile pictate la miazănoapte sînt interesante și mai caracteristice decît cele de la miazăzi. Cei dintîi au fruntea înaltă și bombată, ochii apropiați, umerii obrajilor pronunțați. Cei de la miazăzi par copiați după cei dintîi, executați fiind însă de o mînă puțin expertă. Primii episcopi au rotuli cu inscripții în slava bisericească, ceilalți în limba greacă. La proscomidie, Fecioara Maria orantă, cu Iisus pictat într-un medalion pe piept, se vede în boltă. Teme din viața lui Ioan-Botezătorul, „minuni" ale lui Iisus, o temă liturgică și portrete de Sfinți episcopi și sfinți diaconi decorează peretele. Temele din viața lui Ioan-Botezătorul amintesc exemplele din Dafni (sec. XII), Neres și Graćanica. Alte picturi greu de deslușit ilustrează copilăria lui Iisus.

În navă, restaurările din secolul XVIII și începutul secolului al XIX-lea au tulburat ordinea iconografică originală. Bolțile brațelor crucii, la miazăzi și miazănoapte, figurează genealogia lui Iisus, povestită după Evanghelia lui Matei (*1*, 1—17), Nașterea lui Iisus, Botezul, Floriile, Învierea lui Lazăr, Învierea Domnului și duminica tuturor sfinților (picturi executate în veacurile XVIII și

XIX); par a reproduce ordinea primitivă. Timpanele sînt împodobite cu teme din copilăria lui Iisus, parabole, minuni și patimi. La stînga tîmplei vedem naşterea Fecioarei Maria, Întrarea în biserică, Bunavestire şi Naşterea lui Iisus. Decorul se continuă pe peretele de miazăzi al proscomidiei, unde distingem întîlnirea Sfintei Fecioare cu Elisabeta şi pe Iisus în templu. Picturile din navă sînt din secolul al XVIII-lea; cele de la proscomidie datează din secolul al XIV-lea şi n-au fost restaurate. Putem socoti că cele dintîi reproduc însă dispoziţia originală.

Picturi din veacul al XIV-lea împodobesc peretele navei de partea diaconiconului. Trebuie să observăm că Rugăciunea pe Muntele Măslinilor e de două ori ilustrată: prima dată la răsărit, de partea diaconiconului; a doua oară la miazăzi, în aceeaşi zonă. Amîndouă picturile sînt din veacul al XIV-lea — totuşi. O a doua anomalie cere explicaţie: copilăria lui Iisus a fost ilustrată pe timpanul de miazăzi, primul registru de la miazăzi şi apus şi timpanul de apus. Se continuă pe primele două registre ale peretelui de miazănoapte, unde aflăm Predica de pe munte, Hemoroisa, Izgonirea negustorilor din templu şi Învierea fiicei lui Iair (picturi originale din veacul al XIV-lea). Patimile încep la miazăzi, în al doilea registru şi se continuă pe al treilea registru de miazăzi, pe al treilea registru de miazănoapte şi pe marele timpan din această parte, unde vedem Coborîrea de pe cruce, Plîngerea Domnului şi Punerea în mormînt. Teme de vindecare întrerup această ordine. Datează din secolul al XVIII-lea şi reproduc, probabil, ordinea originală. Adormirea Fecioarei Maria e la apus pe al doilea registru, la locul pe care această temă îl va ocupa în Ţara Românească la biserica domnească din Tîrgovişte, Căluiu, Sadova şi aiurea. Numărul şi dezvoltarea temelor din copilăria Fecioarei Maria e o trăsătură caracteristică a decorului bisericii domneşti din Argeş. Se leagă de ordinea şi amănuntele temelor din Kahrie Djami (Constantinopol) şi Studenica (Serbia Veche).

La analiză, descoperim elemente interesante: Călătoria la Bethleem e urmată, pe perete, de recensămîntul lui Quirinus, magii în faţa lui Irod şi Irod întrebînd pe învăţaţi. Cel dintîi subiect nu-i figurat în arta românească decît în biserica domnească de la Argeş.

E inspirat din protoevanghelia lui Iacov și dintr-un capitol din Pseudo-Matei. La Kahrie-Djami, în Constantinopol, detaliile și compoziția amintesc pictura din Argeș; execuția e însă de ordin superior. În biserica domnească, o terasă încoronează o clădire; detaliul nu apare în monumentul constantinopolitan. La spatele lui Irod, se vede, la Kahrie-Djami, un singur ostaș; în biserica domnească i s-au adăugat alți trei ostași. În același monument, unul din magi oferă lui Irod un chivot, detaliu care lipsește la Kahrie-Djami. Întîmpinarea Domnului, pictată, la Argeș, în marele timpan de la miazăzi cuprinde și mărturiile dreptului Simion și proorociței Ana. Fuga în Egipt e pictată în friză; formată din trei episoade, datează din secolul al XIV-lea. Botezul Domnului e din secolul al XVIII-lea și retușat de mai multe ori.

Deosebit de interesantă este Înmulțirea pîinilor (predica de pe munte), zugrăvită pe peretele de miazănoapte și pe întinderea întreagă a primului registru. Tratată în friză și pictată în secolul al XIV-lea, cuprinde mai multe episoade. Cel dintîi se vede în unghiul de nord-vest. Aci, Iisus înalță pe mîinile sale învelite în mantie cinci pîini rotunde; se roagă cu capul întors către cer, de unde se coboară o rază asupra lui. La dreapta acestui prim episod vedem pe Iisus împărțind pîinea. În al treilea episod, apostoli distribuiesc pîinea unui grup de personaje; în al patrulea, Iisus vorbește. Pictorul a urmat textul evangheliei lui Matei. La fel au fost zugrăvite episoadele acestei teme la Kahrie-Djami și în exemplele sîrbești din Manasja și Kalinić.

Schimbarea la față a fost restaurată în secolul al XVIII-lea și retușată la începutul celui de-al XIX-lea. Se distinge însă compoziția din secolul al XIV-lea. Amintește exemplele din biserica Peribleptos de la Mistra și picturi din Muntele Athos (Chilandari, Lavra și Diochiariu). Patimile se văd la răsărit, de partea diaconiconului: Spălarea picioarelor, Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor (pictată aci în al doilea registru și a doua oară, la miazăzi, în al doilea registru). Arestarea, batjocorirea și drumul crucii sînt pe al treilea registru la miazăzi (Hristos își poartă crucea). În punerea pe cruce, el se urcă singur pe scară, ca la Nagoričino și Marko, în Serbia.

Parabola neghinei este ilustrată pe o suprafață mare. Iisus, în unghiul din dreapta, cu o carte închisă în mîini, vorbește (capul a fost distrus). Un înger e în dreapta lui, iar alți doi, de cealaltă parte a mesei, gonesc niște personaje pe care par a vrea să le arunce într-o prăpastie. Alegoria e curioasă și n-am întîlnit-o nicăieri. O a doua temă rară apare în cel de-al treilea registru al peretelui de miazănoapte. Lucrători urcați pe schele construiesc un edificiu, supraveghiați și îndemnați de un paznic ori meșter. Într-un al doilea episod, un principe cu coroană își întoarce capul ca să asculte vorbele unui înger. Tema ilustrează poate pe un pericop din Luca (12, 16), ori un pasaj din Păstorul lui Hermas în care se descrie lucrarea simbolică a construcției unui turn. Muncesc îngeri și cuvioși, alături de tineri împreună cu figurația bisericii. („Turnul care se construiește sînt eu, biserica...“). În Hermas și la Argeș, turnul se construiește pe apă, tinerii sînt îngeri în amîndouă exemplele; iar pietrele sînt apostolii, episcopii, diaconii și cei ce urmează în viață calea dreptă.

Adormirea Fecioarei Maria ocupă un registru întreg pe peretele de apus. În centru, Fecioara Maria e culcată pe patul de ceremonie: Iisus, ușor întors către capul mamei sale, poartă sufletul pe brațul drept. În gloria care îl cuprinde se văd numeroși îngeri cu lumînări aprinse și un serafim. Oficiază trei episcopi și apostolii, pictați în dreapta compoziției; în stînga sînt îngerii. Edificii cu terase și ferestre mari sînt ocupate de un mare număr de asistenți. Episoadele secundare întregesc tema: vestirea morții și rugăciunea Mariei, Maria împărțindu-și veșmintele, sosirea și veghea apostolilor, Adormirea Mariei. În tema Vestirii, un înger îi întinde creanga de palmier, iar ea se înclină respectuos. Munți și copaci sînt pictați în scena rugăciunii, iar veghea apostolilor are drept cadru un interior în care aceștia stau gînditori și triști. Proslăvirea Fecioarei Maria e pictată, în centru, la partea superioară: Fecioara Maria pe tron (într-un medalion) se înalță — către porțile deschise ale cerului — purtată de doi îngeri în zbor. La Sopoćani, în secolul al XIII-lea, aflăm elementele principale ale compoziției de la Argeș; Iisus ține însă sufletul pe brațul stîng. La Kahrié-Djami, nu

aflăm episoadele secundare. Mai aproape de exemplu nostru este ilustrația din biserica Peribleptos la Mistra și aceea din bisericile sîrbești Mateić (1350) și Ćurćer, legate de un model mai vechi, probabil din cel de al XIII-lea secol.

Alte compoziții din navă nu datează decît din secolul al XVIII-lea sau din prima treime a secolului al XIX-lea. Studiul lor nu ne poate ajuta în stabilirea izvoarelor și datei decorului. Trebuie exceptat temele legate de viața Sfintei Filofteia. În acestea, vedem pe Filofteia împărțind pîine și veșminte la săraci, apoi moartea ei, înmormîntarea și aducerea moaștelor din Trnovo la Argeș. Aceste picturi împodobesc laturile de apus și miazăzi ale stîlpului de nord-est. Sînt figurați trei episcopi: arhiepiscopul de Trnovo și doi episcopi din Țara Românească. Vedem și pe domnitorul Radu Negru cu coroană. Țara Românească n-a avut doi episcopi decît începînd din anul 1370. Unii cercetători au socotit că aceasta poate fi și data picturilor. E nevoie însă să amintim că viața Sfintei Filofteia ocupă, la Argeș, locul rezervat în bisericile bizantine și românești sfinților militari. Pe latura de răsărit a stîlpului, Hristos stă pe tron și binecuvîntează un cavaler înveșmîntat asemenea celor din Apus. Pictura este din veacul al XIV-lea. La picioarele stîlpului săpături au scos la iveală osemintele cavaleriului. Picturile cu Sfînta Filofteia se datează astfel din veacul al XVIII-lea și nu putem hotărî dacă ele reproduc picturi mai vechi.

În ultima zonă a peretelui de apus, la dreapta ușii de intrare, în friza întemeietorilor, principele Radu și principesa Ana înfățișează chivotul — model al bisericii. Hristos îi binecuvîntează din porțile deschise ale cerului. Lucrarea datează din secolul al XVIII-lea și a fost retușată. Reproduce, poate, un original dintr-o vreme anterioară; nu avem însă temeiuri pentru a hotărî.

În nartex, Deisis a fost pictată în timpanul de răsărit, deasupra ușii de intrare. Lucrarea originală datează din secolul al XIV-lea. Domnitorul, întemeietor al bisericii, în genunchi se roagă la picioarele lui Hristos, care stă pe tron cu evanghelia închisă în mîini și binecuvîntînd. Poartă o coroană împodobită cu flori de crin. Costumul îl regăsim în biserica mare a mănăstirii Cozia și în paraclisul bolniței de acolo. E costum de modă apuseană și a fost

purtat mai ales în Franța, în secolul al XIV-lea. Tema Deisis face parte din Judecata din urmă, ilustrată în biserica domnească pe peretele de răsărit, de amîndouă părțile ușii de intrare. Din nefericire, nu se mai disting decît fragmente (Moisè în fruntea cetei de evrei și paradisul), alături de sinoadele ecumenice.

Întrarea în biserică se vede în primul registru al peretelui de apus. Datează din secolul al XIV-lea și a fost zugrăvită lîngă logodna Fecioarei Maria. Amîndouă temele amintesc picturile din Kahrié-Djami și din biserica Peribleptos de la Mistra. Viața Sfîntului Nicolae e ilustrată după acatistul acestuia; datează din secolul al XIV-lea și amintește exemplele din Boiana (Bulgaria), din Bălinești și Sfîntul Nicolae din Popăuți (Moldova).

În biserica domnească de la Argeș, ansamblul picturilor murale prezintă inegalități izbitoare de execuție. Întîlnim mai multe stiluri. Cîteva compoziții, cele din absida de răsărit, Adormirea Fecioarei Maria și portretele de Sfinți episcopi, zugrăvite pe latura de miazănoapte a hemiciclului — alături de portretele de pe stîlpii nord-vest și sud-vest, și cîteva figuri de prooroci — sînt remarcabile. Dovedesc simțul și știința folosirii spațiului, alături de tehnica draperiilor. Pictorii se pricepeau să indice și să figureze mișcarea cu ajutorul liniei. Cunoșteau principiul decorului arhitectural și aveau sentimentul culorii. În numeroase alte compoziții, aflăm arhitecturi rău înțelese și desen de iconar. Farmecul culorii îi ajută însă mai totdeauna. Sîntem în fața unui alt stil, în friza cea mare a predicii de pe munte, ilustrațiile parabolelor și în multe teme din patimi. Un al treilea stil apare în nartex în viața Sfîntului Nicolae și în Judecata din urmă; stil de ilustrație lipsit de însușiri monumentale.

Aceste trei stiluri nu se pot explica prin inegalitățile de execuție și lucrarea mai multor meșteri. E vorba de concepții artistice diferite și de trei epoci. În Împărtășirea Apostolilor și în grupul apostolilor din Adormirea Fecioarei Maria, ca și în profeții cei frumoși din cupolă ori în episcopii de pe stîlpi, deosebim figuri monumentale pictate „la scară", în funcție de înălțimea la care sînt așezate pe perete și în relație cu importanța lor în compoziție. Draperiile joacă un rol important. Reduse uneori la planuri lumi-

nate, devin o creație a luminii. Altădată înfățișează trupurile cu forma, masa și consistența lor. Capetele sînt caracteristice, cu deosebire acelea ale celor doi episcopi de la nordul hemiciclului și al lui Ioan Gură-de-Aur de pe bolta absidei de răsărit. Un al doilea stil procede din acela al pictorilor de icoane; Spălarea picioarelor de la răsăritul navei e un exemplu caracteristic. Compoziția este strîmtorată, episoadele concentrate și apostolii grupați în triunghi. Aceleași lipsuri le aflăm în înmulțirea pîinilor, Copilăria lui Iisus, ilustrarea parabolelor și în Patimi: greșeli de anatomie, uniformitate de atitudini, gesturi și draperii care subliniază formele trupurilor fără a împlini alt rol. Al treilea stil apare în parabola fecioarelor și în turnul lui Hermas, în care ne întîmpină procedeele pictorilor de manuscrise și de icoane.

În biserica domnească descoperim și concepții iconografice deosebite. Ne duc la Kahrié-Djami în Constantinopol, se apropie de monumente sîrbești, de Mistra sau de Athos. Ansamblul ne ajută să înțelegem mai bine arta din vremea Comnenilor și Paleologilor și arta religioasă a României. Iconografia ei a devenit model pentru un mare număr de decoruri din Transilvania, Muntenia și Moldova. Numără, în al doilea rînd, compoziții și portrete pictate cu sentiment și îndemînare de ordin superior.

Mănăstirea Snagov. Biserica principală și clopotnița au rămas singure dintr-un grup important de construcții;[54] izolată într-o insulă din lacul Snagov, în miezul unui codru de stejar, uimește pe cercetător. Data întemeierii nu poate fi hotărîtă pe temeiuri documentare. Mănăstirea stăruie însă cel puțin din secolul al XIV-lea și obligă pe istorici să considere problema existenței celor mai vechi și mai însemnate mănăstiri ale zonei dunărene din Muntenia. Codrii le-au ocrotit. Snagovul avea la îndemînă peștele lacului și posibilitatea de a trăi din produsul solului. N-a putut fi înălțat decît cu sprijinul și pentru apărarea unei populații aflată în regiune și prospere în secolele XIII, XIV și XV. Strugalea (din care n-au mai rămas nici ruini), Tînganu, Vodița, Coșuna, Gura-Motrului, Căluiul, Slobozia, Măxinenii și alte așezări călugărești se alătură Snagovului

Biserica se înfățișează așa cum a lăsat-o o restaurare din anul 1540. Tradiția amintește de Neagoe Basarab, iar decorul pictat, desfigurat de reveniri, păstrează note iconografice și tencuieli pictate din cel de-al XIV-lea secol. În linii mari, este organizat în chipul aceluia din biserica domnească de la Argeș (cupola se sprijină pe patru stîlpi izolați, ca în acest din urmă monument). Pantocratorul de pe calotă a fost restaurat în secolul al XIX-lea. Registrele superioare ale cilindrului au pierdut decorul; au rămas 10 medalioane de Sfinți episcopi, la bază, printre aceștia, mai mulți papi ai Romei. În pandantivi sînt evangheliștii iar, pe arce, între aceștia, Mandylionul și Keramionul. În absida de răsărit, Treimea (Cel-Vechi-de-zile, Iisus și porumbelul, simbol al Sfîntului Duh) a fost pictată în secolul al XIX-lea; pe peretele hemiciclului, liturghia îngerească e din aceeași vreme. Decorul e împlinit de cortul mărturiei (repictat culoare peste culoare)[55], vestirea lui Zaharia și Sfinți episcopi. Aceste două din urmă teme ornează proscomidia. Pe pereții diaconiconului, vedem jertfa lui Avram și rugul lui Moise; pe bolțile navei, praznicele împărătești, iar pe pereți patimile lui Iisus, minunile și teme din penticostar. În pronaos, Dumnezeutatăl, din calota bolții a fost pictat în secolul al XIX-lea. Înlocuiește pe Fecioara Maria iar, în pandantivi, printre melozi, apare Ioan Gură-de-Aur în locul lui Ioan Cucuzel melodul, desigur din greșeala restauratorului. Pe pereți vedem ilustrația calendarului, acatistul Buneivestiri, cele 7 sinoade ecumenice și numeroase portrete de sfinți pustnici.

În Muzeul de artă al R.S.R. din București, ușile împărătești ale unui paraclis din Snagov, sculptate în lemn, figurează Bunavestire și sînt datate de inscripția săpată, din mijlocul secolului al XV-lea. Opere de artă, ne ajută să descoperim însemnătatea mănăstirii în prima jumătate a secolului al XV-lea. Obiecte de artă, un panaghiar gravat și un epitrahil brodat sînt din aceeași vreme. Picturile cupolei reproduc dispoziția din paraclisul de la Cozia (datate din 1543). În absida de răsărit remarcăm prezența liturghiei îngerești pe peretele hemiciclului, după pilda Mistrei, a bisericilor sîrbești din Lesnovo și Marco și a bisericilor Peribleptos și Sfînta Sofia din Mistra (monumente din secolul al XIV-lea). La prosco-

midie, dispoziția iconografică repetă, la rîndul ei, exemple tot din Mistra, din veacurile XIII și XIV. Cortul mărturiei arată altarul cu vasele sfinte și pe Moise cu tablele legii în mîna stîngă și cornul de rugăciune la frunte. Fecioara Maria cu Iisus pe piept e pictată la partea superioară, deasupra altarului. La partea inferioară a compoziției se văd culcați la pămînt Navad și Abiud înveșmîntați ca episcopi, temă inspirată din cartea a doua a „Cronicilor". Ansamblul amintește biserica domnească din Argeș și monumente bizantine din veacul al XIV-lea (Protatonul de la Atos de pildă). Temele din diaconicon au drept izvor Nașterea lui Iisus și jertfa liturghiei și evocă concepția secolului al XIV-lea.

În naos, picturile originale au fost împrospătate culoare peste culoare. Ordinea e caracteristică și ilustrează o veche direcție teologică expusă de Nicolae Cabasila. Aflăm astfel Patimile zugrăvite deasupra minunilor: „Patimile sînt mai trebuitoare decît minunile; ele sînt mijlocul nostru de mîntuire fiindcă fără patimi nu era cu putință să învieze omul". Iar ordinea reproduce dispoziția din monumentele secolului al XIV-lea, Protaton și Chilandari (Atos); Nagoričino, Graćanica și Mateič în Sîrbia și Mistra.

Din punct de vedere iconografic, decorul Snagovului are o importanță considerabilă. Înfățișează, în adevăr, cugetarea secolului al XIV-lea și descoperă izvoare din Mistra și Serbia. Important este apoi faptul că iconografia Snagovului se repetă în biserici din Țara Românească, unde a evoluat sute de ani de-a rîndul alături de un al doilea sistem, acesta reprezentat în biserica domnească din Argeș. Valoarea artistică a picturilor păstrate la Snagov e mai greu de hotărît, fiindcă repictările au alterat multe compoziții, îndeosebi desenul, culoarea și fizionomiile. Portretele donatorilor interesează astfel mai mult prin costume, fiindcă chipurile sînt ruinate.[56]

Mănăstirea Tismana datează, potrivit tradiției, din a doua jumătate a secolului al XIV-lea.[57] Vladislav (Vlaicu) Vodă pare a fi înălțat în 1372 o biserică din lemn de tisă. În 1373, Radu Negru (?) ar fi pornit construcția unei biserici de cărămidă pe care a terminat-o Mircea cel Bătrîn; mai exact începută în vremea lui Radu I

și terminată de Dan I, datorită activității călugărului (popa) Nicodim. Decorul pictat a fost executat în 1564 de meșteri zugravi care lucraseră în mănăstirea de la Argeș. E pomenit dintre aceștia „zugravul Dubromir". În 1732, arhimandritul Ioan „dă jos" pictura din absida de răsărit și naos, pictîndu-se din nou bolțile și pereții. La 1766 a fost repictat în ulei, pronaosul, de Dimitrie Diaconu. Iar în 1844, decorul original a fost acoperit cu picturi în ulei. Același meșter a decorat în 1844 și hemiciclul absidei de răsărit tot cu zugrăveli în ulei.

În anii 1955—1962 s-au săvîrșit lucrări îngrijite de luminare și restaurare de pictori restauratori în frunte cu Gheorghe Rusu. În naos și absida de răsărit s-a înlăturat pictura în ulei pentru a pune în lumină zugrăvelile din secolul al XVIII-lea; iar în pronaos s-a dat la iveală decorul original din secolul al XVI-lea. Zugrăvelile desprinse de pe pereții acestei din urmă încăperi au fost „încastrate" în pereții coridoarelor și camerelor de primire. Un număr important din fragmentele scoase din pronaos au fost așezate în muzeul mănăstirii.

Monumentul, situat într-un peisaj măreț, e legat de începuturile vieții de stat și culturale ale Țării Românești. Evocă, în același timp, figura lui „popa" Nicodim, călugăr artist, venit din Atos după mulți ani de activitate în regiunile artistice ale Serbiei vechi și ctitor sau înnoitor al vieții mănăstirești din schitul Vodița de la Dunăre. Decorul pictat, omogen și bine luminat în cupolă, absidă și naos înfățișează o lucrare în stilul secolului al XVIII-lea de caracter brîncovenesc și atonit. Acel din pronaos oferă privelișteа unui ansamblu armonios din secolul al XVI-lea. Lucrarea ne interesează și din pricina că e opera meșterilor pictori ai Mănăstirii de la Argeș, al cărei decor original nu mai există.

În cupolă, Pantocratorul cu evanghelia închisă în mîini e înconjurat de îngeri cu ripide. Pe o înălțime, la răsărit, e figurat un arhanghel, către care se îndreaptă serafimi, heruvimi și tronuri. Deteriorările pricinuite de umezeală și trecerea vremii stînjenesc observația exactă. Pare a se fi pictat Iisus „Înger al marelui sfat". Cilindrul ilustrează liturghia îngerească, iar pe pandantivi se văd evangheliștii scriind sau meditînd. În absida de răsărit, pe boltă,

tronează Fecioara Maria purtînd pe Iisus; de-a stînga și de-a dreapta sînt doi îngeri lăncieri. Pe cilindrul bolții, orientat de la răsărit la apus, s-a pictat Înălțarea (Iisus, figură întreagă și înveșmîntat în tunică roșie și mantie albastră, ocupă un medalion; apostolii formează două grupe la partea inferioară a temei).

Pe peretele hemiciclului s-a zugrăvit Cortul mărturiei, la partea superioară; și Împărtășirea Apostolilor, la partea inferioară. În această din urmă temă vedem un altar mare și pe Hristos episcop figurat de două ori. Apostolii nu fac gestul ritual, ci țin paralel mîinile întinse. Douăsprezece medalioane de sfinți părinți ai bisericii decorează un brîu care se urmează la proscomidie și diaconicon; pe poalele hemiciclului, opt Sfinți episcopi și doi diaconi. Episcopii în polistavrion ori saccos și cu mitră țin în mîini cărți închise sau rotuli cu inscripții. La stînga ferestrei de răsărit, vedem pe Ioan Gură-de-Aur cu rotulus scris în slava bisericească. În fereastra de răsărit, doi sfinți diaconi încadrează pe Iisus în disc, steaua și procovățul. La apus și anume la dreapta tîmplei, un sfînt episcop în saccos și cu evanghelia închisă; la stînga tîmplei, un al doilea Sfînt episcop în saccos și cu evanghelia închisă. Lîngă fiecare din aceștia e zugrăvit un sfînt diacon.

La proscomidie, Iisus și apostolii, Vedenia lui Petru din Alexandria, doi Sfinți episcopi și serafimi cu ripide. Pe pereții diaconiconului, Sfinți episcopi și diaconi, serafimi cu ripide și Jertfa lui Avram.

Arcul triumfal, Cel-vechi-de-zile (într-un medalion), Intrarea în biserică și Fecioara Maria în templu, hrănită de îngeri.

Naos. Bolta absidei de miazănoapte; Stihirea de Crăciun; bolta absidei de miazăzi: Coborîrea la iad. Pe pereți, în două zone suprapuse, Patimile, Drumul Crucii, Punerea pe cruce, Iisus pe cruce și Coborîrea de pe cruce. La miazănoapte, Mironosițele la mormîntul gol, Învierea (Iisus se înalță din mormînt). La apus, Închinarea Sfintei cruci, Sfinții Constantin și Elena înconjurați de curtea lor, în prima zonă; în a doua, Adormirea Fecioarei Maria și proslăvirea ei. La sud-est, în ultima zonă, Deisis (Iisus episcop, Fecioara Maria și Ioan Botezătorul). La apus, la partea inferioară a pereților, Fecioara Maria orantă și portrete de ctitori. Într-un timpan,

deasupra ușii de miazănoapte, Fecioara Maria izvorul vieții; deasupra ușii de apus, arhanghelii și mîna lui Dumnezeu în care se văd suflete sub formă de copii înfășați. La răsărit, în ultima zonă, la dreapta ușii, portretele autorilor de liturghii: Vasile, Ioan și Grigore.

Pronaos. În cupolă, Fecioara Maria orantă cu Iisus pe piept, îngeri cu ripide; pe cilindru, proroci cu rotuli desfășurați. Pe cei patru pereți, ilustrația calendarului în tablouri mici și Acatistul Mariei. Deasupra ușii de intrare, în timpan, Iisus dormind (Maria, Iosif și un înger). La miazăzi, patru portrete de domnițe încoronate, Stana (mama) și fiicele ei Voica, Stanca și Maria; Sfintele Kiriaki, Varvara; Ioan Rilski și doi alți sfinți pustnici. Urmează Onufrie, Macarie, Pavel din Teba și alți sfinți călugări cu rotuli scrișî în slava bisericească. La răsărit, sub acatistul Mariei (la stînga ușii spre naos), portretele sfinților Eftimie cel Mare și Antonie cel Mare.

La stînga ușii de miazănoapte, un sfînt cu chip tînăr face un gest de autoritate; inscripția de pe perete, în slava bisericească, cuprinde cuvintele „Nu judecați ca să nu fiți judecați". La dreapta aceleași uși, lîngă portretul unui sfînt bătrîn citim cuvinte în slava bisericească din care am distins un dicton „Fățăria... înțelepțește..."

Biserica (hramul: Adormirea Maicii Domnului) a fost în anii din urmă restaurată cu îngrijire. S-au înlăturat cele două anexe, încăperi care apărau intrările de miazăzi și miazănoapte în pronaos, adaose relativ recente și fără interes arhitectonic. S-au consolidat zidurile, clădite din cărămidă, piatră cioplită și bolovani. Înfățișarea arcelor, firidelor și „lesenelor", de partea absidelor, trezește îndoieli și poate pune probleme privitoare la reconstrucții anterioare. De partea pronaosului, la locurile unde au fost ridicate anexele astăzi înlăturate, au rămas urme de tencuieli și de picturi. Distingem astfel, la apus, deasupra ușii de intrare, fragmente din Deisis și o temă nedeslușită. La nord deasupra ușii care dă în pronaos, un fragment important din Maria rugătoare. După cît se poate judeca e vorba de tencuieli și decor din secolul al XVIII-lea sau de mai tîrziu.

Decorul pictat din cupolă, Iisus „Înger al marelui sfat" și cetele îngerești figurate la bază, evocă liturghia îngerească în redacția din mănăstirile Cernica, Pasărea și biserica Sfintei Paraschiva din Rășinari, datate din secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea. Numărul mare de sfinți pustnici și figurația lui Iisus „dreptul judecător" se leagă de Athos, de pictura brîncovenească și tradiția Țării Românești din secolul XVIII. Decorul pronaosului rămîne lucrarea caracteristică și de deosebită valoare care trebuie apropiată de arta secolului al XVI-lea, de bolnița Coziei, vechiul Bucovăț etc.

La sud-estul incintei se înalță paraclisul clădit de Matei Basarab către mijlocul secolului al XVII-lea. Decorul pictat al pereților datează din ultimii douăzeci de ani și este opera meșterului D. Nicolaide.

Mănăstirea Cozia. Biserica principală a mănăstirii Cozia, întemeiată în preajma anului 1386, se înfățișează impunătoare în cadrul incintei din secolul al XIV-lea și într-un minunat peisaj[58]. Picturile murale ale interiorului sînt pe alocuri suprapuse. Predomină stilul brîncovenesc al restaurării fundamentale de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și se disting repictările din secolul al XVI-lea. În linii mari s-a copiat originalul din secolul al XIV-lea și s-a revenit culoare peste culoare.

În cupolă relevăm Tronul Hetimasiei, încadrat de îngeri și serafimi și patru praznice împărătești: Bunavestire, Stihirea de Crăciun, Întîmpinarea Domnului și Botezul. Hetimasia, care decora absidele pînă în secolul al XIV-lea, apare în cupolă, începînd din această vreme, la Peribleptos din Mistra în primul rînd. Praznicele pictate la baza cupolei amintesc tot tradiția Mistrei, unde le aflăm, la Peribleptos și Pantanassa, pe bolțile absidei de răsărit și transeptului.[59] În Stihirea de Crăciun, Maria stă în genunchi, în mijlocul compoziției; în stînga, sosesc magii, iar în dreapta, e ilustrată cîntarea de slavă a îngerilor; la partea inferioară, baia copilului, Iosif și un păstor. Botezul arată pe Iisus, în picioare pe o lespede de piatră, în mijlocul Iordanului, ale cărui ape s-au retras

în semn de respect şi formînd zid la spatele lui. Se disting alegoriile (patru personaje pe marginea apei) şi trei îngeri.

Ordinea temelor în absida de răsărit se caracterizează prin prezenţa Treimei şi a celor 12 Apostoli pictaţi pe boltă. Se văd cortul mărturiei, împărtăşirea apostolilor şi trei teme din viaţa Fecioarei Maria (Naşterea, Intrarea în biserică şi Adormirea). Pe peretele hemiciclului, Treimea, figurată de cei trei îngeri, ne întîmpină în biserica din Boboşevo din Bulgaria şi în catoliconul de la Lavra la Athos. Ordinea compoziţiilor e aceea din biserica domnească de la Argeş şi din monumente ale Ţării Româneşti datate din secolul al XVI-lea. (Biserica domnească din Tîrgovişte şi biserica mănăstirii Căluiu). La Diochariu Athos, cortul mărturiei e pictat în aceeaşi zonă cu Împărtăşirea Apostolilor. La Cozia, vedem pe Iisus, la altar, între Moise şi Aron; s-a ilustrat înţelesul cuvintelor lui Pavel: „Lucrul de seamă e că avem aci un mare preot... slujitor al altarului şi adevăratului cort al mărturiei înălţat de domnul".[60]

Învierea, pictată lîngă Împărtăşirea Apostolilor, Spălarea picioarelor şi Plîngerea Domnului apar în relaţie cu liturghia. Temele din viaţa Fecioarei Maria amintesc, la rîndul lor, exemplul din Parenzo şi atestă o tradiţie din secolul al XIV-lea.

În naos, Învierea şi Rusaliile se văd pe bolţile absidelor laterale. Pe pereţi sînt ilustrate parabole şi Patimile. Remarcăm şi două teme din Vehicul Testament, Macabeii şi cei trei tineri în cuptorul de foc. Rusaliile ilustrează textul din Faptele Apostolilor. Maria nu e pictată. Temele din Patimi, Răstignirea îndeosebi, reproduc exemple bizantino-sîrbeşti din veacul al XIV-lea, iar Adormirea este figurată în trei compoziţii. În nartex calendarul ilustrat în tablouri mici este însoţit de texte explicative. Vedenia lui Petru din Alexandria, deasupra uşii de intrare, ne duce, la rîndul ei, în metropolia de la Mistra unde această temă ocupă aproape acelaşi loc; spre deosebire de majoritatea monumentelor din Ţara Românească şi Moldova în care Vedenia lui Petru din Alexandria se vede în absida de răsărit.

Pe pereţii de miazăzi, miazănoapte şi apus s-au pictat sinoadele ecumenice; iar la răsărit, acatistul Bunăvestiri şi două teme

din Vechiul Testament, Jertfa lui Avram și proorocul Ilie hrănit de corb. Amîndouă aceste din urmă teme sînt figuri liturgice ale jertfei și ne întîmpină, de obicei, în absida de răsărit sau în vecinătatea acesteia. La Cozia, alături de locul ocupat de Vedenia lui Petru din Alexandria, pictată în nartex, ele amintesc exemplul bisericilor de lemn, al celor din Maramureș înainte de toate. Monumentele din Mistra, decorate în secolul al XIV-lea și prezentînd aceeași dispoziție, ne dau voie să socotim legat de secolul al XIV-lea și de tradiția Renașterii bizantine, programul și decorul original al Coziei. Către decorul bisericilor de lemn maramureșene ne duc textele care brăzdează ilustrația calendarului. Laolaltă, atestă spiritul artei orientale și existența unor monumente intermediare, pe care nu le cunoaștem.

Decorul exonartexului înfățișează, alături de teme care se întîlnesc în bisericile de tradiție bizantină, două serii de teme rare. Cea dintîi e formată din ilustrația Facerii, tratată cu predilecție în monumentele maramureșene. Cea de-a doua figurează mucenicia apostolilor, tema care reapare în biserica mănăstirii Dobrușa din Vîlcea, rar folosită și inspirată din Faptele Apostolilor, are antecedente în epoca cea mai veche a artei creștine.

Mănăstirea Govora. În secolul al XV-lea, domnitorul Vlad Călugărul a înălțat la Govora o biserică pe locul unei alteia mai vechi, probabil de lemn. Clădirea de astăzi își datorește înfățișarea unei restaurări din 1701. Decorul pictat datează din 1702 și a fost, în parte, refăcut în 1787. Studiul descoperă însă modele vechi cu origini în secolul al XIV-lea și elemente din monumentele secolului al XVI-lea. În cupolă, serafimi, tronuri și îngeri înconjoară pe Pantocrator. Hetimasia este pictată la răsărit, în zona superioară, la locul unde o aflăm în mănăstirea Cozia, după modelul bisericii Peribleptos de la Mistra. În absida de răsărit, Cel-Vechi-de-Zile, încadrat de prooroci și înălțarea împodobesc bolta.

Ordinea iconografică reproduce astfel exemple din secolul al XIV-lea. Pe peretele hemiciclului, cortul mărturiei, Moise, Aron și cei 12 regi încadrează altarul deasupra căruia zboară serafimi. Îm-

părtășirea apostolilor, Iisus și Samariteanca la fîntînă și Vindecarea paraliticului, reproduc ordinea din Căluiu.

Picturile din navă datează din secolul al XVII-lea; iar cele din nartex și exonartex din primul sfert al veacului al XVIII-lea. Linia dură a desenului, răceala culorilor și compozițiile organizate fără artă și distincție dovedesc laolaltă restaurări și refaceri. Fragmentele și notele remarcate atestă însă un ansamblu de tradiția secolului al XV-lea și a primei jumătăți a secolului al XVI-lea, ansamblu din nefericire ruinat.

Mănăstirea Bistrița (Oltenia),[61] e ctitorie a banului Barbu Craiovescu și a fraților săi. Biserica cea mare, închinată Adormirii Fecioarei Maria, s-a înălțat în 1506. De o clădire anterioară (de lemn) amintește un clopot datat prin inscripție din 1496. În preajma mănăstirii se află schitul Păpușa. De aci a pornit cortegiul care însoțea pe banul Barbu în drumul spre mănăstire unde s-a călugărit sub numele de Pahomie. Dovadă stă un tablou istoric pictat în ulei pe pînză; reproduse poate o pictură murală din Bistrița. Către mijlocul secolului al XIX-lea, biserica principală a Bistriței a fost dărîmată și înlocuită cu o clădire în stil baroc, opera arhitectului vienez Schlatter. La fel au fost dărîmate cele mai multe din dependințe, paraclise și chilii. A rămas biserica bolniței, care păstrează un decor repictat din epoca brîncovenească.

Ansamblului artistic din Bistrița îi aparțin două icoane împărătești care se văd în Muzeul de artă al R.S.R. din București. Pictate în tempera pe lemn, în stil bizantin, înfățișează pe Iisus și Fecioara Maria purtînd pe Iisus. Concepute monumental și pictate în tonuri grave și calde, au maiestate. Cunoscute sub numele de icoane din schitul Păpușa, fiindcă au fost adăpostite o vreme în acesta, deși alterate de umezeală și repictări, ne ajută să evocăm picturile murale care nu mai există. Broderii religioase, în mătase și aur și de mari dimensiuni, cuprind portretul banului Barbu și figuri desenate cu deosebit simț decorativ.[62]

Biserica din Cepturoaia (sau Ciuturoaia), veche ctitorie a familiei Buzeștilor, adăpostește mormîntul lui Dumitru, vlăstar al fami-

liei și piatra de mormînt a lui Moise voievod, datată din 1529. Monumentul a suferit prefaceri în interior. Din decorul mural, repictat — culoare peste culoare — și în parte ruinat, au rămas fragmente originale. Pe arcul triumfal e ilustrată înălțarea: în centru, Hristos pe arcul cerului într-un medalion încadrat de doi îngeri în zbor; pe poalele arcului, apostolii și părinții Fecioarei Maria. Iisus e pictat imberb. Faptul e rar. Se întîlnește în cele mai vechi monumente ale artei creștine: pe un sarcofag din Clermont, un diptic din München, o gravură pe fildeș din colecția Soltikoff și pe o coloană a baldachinului de altar din San Marco la Venezia. Nu cunoaștem monumente posterioare acestora (în care Iisus să fie înfățișat imberb, în tema înălțării). Exemplul din Ciuturoaia ne întoarce deci departe în vremi. Interesantă este și ilustrația parusiei, din calota bolții naosului (Hristos judecător al lumii, tronul hetimasiei, Fecioara Maria și Ioan-Botezătorul).

Portretele ctitorilor sînt repictate, culoare peste culoare. Boierii poartă un veșmînt lung cu mîneci strîmte, care ajunge pînă la glezne și sînt încinși cu brîu de mătase. O a doua mantie luxos blănită, fără mîneci și prinsă la gît cu o agrafă, îi învește pe deasupra. Chipurile, atent analizate, sînt tratate realist. Din punct de vedere artistic, fragmentele descrise și aceea ce se mai distinge pe alocuri, sau repictări, ne dau o înaltă idee de îndemînarea pictorilor și strălucirea decorului original.

Biserica din Mofleni (Coșuna — vechiul Bucovăț), restaurată în 1662, datează din primii ani ai secolului al XVI-lea. Picturile murale se păstrează desfigurate pe alocuri de restaurare și revenirî recente. Se văd și fragmente originale: cîteva figuri în abside de răsărit, altele pe bolta absidei de miazăzi și fragmente din patimi. Relevăm liturghia îngerească de pe hemiciclul absidei de răsărit. Relația cu exemplul din Snagov, greu de stabilit în amănunte din pricina restaurării acestui monument, se impune. Hristos apare de două ori, la stînga și dreapta altarului. Se distinge mai clar întoarcerea cortegiului și epitaful purtat de patru îngeri preoți. Trupul lui Hristos e executat cu pricepere și sentiment. Îngerii, reculeși și maiestoși, țin vălul nu deasupra capetelor lor, ci înclinat ca să

poată fi văzut din biserică. Locul pe care-l ocupă tema, pe peretele hemiciclului, reproduce tradiția bizantină din Lesnovo și Marco (Serbia), Diochiariu, Kutlumus și Dionisiu (Atos). La Mofleni, proscomidia e la miazăzi (unde de obicei e situat diaconiconul) și e împodobită cu Vedenia lui Petru din Alexandria și troparul otpust. Temele pictate în bolțile absidelor laterale (în navă) ilustrează cîntece liturgice. La miazăzi e figurată parusia: Iisus într-un medalion, încadrat de doi îngeri în zbor, e pictat la partea superioară deasupra tronului hetimasiei, încadrat de Fecioara Maria și Ioan-Botezătorul, Adam și Eva. Prooroci, apostoli, episcopi și drepți se văd în mare număr, laolaltă cu Sfinții Constantin și Elena, zugrăviți la stînga și dreapta crucii. Programul iconografic al navei se caracterizează prin lipsa „minunilor". Nu s-au pictat, în adevăr, decît Patimile și Praznicile împărătești. Decorul pronaosului se inspiră din tradiția secolului al XIV-lea cu deosebire în pictarea calendarului. Ca la Snagov și Cozia, peisajul este exclus.

Picturile din Mofleni prezintă un interes deosebit și din punct de vedere artistic. Liturghia îngerească și Împărtășirea Apostolilor cuprind figuri elegante, înalte, cu capul mic, gîtul lung, mîini fine și degete lungi. Draperii bogate subliniază grația mișcărilor și maiestatea prezentării personajelor, zugrăvite monumental. Pictorul, artist cu experiență, a folosit un modelaj liber obținut prin mijlocul dungilor roșii delicat armonizate cu aurul stofelor. Cîteva picturi doar din biserica domnească de la Argeș și trei sau patru panouri de decor din biserica episcopală din același oraș se pot, singure alătura, apostolilor din Mofleni. Laolaltă sînt cele mai frumoase lucrări de pictură bisericească din Oltenia.

Mănăstirea de la Argeș, strălucita ctitorie a domnitorului Neagoe Basarab și soției sale Milița Despina, datează din prima treime a secolului al XVI-lea. Cunoscută prin descripții entuziaste datorite unor cercetători ai vremii și prin numeroase studii, se înfățișează astăzi sub forma unei restaurări totale din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Monumentul originar, ruinat, trăia pînă acum cîțiva ani în amintirea argeșenilor bătrîni care au fost față la distrugerea lui, după ce multă vreme întîrziaseră în jurul bise-

ricii pentru a admira veşmîntul ei minunat împodobit cu ornamente bogate şi variate, tăiate în piatră şi marmoră. Văzuseră icoanele din interior, pictate pe pereţi şi păstrînd multe din însuşirile unei epoci caracteristice, aceea a renaşterii sîrbo-bizantine, modelată de înrîuriri veneţiene şi de tradiţia Ţării Româneşti.

Panouri pictate, fragmente din impunătorul decor al monumentului, sînt expuse în Muzeul de artă al R.S.R. din Bucureşti. Cîteva au ajuns în colecţii din Paris, datorită artiştilor francezi restauratori, Charles Leconte du Noüy şi André Leconte du Noüy.

Fragmentele de pictură murală din Muzeul de artă al R.S.R. din Bucureşti, sînt desfăcute din decorul zonei inferioare a pereţilor.[63]. Figurile, proporţionate cu dimensiunile interiorului şi locul pe care-l ocupau, sînt superioare proporţiilor normale. Înalte, în veşminte şi atitudini de paradă, „pozează" potrivit tradiţiei bisericeşti bizantine, cu maiestate ori cu graţie. Cîteva sînt însufleţite de mişcare. Picturile murale — executate de meşterii domnitorilor Neagoe Basarab şi Radu de la Afumaţi, strălucitoare şi entuziast admirate de contemporani şi de cei ce le-au văzut către mijlocul secolului al XVII-lea, ori mai tîrziu — au fost restaurate de mai multe ori. Documentar atestată este lucrarea de restaurare săvîrşită din iniţiativa şi în timpul episcopului Iosif I al Argeşului (1793—1819). Operaţia s-a terminat la 25 octombrie 1804. Grigore Tocilescu notează inscripţia următoare: „Zugrăveala acestei sfinte biserici pe unde căzuse din străbaterea ploilor prin zid de cînd a fost acoperişul stricat s-a prefăcut de iznoavă iar pre unde era numai frecată s-au spălat prenoindu-se cu vopsele peste tot prin osîrdia smeritului episcop Kir Iosif."[64]

Analiza decorului va îngădui precizări.

Din compoziţia Deisis, a fost despărţit portretul lui Hristos mare preot. E înfăţişat din faţă stînd pe un tron de aur cu spătar scund împodobit cu bastonaşe. Înveşmîntat în saccos verde-albastru, modelat cu dungi de aur, are stihar cărămiziu vălurat cu ajutorul unor pete lungi umbrite în acelaşi ton. (Un orar de aur cu pietre roşii şi verzi se încrucişează pe piept şi, a doua oară, pe spate). Omoforul alb, format cu dungi verzi luminoase e împodobit cu cruci mari albastre-verzi. Iisus ţine Evanghelia deschisă pe genunchiul stîng. Citim pe

ea cuvintele în slavona bisericească) „Veniți binecuvîntații tatălui meu...". Mîna dreaptă care binecuvîntează are degete lungi și subțiri. Mitra e de aur, de formă grecească și împodobită cu pietre roșii și albăstrii. Capul este înconjurat de nimb de aur. O inscripție slavă pictată în alb cuprinde vorbele „Rege al regilor și domn al domnilor și mare preot". Ochii apropiați au privire directă și severă; figura e ovală, fruntea înaltă; picioarele sînt încălțate cu sandale aurite.

Sfînta Fecioară Maria (pe panou separat) a făcut parte din Deisis. E înveșmîntată într-o tunică albastru-vînăt, modelată în ton pe ton cu ajutorul unor dungi grupate în unghi ascuțit. Acestea subliniază eleganța siluetei și poza figurii. Maforionul de lînă, — de culoare roșie, caldă, — tivit cu aur, e împodobit cu cruci și flori de crin. Dungile de culoare modelează tunica cea lungă numai în sensul formei și anume pentru a pune în valoare desenul picioarelor. Același sistem este folosit și în sugerarea trupului cu ajutorul veșmîntului. Părul e umbrit și pictat întunecat în brun-roșu. Urechile sînt mici, fața ovală, fruntea pe jumătate ascunsă de umbră nepermeabilă. Nasul, curmat la legătura cu fruntea, e drept și cu pereții subțiri. Obrajii, fruntea, bărbia sînt pictate în zemuri de ocru-galben ușor rozat pe alocuri. Tonuri trandafiri, umbrite, formează gîtul — dedesubtul bărbiei dedesubtul buzii inferioare — și pleoapele. Ochii sînt lungi, migdalați; globii, în relief, încadrați de pleoape marcate. Privirea e surîzătoare și visătoare. Mîinile au degete lungi și subțiri; sînt pictate însă fără viață. Pe rotulusul Fecioarei Maria citim în slava bisericească cuvintele: „Primește doamne și dăruiește mamei tale...".

Cea de-a treia figură din Deisis, despărțită și ea, din ansamblu, este aceea a lui Ioan Botezătorul. Trupul se sprijină pe piciorul stîng și e întors ușor către dreapta. Draperia, țesătură de păr de cămilă, nu învelește trupul, nici nu-l sugerează, ci îl formează. Bustul, mai puțin studiat alături de brațe și de mîini pictate fără caracter, pune în lumină expresia lipsită de energie a figurii, lungă și suptă, cu gît lung și nasul încovoiat. Se simte mai multă viață în picioare decît în ochii mari deschiși și în trăsăturile feței. La fel sînt și aripile, apendice lipsit de mișcare și fior. Inscripția slavă, pictată în negru pe rotu-

lus, cuprinde cuvintele: „Ascultă-mă, ascultă pe cel ce te-a botezat și privește-mă . . .“

Sfînta Ana, purtînd pe Fecioara Maria pe brațul drept și figurată în picioare, înfățișează o lucrare de stil. Învești mîntată într-o lungă tunică cărămizie și în maforion albastru, mama Mariei e pictată ușor întoarsă către stînga și se sprijină pe piciorul drept. Fecioara Maria, în tunică albastră și maforion roșu „grenat“, are părul învelit de un văl albăstrui, în același ton ca tunica. Pe brațul mamei sale, pare o statuetă. Expresia chipului și mîinile o arată de vîrstă matură. Obrajii Anei și Mariei sînt pictați într-un ton verzui-închis cu lumini trandafirii. O dungă de umbră în ton pe ton modelează fața și bărbia. Trăsături de aceeași culoare precizează liniile nasului. Globii ochilor sînt prinși în pleoape colorate în bistru. Gîtul e în amîndouă figurile în trunchi de con și format prin dungi de umbră în ton pe ton iar draperiile modelate cu ajutorul tonurilor de umbră și al unor dungi paralele. Elisabeta purtînd pe Ioan Botezătorul pe brațul stîng e în tunică lungă verzuie modelată cu dungi albe, verzi sau cafenii închise. Maforionul cărămiziu e pictat în ton pe ton. Se remarcă preocuparea de stil și aceea de a marca mișcările și armonia trupului. Interesantă execuția draperiei, după un model în genul acelora zise „uscate“ și formate pe manechin.

Sfinții militari Eustație Plachidul, Procopie, Dimitrie, Gheorghe, Agapie și patru alții sînt înfățișați din față ori cu capul întors. Trupurile sînt lipsite de mișcare, expresiile manierate și dulcege. Sfinții „pozează“ și sînt lipsiți de monumentalitate. Nu descoperim nici o relație cu stilul secolului al XVI-lea. În același fel se înfățișează și arhanghelul Mihail.

Chipurile lui Neagoe Voievod, Despina Doamna cu copiii lor, Marin Voievod, Petru Voievod, Ruxandra Doamna și Ion Radu Voievod reprezintă portrete „oficiale“, figuri fără mișcare și fără expresie; interesează ca documente pentru istoria costumelor. La fel se prezintă și portretele sfinților Iacov Persul și Teodor Tiron. Chipurile Sfintei Ana purtînd pe Maria și Sfînta Elisabeta purtînd pe Ioan-Botezătorul relevă, în schimb, concepția și trăsăturile picturii monumentale din secolul al XVI-lea. Deisis și o parte din sfinții militari reprezintă, la rîndul lor, restaurări de la sfîrșitul secolului al XVII-

lea. Celelalte figuri sînt din secolul al XVIII și de la începutul secolului al XIX-lea. Piatra de mormînt a unui zugrav, fiul popii Radu din Răşinari, de care am amintit mai sus, împreună cu date culese în mănăstirea Cernica de lîngă București, arată pe meșterii și epoca restaurării decorului pictat al mănăstirii.[65]

Icoane din Muzeul de artă al R.S.R. din București, provenite din moștenirea Doamnei Despina soția lui Neagoe Basarab atestă stilul epocii și sînt de valoare superioară. Ne pot ajuta să ne facem o idee mai exactă și de picturile murale ale mănăstirii de la Argeș.

Paraclisul Nașterii Maicii Domnului din Ostrovul Călimăneștilor, datează din prima treime a secolului al XVI-lea. Întemeiat de domnitorul Neagoe Basarab, în 1522, a fost restaurat în 1752. Picturile, în mare parte nerefăcute, sînt acoperite de repictări ușoare. În cupolă, Pantocratorul (bust), în tunică roșie și mantie de aur, ține în mîini o carte închisă și binecuvintează. La baza cilindrului se văd simbolurile și portretele evangheliștilor. În absida de răsărit, Fecioara Maria, pe boltă, în tunică albastră și mantie roșie tronează cu Iisus pe genunchi; doi arhangheli cu ripide i se închină. Pe peretele hemiciclului, o temă din Vechiul Testament (Jertfa lui Abel) e pictată în aceeași zonă cu episcopii Vasile cel Mare, Ioan Gură-de-Aur (de o parte și de alta a ferestrei de răsărit), Atanasie și Chiril. La proscomidie, peretele de miazănoapte a firidei este decorat cu Pietá (Maria susține pe Iisus, pictat în picioare în sarcofag și avînd crucea la spate). În naos, Schimbarea la față, Coborîrea la iad, Dreptul judecător (Iisus episcop) și sfinți militari decorează peretele. La apus, vedem teme din patimi (Iisus pe cruce), arhangheli, sfinți doctori fără de arginți și sfinții împărați Constantin și Elena. O inscripție românească (deasupra ușii la apus, pe fața de răsărit a peretelui) lămurește că „paraclisul înălțat de Neagoe și Despina Doamna; rămînînd nezugrăvit, s-a zugrăvit la 1730 și s-a restaurat la 1950". Inscripția e de dată recentă și nu poate hotărî adevărul.

În cadrul ușii, spre pronaos, împărtășirea Mariei Egipteanca de Sfîntul Zosima e pictată alături de cei trei Cuconi în cuptorul de foc; iar pe boltă portretul Fecioarei Maria și al lui Ioan Botezătorul, iar pe pereți teme din acatistul Buneivestiri. Ilustrația acestuia se

continuă pe peretele de răsărit (fața de apus), unde apar Deisis, Fecioara Maria pe tron și portrete de sfinți și sfinte. Tot aci sînt zugrăvite și potrtele ctitorilor. La exterior, deasupra ușii de intrare, s-a ilustrat nașterea Fecioarei Maria. Citim în cirilice și datele 3ω3H și 3λ.

Paraclisul din Ostrovul Călimăneștilor a făcut parte din cuprinsul în care a trăit retrasă doamna Milița Despina, soția lui Neagoe Basarab. Luxos împodobit și cu multă artă, a pierdut podoabele lui de mare preț. Două din acestea, pictate pe lemn, Plîngerea Domnului și icoana Sfinților Simion și Sava, arhiepiscopul Serbiei din secolul al XIII-lea, sînt păstrate în Muzeul de Artă al R.S.R. din București. Înfățișează opere de artă de deosebită valoare și ne ajută să pricepem strălucirea monumentului în veacul al XVI-lea.

Biserica cimitirului din Stănești (Vîlcea) — biserica Buzeștilor — se așază printre cele mai importante din Muntenia. La origină, a slujit drept paraclis de familie. O inscripție în slava bisericească, pictată în martex deasupra ușii care dă în naos, amintește existența unei vechi biserici fondată de banul Mogoș și de fiul său, Mogoș armaș. Giura logofătul și soția sa Vilaia „au rezidit-o" în 1537, în timpul domnitorului Radu al VII-lea (1535—1545) — Inscripția vorbește de rezidirea monumentului, în 1537, din temelie. Studiul picturilor îngăduia îndoieli.

Arhitectura prezintă particularități interesante: două galerii laterale se văd în coasta navei la miazăzi. Boltite cilindric, au fiecare patru deschizături și arcuri cintrate sprijinite pe stîlpi poligonali. Asemenea galerii ne întîmpină în Țara Românească la biserica din Bălteni, datată din secolul al XVII-lea. Între cele dintîi și acestea sînt însă deosebiri, fiindcă galeriile din Stănești nu comunică cu biserica și sînt destinate să adăpostească morminte. Exonartexul, la rîndul lui, datează dintr-o epocă posterioară. Pe peretele de răsărit citim anul 1537. Socotim, judecînd după amănuntele construcției și după decorul pictural, că meșterii logofătului Giura n-au reconstruit biserica banului Mogoș, ci numai au restaurat-o. Iar aceasta păstrează fragmente dintr-un decor din secolul al XV-lea.

Decorul cupolei e caracterizat prin prezența hetimasiei și a „sfintei năframe" (mandylion), note bizantine pe care le aflăm și la Peribleptos din Mistra. Evanghelistul Matei are lîngă el alegoria inspirației (în locul îngerilor) potrivit unei vechi tradiții bizantine. În absida de răsărit, Fecioara Maria orantă (bust) împodobește bolta. În slavonă bisericească e scris cuvîntul „întruparea". Jur-împrejur o a doua inscripție dă axionul liturgic „mai cinstită decît heruvimii și neasămat mai slăvită decît serafimii ai născut pe Dumnezeu cuvîntul...". Tema, care evocă decoruri din secolul al VI-lea, e pictată în acest loc în monumente bulgare din veacul XV și XVI (la Boboševo și Popanovo). Treimea, în centrul arcului triumfal, e încadrată de portretele proorocului Zaharia și Sfinților Ioan Damaschinul și Nicolae episcop; Ghedeon, Teofan și Sava. Aflăm exemplul model în biserica Peribleptos din Mistra. La proscomidie, s-a pictat Pietà și Vedenia lui Petru din Alexandria, cu chipul lui Arie. Acesta din urmă lămurește tema și cuvintele poemului din care este inspirată. În diaconicon, vedem pe Iisus dormind, temă rară în Țările Românești (Arbore și Cetățuia, în Moldova). Ordinea iconografică în navă cuprinde praznicele și exclude minunile lui Iisus. Portretele donatorilor înfățișează chipuri vii, pictate cu deosebit sentiment artistic și oferă date privitoare la costumul feminin de la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea.[66]

În pronaos, bolta și registrul superior al pereților sînt decorați cu acatistul Buneivestiri. Două compoziții atrag luarea aminte: Acoperămîntul Fecioarei Maria și Sfinții Ioan Gură-de-Aur, Vasile cel Mare și Grigore din Nazianz în fața lui Hristos. O a treia compoziție este inspirată din a doua parte a lui Samuil și din psalmul pocăinței. Ilustrează căința lui David și cuprinde portretul proorocului Nathan. Prezența acestor două din urmă teme în nartex se explică prin faptul că fac parte din slujba litiei care se oficiază în nartex; iar portretele episcopilor sînt inspirate din rugăciunea închinată Fecioarei Maria și intercesiei ei.

Buna prezentare a picturilor, vechi de aproape 500 de ani, dovedește calitatea lucrului. Compozițiile se inspiră din monumentele de la Mistra. Spațiul este însă tratat mai neîndemînatec în genul și cu procedeele pictorilor de icoane. Desenul capetelor și fizionomiile re-

levă portretiști. Evangheliștii, pe pandantivii cupolei, sînt figuri monumentale, iar portretele, acelea ale donatorilor în special, lucrări deosebite de artă.

Ansamblul se caracterizează prin imobilitate și execuție de iconari sau de copiști. Prin iconografie, decorul pictat din biserica de la Stănești se leagă, direct ori prin intermediere, de monumentele din Mistra. Cîteva figuri și compoziții sînt mai aproape de Atos.[67]

Paraclisul bolniței din mănăstirea Cozia e ctitoria domnitorului Radu al Țării Românești și datează din 1542. Pisania arată hramul Sfinților Petru și Pavel și numește pe mitropolitul Varlaam, egumenul Ilarion, domnitorul Petre (Radu al Țării Românești; Petre e numele lui de boier, iar Paisie acela de călugăr). Decorul mural original n-a suferit repictări și interesează prin însușiri de ordin iconografic și de artă.

Pe calota cupolei, Pantocratorului e ruinat. Se disting proorocii și apostolii pictați pe cilindru; evangheliștii pe pandantivi, iar la baza cilindrului „Sfînta cărămidă" și portrete de papi (două la răsărit intacte și două ruinate la miazăzi) pictați bust, cu saccos, omoforul mare și coroana. La răsărit, în aceeași zonă, s-a ilustrat Buna-vestire, iar la miazăzi Tronul hetimasiei. În absida de răsărit, pe boltă, Sfînta Maria cu Iisus pe genunchi tronează între doi arhangheli, figurați în picioare și închinîndu-se lui Iisus. Pe peretele hemiciclului, în primul registru e pictată Împărtășirea Apostolilor, cu Iisus, figurat de două ori la stînga și dreapta altarului (cu discul și steaua) și înveșmîntat ca episcop (cu saccos și omoforul mare). Inscripția e în slava bisericească. În al doilea registru Iisus e pe disc acoperit de stea; doi îngeri i se închină la stînga și alții doi la dreapta (cu ripide în mîini). În al treilea registru, de la miazăzi la răsărit și miazănoapte, sînt zugrăviți în picioare Sfinții Laurențiu diacon și episcopii Grigore din Nazianz, Vasile cel Mare (la dreapta ferestrei de răsărit), Ion Gură-de-Aur, Chiril al Alaxendriei; și Ștefan arhidiacon. Chiril și Vasile cel Mare poartă polistavrii; Ioan Gură-de-Aur și Grigore din Nazianz par a fi înveșmîntați în saccos. Au toți omoforul mare. Pe rotuli din mîinile lui Chiril și Ioan Gură-de-Aur nu e scris nimic; pe acei ai lui Vasile cel Mare și Grigore

au rămas urme de inscripții greu de descifrat. În cadrul ferestrei de la răsărit sînt pictați arhanghelii Gudiil și ... (?), cu aripile strînse și purtînd ripide pe care citim cuvîntul „agios". Fereastra de miazănoapte e decorată cu portretele Sfinților Nichita și Platon, iar cea de miazăzi cu acelea ale Sfinților Andronic și Tarachos. Platon ține în mînă crucea de martir; Andronic și Nichita sînt cu săbiile în teacă, iar Tarachos face un gest de îndepărtare a cuiva. În bolta absidei de răsărit, spre tîmplă, vedem Plîngerea domnului (la miazănoapte) și Înălțarea (la miazăzi). În firida proscomidiei, Iisus e pictat în picioare în mormîntul lui, avînd crucea în spate. În firida diaconiconului e portretul Sfîntului Nicolae bust. Tîmpla nu-i de epocă.

În navă, bolta absidei laterale de miazăzi e decorată cu Cina cea de taină. În primele două registre ale peretelui se văd praznicele (Tăierea împrejur, Botezul, Necredința lui Toma și Coborîrea la iad). În al treilea registru apar Sfinții Dimitrie, Teodor Stratilat, Pantelimon, Nestor, Procopie și Mercurie, în picioare cu crucea de mucenici în mîini. În absida laterală de miazănoapte, bolta este decorată cu Rusaliile. În primele două registre ale peretelui sînt zugrăvite Bunavestire, Nașterea lui Iisus, Iisus pe cruce, Coborîrea de pe cruce; iar în al treilea registru, înfățișați în picioare Sfinții Mina, Teodor Tiron, Iacob Persul și Gheorghe. Către ușile bisericii, la locul unde se pictează de obicei chipurile arhanghelilor Mihail și Gavril, îl vedem pe Sfîntul Eustație la miazănoapte și Sfîntul Vach la miazăzi; pe peretele de apus (fața de răsărit), în timpanul mare de la partea superioară, urme din Schimbarea la față. În al doilea registru sînt ilustrate două teme care nu se pot citi din pricina ruinei. În al treilea registru e Adormirea Mariei, iar, în al patrulea, portretele lui Ioan Petre Voievod (stînga ușii de intrare); Marcu Voievod și Ruxanda, la dreapta ușii. În cadrul ferestrei de miazănoapte a pronaosului sînt zugrăviți Sfinții Teodosie și Lup; iar în acel al ferestrei de miazăzi, Sfinții Andrea (sic), Stratilat, Metodie și Patraschi (sic). Decorul arcului cel mare de la apus nu se poate citi.

În tindă, decorul bolții s-a distrus cu tencuială cu tot, pe peretele de răsărit (fața de apus), acela al celor două registre superioare e ruinat. În cel de-al treilea și al patrulea, e ilustrat acatistul Bunei-

vestiri. Într-al cincilea registru, Sfînta Treime la Mamvri se află deasupra ușii de intrare, încadrată de portretul Apostolului Petru, cu chivotul bisericii în mînă, și de acel al lui Pavel cu o carte închisă în mîna dreaptă; în ultimul registru: Sfîntul Pahomie și îngerul.

Pe peretele de miazănoapte au rămas trei icoane murale din patimile lui Ioan Botezătorul, un serafim și portretul lui Stroe, mare spătar; la miazăzi predica lui Ioan la Iordan, întîlnirea acestuia cu Iisus și Botezul lui Iisus de către Ioan. Pe ultimul registru, un serafim (Șesta Krila), Maxim Mărturisitorul și un al doilea serafim cu ripide. În cadrele celor două ferestre de la miazăzi, vedem chipurile sfinților Marcu, Petre Atonschi, Ioasaf și Arsenie; iar în cadrul ferestrelor de la miazănoapte, pe Pavel din Teba, Onofrei, Sava cel sfințit și Ștefan cel Nou. Fereastra de apus e împodobită cu chipurile sfinților călugări Antonie cel Mare și Eftimie; în glaful ușii de întrare, Iisus „înger al marelui sfat". În tindă, la apus, sînt pictați Mircea cel Bătrîn și fiul său Mihai; iar în firidițel din peretele de răsărit, sfinții Patapie (și . . . ??)

Picturile murale din paraclisul bolniței de la Cozia sînt deosebit de interesante fiindcă înfățișează un ansamblu din secolul al XVI-lea, unicul din Țara Românească păstrat aproape în întregime și consolidat în 1972 de restaurarea savantă a pictorului C. Blendea. Programul iconografic prezintă, la rîndul lui, elemente rare. La baza cupolei au fost pictați opt papi și anume la locul unde în arta de tradiție bizantină aflăm numai episcopi, sfinți părinți ai bisericii răsăritene. I-am întîlnit pe cei dintîi în mănăstirea Snagovului; îi vom regăsi în biserica din Brădeștii-Bătrîni și mănăstirea Dintr-un lemn (în Oltenia). Am notat prezența lor pe bolta naosului și în exemple transilvănene. În absida de răsărit, programul urmează de aproape și ilustrează canonul liturgic. Pe peretele hemiciclului aflăm portretele a patru mucenici, fapt care amintește arta paleocreștină și vremea cînd mucenicii ocupau întreg peretele hemiciclului și, deseori, și bolta (Santa Maria Antica, San Sabbas și Sant'Agnese din Roma). Alegerea mucenicilor este de asemenea interesantă. Sfinții Platon, Nichita, Tarachos și Andronic fac, în adevăr, parte dintr-un ciclu. Platon e serbat în ziua de 18 noiembrie, puțin înain-

tea Intrării în biserică a Fecioarei Maria, Sfinții Prob, Tarachos și Andronic își aveau aniversarea în aceeași zi cu Cosma din Maiuma, autorul unui imn închinat Fecioarei Maria. Mucenicii se leagă de liturghie. Sînt înscriși pe diptice și li se citesc numele: în timpul canonului în apus, după epicleză în răsărit. Dipticele (pomelnicele) numeau, în adevăr, pe Sfînta Maria, apostolii, Ioan Botezătorul, papii și episcopii decedați, mucenicii. Sînt apoi pictate portretele părinților Fecioarei Maria în zona Sfinților episcopi, cum apar și în biserica Pantanassa de la Mistra.

Decorul pictat al bolniței trebuie apropiat de acela al bisericii mari de la Cozia, fiindcă este dominat de teme privitoare la Fecioara Maria. Faptul se va înscrie în tradiția Munteniei (biserica Doamnei din București, la sfîrșitul veacului al XII-lea).

Portretele donatorilor reține atenția cercetătorului. În acela al lui Petru Voievod cu chivotul bisericii în mîini, un înger în zbor îi atinge coroana. Mai sus în dreapta, pe perete, Hristos, cu sulul legii în mînă, binecuvintează pe domnitor. Alt înger așază coroana pe capul principelui Marcu. În tindă, alături de Mircea Voievod și Mihai Voievod, vedem pe boierul Stroe, care a îngrijit de lucrările și decorul bisericii. Notăm aceasta fiindcă inaugurează figurarea chipurilor de artiști.

Din punct de vedere al artei și execuției, picturile din bolnița Coziei sînt în valoare inegală. Programul, am arătat, a fost compus cu grijă și inspirat din ansambluri bogate; fragmentele luate din acestea au fost legate și înfățișate cu înțeles. Compozițiile dovedesc, cu deosebire pe peretele hemiciclului, simț de monumentalitate, însușire pe care o descoperim în temele Patimilor și în portrete de apostoli.

Ansamblul trădează uneori graba și lucrul a mai multor meșteri; de aci inegalități de execuție și contradicții de stiluri. Portretele lui Mircea și fiului său Mihail sînt copii după cele din biserica mare din Cozia; iar altele zugrăvite după șabloane, în linie generală, se cuvine să relevăm însă valoarea documentară a picturilor de care ne-am ocupat, fiindcă ne ajută să întregim un program care va fi acela al picturii murale din numeroase monumente ale Țării Românești.[68]

Mănăstirea Valea[69] (județul Argeș) se înalță lîngă satul Țițești pe drumul care vine de la Pitești. A fost zidită „din porunca și cheltuiala lui Radu Vodă Paisie, fiul lui Vlad Călugărul, la anul 1534". Inscripția, zugrăvită în naos, lămurește că decorul „s-a zugrăvit a doua oară în 1846" (în vremea lui Bibescu Vodă).

„În pridvor e pictură din 1797; în pronaos, zugrăveli din 1746, iar în naos și absida de răsărit trei straturi suprapuse: cel mai nou din 1846, cel de-al doilea din 1746, iar cel mai vechi din vremea lui Mircea Ciobanul (1548)". „Pe Peretele de miazăzi al pridvorului, între alte subiecte religioase, într-un medalion pelicanul își sfîșie pieptul pentru puii numeroși care-i stau în față". Între alte medalioane, sînt zodiile, furnica ce se zbate în apă și scapă grație frunzei trimise de o porumbiță și furnica care salvează porumbelul înțepînd în mînă pe vînătorul care îl ochise.

Biserica domnească din Tîrgoviște a fost înălțată de domnitorul Petru Cercel în anul 1583. Restaurată de Constantin Brîncoveanu în 1698, păstrează picturi murale interesante. Repictări, culoare peste culoare, au alterat decorul original, iar restauratori din secolul al XVII-lea au înlocuit cîteva compoziții ruinate prin acelea pe care le vedem astăzi. Iconografia secolului al XVI-lea este însă aproape peste tot ușor de descoperit. Repictările au alterat numai armonia tonală și desenul original.

În cupolă notăm patru note caracteristice: Fecioara Maria figurată printre proroci, Iisus în zona apostolilor, liturghia îngerească și episcopii în cele două din urmă registre. Ordinea reproduce tradiția din biserica Peribleptos (Mistra), Athos, (Diochiariu, Cutlumuș, Xenofon, Chilandar) și Poganovo (Bulgaria). În absida de răsărit, Treimea pe boltă (Cei Vechi-de zile ține globul pămîntului, amănunt datorit unei restaurări din secolul al XIX-lea); pe peretele hemiciclului, acatistul Buneivestiri, cortul mărturiei și Împărtășirea Apostolilor. Repictări au introdus turburări în zona a treia, unde din cortul mărturiei se disting șase regi, purtători de amfore de aur; lipsesc Moise, Aron și altarul. În firida proscomidiei au fost pictate patru teme din Patimi: Pilat spălîndu-se pe mîini,

Drumul crucii, Răstignirea și Pietà. Dedesubtul acestei din urmă teme citim numele pictorilor — Constantin, Ioan, Ioachim, Ștefan — și o dată de la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Pe peretele absidei, deasupra firidei, e Vedenia lui Petru din Alexandria cu inscripție în limba greacă. Temele din Patimi amintesc tradiția bizantino-sîrbească din bisericile Negoricino, Mateić și Marco. În acestea, Patimile pictate în friză împodobesc o zonă care face înconjurul pereților.

Anexele absidei de răsărit sînt decorate, la rîndul lor, în chip interesant: la proscomidie, pregătirea judecății, teme din patimile mucenicilor și portrete de episcopi; pe pereții diaconiconului, prooroci, teme din Vechiul Testament și chipuri de Sfinți episcopi. Proorocii sînt pictați și în biserica domnească de la Argeș, iar temele din Vechiul Testament se văd la Ljutibrod în Bulgaria și în catoliconul Lavrei de la Athos. Pregătirea Judecății din urmă trebuie apropiată de mitropolia de la Mistra și de Neredici.

Decorul naosului amintește pe biserica domnească de la Argeș și Snagovul, iar ordinea temelor și alegerea lor ne duc în bisericile Sfînta Sofia și Peribleptos. La Tîrgoviște, s-a zugrăvit măcelul copiilor, temă rară în Țara Românească, dar obișnuită la Athos.

Subiectele compozițiilor de pe balustrada tribunei de la apus trebuie să oprească luarea aminte a cercetătorilor. Această tribună era ocupată, se știe, la Bizanț, de membrii familiei domnitoare: asistau la liturghie și erau împărtășiți. Temele care decorează această tribună la Tîrgoviște se disting greu; se deosebește însă limpede înmulțirea pîinilor, „figură" a euharistiei și jertfa lui Avram.

Din punct de vedere artistic, picturile din biserica domnească se împart în două categorii. Cea dintîi cuprinde decorul cupolei, absidei de răsărit și navei. Alterat de repictări sau de restaurări, păstrează elemente stil și figuri care nu sînt lipsite de însușiri. Cea de-a doua categorie cuprinde picturile din nartex și exonartex, caracteristice secolului al XVII-lea. În nartex, se disting, refăcute, portretele lui Constantin Brîncoveanu, Neagoe Basarab, Matei Basarab, Mihai Viteazul, Șerban Voievod, Constantin Șerban, Șerban Cantacuzino, Mihnea Voievod și Petru Cercel.

Din cuprinsul mănăstirii Căluiu (1594—1834) n-a rămas în picioare decît biserica, al cărei decor pictat înfățișează reveniri culoare peste culoare, din 1834. Iconografia originală și stilul s-au păstrat însă în liniile lor mari.

Temele reproduc, în genere, picturile din biserica domnească din Tîrgoviște. Le disting particularități importante. În cupolă, Pantocratorul ține evanghelia închisă și binecuvintează. O inscripție în slava bisericească cuprinde cuvintele: „Domnul în cer pe tron domnește în împărăția sa"; pe cilindru nu apare Fecioara Maria. În liturghia îngerească, altarul e pictat la răsărit; 23 de îngeri formează cortegiul; în absida de răsărit, de o parte și de alta a Fecioarei Maria cu Iisus în brațe, Moise și Avram. Pe peretele hemiciclului, cortul mărturiei e încadrat de patru teme din Penticostar: necredința lui Toma, Iisus și samariteanca, Iisus și Maria Magdalena și mironosițele la mormînt. Împărtășirea Apostolilor, pictați, între aceste două din urmă teme, prezintă un detaliu realist exagerat (Iuda cu gura arsă de împărtășanie), pe care îl aflăm des în Țara Românească și niciodată în Moldova.

În naos, „minunile" sînt pictate în zona superioară, iar Patimile în cea inferioară. În genere, compozițiile amintesc exemple din Peribleptos (Mistra) și monumente sîrbești din secolul al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea. Portretele donatorilor Stanca, Preda postelnic, domnița Florica, Radu mare spătar, Preda mare spătar, Stroe, Cătălina și Sima se așază în rîndul portretelor „oficiale". În naos, în al doilea registru al peretelui de miazăzi aflăm portretul lui Mihai Viteazul încoronat de un înger în zbor. Se caracterizează prin note de eleganță și viață. Tunica lungă, brodată și cu mîneci strîmte, modelează bustul. Pe deasupra, principele poartă o mantie de catifea fără mîneci prinsă la gît cu o agrafă; ține în mînă o batistă. Un înger în zbor îi atinge coroana (cu cinci flori și împodobită cu pietre prețioase). Chipul oval e încadrat de o barbă cu păr fin. Nasul regulat, necurmat la legătura lui cu fruntea, amintește profile orientale și subliniază ochii migdalați, mari și apropiați. O inscripție numește pe Mihai Viteazul, pe pictorul Mina și dă anul 1594. Îngerul care atinge coroana, notă bizantină (minia-

tura din Psaltirea Marciană, portretul principesei din Graćanica), apare, am arătat și în biserica domnească de la Argeș.

Picturile de pe bolta pronaosului sînt de tradiție bizantină și caracteristice secolului al XVI-lea. La partea inferioară a pereților se văd pictate zece portrete de donatori, membri ai familiei Buzescu; interesante pentru istoria costumului. Radu, mare spătar poartă o mantie blănită, fără mîneci și împodobită cu flori brodate pe deasupra unei lungi tunici, cu broderii de aur pe piept. Ana, soția sa e înveșmîntată asemenea celorlalte soții de boieri (Vilaia, Cătălina, Sima): o rochie lungă de catifea albastră împodobită cu volane de mătase roșie și verde tivite cu alb, mărgăritare și dantele. Ana poartă pălărie, cu margini mari și inele cu pietre prețioase. Din punct de vedere istoric, portretele din Căluiu se alătură celor din Ciuturoaia și Stănești și ne ajută să ne facem o idee mai exactă de societatea secolului al XVII-lea din Țara Românească.[70]

Biserica mănăstirii Dobruța (Vîlcea) pare a data de la sfîrșitul secolului al XVI-lea sau începutul celui următor.[71] Picturile murale au fost împrospătate — culoare peste culoare — în 1774 și, parțial, restaurate în secolul al XIX-lea. Păstrează iconografia secolului al XVI-lea (excepție, temele refăcute în secolul XIX). În cupolă se văd medalioane de sfinți și chipurile evangheliștilor; în absida de răsărit, arhanghelii Mihail și Gavril, regii David și Solomon. Pe arcul triumfal, remarcăm chipul lui Iisus „înger al marelui sfat". În camera mormintelor (biserica reproduce planul bisericilor moldovenești din secolul XVI), un decor unic în istoria Țării Românești și Moldovei. S-a pictat, în adevăr, pe boltă, moartea de mucenic a Sfîntului Paul și a Apostolului Iacob alături de mucenicia apostolului Simon, moartea pe cruce a Sfîntului Petru și mucenicilor Toma și Marcu. Lîngă acesta din urmă e zugrăvită și proslăvirea Apostolului Ioan, pictat într-un medalion înălțat la cer de doi îngeri în zbor. E probabil că refacerile ne-au lipsit de mucenicia celorlalți cinci apostoli. În pronaos, pictura de pe calota bolții e distrusă. Pe pandantivi, vedem pe patriarhul Gherman autorul celebrei lucrări Istoria eclesiastică, pe Ioan Damaschinul și două portrete de Sfinți episcopi. Acestea din urmă datează din secolul al XIX-lea și au

înlocuit, poate, chipurile a doi melozi. Pe pereți: acatistul Bunei-vestiri.

Din punct de vedere artistic, ruina ansamblului din Dobrușa este nesfîrșit de regretabilă. Fragmentele originale care au rămas pe pereții navei se disting printr-un colorit cald și prin precizia desenului. Pictorul din secolul al XVI-lea nu stăpînea, poate, arta monumentală; avea, în schimb, într-un înalt grad însușirile unui bun pictor de icoane.

Biserica din Brădeștii-Bătrîni (a doua jumătate a secolului al XVI-lea). Cu prilejul unei restaurări, de la începutul secolului al XVIII-lea, s-a refăcut și o parte din decorul pictat. Ordinea iconografică a cupolei e caracterizată de liturghia îngerească pictată pe cilindru și de Sfinții episcopi purtînd mitre pe cap, dispoziție amintind ordinea din biserica domnească din Tîrgoviște și Căluiu. Aflăm la baza cilindrului papi, la locul unde i-am întîlnit în paraclisul de la Cozia. În naos, arcul triumfal poartă Înălțarea, ca la Ciuturoaia; pe pereți, Fecioara Maria cu Iisus și Sfînta Elisabeta cu Ioan-Botezătorul — la locul unde întîlnim aceste teme în mare parte din bisericile Țării Românești. În cel de-al doilea registru, la miazăzi, s-a pictat Încoronarea Mariei. Tema, de obîrșie apuseană, reapare în Moldova, la exterior pe zidul de miazăzi. În Țara Românească se întîlnește în exemple tîrzii din secolul al XIX-lea. În Adormirea Maicii Domnului, zugrăvită la apus în același registru cu încoronarea, distingem gestul duios al lui Iisus „coborît din ceruri", prezidînd ceremonia înmormîntării și aplecat către capul Fecioarei Maria pentru a-i închide ochii. Gestul din urmă este încomplet; îl aflăm în întregime realizat în paraclisul din Zamca (la Suceava în Moldova, în prima jumătate a secolului al XVI-lea). Cunoaștem și exemplul din Trnovo, Bulgaria, relevat de André Grabar.

Iconografia originală apare, la Brădeștii-Bătrîni, în cupolă și, în parte, în zona superioară a pereților navei. Zonele inferioare ale acesteia, nartexul și exonartexul se leagă de sfîrșitul secolului al XVII-lea și de meșterii lui Constantin Brîncoveanu. Aceștia, stînjeniți deseori de exigențele picturii monumentale, evită suprafețele

curbe, rug de „raccourcis"-uri și nu cunosc arta drapării monumentale. Decoratorii din Brădești prezintă îndeobște figuri văzute din față. Draperile cad asemenea unor tipare; iar desenul este lipsit de semnificație. Chipurile trădează copii și cartoane-model. Portretele donatorilor sînt din secolul XVIII-lea. Arată pe boierii Brădescu Constantin și soția sa Păuna, Ion Brădescu, Barbu Brădescu, Preda, Ștefan, Florica, Grigore, Constantin și Barbu Buzescu cu mai mulți copii. Chipurile sînt refăcute.

Mănăstirea Dintr-un lemn. Biserica mănăstirii, înălțată de Matei Basarab în 1635, a fost restaurată în 1715 și 1837. Lucrările de înălțare a zidurilor, construcția unei cupole și adaosul unei tinde au ruinat o parte din pictura decorului original. Ceea ce se vede înfățișează compoziții restaurate. Iconografia cupolei se caracterizează prin portretele de papi ai Romei, pictați în medalioane în ultima zonă a cilindrului. La proscomidie, Stihirea de Crăciun, amintește exemplul din biserica cea mare a mănăstirii Cozia. În navă, tema: „Toți Sfinții", inspirată din Penticostar, împodobește bolta absidei laterale de miazăzi. În pronaos, alături de acatistul Bunei-vestiri, ilustrat pe arcele bolții și pe pereți, s-au pictat chipurile Evei și Sarei, legate probabil de teme din Facerea. În exonartex, patru teme din Penticostar evocă Judecata din urmă și relații cu bisericile transilvănene de lemn. (O bisericuță de lemn stăruie și la mănăstirea Dintr-un lemn, nu departe de biserica principală. E din 1733 și de mai multe ori restaurată). Prezența papilor atestă, la fel, legătura cu Transilvania și tradiția Snagovului (Brădeștii-Bătrîni, Bolnița Coziei etc.). Din pictura din 1635, a rămas portretul Fecioarei Maria pe timpanul ușii de intrare în pronaos. Din anul 1684 datează inscripția grecească care dă numele pictorilor Constantinos, Panait și Ioan.

Picturile de pe bolți și pereți, în absida de răsărit și navă, au fost executate în 1715, iar în pronaos și pridvor, decorul mural a fost refăcut în 1841 de zugravul vîlcean Gheorghe (călugărit în Tismana sub numele de Gherontie și decedat la Dintr-un lemn în anul 1883).[72]

Mănăstirea Gura-Motrului, întemeiată în 1653 de domnitorul Matei Basarab, păstrează decorul pictat original, „împrospătat" în 1832, cum arată inscripția de la apusul exonartexului. Repictările sînt culoare peste culoare; în afară de absida de răsărit unde restauratorii au inovat și executat un decor nou. Ordinea iconografică în cupolă se apropie de aceea din biserica bolniței de la Cozia. În naos praznicele, „minunile" și Patimile urmează ordinea pericopelor din evangheliar. Deosebim și erori care trebuie atribuite restauratorilor. Picturile murale din mănăstirea Gura Motrului, „împrospătate" în 1832 de pictorii Stoenescu și Rădulescu, în timpul domnitorului Barbu Știrbei, păstrează iconografia originală. Am notat alunecările. Stilul figurilor e al secolului al XVII-lea. Pantocratorul, Deisis și temele din Patimi îngăduie să ne dăm seama de însușirile decorului original. Portretele întemeietorilr sînt din nefericire desfigurate. Coloritul ansamblului, format dintr-un albastru rece și un galben pămîntiu, nu e de ordine artistică.

În pădurea de fag și de stejari, pe creștetul muntelui de deasupra mănăstirii Bistrița, se înalță **Mănăstirea Arnota,** clădită de domnitorul Matei Basarab, în 1640 și restaurată la sfîrșitul secolului al XIX-lea. Tîmpla de lemn a bisericii, se află în prezent în Muzeul de Artă al R.S.R. din București, e printre cele mai interesante din Țara Românească. Picturi murale, neretușate sau retușate culoare peste culoare, în chip discret, decorează absida de răsărit. Repictări lipsite de artă au desfigurat, din nefericire, nartexul și tinda. Iconografia ansamblului e aceea de la mijlocul secolului al XVII-lea. Modelele sau elementele de comparație se află la Athos. Învierea, înfățișată sub aspectul Coborîrii la iad (evanghelia apocrifă a lui Nicodim), are drept izvor compoziția din Peribleptos la Mistra; în amîndouă monumentele aflăm forma și desenul munților și atitudinile principalelor personaje. Compoziția Deisis din exonartex și Învierea oferă două exemple rare ale artei secolului al XVII-lea. Distingem preocupări de stil și de armonie coloristică. Pictorii aveau, în al doilea rînd, cunoștințe teologice și sentimentul just al temelor ce pictau.

Biserica mănăstirii Polovragi, ctitoria jupânului Danciu Pîrîianu, datează din vremea lui Matei Basarab. A fost terminată și zugrăvită sub Constantin Brîncoveanu de meșterii Andreu, Simion, Istratie și Hranit.[73] Picturile murale din interior se caracterizează prin portretele proorocilor Moise, Daniel, Aron, David, Solomon și Iacov pe bolta absidei de răsărit, în jurul Sfintei Maria stînd pe tron și purtînd pe Iisus. Pe arcul triumfal, Nașterea Fecioarei Maria și Intrarea în biserică sînt pictate alături de Paraliticul, Orbul din naștere, Cel stăpînit de diavoli, Iisus și samariteanca. În navă sînt ilustrate praznicele împărătești, acatistul Buneivestiri, Fecioara Maria purtînd pe Iisus și Constantin și Elena, alți sfinți și sfinte. Distingem și elemente ale Judecății din urmă: Deisis, îngerul cu „cartea cea mare". În pridvor (adăugit în 1712), Facerea omului, temă din Facerea, prezintă particularitatea de a arăta cei trei îngeri la Mamvri, „figură" a creatorului. Interpretarea e de ordine strict teologică și evită înfățișarea lui Dumnezeu-Tatăl sub chipul unui bătrîn.

Inscripțiile sînt, în naos, în limbile română și greacă. Acestea din urmă, alături de vederi din Muntele Athos pictate pe pereții pridvorului, se pot explica prin restaurări sau prin conlucrarea meșterilor, elevi ai lui Constantinos, de origină și educație grecească, cu elevii pictorului Pîrvu Mutu.

Biserica Adormirea Maicii Domnului din Rîmnicu-Sărat a fost înălțată de Mihai Cantacuzino și datează din secolul al XVII-lea.[74] Decorul pictat al interiorului, luminat de Comisia Monumentelor Istorice, se încadrează în tradiția secolului al XVII-lea și ne duce în biserica domnească de la Argeș. În absida de răsărit s-au înfățișat Cortul mărturiei, 12 praznice împărătești, două teme din viața Fecioarei Maria (Nașterea și Intrarea în biserică), Jertfa lui Avram și Împărtășirea Apostolilor, iar la miazănoapte, parabola celor 10 fecioare; în navă, învățătura lui Iisus, praznicele împărătești și două teme din viața lui Ioan Botezătorul (Banchetul lui Irod și Dansul Salomeei). Într-un cadru de fereastră ne întîmpină tema Iisus „Inger al marelui sfat". În nartex, în afară de acatistul Buneivestiri și ca-

lendarul, pictate în tablouri mici, se văd numeroase portrete ale familiilor Matei Basarab, Cantacuzino și Brîncoveanu.

Decorul este deosebit de interesant. Două note trebuie relevate. Cea dintîi privește ilustrarea, în absida de răsărit, a parabolei celor 10 fecioare. Exemplul îndepărtat, în timp și spațiu, îl oferă paraclisul Sîntana pe Mureș din Transilvania. Aci, tema e în relație cu caracterul de paraclis necropolă de familie și cu portretele ctitorești de pe peretele hemiciclului, iar ansamblul iconografic este legat și înțeles. În biserica Adormirii din Rîmnicu-Sărat, parabila fecioarelor apare izolată și nelegată de celelalte teme. În al doilea rînd, portretele Sfinților episcopi din același monument evocă portretele de Sfinți episcopi din bisericile lui Ștefan cel Mare. Amintim că o biserică închinată Sfintei Paraschiva a fost înălțată de Ștefan cel Mare în apropiere. (distrusă și înlocuită printr-o construcție nouă la începutul acestui secol). Acatistul Buneivestiri și calendarul, zugrăvite în nartex, ne duc în mănăstirea Cozia și la Snagov, unde temele ocupă același loc și au același caracter picturat. Datează, în aceste monumente, din secolul al XIV-lea, fiind, cel puțin în al doilea monument, restaurate numai în secolul al XVI-lea.

Biserica Doamnei din București, înălțată în 1683, a fost decorată cu picturi murale, în interior, de Constantin și Ioan, „zugravi" greci cu experiență și sentiment artistic remarcabil. Ansamblul a suferit mult din pricina unui incendiu și a unor repictări. Meșterii restauratori au brăzdat pereții decorați cu tăieturi adînci pentru a ușura fixarea tencuielilor necesare refacerii. În anii din urmă (1973—1976) s-au executat operații de curățire și luminare. În urma lor, decorul original a apărut (după înlăturarea celui suprapus), în mare parte. Se citește și farmecă ochiul.

Calota și bolțile navei, calota bolții de răsărit de asemeni, au fost repictate în secolul al XIX-lea. Arcele bolții de răsărit păstrează însă decorul original și poartă medalioane de sfinți părinți ai bisericii și episcopi. Hemiciclul este împodobit, în registrul superior, cu compoziții inspirate din viața Mariei; în al doilea registru s-a ilustrat parabola celor zece fecioare. Cortul mărturiei, Împărtășirea Apostolilor și o temă evanghelică. În al treilea, vedem liturghia în-

gerească. Întrarea în biserică și portrete de episcopi. Proscomidia e ornată cu „Pietà" și Vedenia lui Petru din Alexandria. Pe arcul triumfal, Iisus „înger al marelui sfat" este încadrat de Iisus în templu și evanghelii ale Învierii.

În navă, decorul e format din praznice împărătești, Patimile și mironosițele la mormînt; Coborîrea la iad și Adormirea. Calota pronaosului a fost repictată în secolul al XIX-lea; Fecioara Maria, David, Solomon și doi proroci reproduc însă temele originale. Pereții arată Judecata din urmă, sinoadele ecumenice și ilustrația psalmului 103.

Iconografia din biserica Doamnei e în tradiția Țării Românești și se inspiră din biserica domnească de la Argeș. Remarcăm ilustrarea vieții Fecioarei Maria, după apocrife și Cortul mărturiei legat de Nașterea lui Iisus. Mai greu de lămurit pictarea parabolei celor zece fecioare pe peretele hemiciclului, fiindcă nu se încadrează în programul absidei; la fel și tema Iisus în templu. Proorocii cu inscripții pe rotulă trebuiesc relevați fiindcă apar rar în arta Țărilor Românești, în compozițiile și locurile unde sînt pictați în biserica Doamnei. Inscripțiile cuprind „locuri paralele" — de ordin teologic erudit — și sînt remarcabile.

Compozițiile numeroase sînt judicios organizate și cu artă așezate. Nu putem judeca calitatea tonurilor și armonizarea lor din pricina trecerii vremii, restaurărilor și operațiilor de luminare. Așa cum se prezintă, decorul pictat din biserica Doamnei a rămas cel mai interesant din cîte se văd în București.[75]

Catedrala patriarhiei din București, închinată Sfinților Constantin și Elena, a fost înălțată de domnitorul Constantin fiul lui Radu Șerban. Datează de la mijlocul secolului al XVII-lea și înfățișează cel mai impunător monument religios din capitala țării. Picturile murale, executate în 1665, au suferit repictări și o refacere importantă; un incendiu și fumul lumînărilor le-au desfigurat. În anii 1925—1927 am aflat picturi originale în cupolă, unde liturghia îngerească de la baza cilindrului alături de portretele Pantocratorului, îngerilor, proorocilor și apostolilor se inspirau din iconografia și opera secolului al XVII-lea. În absida de răsărit, Sfînta Maria

purtînd pe Iisus și Treimea („Cel vechi-de-zile"), (Iisus și Sfîntul Duh) reproduceau aceeași tradiție. Pe peretele hemiciclului, Nașterea Fecioarei, Maria și Intrarea în biserică evocau ordinea iconografică din mai multe monumente ale Țării Românești aceea din biserica Doamnei din București în primul rînd; la fel în naos. Mucenicii din ultimul registru al pereților și decorul pronaosului rămînînd lucrări ale restauratorilor din secolul al XIX-lea. În primele decenii ale secolului nostru, decorul întregii biserici a fost din nefericire dat jos cu tencuiala, pentru a fi înlocuit cu picturi datorite lui D. Belizarie.

În tinda catedralei patriarhale, deasupra ușii de intrare, icoana ce înfățișează pe Sfinții Constantin și Elena de o parte și de alta a crucii, merită o mențiune deosebită. Reprezintă, în culori armonioase, unicul fragment păstrat din decorul executat. pe bolta și pereții tindei, de meșteri ai celei din urmă școale de artă medievală din Țara Românească, sub conducerea polcovnicului Nicolae, educat în mănăstirea Cernica și autor al minunatului autoportret păstrat în Muzeul de Artă al R.S.R. din București.

Biserica din Popești, situată în preajma capitalei, e o ctitorie a boierului Cîrstea și datează din 1689. Decorul pictat original — înnegrit de fum și deteriorat în multe locuri — se păstrează. Din punct de vedere iconografic se leagă de tradiția secolului al XVII-lea din Muntenia.

Interesante sînt sinoadele ecumenice, de pe pereții pronaosului și cele 18 figuri de donatori, boieri și familiile lor. Bărbații poartă o tunică lungă închisă cu nasturi în față și strînsă la mijloc cu un brîu de lînă ori de mătase; pe deasupra acesteia, o manta lungă blănită fără mîneci și prinsă cu o agrafă la gît completează veșmîntul de ceremonie. Boierii Cîrstea, Drăghici și copiii țin în mîini, ori înfipte în brîu, batiste brodate. Costumul feminin se compune dintr-un veșmînt lung și o mantie blănită. Părul e împletit și format asemenea unei coroane. Un văl fin, transparent, acoperă capul, fruntea, gîtul, umerii și pieptul. Amintește vălul, purtat de femeile pictate la Crișcior. Îndemnarea pictorului și chipul în care pictează fizionomiile sînt remarcabile.

Biserica din Dobreni (la 30 km de capitală, în direcția Olteniței) e biserica de familie a domnitorului Constantin Șerban Basarab (Cîrnul), fiul natural al lui Radu Vodă Șerban, cunoscut sub numele de șerdarul Constantin din Dobreni. Inscripția, săpată în piatră deasupra ușii de intrare, indică anul 7154 (1646). O a doua inscripție e săpată pe sarcofagul mamei lui Ion Constantin și Șerban Voievod decedată în 7160 (1652).

Decorul monumentului a fost repictat în culori de ulei, în anul 1894. La proscomidie, vedem pe Iisus „izvorul vieții". În naos, Constantin vel-șerdar și soția sa Bălașa prezintă chivotul în chip de biserică. În primul plan se află fiica lor Bălașa; în zona superioară Floriile, iar, pe peretele de răsărit, Cina cea de taină.

Picturile murale din biserica Dobrenilor nu pot fi judecate după zugrăvelile în ulei, care acoperă decorul original. Deosebim, în adevăr, pe alocuri și pe mici porțiuni, o pictură veche, remarcabilă prin viața și armonia culorilor. Tabloul ctitorilor pare repictat, culoare peste culoare și reproduce originalul. Decorul, contemporan picturilor originale din catedrala patriarhală din București, înfățișează o perioadă de tranziție în evoluția artei românești legată de Ciuturoaia și Căluiu, precum și tradiția secolului al XVI-lea.

Biserica din Plătărești (hramul Sfîntul Mercurie). Icoana hramului, original din secolul al XVII-lea, se află în tîmpla monumentului. În pronaos, picturile murale înfățișează sinaxarul în tablouri mici și deasupra ușii de intrare, portretul Sfîntului Mercurie; pe peretele de apus (fața de răsărit), vedem pe Iisus dormind, cei 7 Maccabei și Tăierea capului ui Ioan Botezătorul. La miazănoapte, în ultimul registru, e pictat în picioare egumenul Vasilie. Ctitorii din 1645 sînt Matei Voievod, Elena Doamna, jupîn Vîlsan, jupîn Stancu, jupînița Calea, jupînița Stanca, Albu clucerul, Mitrea pitarul.

Paraclisul bolniței din Mănăstirea Bistrița (Vîlcea), e un monument, din veacul al XVII-lea, împodobit cu picturi executate în vremea lui Constantin Basarab Voievod din inițiativa Andreianei, soția lui Șerban Cantacuzino, domnitorul Țării Românești. Picturile murale se leagă, din punct de vedere iconografic, de secolul al

XVI-lea. Programul absidei de răsărit este caracteristic. Maria rugătoare, pictată pe boltă, e înconjurată de prooroci. Îi vom regăsi la locul acesta în monumente din veacul al XVI-lea în mănăstirea Dobrușa și biserica domnească din Tîrgoviște. Picturile din navă, înnegrite de fum, se disting greu. În nartex, pictorii din veacul al XVIII-lea reproduc temele din naos. Iconografia și amănuntele compozițiilor se leagă de arta orientală.

Portretele lui Șerban Cantacuzino și al soției sale sînt interesante. Boierul poartă o tunică lungă, strînsă la mijloc cu un brîu de mătasă și mantie blănită fără mîneci. O barbă tăiată rotund îi încadrează chipul caracterizat prin fruntea înaltă, ochi pătrunzători și buze proeminente. Soția are mantie lungă de mătase blănită; manșetele veșmîntului dedesubt sînt împodobite cu mărgăritare. Expresia figurii e personală și vie. Zugrăvelile din tindă par din secolul al XIX-lea și înfățișează, pe peretele de apus, Judecata din urmă; sînt reprezentanți de asemenea Vasile egumen și Gheorghe preot.

Biserica principală a mănăstirii Hurezi[76] este monumentul cel mai important din secolul al XVII-lea în Țara Românească. Întemeiat de domnitorul Constantin Brîncoveanu, între 1691—1693, se păstrează în bune condiții din punct de vedere arhitectonic, nici o modificare ori adaus n-a desfigurat înfățișarea inițială. Reparații îngrijite și efectuate în ultimii ani au înlăturat stricăciunile pricinuite de vreme și intemperii. Picturile murale, în parte alterate în pronaos, datează de la întemeiere și formează ansamblul cel mai de seamă al Țării Românești prin întinderea suprafețelor pictate și prin unitatea stilului. Din nefericire umezeala pătrunsă prin acoperișul deteriorat a imbibat tencuielile pictate și a favorizat producerea mucegaiului, cea mai grea boală a decorurilor murale.[77]

În biserica principală deosebim absida de răsărit, naosul, pronaosul și exonartexul deschis și sprijinit pe colnete de piatră cu capitele corintice. Pronaosul rectangular, mai larg decît naosul, e acoperit de o cupolă; naosul e boltit, după tradiția bizantină și încoronat cu cupolă pe pandantivi.

Cupola are pe calotă chipul Pantocratorului — deteriorat de vreme și intemperii — înconjurat de serafimi și îngeri. Cilindrul e

împodobit cu îngeri lăncieri, prooroci și apostoli. La partea inferioară sînt pictate liturghia îngerească și medalioane de sfinți; iar pe pandantivi, cei patru evangheliști. Distribuirea temelor reproduce ordinea din biserica domnească din Tîrgoviște (1583), mănăstirea Căluiu (1544), biserica patriarhiei din București (1665) și biserica din Hunedoara în Transilvania. La Tîrgoviște, în biserica domnească, aflăm pe Fecioara Maria orantă în registrul proorocilor și pe Iisus în acel al Apostolilor. În liturghia îngerească, Treimea este figurată prin Cel-vechi-de-zile și Pantocratorul stînd pe o bancă; porumbelul simbol al Sfîntului Duh plutește deasupra lor. La hurezi, tema reproduce compoziție din Hilandar (Athos). În absida de răsărit, decorul e caracterizat de prezența Treimii, poorocilor și a nouă praznice împărătești (se disting înălțarea și Rusaliile). Ordinea iconografică se încadrează, în liniile sale mari, în tradiția Țării Românești. Episcopi pictați în ultima zonă a hemiciclului (Vasile cel Mare, Atanasie, Chiril?, Ioan Gură-de-Aur, Nicolae, Andrei Criteanul, Grigore Iluminătorul, Spiridon, Ioan Milostivul și Grigore Decapolitul), țin în mîini rotuli pe care citim în grecește rugăciuni din liturgie. Iisus Emanoil, Pietà și Fecioara Maria izvorul vieții (pe peretele de apus) amintesc exemple atonite și biserica Sfinților Teodor din Mistra. Deasupra lor, pe perete, distingem pe Moise primind tablele legii și trei teme din viața lui Iisus. Glaful ferestrei de răsărit e împodobit cu Iisus pe disc, procovățul și steaua; altarul este adăpostit sub un baldachin încadrat de doi serafimi și doi îngeri cu ripide.

În naos, pe bolta absidei laterale de miazănoapte, e pictată Coborîrea la iad (Învierea); pe bolta absidei de miazăzi, Parusia (a doua venire). Pe pereți s-au ilustrat praznicele și învățătura lui Hristos. La apus, e Adormirea Fecioarei Maria și proslăvirea ei (trei tablouri); la miazănoapte o temă din viața lui Ioan Botezătorul (Banchetul tui Irod și Dansul Salomeei). Apostolii Petru și Pavel încadrează iconostasul, iar arhanghelii Mihail și Gavril ușa de la apus.

Iconografia pereților din navă se caracterizează prin lipsa Patimilor. Nu vedem aci decît praznicele împărătești, „minuni" și învățătura lui Hristos; teme din viața Fecioarei Maria și a lui Ioan Botezătorul. Lipsa Patimilor e remarcabilă. Au fost poate ilustrate

pe bolta absidei principale, unde șapte tablouri sînt ruinate și nu pot fi citite.

În pronaos cupola e împodobită cu portretul Mariei rugătoare, simbol al bisericii (pe calotă); la baza cilindrului sfinții părinți, iar pe arcele mari ale bolții scara lui Iacov, scara dreptților și teme din viața proorocului Ilie. Tot pe boltă, distingem ilustrații din sinaxar (lunile decembrie și ianuarie); pe pereți, în registrele superioare se continuă ilustrația sinaxarului. În ultimul registru sînt pictate 43 portrete de principi și principese din familia domnitorului Constantin Brîncoveanu patru portrete de sfinți (Nicodim, Ioasaf, Grigore și Varlaam). Scara dreptților Scara lui Iacov și temele din viața proorocului Ilie se leagă de sinaxar și amintesc exemple de la Athos (Vatopedi, Diochiariu, Dionysiu) și Moldova — mănăstirea Cetățuia.

În exonartex, pe prima calotă a bolții, vedem pe Iisus Emanoil, tetramorful, îngeri, ilustrația zodiacului și psalmul 148. Într-o a doua calotă e ilustrat troparul Fecioarei Maria iar, în a treia, Fecioara Maria regină cu Iisus și o biserică în grădina raiului. Pandantivii poartă portretele lui Vasile cel Mare, Ioan Gură-de-Aur, Grigore Teologul și Grigore al Nisei, iar arcele bolții, în medalioane, portretele proorocilor Ezechiel, David, Iacov, Moise, Solomon, Aron, Zaharia, Eremia, Isaia, Daniel, Avacum, Isus Navi și Ioan Botezătorul. Maria purtînd pe Iisus, îngeri tetramorful și teme din Facerea împodobesc chioșcul. Exonartexul arată Judecata din urmă, Constantin și Elena și chipurile meșterilor (arhitect, sculptor și pictor) ai monumentului; sinoadele ecumenice, teme din Facerea și apocalipsul lui Ioan Teologul.[78]

Decorul pictat al bisericii principale din Hurezi se datorește meșterilor lui Brîncoveanu și îngăduie să distingem caracterele artei lor. Remarcăm, în primul rînd, farmecul armoniei tonale, compusă din aur, roșu și albastru. Ilustrația apare, în al doilea rînd, clară și ușor de priceput, iar portretele de interes istoric.

Pantocratorul din cupolă are expresia gravă și nobilă; păr blond auriu încadrează chipul regulat. Picturile din absida de răsărit, în parte înnegrite de fumul lumînărilor, izbesc în schimb, prin lipsa de simț decorativ. Peretele pare gol, tablourile și chipurile se pierd pe o suprafață prea vastă. Alături de goluri supărătoare și linii care

se contrazic, aflăm suprafețe adîncite de peisaje dezvoltate în mai multe planuri și pictate împotriva regulelor stilului monumental. Figurile par lipite pe pereți și sînt incorect desenate. Repictări și lucrul unor meșteri neîndemînateci turbură. La origine, culoare era chemată și intervină cu luxul și vibrațiile albastrului și roșului pe aur. Cu trecerea vremii farmecul culorii s-a atenuat însă mult și pe alocuri a dispărut.

Picturile din naos sînt deteriorate; în cupolă și pe bolți pe alocuri tencuiala pictată s-a deslipit de zid. Cîteva portrete — al lui Petru, la răsărit, lîngă iconostas și ale arhanghelilor Mihail și Gavril — se disting prin siluete elegante. Draperiile sînt însă „uscate". Sentimentul vieții și îndemînarea sînt înlocuite de sisteme de curbe luminate și umbrite. Se remarcă lipsa de observație și viduri. Mîinile, în schimb, sînt desenate fin, iar unele chipuri par însuflețite de studiul modelului viu.

De fapt, pictorii din Hurezi au lucrat după manuale de pictură; de aceea nu aflăm mai nicăieri trăsăturile vii, linia creatoare. Culoarea farmecă privirea și ascunde lipsa de concepție monumentală, desenul incorect și formele goale. Decorul floral este în schimb bogat și de o frumusețe remarcabilă. Motivele sînt luate din bisericile vechi și din miniaturi; mai des încă din sculptura ornamentală, precum și după stofe și mătăsuri orientale.

În pronaos, picturile dobîndesc o însemnătate excepțională din pricina portretelor și a bunei păstrări a majorității tablourilor. Ne îngăduie să pătrundem și să înțelegem lucrul și stilul meșterilor decoratori. Luăm de exemplu temele pictate, la răsărit, deasupra ușii. În cel dintîi tablou, cel de sus, planurile peisajului sînt așa de stăruitor indicate încît peretele se adîncește în chip nepotrivit; munți pictați la stînga, în depărtare, o fortăreață cu turnuri crenelate în dreapta, călăreți înarmați cu lănci în primul plan și alte accidente divid fondul, îl analizează și ne dau elementele unei ilustrații independente de cele vecine. Temele din dreapta registrului inferior sînt mai potrivite cu decorul mural; figurile sînt desenate cu ajutorul petelor de lumină și de umbră, linia e mlădioasă, cel puțin în redarea chipurilor și draperiilor. În Sinaxar descoperim aceeași lipsă de stil monumental. Peisajul și ornamentul ocupă locul principal și

pun în valoare ilustrația. Nudurile se leagă de arta Athosului și de exemple italiene. Înghesuite în adîncime și pe mai multe rînduri, interesează prin varietatea atitudinilor, prin mișcarea lor.

Portretele. Portretele murale din Hurezi impun o analiză atentă. N-au toate aceeași valoare; revelă concepția și stilul a doi sau trei meșteri de aceeași formație.

Inscripțiile în limba grecească, portretele principilor și meșterilor au însă inscripții în limba română, ceea ce trădează lucrul unor meșteri români. Chipurile pictate la răsărit (la dreapta ușii) au fost repictate în ulei la începutul secolului al XIX-lea. Strălucirea ochilor și roșeața din obraji accentuează caracterul lor naturalist. Distingem trei grupe. Cea dintîi cuprinde portretele meșterilor; cea de-a doua portretele strămoșilor și părinților domnitorului Brîncoveanu (pereții de miazănoapte, miazăzi și apus ai pronaosului); cea de-a treia portretele domnitorului Constantin Brîncoveanu, al doamnei și copiilor lor. În prima grupă, Istratie „lemnarul", înveșmîntat în verde și cu mantie albastră-cenușie, are gîtul scurt și capul mare. Fruntea este strîmtă, nasul mic și ochii apropiați; mîna stîngă e lipită pe piept, iar cea dreaptă ține o bardă. Vucașin Caragea (pieptrarul) poartă o tunică cireșie încinsă cu un brîu verde; mantia de deasupra e cărămizie. Cel de-al treilea personaj este Manea „zidarul", înveșmîntat în tunică cireșie și mantie albastră; în vîrstă, cu părul și barba albe, cu privire ațintită, ține în mîini linia și un ghem de sfoară. Alături de aceștia, vedem pe Badea și Apostol supraveghetorii construcției și pe Cernica Știrbei în mătase albastră brodată cu flori de argint, încins cu un brîu verde și purtînd o mantie lungă blănită de culoare roșie. Ochii apropiați și bulbucați au o privire vie.

Portretele din această primă categorie, sînt remarcabile. Arată, în primul rînd, cum erau prețuiți meșterii și lucrătorii în vremea lui Brîncoveanu. Ne interesează apoi prin chipul cum sînt pictați. Amănuntele sînt neglijate, mîinile rău desenate, trupurile nestudiate; capul, în schimb, e însuflețit de expresie și viață. A doua categorie de portrete cuprinde pe acelea ale lui Pîrvu Cantacuzino — primul supraveghetor al construcției — și al arhimandritului Ioan, alături de 26 de chipuri de boieri și principi din familia Basa-

rabilor și domnitorului Brîncoveanu. Îl vedem pe acesta din urmă, în pronaos, cu chipul lui de la 13 sau 14 ani. Un al doilea portret îl arată la vîrsta de 40 de ani în mantie blănită cu hermină; în mîna dreaptă ține o vargă lungă subțire. Arhimandritul Ioan poartă mantia de ceremonie a călugărilor și ține crucea în mîna stîngă; chipul lui sever e caracterizat de un nas fin și de ochi plini de energie. Cea de-a treia categorie, cea mai interesantă, e formată din portretele domnitorului Brîncoveanu, soției sale Maria și copiilor Constantin, Ștefan, Radu, Mateiaș, Stanca, Maria, Ilinca, Safta, Ancuța, Bălașa și Smaranda. Executate cu multă grijă, par a fi întemeiate pe observația modelelor vii. Domnitorul și Doamna înalță chivotul bisericii. Cel dintîi — înveșmîntat în tunică lungă bizantină de mătase albă și în mantie poloneză de brocart de aur tivit cu hermină — are brîu verde brodat cu argint, mîneci roșii brodate cu aur și încălțăminte orientală de țesătură de aur; pe cap poartă coroană. Chipul, înviorat de pete de carmin, impresionează prin privirea caldă și tristă. Doamna poartă rochie de mătase albastră tivită cu aur și o mantie de brocart de aur. Are coroană de aur pe cap; gîtul e împodobit cu patru rînduri de mărgăritare; de urechi îi atîrnă cerceii. Chipul respiră bunătate. Figurile copiilor nu sînt fără caracter și trădează observație. Ștefan, pictat la stînga frizei, are chipul mamei și ochi visători; o disimetrie pronunțată accentuează înfățișarea lui bolnavă și bătrînicioasă, note care apar și în portretul lui Constantin, fratele său. Chipul copilăresc al lui Radu, care ține în mîini o carte deschisă pe care citim o invocare către Fecioara Maria, contrastează cu acela al surioarei de lîngă el cu ochi veseli și jucăuși. Cele patru domnițe așezate în primul plan, în fața mamei, sînt relativ individualizate.

Se poate spune că portretele acestei din urmă categorii sînt opera unui singur artist, care a știut să compună tabloul. Figurile, prezentate în față ori ușor întoarse, impresionează prin înrudirea lor evidentă și vioiciunea privirii. Ochii sînt bine desenați; privirea pornește dinlăuntru, iar lipsa de expresie a mîinilor și a siluetelor e în tradiția artei religioase.

Paraclisul Doamnei din cuprinsul incintei, la stăreție, e decorat interesant. Are hramul Nașterea Fecioarei Maria și păstrează tîmpla

originală (icoanele împărătești sînt singure deteriorate). În cupolă, pe calotă, vedem Pantocratorul în mantie de aur (bust) încadrat de îngeri, iar pe cilindru și în pandantivi proorocii și apostoli (în picioare); sfinți părinți ai bisericii (în medalioane) și evangheliști. În absida de răsărit, Fecioara Maria pe tron cu Iisus pe genunchi, arhangheli (cu orar de arhidiaconi), „Cel-vechi-de-zile" (bust) și 12 proorocii ornează bolta. Pe peretele hemiciclului, picturile din primul registru sînt ruinate. În al doilea, împărtășirea Apostolilor se caracterizează prin gestul brutal al lui Iuda care, întors cu spatele la altar, leapădă împărtășania care-i arde gura. La baza peretelui Sfinți episcopi, pictați bust cu omoforul mare și capul descoperit, țin în mîini cărți închise. Citim numele următoare: Ignatie, Evghenie, Agapie, Iosif, Antinogen, Elefterie, Silivestru (sic), Haralambie, Lazăr, Meletie și dedesubtul lor, într-un ultim registru, de la miazănoapte la răsărit și miazăzi, portretele arhidiaconului Ștefan cu chivot și cădelniță și ale episcopilor Grigorie, Ion Gură-de-Aur, Vasile cel Mare, Atanasie, Spiridon, Prohor diacon cu chivot și cădelniță. Poartă saccos (afară de Spiridon care e în felon). Chiril e cu mitra lui caracteristică, iar ceilalți au capul descoperit. În Împărtășirea Apostolilor, Hristos are omofor și coroană; Apostolul Petru primește pîine pe mîna stîngă întinsă (dreapta e lipită de piept), iar ceilalți apostoli pe mîinile întinse paralel. Cadrul ferestrei celei mari de la răsărit e împodobit cu Iisus pe disc și serafimi cu ripide. La proscomidie, Vedenia lui Petru din Alexandria e la miazănoapte, iar la răsărit Pietà. Citim și numele zugravilor. (Preda și Marin). Arcul triumfal este ornat cu Iisus „în lumina necreată", încadrat de teme din evanghelia apocrifă a lui Iacov.

În naos, s-a pictat pe pereți praznicele împărătești, „minuni" și portrete de sfinți. La apus (fața de răsărit) vedem într-o compoziție concepută larg și aerat, ilustrarea imnului „De tine se bucură ...", iar în ultimul registru, evanghelii ale învierii și portretele ctitorilor. Pridvorul e împodobit cu teme din acatistul Buneivestiri și cu scene din viața lui Ioan Botezătorul (inscripțiile sînt în slava bisericească, în grecește și românește); în ultimul registru, portretul mitropolitului Teodosie al Ungro-Vlahiei și chipuri de pustnici.

Mănăstirea Hurezi a fost centrul de formare a unui stil pitoresc care a înlocuit stilul monumental și s-a răspîndit în Oltenia și Transilvania în cursul secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea. Este caracterizat prin predilecția pentru povestire și ornament. Descoperim inadvertențe și alunecări care arată că pictorii lucrau în tradiția bizantină conduși de manuale și exemple tîrzii. Pereții bisericilor sînt pentru meșterii decoratori suprafețe care trebuie umplute cu picturi. Nu cunosc logica și temeiul temelor; ilustrează latura legendară sau înțelesul literal. Improvizau, restaurau ori decorau monumente conduși de erminii; deseneau din memorie și decalcau sau copiau cartoane-modele. Trei calități susțin arta lor și o impun: farmecul armoniilor tonale compuse din aur, albastru și roșu și întemeiate pe juxtapuneri îndrăznețe (tonurile bogate și „hrănite"; modele, mătăsurile și covoarele orientale); gustul portretului și decorul floral. Motivele sînt împrumutate din decoruri, manuale de pictură, pietre mormîntale și sculpturi țărănești. Apar și încercări timide inspirate din flora locală. Impresionează prin mlădierea și libertatea cu care sînt desenate motivele.

Interesantă răspîndirea acestei arte și pătrunderea ei în decorul caselor țărănești și în lucrări de broderie casnică. La un loc, meșterii lui Brîncoveanu și ucenicii lor, formați în același chip și însuflețiți de un spirit comun, izbutesc să introducă note locale și viață în pictura bisericească, ajutînd prin aceasta difuzarea ei în mediile țărănești și crearea unei arte naționale.

Mănăstirea Surpatele este o ctitorie din secolul al XVI-lea a boierilor Buzești, refăcută în 1706 de Doamna Maria, soția lui Constantin Brîncoveanu. Decorul mural datează din această din urmă epocă, dar păstrează note de ordin iconografic proprii secolului al XVI-lea. Caracteristic e decorul absidei de răsărit în care aflăm pe boltă praznice împărătești (Stihirea de Crăciun, Botezul), iar pe peretele hemiciclului Cortul mărturiei alături de Jertfa lui Avram și liturghia lui Melchisedec. „Cel-vechi-de-zile", cuprins într-un medalion încadrat de patru serafimi amintește, la rîndul lui, decorul absidei de răsărit din biserica domnească de la Tîrgoviște și tradiția secolului al XVI-lea. Către aceasta ne duc și cortul mărturiei și

jertfa lui Avram. La proscomidie, alături de Pietà, Cina de la Mamvri e ilustrată în patru tablouri (călătoria îngerilor, sosirea la Mamvri, odihna la masă și despărțirea); iar Adormirea Fecioarei Maria e încadrată de tema despărțirii și de cortegiul înmormîntării. În tema despărțirii, Apostolii sosesc din depărtări, chemați de cîntecele îngerilor; intră pe rînd în odaia unde Fecioara Maria, pe patul de moarte și își ia rămas bun. În ilustrația cortegiului de înmormîntare, sicriul e acoperit cu un văl.

Decorul pronaosului se leagă de iconografia secolului al XVIII-lea prin ilustrarea de imnuri închinate Fecioarei Maria. Remarcabile sînt portretele ctitorilor: Matei Basarab, Antonie Vodă, Constantin Brîncoveanu și familia lui. Chipul acestuia din urmă vădește o execuție îngrijită și preocuparea de a reda asemănarea; ne impresionează privirea tristă, accentuată de cutele gurii și liniile obrajilor. Domnițele și copiii abia se disting unul de altul. Pictura obrajilor și ochii înfundați sînt o trăsătură a meșterului lui Brîncoveanu; la fel mîinile cu degete lungi și încheieturi fine.

Domnițele poartă o tunică lungă care cade drept fără să însemneze talia; pe deasupra au o mantie blănită, din mătase cu mîneci strîmte. Costumul bărbaților se compune dintr-o tunică lungă prinsă la gît, deschisă pe piept și prinsă la mijloc cu un brîu de mătase ori de lînă brodată. Au și ei mantii blănite. În comparație cu portretele de la Hurezi, acestea oferă avantajul de a nu fi retușate.

Biserica din Filipeștii-de-Pădure, înălțată în 1688, a fost decorată cu picturi murale de „zugravul" Pîrvu Mutu în anul 1692. Are hramul Sfinții Trei Ierarhi și ctitori pe Aga Matei Cantacuzino, soția sa jupînița Bălașa și spătarul Toma Cantacuzino, fiul lor. Cupola poartă, pe calotă, portretul Pantocratorului, heruvimi și îngeri. Cilindrul e ornat cu portretul Fecioarei Maria și al lui Ioan Botezătorul, „sfînta cărămidă" și „sfînta năframă". În absida de răsărit, pe peretele hemiciclului s-a ilustrat liturghia îngerească și împărtășirea apostolilor; în naos, Praznicele, Patimile, „minunile" lui Iisus și teme din vechiul Testament. Porticul-clopotniță de la intrare (la apus) poartă Judecata din urmă, iar cei trei pereți ai tindei portretele cti-

torilor. Pe zidul scării, ce duce la clopotniță, aflăm chipul lui Pîrvu Mutu, autoportret din 1692, împreună cu alte două chipuri.

Iconografia decorului se înscrie în tradiția Țării Românești. Pictura este executată în stilul cantacuzinesc și brîncovenesc de la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Se caracterizează prin armonia și luxul culorilor îmbogățite de strălucirea aurului și prin însușiri de ilustrație. De relevat portretele meșterilor, în frunte cu acela al lui Pîrvu Mutu, șef de școală.[79]

Biserica din Fundenii-Doamnei, clădită în 1699, păstrează în interior un număr de picturi care ilustrează cuvintele lui Hristos „Eram înfometat și însetat..." (Matei, 25, 31—37) și acatistul Sfîntului Gheorghe. Zidurile exterioare au fost decorate, de sus pînă jos, cu motive de covoare orientale executate prin stampaj, pe stuc, în cîmp albastru de piatră semi-prețioasă cu reliefuri aurite ori colorate în roșu și verde. Cîteva panouri reproduc covoare orientale din secolele XVI și XVII. Altele înfățișează siluete de palate de pe malul Bosforului și interioare mobilate.

Decorurile imprimate pe stuc caracterizează moda italiană introdusă de meșteri aduși de Constantin Brîncoveanu (folosiți poate și anterior în Țara Românească). Operele lor se văd în palatul domnesc de la Mogoșoaia lîngă București, în palate domnești ca acelea din Doicești și Potlogi și în case boierești din județul Prahova. Moda s-a răspîndit și la sate lăsînd urme de un deosebit interes în case țărănești.

Paraclisul bolniței din Brîncoveni, se înalță, în Oltenia, pe drumul care duce la Craiova spre București. Închinat arhanghelilor și datînd din 1700. Monumentul e decorat cu picturi murale originale, inspirate din iconografia secolului al XVII-lea. Pe peretele hemiciclului, în absida de răsărit, aflăm, printre sfinții episcopi, pe papa Climent al Romei, alături de Iacov, „fratele Domnului". Portretul celui dintîi poate fi apropiat de papii pictați în Țara Românească în jurul lui Hristos, începînd din mănăstirea Snagov și de-a lungul secolului al XVI-lea; alături de monumente transilvănene, în navă, temele urmează ordinea evangheliarului liturgic. În pronaos, aca-

tistul Buneivestiri e amintit prin ilustrarea a două teme, Bunavestire și Întîlnirea Fecioarei Maria cu Elisabeta, mama lui Ioan Botezătorul. Portretele domnitorului Matei Basarab, al tatălui său, al doamnei Maria, al lui Preda Brîncoveanu și Constantin Brîncoveanu interesează prin însușiri de factură.

Paraclisul patriarhiei din București este zidit de domnitorul Mavrocordat și datează din secolul al XVIII-lea.[80] Picturile murale ale interiorului sînt, în parte, originale nerestaurate sau repictate, în ulei, culoare peste culoare. Cele din cupolă, care a fost reconstruită în ultimii ani, sînt opera pictorului G. Popescu și reproduc, în stil, iconografia secolului al XVIII-lea.

În absida de răsărit, s-au ilustrat două teme din viața Mariei, (Nașterea și Intrarea în biserică) și portretul „Celui-vechi-de-zile". La proscomidie, Vedenia lui Petru din Alexandria și Pietà se leagă de programul iconografic din Țara Românească (secolele XVI, XVII și XVIII). Arcul triumfal înfățișează pe Iisus Emanoil încadrat în „întreita lumină necreată" a Taborului, Cina cea de taină, înălțarea, un al treilea praznic greu de distins și Sfînta Treime sub chipul celor trei îngeri oaspeți ai lui Avram la Mamvri. Observăm că și această dispoziție este tradițională în Muntenia și se întîlnește la Ciuturoaia și alte monumente ale veacului al XVI-lea și al XVII-lea.

Biserica Stavropoleos din București (1724) e ctitoria mitropolitului Ioanichie. Decorul pictat a fost curățat în 1924 prin îngrijirea Comisiei Monumentelor Istorice. S-au refăcut cu prilejul restaurării, picturile din cupolă. Programul iconografic, copie a celui vechi, e caracterizat prin ilustrarea liturghiei îngerești și portretele episcopilor purtînd mitre, care îl înconjoară pe Hristos-mare preot (pictat la baza cilindrului); în absida de răsărit, patru teme din viața Fecioarei Maria (Nașterea, Intrarea în biserică, Ioachim și Ana în fața marelui preot și o a patra temă întunecată). La proscomidie, Pietà și Vedenia lui Petru din Alexandria decorează pereții; în diaconicon se vede pertfa lui Avram, „figură" a jertfei liturgice. În navă, bolțile absidelor laterale sînt decorate cu Coborîrea la iad și Parusia. Arcul de vest al bolții poartă cele patru teme din viața Fecioarei

Maria pe care le-am aflat pe bolta absidei de răsărit. Într-unul din cadrele ferestrelor aflăm chipul lui Iisus „Înger al marelui sfat", motiv propriu Țării Românești în secolul al XVIII-lea, Transilvaniei și Maramureșului. În pronaos, bolta și pereții sînt împodobiți cu Arborele lui Iesei și acatistul Buneivestiri (24 de icoane); în tindă, pe peretele de răsărit este ilustrat acatistul arhanghelului Mihail.

Ordinea iconografică amintește exemple din Trnovo, Diochiariu (Athos) și Lesnovo (Serbia). Din punct de vedere artistic, decorul prezintă însușiri de pitoresc și amintește prin tonurile calde și patinate de covoare orientale.

Paraclisul bolniței de la Episcopia din Rîmnicu Vîlcea (1745—1748) decorat în vremea episcopului Climent întemeietorul, înfățișează picturi murale cu un program iconografic interesant. Cuprinde anume, alături de teme evanghelice în legătură cu învierea, Acatistul Fecioarei Mariei și scene din Facerea. În pridvor, patru compoziții rare, Noe cu arca, Cei trei cuconi în cuptorul de foc, Pieirea Sodomei și Daniel în groapa leilor, ilustrează „Commendatio animae", rugăciunea paleo-creștină din liturghia funerară a catacombelor romane. Aceasta se leagă de caracterul funerar al monumentului și evocă exemplul paradisului funerar de la Kahrie-Djami, decorat în secolul al XVI-lea.

ICONOGRAFIA: PROGRAMELE ȘI REPARTIȚIA TIPOGRAFICĂ, CARACTERUL ȘI IZVOARELE

Picturile murale din cele două biserici rupestre, Cetățuia și Corbii-de-Piatră, nu sînt datate prin inscripții și nu posedăm date precise asupra lor. Decorul bisericii mănăstirii Tismana, ctitorie a veacului al XIV-lea, e din a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Biserica mănăstirii Snagov, monument din secolul al XIV-lea păstrează picturi din secolul al XVI-lea acoperite de două și, pe alocuri, de trei decoruri pictate. Numai în absida de răsărit am aflat supraviețuirea unei teme și a unor fragmente pictate care se pot data din secolul al XIV-lea. În biserica domnească de la Argeș, înălțată pe locul unei biserici mai vechi, și anume la mijlocul secolului al XIV-lea, picturile murale nu formează un ansamblu original. Din secolul al XIV-lea, au rămas elemente importante în absida de răsărit, pe pereții naosului și pe stîlpii care susțin cupola și colțile naosului. Originale sînt și picturile încastrate în pronaos care ilustrează acatistul Sfîntului Nicolae, iar picturi din epoca brîncovenească și din secolul al XIX-lea împlinesc ansamblul.

Într-un prim grup de monumente, cupola cuprinde, alături de „sfînta năframă" (mandylion) și „sfînta cărămidă" (keramion), alegorii ale inspirației și portrete de papi ai Romei în locul sfinților episcopi ai bisericii răsăritene. Într-un al doilea grup de monumente, aflăm Tronul hetimasiei și teme evanghelice ori tetramorful și Iisus „înger al marelui sfat". Cel de-al treilea grup e caracterizat prin prezența liturghiei îngerești. Stăruiesc concepțiilor școalei constantinopolitane și aceea a bisericii Peribleptos din Mistra alături de înrîuririle Athosului.

Iconografia absidei de răsărit este caracterizată într-un număr de monumente (modelul este biserica domnească de la Argeș) prin ilustrarea temelor liturgice și cuprinde cortul mărturiei, Împărtășirea Apostolilor, Învierea și ilustrația jertfei. O variantă a acestui tip iconografic înlocuiește pe Fecioara Maria „sfîntă masă a pîinii celei cerești" prin Fecioara Maria orantă numită cu cuvintele „fecioara întrupării". O a doua concepție iconografică se vădește în monumente care parc-ar fi avut drept prototip mănăstirea Coziei. Se caracterizează prin ilustrarea vieții Sfintei Maria după evangheliile apocrife, sau după acatistul Buneivestiri. O a treia concepție, variantă a celei liturgice, așează liturghia îngerească pe peretele absidei de răsărit; notă a unor școale provinciale, de tradiție constantinopolitană.

Ordinea iconografică a naosului este stăpînită de inspirația și ordinea evangheliarului. Sînt înfățișate „minunile" și Patimile, teme

din viața lui Ioan și teme ori figuri ale „jertfei". Camera mormintelor nu se află decît în biserica mănăstirii Dobrușa din Oltenia. Decorul pictat al acesteia ilustrează mucenicia apostolilor, subiect rar în arta bizantină și în arta Țărilor Române.

În pronaos, decorul cel mai vechi păstrat, acela al bisericii domnești din Argeș, ilustrează acatistul Buneivestiri, acatistul Sfîntului Nicolae și sinoadele ecumenice; alături de Judecata din urmă și apocalipsul lui Ioan Teologul. În linii mari, amintește origini bizantine și concepția decorurilor maramureșene. Într-o a doua serie de monumente, al căror prototip par a fi fost Cozia și Snagovul, aflăm ilustrația calendarului, care înlocuiește acatistul Sfîntului Nicolae și se alătură acatistului Buneivestiri și sinoadelor ecumenice. Apar, în același timp, teme din cărțile Regilor, Scara lui Iacov și Iisus dormind. Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea se ilustrează imnuri în cinstea Fecioarei Maria. Două monumente, paraclisul bolniței din mănăstirea Bistrița și acela al bolniței din mănăstirea Hurezi, înfățișează note noi: Patimile (Bistrița) și compoziții alegorice inspirate din picturile tîrzii ale Athosului (Hurezi).

Exonartexurile păstrează mai ales picturi refăcute din veacul al XVII-lea, ori mai tîrzii. Judecata din urmă formează tema principală alături de teme din Facerea și ilustrații de psalmi, ori din apocalips. Interesant locul făcut apostolilor. Într-o a doua serie de monumente, din secolele XVII și XVIII, se ilustrează viața Sfintei Maria după apocrife, acatistul Buneivestiri și evangheliile învierii.

Zidurile exterioare ale bisericilor din Țara Românească n-au fost decorate cu picturi în secolul al XIV-lea. În locul acestora s-a folosit decorul arhitectural și împerecherii pietrei cu cărămida aparentă. În secolul al XV-lea însă, la Stănești, Judecata din urmă se continuă la partea superioară a zidului de miazăzi. Urme de pictură — arhangheli, prooroci și apostoli — se văd pe zidurile exterioare ale mănăstirilor Căluiu, Mofleni, Bărbuleț etc. Către sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea apar pe suprafețele acestora portrete de filozofi și sibile, alături de portrete de ctitori, preoți, călugări, negustori, țărani și meșteri; mai ales în bisericile de țară din nordul Olteniei, unde apar și teme de folclor, scene de vînătoare, jocul ursului etc. Le vedem pe zidurile biserici-

lor din Cîineni (1783), Cociobi (1802), Urșani (1806), Tîrgul Horezi (1807), Călinești, Călugăreasa, etc. Filozofi și Sibile ornează zidurile bisericilor din Bărbulet (Dîmbovița), secolul XVI—XVIII), Ursana (Vîlcea) și biserica cu sfinți din București (secolul XVIII) etc.

Tehnica, stilul, meșterii

Cercetările de ordin tehnic contribuie și ajută la datarea decorurilor. E nevoie să considerăm, în evoluția artei din Țara Românească, efectele trecerii vremii, intemperiilor și accidentelor, — ale incendiilor în primul rînd. Și dușmanul cel mare al picturilor murale: umezeala, care îmbibă și macină tencuielile de suport, mijlocește ivirea și profilarea mucegaiului, — instalat pe nesimțite, — distrugător și greu de înlăturat. Necurățeniile, fumul luminărilor și chimismele aerului poluat alterează culorile. Acoperă pe încetul suprafața pictată cu funingine și elemente rezultate din descompunerea tonurilor.

Aceste imprejurări sînt la originea operațiilor de curățire, luminare împrospătare și restaurare; repictări, culoare peste culoare sau repictări și suprapuneri în tempera și ulei. Nu sînt rare deteriorările. Mult rău au făcut lucrările de restaurare ale unor meșteri de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, care nu au ezitat să brăzdeze cu barda sau ciocanul straturile din secolele anterioare pentru a ușura adeziunea tencuielilor destinate să fie ornate cu pictură nouă. Amintim și picturile murale din biserica episcopală de la Argeș desfigurate de zugravi meșteri din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și de la începutul secolului al XIX-lea.

Studiind tencuielile, procedeele de pictură și însușirile artistice ale compozițiilor și figurilor, descoperim folosirea tehnicii bizantino-sîrbești.

În monumentele din secolele XIV, XV și XVI, mortarul e format din var de bună calitate, amestecat cu nisip de rîu în straturile aplicate direct pe trupul de cărămidă și piatră al monumentului. Stratul superior pe care s-a pictat este în genere subțire ($2^1/_2$—3 mm) și fără nisip. Cînepa de fuior asigură rezistența straturilor inferioare[81] Către sfîrșitul secolului al XVI-lea, tencuielile sînt mai puțin îngrijite, cuprind mai mult nisip și sînt asigurate prin cîlți și scoarță

de cînepă. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, meșterii folosesc mlădițe de copaci și frunze, iar la începutul secolului al XIX-lea, iarbă de cîmp și paie. Observăm că trebuie să se țină seama și de faptul că ctitoriile vechi erau datorite domnitorilor. La sfîrșitul secolului al XVI-lea înalță biserici boierii, în cel de-al XVIII-lea intervin restaurările brîncovenești. În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, aflăm cu deosebire monumente înălțate cu mijloacele relativ reduse ale oamenilor de țară. Un al doilea fapt trebuie avut în vedere. Privește folosirea în primele secole (XIV, XV, XVI) a procedeelor tehnice bizantine, bizantino-sîrbești — sau bizantino-insulare din Egeea — și balcanice. Iar în secolele următoare aceea a procedeelor atonite, din epoca tîrzie a acestei celebre provincii de artă.

Tonurile sînt puțin numeroase: cafeniu, roșu-cafeniu și ocru-roșu alături de ocru-galben; acesta din urmă în locul aurului, care nu apare decît la mijlocul secolului al XVII-lea. Se adaugă un verde luminos și două tonuri de verde întunecat. Pămînturi și oxizi minerali, reduși în pulbere fine și amestecați cu apă, formau zemuri, tonuri de umbră și tonuri de lumină. Se picta uneori și pe tencuieli zbicite, udate însă înainte de aplicarea culorilor. Cîteodată, zemurile colorate erau amestecate cu var, stins de multă vreme. Tonurile sînt rareori suprapuse; se juxtapun, în genere și, se pătrund la limitele lor. Pictorii decoratori, foloseau cartoane și modele, ori pictau din memorie. Am descoperit astfel de cartoane-model în broderii bisericești înserate între față și căptușeală.

Se lucra sub conducerea unui șef de echipă, decoratorii fiind specializați, unii în execuția draperiilor, alții în pictarea capetelor. În biserica domnească de la Argeș, Împărtășirea Apostolilor, una din principalele compoziții, a fost executată de doi pictori, au urmat fiecare modele diferite.

Compozițiile organizate după erminii, fără cunoașterea izvoarelor de inspirație și a înțelesului temelor, cuprind inadvertențe de ritual: omoforul și uneori și mitra pe capul lui Hristos în liturghia îngerească, portretul lui Dumnezeu-Tatăl și confuzia cu „Cel-vechi-de-zile" în Împărtășirea Apostolilor, aceștia din urmă nu fac mîinile „tron" ci le întind paralel pentru a primi „sfîntul trup". În tema

Iisus izvorul vieții, figura e pe jumătate cuprinsă în potir, în loc să planeze din înălțimi deasupra potirului. Dispare seninătatea de pe chipul Fecioarei Maria care-și stăpînește durerea la văzul fiului pironit pe cruce; acum Fecioara Maria leșină, sfintele femei gesticulează violent și se lamentează.

Meșterii români „de țară" introduc două elemente de ordine nouă: realismul discret al figurilor, inspirate din modele vii și ornamentul compus din frunze stilizate de stejar, viță de vie cu struguri, iederă și flori de cîmp. Li se datorește meșterilor români, în același timp, alături de „umanizarea" niciodată excesivă a figurilor, o înfățișare atrăgătoare a picturilor, mijlocită de culori vii și armonioase inspirate din flori. Iar portretele, mai totdeauna vii și personale, rămîn meritul incontestat al acestora și o adevărată pecete a picturii românești.

Meșteri italieni, padovani și venețieni ori dalmatini, aduși în țară în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, au folosit, la rîndul lor, tehnica stampajului executat pe tencuieli de stuc și un număr de elemente împrumutate gramaticii ornamentale orientale și italienișți; pe pereții unor biserici, ca la Fundenii Doamnei de lîngă București și pe aceia ai palatelor domnești și caselor boierești.[82] Practica a fost însușită de țărani din satele învecinate.

Picturile se datoresc la biserica domnească de la Argeș (în picturile din secolul al XIV-lea) pensulii purtate cu îndemînare de meșteri care lucrează, stăpîni pe o experiență mare, din memorie ori după schițe sumare. În secolul al XVI-lea, în a doua jumătate a acestei epoci, se folosesc tiparele (șabloanele), cu rezultate inferioare. Ansamblurile devin ilustrații, desenul e uscat și lipsit de viață, culoarea, fără căldură și strălucire proprie, este „înălțată" ca ton și încălzită de strălucirea aurului.

Frizele și tablourile se întîlnesc laolaltă în biserica domnească de la Argeș (în friză sînt executate Corul mărturiei, Împărtășirea Apostolilor și Înmulțirea pîinilor). Fizionomiile încîntă ochiul: Sfînta Maria, Ioan Gură-de-Aur și Nicolae — portrete — sînt văzute și pictate monumental; la fel și în Adormirea Fecioarei. Stilul de ilustrație intervine în temele din Patimi zugrăvite la miazăzi. Stilul monumental reapare la Mofleni și în paraclisul de la Cozia. Exem-

ple frumoase au împodobit, desigur, monumentele dispărute din secolele XIV și XV.

Stilul de ilustrație domnește în Țara Românească începînd din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Improvizația și graba imprimă un accent supărător din pricină că artiștii nu se inspirau din izvoare, nu consultau textele și nu studiau natura, avînd însă predilecție pentru figurile nenaturale așezate și în locurile mai bine luminate. Cele mai frumoase figuri drapate se văd în biserica domnească de la Argeș; în Împărtășirea Apostolilor, Înmulțirea piinilor, Adormirea Mariei, Schimbarea la față și în portretele de episcopi. Figurile sînt înalte și elegante. Draperia modelată în ton pe ton, e caracterizată prin cute numeroase și linii de umbră și lumină care nu corespund totdeauna mișcărilor.

Un detaliu este caracteristic secolului al XIV-lea: o fișie triunghiulară de stofă, desfăcută din mantia aruncată pe brațul stîng ori, la episcopi, din omofor, cade drept și se termină în cute mici. Capetele amintesc concepția antică. Figuri drapate de o eleganță căutată se văd în nartexul mănăstirii Cozia. Draperiile sînt aci modelate cu linii de aur sau de culoare. Descoperim și fișia triunghiulară de la Argeș, care plutește în spate, ori cade în față de la brațe în jos. Tradiția reapare la Snagov: aci fibule și ace fixează cutele aranjate după anume plan în veșmintele din Întrarea în biserică. Către mijlocul secolului al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea, draperiile — tratate potrivit indicațiilor manualelor — și fizionomiile sînt rar interesante.

Peisajul arhitectural ocupă un loc important în biserica domnească de la Argeș; cel mai frumos se vedea în Schimbarea la față. Este tratat în înțeles monumental: pictorul indică planurile și adîncimea, însă știe să respecte „legea zidului". Rezolvă problema reducerii tuturor accidentelor, clădiri, copaci, grupuri și figuri omenești, la ceea ce se numește unitatea peretelui, lege fundamentală a decorului. La sfîrșitul secolului al XVII-lea, în mănăstirea Hurezi, peisajul se dezvoltă în chip neobișnuit. Meșterii pictează spații largi, coline și copaci; vederi locale și peisaje de fantezie. În biserica Colței din București, apar vederi din marginea orașului și costume contemporane (în ilustrația psalmilor din tindă).

Ornamentul este folosit în biserica domnească din Argeș sub forma unui brîu de bucle, frunze de spin stilizate în chip de palmete, ori frunze de spin, figuri geometrice romboide ornate cu flori, cruci, cercuri și motivul numit „la grecque". La Stănești și Snagov, cercuri albe închid pătrate cu frunze roșii, cărămizii și galbene, care înconjoară cruci de flori albe. În paraclisul Coziei, ornamentul se inspiră din lalea și boboci de trandafiri din frunze de spin colorate în verde și aur și din ramuri de măslin; la Arnota lalele stilizate și garoafe, iar în bisericile din vremea lui Constantin Brîncoveanu, alături de spinul de aur, motive inspirate din frunzele de copaci și florile de cîmp. Amintim și decorul bisericii Fundenii Doamnei, unde motivele sînt luate din covoare, mobile și ceramica orientală.

Portretul în arta Țării Românești numără lucrări de valoare. O adevărată tradiție, ivită în secolul al XIV-lea se regăsește în secolele XVIII și XIX. La biserica domnească Sfîntul Nicolae de la Argeș, portretul lui Basarab întemeietorul, în genunchi în fața lui Hristos, rămîne o operă de artă de un realism impresionant. La Stănești, portretele de boieri, excutate în secolul al XV-lea și nerepictate, evocă strălucitor figuri cunoscute și vremi apuse. Portretele din Ciuturoaia, de pe peretele de miazăzi al navei, cele din paraclisul bolniței de la Cozia, Căluiu, Brădeștii Bătrîni din mănăstirile Hurezi, Surpatele, Popești și multe alte monumente formează o galerie de remarcabil interes artistic și istoric. Sînt documente datate, în primul rînd; ne ajută apoi să cunoaștem costumele vremii (pe cele de paradă, îndeobște). Înfățișați, în atitudini și ceremonii de curte, ori ca donatori în sfințirile de biserici, nu prezintă mare varietate. Chipurile au în genere expresii neanalizate; sînt însă văzute realist și păstrează astfel valoare documentară. Impresionante, portretele din biserica cimitirului din Stănești, în care și-a îngăduit un pictor, de origină sau de educație apuseană să introducă mișcări și variații de atitudini, vii și evocatoare. Iar, cînd ajungem în bisericile oltenești de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și din primii ani ai secolului al XIX-lea, chipurile de donatori, preoți, negustori, țărani, alături de scene de folclor, cresc interesul în chip deosebit.

Subliniem importanța portretelor de meșteri pietrari, sculptori și pictori.

Despre meșterii decorurilor murale din secolele XIV și XV nu avem știri. În secolul al XVI-lea, picturile din biserica mănăstirii de la Argeș sînt legate de tradiție de numele zugravului Dubomir de naționalitate sîrbă, se pare.[83] Din aceeași vreme, sau dintr-o perioadă anterioară, avem semnătura pictorului „Eratudi", pe peretele de apus al pronaosului bisericii de cimitir din Stănești Vîlcii. „Eratudi", descifrare aproximativă din pricina ruinei literelor; de origine, foarte probabil, grec. În secolul al XVII-lea, numele de zugravi cunoscute din semnături pe pereți sau pe icoane, ori datorită tradiției, se înmulțesc. Le însemnăm în indice. Din pricina lipsei numelui de familie și a altor date, cunoașterea lor nu aduce multă lumină. Un lucru este însă evident: în marea lor majoritate, sînt români, meșteri de țară. Distingem, către sfîrșitul veacului al XVII-lea, alături de greci care au decorat biserici înălțate în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino (biserica Doamnei din București) și cîteva monumente brîncovenești, numele lui Pîrvu Mutu, artist de aleasă chemare și cap de școală.

ICOANELE

Cea mai veche icoană din Țara Românească pare a fi aceea a lui Vladislav Voievod, păstrată în Lavra Sfîntului Atanasie de la Athos; înfățișează portretul lui Atanasie. Cadrul de argint e ornat cu chipurile domnitorului Vladislav Voievod al Țării Românești și soției sale Ana, numiți de o inscripție în limba greacă.[84] Pictura a

fost retușată. Nu știm dacă e un original sau o copie. Cadrul de argint rămîne deosebit de interesant. Vladislav, întors spre privitori, e în rugăciune. Înveșmîntat după moda apuseană poartă coroană împodobită cu flori de crin. Costumul reproduce pe acelea a lui Basarab întemeietorul din biserica domnească de la Argeș și Mircea cel Bătrîn de la Cozia. Doamna Ana poartă un costum apusean din secolul al XIV-lea.

Istoricii s-au întrebat dacă e vorba de Vladislav I, care a domnit în Țara Românească de la 1364 la 1377, sau de Vladislav al III-lea (1523—1525). Inscripția grecească în tradiția secolului al XIV-lea, în Țara Românească, costumele și faptul că numele Vladislav și Ana sînt în pomelnicul mănăstirii Tismana din secolul al XIV-lea, întemeiază prima ipoteză.

Icoana Sfîntului Antonie cel Mare împodobește iconostasul bisericii Sfîntul Gheorghe-Vechi din București. Pictura atribuită de tradiție și pe temeiul unei inscripții anului 1467, este acoperită de „dublul" de argint cizelat datat din 1811. În acesta, sfîntul tronează într-un jilț monumental; poartă felon și camilafcă. Pe rotolusul din mînă citim cuvinte din învățătura lui. În „cîmp" se vede o biserică cu trei turnuri și clopotniță (imaginea bisericii Sfîntul Gheorghe-Vechi). Stilul fotoliului reproduce exemple tradiționale. Inscripția gravată pe icoana de argint datează opera pictată din 1467. Un călugăr diacon, numit Antonie, a fost ucenicul „popii" Nicodim și s-a bucurat de o veneratie deosebită. A trăit în Vodița (în secolul al XIV-lea).

Icoana din mănăstirea Megaspilion (Peloponez) se păstra, pînă acum mai mulți ani, în paraclisul patriarhal din București. Nu ne e cunoscută decît din descrierea lui N. Iorga, care a datat-o din secolul al XV-lea.

Icoane din secolul al XVI-lea, deosebit de interesante, se află în Muzeul de Artă al R.S.R. din București. Amintim, în prima linie, două icoane împărătești aduse de Al. Odobescu din schitul Păpușa (Vîlcea), fundație legată de boierii Craiovești și de secolul al XV-lea. Una din aceste icoane este ornată cu chipul lui Hristos și este pictată pe scîndură de paltin (acer pseudo-platanus). O a doua, poartă portretul Fecioarei Maria înconjurată de proroci me-

sianici pictați pe cadru.[85] Amîndouă, de stil monumental, prezintă o reală valoare artistică, fiind legate direct de acelea aflate azi la Schitul Țigănia, de lîngă mănăstirea Bistrița.[86]

Icoana Sfîntului Procopie, „Decapolitul" din Muzeul de Artă R.S.R. din București, arată pe boierul Barbu Craiovescu îngenunchiat în fața sfîntului. Un lanț zdrobit evocă anii de închisoare ai personajului și minunea săvîrșită de Sfîntul Procopie. Barbu Craiovescu, închis la Constantinopole ar fi fost mîntuit de acesta. Meșterul iconar a zugrăvit din greșeală pe Sfîntul Procopie cel Mare, sfînt militar mucenic mort în 303, în locul Sfîntului Procopie (Decapolitul), călugăr, cinstit printre cei „drepți".

Icoana este probabil o copie mai recentă, de la începutul secolului trecut, după opera originală din secolul al XVI-lea.

Doamna Milița-Despina, soția lui Neagoe Basarab a lăsat în schitul din Ostrovul Călimăneștilor mai multe icoane datorite unor artiști greci și sîrbi de educație bizantină. Cîteva se văd în Muzeul de Artă al R.S.R. din București;[87] datează din prima jumătate a secolului al XVI-lea.

Cea dintîi înfățișează Coborîrea de pe cruce. Sfînta Maria zdrobită de durere poartă pe brațe pe Iisus; Ioan Evanghelistul stă coplești la spatele ei, o mironosiță ține învelite în mantie picioarele lui Hristos. În stînga icoanei, Milița Doamna poartă pe fiul său Teodosie. O inscripție în slavă bisericească cuprinde cuvintele: „Primește Stăpînă sufletul robului tău Ioan Teodosie Voievod și așează-l în împărăția ta". Tema ilustrează un paralelism neașteptat între durerea Fecioarei Maria și aceea a Miliței Doamna; paralelism indiscret potrivit cugetării grecești și artei bizantine.

Lucrarea a fost repictată, culoare peste culoare, de zugravul Ilie în anul 1801. Însușirile artistice au fost întunecate de repictare, rămînînd viu interesul istoric.

Icoana Plîngerii Domnului, de formă dreptunghiulară și pictată pe lemn de paltin, se înfățișează lipsită de repictări. A făcut parte din decorul unei tîmple, sau a împodobit locuința doamnei Milița. „Cerul" compoziției și peisajul muntos subliniază caracterul dramatic al temei inspirate din cîntările bisericești ale secolului XII și XIII. Iisus coborît de pe cruce e pictat întins pe lespedea

roșie de la Efes, zisă piatră a ungerii. Fecioara Maria, la căpătîi, susține capul fiului ei. În cealaltă parte a pietrei stau mironosițele îndurerate. Remarcabil, realismul cu care sînt pictate amănuntele anatomice și chipurile stăpînite de durere concentrată.

Hristos întins pe piatra ungerii apare în secolul al XI-lea în icoana georgiană Zin Șeikmedi. La Samari, în Mesenia se subliniază înțelesul lutharistic al ilustrației. Icoana din Muzeul de Artă al R.S.R., se apropie mai mult de exemple italienești din Sienna și Bologna. Obrajii sînt pictați, în sensul formei, în tempera, cu tonuri roșii și pete de lumină. Părul și ochii amintesc de aproape factura icoanei Coborîrea de pe cruce, situată mai sus și ne face să ne gîndim la aceiași meșteri.

Sfîntul Simion și Sfîntul Sava împodobesc o a treia icoană. Cel dintîi e înfățișat în veșmînt călugăresc de șiac cafeniu, în picioare, înalt de statură și sprijinit pe cîrjă. Impresionează prin chipul slăbit de posturi, cu umerii obrajilor ieșiți afară. Caracteristice: privirea și atitudinea. Pare ivit din întunerecul chiliei și grăbit să se întoarcă în umbra singurătății. Mîinile nervoase cu degete lungi vădesc lucrul unui meșter deosebit de iscusit.

Sfîntul Simion, părinte al monahismului sîrbesc și întemeietor al mănăstirii Hilandari de la Athos a fost tatăl Sfîntului Sava arhiepiscopul Serbiei, pictat alături de el. Acesta, înveșmîntat în saccos poartă bederniță în stînga, în loc să o aibă în dreapta, cum se cuvine după rînduiala bizantină. Simplă greșeală, ori dovada lucrului unui pictor de educație apuseană și străin de practica bisericii răsăritene?

La picioarele Sfîntului Simion, în primul plan, stă în genunchi doamna Milița Despina; la picioarele lui Sava se văd domnițele Stana și Roxana. În Țara Românească am aflat mai multe „replici" ale acestei icoane.

Icoana Sfîntului Nicolae, din colecția de artă a Patriarhiei, a fost adusă de la Argeș și a făcut parte din zestrea bisericii domnești. Sfîntul Nicolae episcop este pictat bust. La partea inferioară a icoanei stau în genunchi Neagoe Basarab, Despina Doamna și copiii lor. Locul pe care-l ocupă personajele trezește nedumeriri. Portretele datează monumentul din prima jumătate a secolului al

XVI-lea. Poate e vorba însă de o copie a unui original pierdut. Această ipoteză se întemeiază pe următoarele observări:

Icoana e pictată pe un lemn deteriorat de carii, în ciuda mijloacelor folosite de meşteri care au uns spatele suportului cu substanţe protectoare. (Icoanele secolului al XVI-lea, acelea ale lui Neagoe Basarab şi Doamnei Milița îndeosebi sînt zugrăvite pe lemn de paltin). Distingem apoi „retuşări" în cîmpul roşu şi inscripţii româneşti în cirilice care dau anii socotiţi de la naşterea lui Hristos şi nu de la „facerea lumii".

Iconostasul din biserica cimitirului la Stăneşti în judeţul Vîlcea, păstrează icoane pe care le-am aflat, la vremea cînd le-am studiat, în bună stare şi neatinse. În 1940 erau zece praznice şi o icoană a lui Hristos.

Icoana Fecioarei Maria din mănăstirea Dintr-un lemn, „Hodigitria", e atribuită de tradiţie evanghelistului Luca. Sfînta Maria, înveşmîntată în maforion roşu poartă pe Iisus pe braţul stîng. Arhanghelii Gavril şi Uril sînt pictaţi în partea de sus a icoanei. Din punct de vedere iconografic remarcăm alunecarea tipului „Hodigitria" (călăuzitoarea) către Glykophiloussa (mîngîietoarea). Se apropie de icoana din Tikvin (Georgia), care datează din secolul al XIV-lea şi de icoanele athonite din Hilandari şi Vatopedi. Icoana mănăstirii Dintr-un lemn vine din vechea biserică de aci. Ovalul pronunţat al chipului Fecioarei Maria, factura nasului şi arcadelor ochilor, ochii ei înşişi, forma gurii, procedeul de modelaj şi caligrafierea trăsăturilor indică secolul al XVI-lea sau prima jumătate a secolului al XVII-lea.[88]

Două icoane împărăteşti din schitul Brădet (Argeş), împodobite cu chipul lui Hristos şi Înălţarea, sînt semnate de zugravul Stoica din Tîrgovişte şi datate din 1615.

Icoana împărătească a Sfîntului Gheorghe din mănăstirea Viforîta e din anul 1631. Inscripţii în limbile greacă şi românească dau numele lui Leon Voievod şi al soţiei sale, precum şi numele zugravului de icoane, Mavros.

Icoanele din mănăstirea Arnota (Vîlcea) au împodobit tîmpla bisericii. Pictate către sfîrşitul secolului al XVII-lea, ele au fost dăruite în epoca brîncovenească ctitoriei lui Matei Basarab. Figu-

rează praznice împărătești (Nașterea Sfintei Maria, Bunavestirea, Stihirea de Crăciun, Circumciziunea, Botezul lui Iisus, Schimbarea la față, Floriile, Iisus pe cruce, Coborîrea la limbi, Înălțarea și Adormirea Maicii Domnului). Luminate, vernisate și lipite pe tăblii de aramă, se păstrează în Muzeul de Artă al R.S.R. din București. Chipurile apostolilor și proorocilor, icoanele împărătești ale lui Iisus, Fecioarei Maria, sfîntului Nicolae și arhanghelilor Mihail și Gavril împlinesc, cu icoana Deisis, decorul tîmplei.[89]

Operațiile cu curățire au răpit o parte din farmecul icoanelor citate, opere de meșteri iconari, caracteristice stilului împămîntenit în Țara Românească începînd din primii ani ai secolului al XVII-lea.

Icoanele împărătești, Deisis și Adormirea Maicii Domnului, aduse de la Vălenii de Munte în Muzeul de Artă R.S.R. București, se încadrează în tradiție. Poartă inscripții românești și se disting prin luxul tonurilor — aur, roșu purpură, verde, albastru — alături de două alte însușiri remarcabile realismul concepției și minuția execuției. Se pot data din a doua jumătate a secolului al XVII-lea sau de la începutul secolului al XVIII-lea. Din aceeași vreme și de același stil este icoana împărătească a lui Hristos adusă din mănăstirea Brebu; asemenea și icoana apostolilor Petru și Pavel.

În 1674, pictorul Dugat a ilustrat Schimbarea la față pe o icoană împărătească din tîmpla catedralei mitropolitane de la Tîrgoviște. O aflăm astăzi în Muzeul de Artă al R.S.R. din București.

Către sfîrșitul secolului al XVII-lea, apar în Țara Românească icoane de un stil care poate fi numit pămîntean. Se disting prin luxul și strălucirea materiilor, aur și tonuri vii, precum și prin grija execuției, realism și figuri individualizate. Poartă inscripții românești și semnături de meșteri de țară. Ne îngăduie să vorbim de un stil „cantacuzinesc" și „brîncovenesc". Amintim Adormirea Maicii Domnului din Muzeul de Artă al R.S.R. din București. În acestea, în tema proslăvirii Fecioarei Maria, vedem panglici care se desfășoară din mîinile acesteia și ating capetele apostolilor și episcopilor slujitori. Reprezintă, potrivit unei străvechi tradiții religioase, anterioare chiar creștinismului, transmiterea „harului".

Intrarea în biserică e ilustrată pe o icoană împărătească a hramului în tîmpla bisericii Doamnei din capitală. Datată din timpul lui Şerban Cantacuzino, impresionează prin lumina şi armonia tonurilor, desenul înţeles al arhitecturilor şi atmosfera de sărbătoare a cuprinsului.

Din 1678 e o icoană a Sfîntului Gheorghe din Muzeul de Artă al R.S.R. Citim pe dosul ei, în româneşte: „Această sfîntă icoană a fost „făcută" de călugăriţa Marta şi dăruită Sfintei Mănăstiri Viforîta în care îşi petrece viaţa spre veşnică amintire; Siva Stareţa 28 aprilie 7206".

Icoana Sfîntului Spiridon, din biserica Sf. Spiridon-Vechi din Bucureşti, e pictată pe lemn de tei şi acoperită de o icoană de argint, „dublul" ei. O inscripţie arabă pictată la partea inferioară aminteşte de patriarhul Silvestru al Antiohiei care a realizat icoana şi de scribul Petre Nawfal, fiul lui George din Tripoli. Portretul lui Spiridon, încadrat de teme din acatistul lui, copiază un original, pe care nu-l cunoaştem şi explică deosebirea dintre chipul sfîntului şi iconiţele pictate în jur.[90]

Pictorului de deosebită însemnătate, Pîrvu Mutu, e atribuită o icoană a Adormirii Maicii Domnului din Muzeul de Artă al R.S.R. din Bucureşti. Nu e datată şi nu are inscripţie. Din mîinile Fecioarei Maria, înălţată spre cer, se coboară o lungă panglică roşie a cărei capăt de jos e prins de îngeri.

Numeroase icoane datate prin inscripţii sau după pictură din secolul al XVIII-lea să păstrează în Muzeul de Artă al R.S.R., în colecţia Patriarhiei şi a bisericii din Bucureşti. Îngăduie să studiem contaminarea stilului tradiţional cu infiltraţii picturale apusene. Pictura în ulei înlocuieşte procedeele în tempera; realismul transformă concepţia. O „şcoală" şi-a sporit activitatea în mănăstirile Cernica şi Căldăruşani din jurul capitalei, în legătură cu mănăstirea Neamţ, Suceava şi centre ardelene. Vom avea prilejul să cunoaştem lucrările acesteia în capitolul consacrat Moldovei.

BISERICI DE LEMN

În Moldova, ctitorii din secolele XVI și XVII se prezintă sub aspectul unor biserici de lemn din secolul al XVIII-lea sau al XIX-lea (Răpciuni, Scheia, Văleni, Boroaia, etc.) Pictura murală a acestor monumente a fost în genere restaurată ori repictată. Programele iconografice copiază modele din bisericile de zid ale regiunii. Nu se disting particularități semnificative și nu au caracter.[91] De aceea nu vom stărui asupra lor.

DECORURILE PICTATE ALE BISERICILOR DE PIATRĂ

ORIGINILE ȘI DOTAREA DECORURILOR

Originile picturii murale moldovenești se urmăresc greu. Lucrările din secolul al XIV-lea aflate la Siret, străvechea biserică mănăstirească de la Neamțu a lui Petru Mușat și alte monumente din aceeași vreme nu mai există. Au fost înlocuite de construcții noi sau puternic restaurate; ori au pierdut decorul pictat (Sfînta Treime din Siret). Valoarea excepțională a picturilor murale din epoca lui Ștefan cel Mare, — la Pătrăuți, mănăstirea Neamț, Popăuți, Bălinești, Hîrlău și Dobrovăț — uimește, în asemenea con-

diții și pune problema începuturilor. La o asemenea strălucire nu s-a putut ajunge fără eforturi și experiențe numeroase. Despre acestea ne vorbește micul număr de lucrări de artă păstrate din vremea lui Alexandru cel Bun; din prima jumătate a secolului al XV-lea, ca atare.[92]

Ctitoria lui principală, mănăstirea Bistrița din Neamțu a fost refăcută de Alexandru Lăpușneanu, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Monumentul originar se descoperă în cel de astăzi; picturile murale însă, nu amintesc epoca.[93] În ograda mănăstirii se înalță casa stărețească (după tradiție, casă domnească) în care paraclisul poartă zugrăveli foarte interesante. Mult discutate, au fost atribuite meșterilor lui Ștefan cel Mare. În paraclis, am descoperit — și publicat — un aer brodat, cu inscripție slavonă și numele prințesei (kneaghinei) Malina. E cusut în condiții superioare de artă și poate fi datat din epoca lui Alexandru cel Bun, așa cum vrea tradiția. Urme vagi de pictură murală ruinată, au fost semnalate de un cercetător în vechea biserică ruinată a lui Alexandru cel Bun din vecinătatea mănăstirii Probota. Am căutat cu stăruință. Nu se deslușește încă nici o figură ori fragment de compoziție; apar numai elemente decorative.

Pe la mijlocul secolului al XV-lea ori un deceniu sau două decenii mai tîrziu, a fost decorată cu picturi murale biserica din Lujeni din nordul Moldovei, ctitorie a unui principe lituan, rudă a lui Alexandru cel Bun. La vremea cînd am studiat-o, se putea admira logica, de tradiție bizantină și maramureșană, a programului iconografic, alături de portrete de mare frumusețe: doi Sfinți episcopi și un Sfînt diacon în absida de răsărit, un înger, cu chip și păr stilizat de inspirație statuară antică, chipul Sfîntului Nicolae și portretul cneazului ctitor pe calul lui de paradă. Inscripții în slavona bisericească ajutau înțelegerea lucrurilor și într-anume măsură datarea lucrărilor.

În epoca lui Alexandru cel Bun, după experiențe urmate în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, au intervenit — alături de zugravi autohtoni —, meșteri bizantini veniți foarte probabil din Kiev, care au executat decoruri în spirit, tehnică și stil bizantin. Sub domnia lui Ștefan cel Mare experiențele s-au urmat. Unele

dintr-acestea au dispărut, cum e decorul bisericii din Milișăuți, distrusă în întregime; la fel acela ce va fi fost de un interes și de o strălucire excepțională al mănăstirii necropole domnești de la Putna (nimicită de un incendiu năpraznic curînd după tîrnosire).

Decorul străvechii mănăstiri de maici din Pătrăuți, în vecinătatea cetății de scaun a Sucevei, datează din 1487. Pare a fi fost acoperit de două alte straturi de pictură. Folosim această expresie fiindcă lucrările de restaurare întreprinse de Comisia Monumentelor Istorice austro-ungare au dat la lumină stratul originar pe o parte din pereții bisericii. Pe alocuri, acesta e acoperit de un al doilea care e singur vizibil; și deseori aflăm trei straturi. Interesul decorului se vădește de mare preț. În cupolă, se disting greu proorocii, Bunavestire și Întrarea în biserică; în absida de răsărit, Împărtășirea Apostolilor, încadrată de Spălarea picioarelor și Cina cea de taină. În zona inferioară[94] se văd Sfinții episcopi și doi sfinți diaconi. În naos, la miazăzi, peretele este decorat cu teme din Patimi (Judecata lui Pilat, Iisus cu coroană pe spini, Iisus pe cruce, Coborîrea de pe cruce, Plîngerea Domnului, la miazănoapte, Rusaliile, Punerea în mormînt, Învierea); friza donatorilor e în unghiul de miazăzi — apus, dedesubtul Plîngerii Domnului și cuprinde portretele lui Ștefan cel Mare, al fiului său Bogdan, doamnei Maria și a două domnițe cu coroane de aur și diademe. Pe bolta naosului nu se vede nimic. În timpanul ușii de răsărit e pictată Fecioara Maria, simbol al bisericii, iar la apus și deasupra ușii de intrare, în friză, o procesiune de sfinți lăncieri călări, în frunte cu Constantin cel Mare. A. Grabar a arătat că s-a ilustrat astfel expediția de aflare a Sfintei Cruci. La exterior, pe zidurile împodobite la origine cu cărămizi smălțuite și mai tîrziu tencuite, Wickenhauser a deosebit urme din Judecata din urmă.

Decorul pictat al monumentului a fost refăcut în secolul al XVI-lea, restaurat în secolul al XVII-lea și o a doua oară, mai tîrziu. În navă, pictura cea mai veche nu apare decît la apus pe o suprafață de cîțiva centimetri pătrați (aceasta în urma unui sondaj).

Pictura din secolul al XVII-lea a fost ruinată de o restaurare din secolul al XVIII-lea datorită episcopului Calist din Rădăuți.[95]

Învierea este înfățișată de două ori; cea inspirată din evanghelia apocrifă a lui Nicodim reproduce o icoană rusească din secolul al XVI-lea. În pronaos, sfinții militari, din ultima zonă a pereților, sînt pictați în stilul de la sfîrșitul secolului al XVI-lea.

Din punct de vedere tehnic remarcăm calitatea excepțională a tencuielilor originale și a unei mari părți din cele din secolul al XVI-lea. Par formate din var de marmoră, fața picturilor păstrînd un luciu și o strălucire excepțională. S-a lucrat, credem, „al fresco" și s-a folosit tăvălugul (cilindrul) pentru comprimarea tencuielilor. Se disting și semne de folosirea unui verniu cu bază de ceară și terebentină, sau un ulei asemănător. Meșterii decorurilor din secolul al XVI-lea au modelat figurile cu dungi de aur (mîinile și chipurile), procedeu care reapare în icoanele din mănăstirea Sucevița și în miniaturi.

DESCRIEREA DECORURILOR MURALE

Biserica din Dolheștii-Mari datează din vremea lui Ștefan cel Mare. În pronaos e mormîntul hatmanului Șendrea, ucis în bătălia de la Rîmnic din 1481. Pereții văruiți nu mai păstrează decorul pictat în absida de răsărit și în navă. În pronaos au fost date la iveală zugrăveli pe timpanul ușii și pe peretele de sud. Cele dintîi ne lasă să distingem portretul Sfintei Paraschiva, hramul monumentului, pictată bust și încoronată de doi îngeri în zbor. Socotim că nu e vorba de un original, ci de o pictură posterioară secolului al XVI-lea.

Decorul peretelui sud este organizat într-o firidă de mari proporții care încadrează o fereastră. Înfățișarea este aceea a unei icoane de proporții considerabile, iar execuția este cea originală. Lucrările de curățire și de luminare, trecerea vremii și alte împrejurări au alterat în parte tonurile.

Hetimasia, înfățișată în creștet și zece medalioane de proroci (din care distingem pe Ghedeon și Daniel), pe laturi, ornează cadrul acestei mari icoane. „Cel-vechi-de-zile" și Hristos, Iisus pe disc și evangheliștii se văd la partea superioară. Dedesubtul acestora

sînt pictați doi apostoli și doi Sfinți episcopi; în zona inferioară, apar patru Sfinți mucenici. La baza icoanei, logofătul Șendrea, soția lui și trei copii sînt înfățișați în costume de ceremonie; întorși către Hristos, figurat pe tron cu evanghelia închisă și sprijinită pe genunchiul stîng, Fecioara Maria și Nicolae episcop sînt în jurul lui. Pe pergamentul din mîinile logofătului citim în slava bisericească: „Iisus, domnul vieții mele, primește rugăciunile și ofranda robilor tăi și mîntuiește-ne pe noi". Pergamentul din mîna lui Nicolae poartă, la rîndul lui, în aceeași limbă, cuvintele: „Primește doamne ofranda robilor tăi, fie-ți milă de ei și mîntuiește-i".

Icoane reproduse în pictura murală, după originale celebre ale luminii de tradiție bizantină, se întîlnesc des în Bulgaria (în biserica din Boiana, secolul XIII) și în Sîrbia veche. Mai aproape de Moldova, trebuie amintită tradiția Maramureșului. Aci decorul pictat al bisericilor de lemn, în navă, întrerupe frizele evanghelice și include reproduceri de icoane ca la Dolheștii-Maria. Pictura din această din urmă biserică ornează peretele de lîngă mormîntul logofătului Șendrea, iar elementele ei ilustrează slujba parastasului. Originală, în sensul că nu e alterată de repictări și datată din a doua jumătate a secolului al XV-lea, cuprinde o singură figură monumentală, aceea a lui Hristos. Celelalte personaje sînt pictate în stilul icoanelor și în culori de smalțuri. Din punct de vedere tehnic se remarcă calitatea excepțională a tencuielilor și culorilor precum și destoinicia meșterilor.

Mănăstirea Voroneț datează dint secolul al XV-lea. Inscripția ei pe piatră atestă existența unei vechi biserici de lemn, pe care a înlocuit-o Ștefan cel Mare, în 1488, printr-o biserică de zid. Aceasta a fost, la rîndul ei, „mărită" de mîrtopolitii Grigore Roșca și Teofan (între 1545—1550), care au juxtapus un exonartex vechii clădiri.

Picturile murale prezintă un interes deosebit. În cupolă, Pantocratorul apare, încadrat de tetramorf, în „lumina necreată" a Taborului. Are chipul oval, părul negru, nasul fin și în continuarea frunții (model bizantin); privirea severă amintește pe cea din broderiile moldovenești din secolul al XV-lea.[96] Cilindrul cupolei în-

fățișează portrete de prooroci, apostoli și părinți ai bisericii; printre aceștia din urmă distingem autorii de liturghii Vasile cel Mare, Ion Gură-de-Aur și Grigore papa, alături de Sfîntul Nicolae al Myrelor Lichiei. Pe pandantiv, se văd pictați evangheliștii meditînd și scriind. Intradosurile arcelor celor mici de la baza cupolei sînt ornate cu portretele lui Avram (încadrat de Isac și Iacov), Iisus Emanoil (încadrat de un prooroc și Ioan botezătorul), cu acelea ale Pantocratorului (încadrat de Zaharia și un arhanghel) și „Celui-vechi-de-zile" (încadrat de Iisus Emanoil și Pantocratorul). Pe supafețele celor patru timpane mari (de la baza cilindrului) se disting teme din viața lui Hristos (mai clară, Bunavestire); în pandantivii cei mari, alte patru teme privind pe Ioan Botezătorul și Hristos.

Absida de răsărit este ornată cu portretul Fecioarei Maria între doi îngeri, care se închină lui Iisus purtat pe brațe de mama sa și cu chipuri de Sfinți episcopi. Pe rotulii desfășurați din mîinile acestora se citesc în slava bisericească inscripții liturgice.[97] La proscomidie și diaconicon, s-a zugrăvit jertfa lui Avram și dreptul Simion cu Iisus în brațe.

Arcul triumfal arată „mielul" și medalioane de prooroci; iar arcul cel mare de la apus, filoxenia lui Avram, întîlnirea Elisabetei cu Sfînta Maria și chipuri de prooroci. Bolțile absidelor laterale sînt împodobite cu praznice mari: Schimbarea la față, Învierea lui Lazăr, Floriile și Rugăciunea de pe muntele Măslinilor. Decorul pereților navei este inspirat din Patimile lui Iisus și ilustrează și Adormirea Maicii Domnului. În pronaos, pe boltă, Maria — simbol al bisericii — este încadrată de sfinți melozi.

Exteriorul este împodobit cu picturi murale pe toată suprafața. Reproduce, pe cilindrul cupolei, teme de pe suprafața internă a acesteia. Pe zidul absidelor s-a ilustrat „cin"-ul[98], în ordinea descrisă de Pseudo-Dionisie Areopagitul. Pe zidurile de miazănoapte și miazăzi, s-au zugrăvit teme din Facerea, viața lui Iisus, parabole și vieți de sfinți pustnici; la apus, Judecata din urmă și Vămile văzduhului. Decorul este împlinit de istoria celor 40 de sfinți mucenici, arborele lui Iesei, „filozofii" și viețile Sfinților Nicolae, Gheorghe și Ioan cel Nou. La apus, lîngă ușa de intrare, un frumos portret al mitropolitului Grigore Roșca.[99]

Decorul Voronețului relevă picturi originale, din a doua jumătate a secolului al XV-lea, în cupolă și pe bolta absidei de răsărit. Ilustrează, în cel dintîi cuprins definiția „bisericii cerești" aflată în Istoria eclesiastică (atribuită patriarhului Gherman și datată din secolul al VIII-lea). Personajele sînt concepute monumental, expresiile vii și personale, tonurile calde și armonizate; picturi de caracter bizantin. În absida de răsărit restaurările au crutat portretul Fecioarei Maria. Peretele hemiciclului, bolțile și pereții navei atestă, în schimb, intervenții care au turburat ordinea, logica și armonia picturilor. Se datoresc, foarte probabil, celei de a doua jumătăți a secolului al XVI-lea. Citățm principalele interferențe. În Împărtășirea apostolilor, „sfînta masă" e așezată în stînga Cinei și nu lîngă fereastră. Din această pricină, un grup de apostoli sînt înfățișați cu spatele către aceasta (în al doilea tablou al temei); Iisus care șterge picioarele lui Petru (în Spălarea picioarelor) și Fecioara Maria îmbrățișînd pe Iisus (la proscomidie) se inspiră, în al doilea rînd, dintr-un realism propriu cugetării secolului al XVI-lea. Friza ctitorilor poartă evidente semne de refaceri. Decorul nartexului și acela al zidurilor exterioare, datat de pisanie din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, impresionează prin claritate și armonizarea tonurilor, calde și vibrante, formînd un ansamblu strălucitor și o ilustrație plină de farmec.[100]

Biserica Sfîntul Nicolae din Popăuți.[101] Picturile murale, curățite în 1927, au pierdut mult din strălucirea originală. Substanțele chimice folosite de restauratori au pătruns în tencuială și ruinează, pe încetul, desenul figurilor, tonurile și substratul zugrăvelilor. Iarna, apa infiltrată în ghiață fărămițează varul. Ansamblul, datat de tradiție și documente din vremea lui Ștefan cel Mare, rămîne de un interes artistic și istoric de înaltă valoare.

În cupolă, Pantocratorul nu se mai vede; se distinge decorul cilindrului, pandantivilor și arcelor de bază; apostolii au fost, în parte, repictați. Praznicele cele mari, Bunavestire, Nașterea lui Iisus, Botezul, Schimbarea la față, Învierea lui Lazăr, Floriile și portretele evangheliștilor împodobesc cei opt pandantivi (4 mici și 4 mari). În absida de răsărit, pe boltă, Fecioara Maria, îngeri și

prooroci mesianici; pe peretele hemiciclului, Împărtășirea apostolilor încadrată de Spălarea picioarelor, Cina cea de taină, Plîngerea Domnului și Coborîrea la limbi. Sfinții episcopi[102] cu rotuli purtînd inscripții liturgice se văd în zona inferioară. Proscomidia e ornată cu o pastorală, inspirată din Jertfa lui Avram; unul din servitorii acestuia e urcat într-un copac cu frunziș verde; un al doilea cîntă din fluier, iar asinul, care a purtat sarcina de lemn pentru rug, paște în voie. Realismul tabloului, detaliile picturii și ideea de a asocia figurii liturgice formează o semnătură de artist al secolului al XVI-lea.

În navă, pe bolțile absidelor laterale, s-a pictat Înălțarea (la sud) și Rusaliile (la nord). Pereții poartă teme din Patimi și sfinți militari. Notele apusene se înmulțesc (costumele și predilecția pentru pitoresc și realism). În pronaos, apar sinoadele ecumenice și acatistul Sfîntului Nicolae, hramul monumentului; notă moldovenească tradițională și caracteristică decorurilor secolului al XV-lea.

Ansamblul este unitar și numai ușor repictat pe alocuri; execuția tehnică e remarcabilă. Compozițiile cuprind elemente caracteristice monumentelor moldovenești din secolul al XVI-lea: grupurile triunghiulare de personaje, înfățișarea independentă a tablourilor care par prinse de pereți, asemenea celor de „șevalet", chiar cînd sînt pictate în frîză. Remarcăm spațiile libere dintre acestea și grija cu care sînt prezentate personajele, drapate și desenate pentru a apărea independente. Arhitecturile atrag atenția privitorului și se impun nu ca elemente secundare de fond, fiindcă sînt înțelese și ocupă locuri în vază, făcînd chiar concurență figurilor. Iar acestea sînt peste tot expresive, deși uneori greșit proporționate. Ne putem gîndi la lucrul mai multor meșteri și, cu deosebire se cuvine să nu uităm dispariția armoniei tonale, turburată, schimbată ori distrusă de restaurare.

Data decorului este mai greu de stabilit. Picturile se încadrează într-adevăr mai ușor în stilul primei jumătăți a secolului al XVI-lea, decît în epoca lui Ștefan cel Mare,[103] în care le așează tradiția și mai mulți cercetători.[104] Din punct de vedere artistic, monumentul rămîne de o însemnătate deosebită, cu toate deteriorările

aduse de vremi și de operațiile de curățire și luminare. Curioasă într-adevăr elocința multor figuri și expresii, tratamentul rar întîlnit al spațiului, realismul; și cîteva draperii înțelese și pictate monumental.[105]

Biserica Sfîntul Gheorghe din Hîrlău e datată de pisanie din 1492, al 36-lea an al domniei lui Ștefan cel Mare. Picturile murale originale au fost luminate de Comisiunea Monumentelor Istorice, cîteva figuri au suferit; capetele, cu deosebire.

În cupolă, Pantocratorul e pictat pe calotă; cilindrul poartă serafimi și îngeri grupați triunghiular și în zbor. În pandantivii cei mici, se disting evangheliștii figurați scriind sau meditînd. În timpanele și pe intradosul arcelor celor mici de susținere a cupolei se văd praznicele. (Bunavestire, Nașterea Domnului, Întîmpinarea și Botezul lui Iisus). Proroci (Solomon?, Daniel?), dreptul Simion și Ana proorocița apar alături de personajele principale. În pandantivii cei mari, se văd praznicele. Schimbarea la față, Învierea lui Lazăr, Floriile; și un al patrulea indistinct. În absida de răsărit se vede numai o parte din tronul Fecioarei Maria și partea inferioară din tronurile a doi îngeri.[106]

Pe peretele hemiciclului, în registre suprapuse, apar de sus în jos, medalioane de episcopi. Împărtășirea apostolilor, Spălarea picioarelor, Cina cea de taină, Plîngerea Domnului și Învierea; un miel cu capul înconjurat de nimb și purtînd o cruce, Iisus pe disc; Sfinți episcopi și diaconi (cei dintîi cu rotuli pe care se citesc inscripții liturgice). Bolta absidei de răsărit e decorată, pe arcul triumfal, cu Înălțarea, iar pe celelalte două arce, cu Tronul hetimasiei și medalionul Fecioarei Maria încadrată de îngeri în zbor; la proscomidie, Jertfa lui Avram, Vedenia lui Petru din Alexandria și Pietà.

În navă, bolțile absidelor laterale sînt ornate cu Iisus pe cruce și Rusaliile; pereții cu teme din Patimi și Adormirea Maicii Domnului. Teme din Patimi și evanghelii ale Învierii sînt pictate pe intradosul arcului cel mare de la apus. În pronaos, pe boltă, Fecioara Maria, simbol al bisericii, e încadrată de îngeri în zbor și de proroci; în pandantivi, sfinții melozi (numele lui Damaschin este sin-

gurul vizibil.) În timpanul cel mare s-au zugrăvit cele șapte sinoade ecumenice; iar pe pereți, viața Sfîntului Georghe, cînța lui David (psalmul 50), portrete de sfinți și sfinte.

Inscripția de pe boltă numește pe Fecioara Maria „sfîntă masă" a pîinii cerești. Se ilustrează astfel cuvintele lui Ioan (6, 35; 57—58) și texte din acatistul Bunei vestiri. Explică, în același timp, funcțiunea „sfintei mese" și chipul Mariei pe boltă deasupra acesteia. Pe peretele hemiciclului aflăm o ilustrație liturgică a anamnezei, instituirii euharistiei, epiclezei și troparelor cîntate la sfîrșitul canonului. Împărtășirea apostolilor completează tema principală.

Din punct de vedere artistic, picturile din biserica Sfîntul Gheorghe din Hîrlău formează un ansamblu deosebit de remarcabil. Frizele din absida de răsărit îmbracă pereții și bolta și compun un tablou strălucitor, cu efect deplin și emoționant. În navă, picturile sînt dispuse tot în friză. În bolta absidei de miazănoapte, Iisus pe cruce, Incinta Ierusalimului, îngerii în zbor deasupra crucii și plîngînd, alegoriile bisericii și sinagogei, soarele și luna se grupează într-o compoziție ale cărei detalii amintesc exemple sîrbești, cel din Nagoričino, în primul rînd. Fecioara Maria leșină, capul îi cade pe spate; note străine stilului bizantin sever, dar amintitoare ale Renașterii. Aceleași note disting Coborîrea de pe cruce, adevărată icoană. Nudul lui Iisus, Sfînta Fecioară Maria care primește și poartă pe brațe trupul fiului ei, pun în lumină stilul din exemple sîrbești și apusene anterioare cu unul sau două secole monumentului moldovenesc. Adormirea Maicii Domnului ocupă toată suprafața timpanului cel mare de la apus. Remarcabilă este încovoierea liniilor și siluetelor către centrul compoziției, unde vedem, la partea inferioară slujba de înmormîntare, iar, la partea superioară, pe Hristos în „lumina necreată" a Taborului (întors către capul mamei sale și purtîndu-i sufletul pe brațul drept) și proslăvirea Fecioarei Maria. De notat și mișcarea accentuată imprimată tuturor personajelor, alături de expresia de concentrare și jale care domină acțiunea.

În pronaos, viața Sfîntului Gheorghe, căruia îi este închinat monumentul, ocupă un loc de seamă potrivit tradiției moldovenești

din bisericile secolului al XV-lea; psalmul 50, zis al pocăinței. Sinoadele ecumenice subliniază legătura cu biserica domnească din Argeș și mănăstirea Cozia, monumente caracteristice ale veacului al XIV-lea. Folosirea frizelor ne îndreaptă iarăși către exemple vechi ale Renașterii bizantine și ale școalei de la Tesalonic, zisă și macedonene ori provinciale (de înrîurire constantinopolitană).

Ilustrația din Patimi în care Iosif din Arimatia cere lui Pilat, pentru îngropare, trupul lui Hristos, pune în valoare luxul interioarelor, arhitecturilor și costumelor. Vedem tunici de brocart blănite, mătăsuri broșate, pantaloni lipiți de picior, căști și scuturi inspirate din picturile italienești ori bizantine-sîrbești ale secolului XIV. În mișcările personajelor și în zborul îngerilor surprindem numeroase trăsături de prezentare elegantă și de „modă", alături de virtuozitate. Tonurile, acolo unde se mai păstrează o parte importantă din execuția primitivă, poartă peste tot lumină și evocă pietre prețioase ori de metale în fuziune. În drumul crucii, în fruntea cavalerilor escortei, căpetenia înaintează mîndru și înalță un rotul deschis cu inscripție proclamînd înțelesul temei și vina lui Iisus. Mulți din soldați se înfățișează paradînd pe caii lor. Distingem numeroase inovații comune pictorilor italieni ai Renașterii și străine reculegerii și sentimentului bizantin.

Biserica domnească Sfîntul Nicolae din Dorohoi a fost zidită în 1495 de Ștefan cel Mare și restaurată în 1896. Decorul pictat, considerabil ruinat de vreme și umezeală, a suferit mult din pricina operațiilor de curățire și luminare. Acestea au alterat siluetele și desenul; s-au executat și repictări. În cupolă nu se mai disting zugrăvelile. În absida de răsărit, Fecioara Maria cu Iisus pe genunchi împodobește bolta. La partea superioară a peretelui, în Împărtășirea apostolilor, ilustrată în două tablouri, Hristos e figurat de două ori și de fiecare dată asistat de doi îngeri diaconi; la miazănoapte, Cina cea de taină. În zona inferioară sînt Sfinții episcopi pictați în ordinea canonică: Vasile cel Mare în dreapta ferestrei, la locul dintîi; Ion Gură-de-Aur la stînga, apoi Grigore al Nysei, Atanasie cel Mare, Chiril, Nicolae, Grigore Teologul (de la Nazians) și Dionisie. În cadrul ferestrei, s-a zugrăvit un miel iar de-

desubtul acestuia, Iisus pe disc. Toate chipurile sînt alterate de restaurări și repictări, iar inscripțiile de dată posterioară. Hristos și îngerii, în împărtășirea apostolilor, sînt pictați monumental.[107]

În navă, temele din Patimi, greu distincte, sînt pictate în friză. Sfinții militari și „doctorii fără de arginți" sînt în parte repictați (Cosma și Damian în întregime). Adormirea Maicii Domnului, din timpanul peretelui de apus, abia se vede.

Friza ctitorilor, zugrăvită la miazăzi, se înfățișează într-un chip puțin obișnuit: Hristos e în stînga, iar Sfîntul Nicolae, la dreapta. În unghiul sud-vest se văd Ștefan cel Mare, Doamna Maria și principii Bogdan și Ștefan (figuri alterate de restaurări).[108]

Compoziția frizei e aceeași ca în biserica din Dolhești-Mari. Biserica chivot pe care o închină Ștefan cel Mare lui Hristos are un acoperiș format din cinci elemente, așa cum e acela al bisericii moldovenești din secolul al XVI-lea. În narteх nu mai sînt picturi.

Elementele principale ale decorului pictat din biserica Sfîntul Nicolae din Dorohoi se încadrează în tradiția și stilul decorurilor lui Ștefan cel Mare.

Mănăstirea Neamțu. Decorul bisericii principale (hramul Înălțării) a fost executat în anii din urmă ai lui Ștefan cel Mare și în primii ani de domnie a lui Bogdan Voievod. Așa afirmă tradiția. Incendii și prefaceri au ruinat picturile murale; au urmat repictări culoare peste culoare (în naos), repictări și încercări de luminare. Din aceste pricini, înfățișarea decorului este, în genere, lipsită de farmec, iar iconografia confuză. Cîteva figuri și două teme din Patimi, zugrăvite în naos, atrag atenția și îngăduie contemplarea unor originale. La fel și decorul floral din absidele laterale. O inscripție pictată în alb deasupra ușii de răsărit a exonartexului, cuprinde cuvintele următoare: „S-a împodobit cu zugrăveli această biserică, așa cum se vede, cu absida de răsărit și cele două narteхe în vremea... împăratului Rusiei Nicolae Pavlovici; Veniamin Costachi... mitropolit al Moldovei; Domețian stariț al mănăstirii Neamțu-Secu ajutat de călugări; Vasilache Kițescu și Vasile Suliman în anul 1830; Ianuarie 18".

Inscripția nu precizează nimic și turbură. Decorul Neamțului e format din picturi din mai multe epoci, lucrul mai multor meșteri. Analiza iconografică și studiul tehnic pot singure explica acest monument de deosebit interes istoric.[109]

Din cel dintîi punct de vedere, observăm următoarele. În cupolă, picturile ilustrează definiția bisericii formulată de patriarhul Gherman la Constantinopolului în Istoria Eclesiastică (sec. VIII). În lunetele de la bază, apare Iisus înger al marelui sfat, iar în timpane, patru praznice împărătești; în absida de răsărit, temele nu se înțeleg limpede pe boltă; pe peretele de răsărit Împărtășirea apostolilor, Cina cea de taină și Spălarea picioarelor, teme repictate în secolul XIX, se văd asociate Schimbării la față care a înlocuit o temă din viața Fecioarei Maria.

În navă, peretele despărțitor de apus a fost distrus; ordinea decorului nu se poate urmări din această pricină. Unele teme (praznice împărătești) lipsesc; altele sînt pictate de două ori (Coborîrea la limbi). Învierea și Înălțarea preced Plîngerea Domnului și Punerea în mormînt. Restauratorii (cei din 1830, probabil) s-au aflat în fața unor picturi ruinate; n-au deslușit temele și au repictat teme noi, ajutîndu-se de erminie. Inscripția ne spune că în 1830 s-a repictat absida de răsărit și cele două nartexuri. Nu e pomenit naosul, nici absidele laterale.

Judecata arhiereilor și a lui Pilat sînt zugrăvite în friză și cuprind arhitecturi desenate cu înțeles și precizie. Amintesc miniaturile din evangheliarul de la Oxford (1429) și exemple din biserica domnească de la Argeș, Popăuți, Sfîntul Nicolae din Dorohoi și Sfîntul Nicolae din Bălinești. Personajele, puțin numeroase, sînt concepute monumental și însuflețite de viață. Plîngerea Domnului și Mormîntul lui Iisus formează o a doua friză pe peretele de nord și face parte din decorul original (asemenea exemplelor din Sfîntul Nicolae din Dorohoi și din epitafele secolului al XV-lea și al XVI-lea. Portretele Sfinților „doctori fără de arginți" și a mai multor sfinți militari sînt din aceeași vreme. Așezați, sub arcade și între coloane, potrivit unei vechi tradiții elenistice, păstrează însușiri remarcabile de artă.

În camera mormintelor, restauratorii au aflat elemente din decorul original, pe care le-au repictat. Acolo unde peretele nu arăta nimic, sau numai lucruri nedeslușite, au inovat și au pictat cu înțelegerea epocii lor. În pronaos sînt ilustrate primele șase luni din minee (septembrie-februarie). Ansamblul, repictat în secolul al XIX-lea, a respectat, în mare măsură ordinea originală (sinoadele ecumenice); iar aceasta, alături de dimensiunile mici ale tablourilor se leagă de tradiția secolului al XVI-lea și de epoca lui Petru Rareș. În exonartex se vădește cugetarea și arta secolului al XVI-lea. Restauratorii din 1830 au împrospătat culorile și au întărit unele trăsături. Deosebim însă și lucrări datorite lor, alături de reproduceri de icoane rusești Deisis și Înălțarea. La fel și ilustrațiile de imnuri liturgice de pe boltă și timpanele cele mari de la partea superioară a pereților.

Compozițiile originale, păstrate în navă, sînt puține la număr, dar semnificative. Se adaogă decorurilor din Popăuți, Bălinești și Dorohoi (cele nerepictate) pentru a înfățișa stilul picturii bisericești din Moldova secolului al XV-lea și primelor decenii din secolul al XVI-lea. Formează frize cu arhitecturi elenistice corect desenate (drept fond). Aflăm alături de acestea, ori în locul lor, peisaje muntoase. Personajele, puțin numeroase, prezentate în atitudini variate și însuflețite de mișcare au costume caracteristice și reproduc modele întîlnite în manuscrisele ilustrate din secolul al XV-lea. Culorile bogate, verde de smalț, roșu de garanță și ocru galben; alb și aur accentuează lumina și armonia tonală. Linia este fermă. Pictorul „scrie" pe perete; mîna lui aleargă, se mișcă liber; lucrează din memorie, fără schițe ori cartoane: pictură de ilustrație, în înțelesul cel mai larg.

În cupolă distingem greu amănuntele. Remarcăm totuși figurarea spațiului (Bunavestirea amintește Italia și Quattrocento). Peisajele italienești ale secolului al XV-lea (modă introdusă de icoanele rusești), (la sfîrșitul secolului al XVIII și începutul celui de al XIX-lea). În camera mormintelor, cîmpul compozițiilor este format de ziduri și portice pictate în albastru. Apa e albastră, iar valurile pictate cu dungi albe. Figurile sînt înalte, elegante și proporționate, cu chipurile lipsite de distincție. Cîteva inscripții sînt în

slava bisericească; cele mai multe sînt redactate în românește (scrise cu cirilice).

O parte din teme și portrete sînt repictări ale unor originale din secolul al XVI-lea; cele mai multe se datoresc însă restauratorilor din 1830.

Nartexul e decorat cu picturi împrospătate sau refăcute; cîteva sînt lucrul restauratorilor din 1830; figuri scunde și îndesate, tonuri lipsite de lumină și viață. Printre temele ilustrate deosebim cele inspirate de scrierile lui Ioan Gură-de-Aur (Ioan, 7, 37—38); amintește ilustrații din biserica Poganovo (Bulgaria), datată din secolul XVI.

Decorul exonartexului se distinge, dimpotrivă prin însușiri frumoase de artă. E armonizat, înainte de toate, cu liniile și formele monumentului. Portretele sînt văzute din față, atitudinile diferite și trăsăturile individualizate.

Trei icoane mari (Înălțarea, Acoperămîntul Mariei și Înălțarea), pictate pe lemn, se păstrează în încăperile stăreției. Aflăm în ele, figuri înalte și elegante, capete mici, gîturi lungi. Draperiile modelate cu dungi de aur pe fonduri albastre amintesc tehnica și stilul altor două icoane mari din biserică. Împlinesc toate o serie bogată de lucrări de stil ale meșterilor bucovineni. Prezența lor la Neamțu se datorește starețului Dometian, venit din Bucovina și meșterilor restauratori Vasilache Kițescu și Vasile Suliman originari din aceeași regiune.

Picturile murale de pe bolta porții, sub clopotniță, trebuiesc neapărat amintite. Pricini felurite au distrus aproape cu totul un document artistic și istoric de însemnătate excepțională.[110] Au ilustrat romanul, celebru în epoca feudală, Varlaam și Ioasafat și au reprezentat unicul exemplu cunoscut de pictură murală medievală inspirat din această operă. Repictări, de fapt împrospături culoare peste culoare, datate din 1830, au alterat farmecul culorilor, compozițiile și amănuntele. Grafiți, adînc săpați, dau mai multe date: cea mai veche, citită, e din anul 7000 (1492). Un al doilea grafit înseamnă anul 1539; un al trei anul 1600 (toate în caractere slave și socotite de la „facerea lumii").

Ilustrația a format un ansamblu organizat cu artă. Se puteau vedea teme din Facerea, Vedenia lui Ezechiel, tetramorful, teme din cărțile regilor. O friză înfățișează înmormîntarea împăratului Avinir în care recunoaștem exemple bizantine și moldovenești. O a doua friză înfățișează pe Ștefan cel Mare prezentat lui Hristos de către Iosafat, împărat sfînt. O a treia cuprinde portrete de filozofi, printre care aflăm un papă.

Descoperim o paralelă de mare interes istoric. Iosafat împărat al Iudeii, a fost crescut de călugări creștini; creștinat el însuși, a fost trecut de biserică printre sfinți. Ștefan cel Mare a avut și el povățuitori, călugări învățați. Compozițiile simbolice cu cuprins istoric sînt rare în arta bizantină. La noi, în Țările Române, avem exemplele din Pătrăuți, Dîrju, Mugeni, Ghelonțe, Hurezi etc. Ilustrația din Neamțu rămîne cea mai bogată, mai interesantă și mai evocatoare.

Biserica Sfîntul Ilie (Suceava) a fost înălțată de Ștefan cel Mare în 1488. Decorul pictat al cupolei înfățișează Pantocratorul înconjurat de îngeri; cilindrul: prooroci și apostoli. Pe pandantivii mici și pe intradosurile arcelor de la bază Cel-vechi-de-zile, Iisus Emanoil și un miel, tronuri și prooroci. Pandantivii cei mari și timpanele ilustrează Stihirea de Crăciun. Întîmpinarea, Botezul, Schimbarea la față, Floriile și Învierea lui Lazăr. În absida de răsărit, bolta e împodobită cu portretul Fecioarei Maria stînd pe tron și cu Iisus (pe brațul drept), doi îngeri, în stihare albe, se închină lui Hristos. Pe peretele hemiciclului s-a ilustrat Împărtășirea apostolilor, Spălarea picioarelor, Cina cea de taină și zece chipuri de Sfinți episcopi.[111] În navă, cîteva compoziții inspirate din patimi, ruinate ori restaurate, înfățișează o parte din decorul original. La apus, Ștefan cel Mare prezentat de Sfîntul Ilie închină lui Hristos chivotul bisericii. Alături de el, vedem pe Petru Rareș și două domnițe (la stînga ușii din dreapta); la dreapta ușii, e pictată crucea încadrată de Constantin și Elena; și tema Deisis. Impresionant, la miazăzi, în ultimul registru către fereastră, Isaia dănțuind; în plină mișcare, schițează dansul troparului liturgic „Isaie dănțuiește, fecioara a luat în pîntece...". Cuvintele se citesc pe pergamentul

desfășurat din mîinile lui. Reprezintă cea mai frumoasă și mai vie figură pictată din biserică; model de monumentalitate și dinamism. În pronaos, Fecioara Maria cu Iisus în brațe și îngeri împodobesc bolta. La răsărit, de-asupra ușii, sînt ilustrate teme din Cărțile Regilor privitoare la Sfîntul Ilie. Pe zidurile exterioare se disting urme din decorul original, format din cărămizi smălțuite, în tradiția decorului arhitectonic al lui Ștefan cel Mare. În secolul al XVI-lea, cărămizile smălțuite au fost acoperite de tencuieli, pe care s-a pictat. Se mai văd, la miazăzi, teme din Facerea, Scara lui Ioan Climax și fragmente din Judecata din urmă.

La proscomidie, în tema Pietà, Iisus are la spate crucea, amănunt semnificativ, caracteristic tradiției transilvănene și unor monumente din Țara Românească. La apus, se distinge Vedenia lui Petru din Alexandria și Jertfa lui Avram.

Pe icoanele împărătești din tîmplă citim semnătura meșterului Vasile Ulianov ot Moscova și datele 1703 și 1708. Meșterul iconar va fi lucrat și la restaurarea picturilor murale din naos și pronaos. În absida de răsărit decorul original, mai bine păstrat, se deslușește clar.

La exterior, portretul mitropolitului Varlaam atestă, la rîndul lui, lucrări și restaurări datate din secolul al XVII-lea.

Paraclisul casei domnești din mănăstirea Bistrița, județul Neamț. Turnul clopotniță al mănăstirii Bistrița, înălțat la nord-vestul ogrăzii, este juxtapus unui edificiu de proporții modeste care datează, după tradiție, de la Alexandru cel Bun. O inscripție așezată la miazăzi, la parterul clădirii, deasupra unei uși, arată anul 1498. Ctitorii au fost figurați într-o friză murală de două ori repictată și se văd, la exterior, pe latura de miazăzi a etajului. În acesta din urmă aflăm un paraclis. Picturile murale din interior au fost distruse în parte prin deschiderea cea mare practicată la apus, unde s-a înlăturat zidul original, secolul al XIX-lea. Cele ce se văd astăzi (curățate și luminate în prima jumătate a secolului nostru), arată pe calota bolții, la răsărit, urme din portretul Fecioarei Maria, cu Iisus în brațe și stînd pe tron. Tema principală a cerimii nu se mai vede. În pandantivi, sînt evangheliștii (se distinge portretul pictat la mia-

zănoapte-apus). Mucenici în medalioane ornează intradosul arcelor. Pe peretele de răsărit al hemiciclului s-au păstrat 9 portrete de episcopi (se citește numai numele lui Nicolae.) La miazăzi, în primul registru al navei distingem a temă din viața Sfîntului Ion de la Suceava; în al doilea registru, o temă din Patimi. La miazănoapte în prima zonă, s-au figurat patimile Sfîntului Ion de la Suceava; la nord-vest, aducerea moaștelor Sfîntului Ion de la Suceava și rugăciunea pe Muntele Măslinilor (la miazănoapte-răsărit) sînt singure vizibile. În zona inferioară a peretelui sînt pictați episcopi și pustnici. Poartă în mîini rotuli cu inscripții în slavona bisericească. La miazăzi, pe latura navei, doi sfinți înalță icoana lui Hristos; iar, mai departe, în colțul de sud-vest — ultima zonă — apar chipurile a trei principi: Alexandru cel Bun, întemeietorul monumentului, Ștefan cel Mare, restauratorul și Alexandru Lăpușneanu, care a refăcut în secolul al XVI-lea paraclisul și mănăstirea Bistriței.

Din punct de vedere iconografic, se remarcă temele esențiale, Patimile și mucenicia Sfîntului Ion cel Nou. Numărul cel mare de Sfinți episcopi (11 sau 12 figuri) și de sfinți călugări amintesc ordinea din mănăstirea Slatinei, ctitoria lui Lăpușneanu. Arhitecturile din cîmpul tablourilor figurează edificii cu două etaje, cu uși mari și ferestre rectangulare ori cintrate, larg deschise. Frontoane triunghiulare sau circulare și acoperișuri cilindrice ori în două ape caracterizează edificiile. Spațiul este îngustat, personajele sînt numeroase și ordonate în adîncime (dispoziția din biserica episcopală din Roman).

Personajele au nasul fin și ochii apropiați; obrajii sînt modelați cu pete ori cu dungi de lumină în ton pe ton. În linii generale, ansamblul vădește caracterele stilistice și tehnice de la mijlocul secolului al XVI-lea.

Biserica Sfîntul Nicolae din Bălinești, înălțată în 1499 de logofătul Tăutu. Picturile murale, pe alocuri sînt repictate, în interior și exterior. Monumentul nu are cupolă, bolta navei este formată din trei semicilindri transversali.[112] Semicilindrul central poartă un medalion cu Iisus (bust) binecuvîntînd, încadrat de tetramorf. Ține în

mîini o carte închisă. E învești mîntat în tunică roșie cu laticlavii de aur și drapat într-o mantie albastră modelată cu aur. Arhangheli, serafimi cu ripide și îngeri, pictați în zbor în jurul lui, îl aclamă. Semicilindrul de la răsărit e împodobit cu tronul hetimasiei pictat într-un medalion albastru și încadrat de doi serafimi. În centrul semicilindrului de la apus se vede Ioan Botezătorul înaripat, iar pe poale, îngeri și serafimi. Dintre evangheliști, distingem pe Matei și Ioan, zugrăviți scriind, cel dintîi, în camera lui de lucru, iar cel de-al doilea, la intrarea grotei de la Pathmos.

În absida de răsărit, pe boltă, e Fecioara Maria drapată într-un maforion roșu cu Iisus în brațe, în mantie de aur modelată cu roșu. Pe peretele hemiciclului apar 16 figuri de proroci în picioare, — poartă rotuli cu inscripții, amfore de aur sau chivoturi, — în mers, în atitudini variate și pline de mișcare. La extremitățile registrului s-a pictat Nașterea lui Iisus, Vestirea păstorilor și Circumciderea lui Iisus. Aceasta în registrul superior. În cel de-al doilea registru și anume în cadrul ferestrei de răsărit, vedem pe Iisus în disc încadrat de doi îngeri și de doi diaconi care îl cădesc. Alături de aceștia se văd și diaconii Roman și Ștefan. Pe perete, la stînga și dreapta ferestrei, sînt zugrăvite Spălarea picioarelor, Cina cea de taină (masa în formă de potcoavă), Învoiala lui Iuda cu arhiereii, Rugăciunea pe Muntele Măslinilor, Arestarea lui Hristos și Împărtășirea apostolilor. În cel de-al treilea registru, portretele Sfinților episcopi-purtînd rotuli cu inscripții liturgice în slava bisericească și pictați în picioare — sînt încadrate de chipuri de diaconi, Jertfa lui Avram și Pietà (proscomidie); la diaconicon, crucea. Remarcăm un miel cu capul înconjurat de nimb (în creștetul firidei deasupra ultimei teme). În navă, arcul triumfal e decorat cu patru tablouri în care vedem pe Hristos și apostolii. Pe boltă, s-a ilustrat Nașterea Mariei și Intrarea în biserică, Bunavestire, Botezul, Orbul din naștere, Învierea lui Lazăr, Floriile și Necredința lui Toma; pe pereți, în primul registru, teme din Patimi, în friză; și portrete de sfinți în al doilea. La apus, e friza donatorilor.[113] În pronaos, pe boltă, Fecioara Maria orantă cu Iisus „în întreita lumină" a Taborului, îngeri în zbor, Sfînta Elisabeta cu Ioan Botezătorul la piept și Sfînta Ana cu Fecioara Maria. Pereții poartă sinoadele ecumenice, teme din Vechiul

Testament și portrete de sfinți și sfinte (în picioare). În cel de-al treilea registru s-a ilustrat acatistul Sfîntului Nicolae. Printre temele Vechiului Testament, multe ruinate, distingem pe Ghedeon și lîna, Proslăvirea lui Moise și aceea a lui Isus Navi).

Clopotnița portic, așezată la intrare, la apus, e împodobită cu portretul lui Iisus Emanoil, încadrat de îngeri lăncieri și episcopi. Pe boltă, spre apus, vedem pe Ezechiel, încadrat de patru îngeri, apostoli cu cărți închise în mîini, proroci și Maria Glikophilusa. Zidurile exterioare sînt împodobite cu chipuri de serafimi. Fecioara Maria încadrată de proroci (în picioare), Elisei și Ilie. La miazăzi, în dreptul absidei de răsărit, două mari portrete: Sfîntul Nicolae și arhanghelul Mihail; la apus Judecata din urmă.

Iconografia monumentului este interesantă. S-a ilustrat anume pe bolta navei, în centru, anafora liturgică, care cuprinde instituirea euharistiei, anamneza, epicleza, imnul serafimilor și lauda Fecioarei Maria. În absida de răsărit, temele principale sînt inspirate din canonul liturgic. Observînd amănuntele, remarcăm masa Cinei celei de taină în formă de potcoavă, model antic. Dar Iisus nu stă, „în cornu dextro" ci la mijloc cu fața către spectator. Apostolii nu stau pe jumătate culcați, așa cum se văd în monumentele mai vechi. Pe masă sînt talgere rotunde ori în formă de corole de flori, amfore italienești, pîinișoare rotunde și ridichi (sau curmale deformate). Către talgerul cel mare din centrul mesei întind mîna, la fel, Iuda și Ioan. Jertfa lui Avram, „figură" a jertfei liturgice, e pictată pitoresc și plină de mișcare: îngerul vorbește cu Avram și-i arată berbecul, servitorii vorbesc unul cu altul, iar asinul paște liniștit. În Pietà, la exteriorul sarcofagului, sînt zugrăviți doi îngeri; Fecioara Maria lipsește. Mielul din cadrul ferestrei de răsărit, simbol al lui Iisus jertfă și inspirat din profeția lui Isaia, a fost interzis de sinoade încă din secolul al VII-lea. Îl vedem în Apus, în Balcani și în exemple moldovenești din secolul al XVI-lea.

În navă Patimile sînt pictate în frize frumoase; Înălțarea și Rusaliile apar însă pe peretele de apus pentru pricini pe care nu le cunoaștem. Frizele, la rîndul lor, caracteristice concepției și procedeelor pictorilor bizantini provinciali (numiți o vreme „macedonici"), se întîlnesc pentru prima dată în Țările Române în biserica

domnească de la Argeș. În Moldova, le aflăm alături de tablouri. Mormîntul lui Iisus e un mare sarcofag antic.

În friza donatorilor, mai mulți îngeri sînt pictați la spatele tronului lui Iisus. Unul dintre aceștia ține în mîini o vargă lungă de argint terminată cu o cruciuliță și o panglică de argint. Iisus are evanghelia deschisă și pe ea citim, în slava bisericească, cuvinte din evanghelia lui Ioan: „Eu sînt lumina lumii. Acela care mă va urma nu va păși în întuneric, ci va avea lumina și viața".

Programul iconografic al pronaosului este întocmit într-un chip care atrage atenția. Portretele de pe boltă sînt prezentate în medalioane încadrate de îngeri în zbor și serafimi, sistem decorativ care amintește dipticele paleocreștine și monumente decorate din secolele V—VI. Printre temele din Vechiul Testament, pictate pe pereți, nu se disting decît Cina de la Mamvri, Cei trei tineri în cuptorul de foc, Lîna lui Ghedeon, Proslăvirea lui Moise și aceea a lui Iosua; „figuri" ale virginității Fecioarei Maria și nașterii „fără prihană" a lui Iisus, cele dintîi; iar cele două din urmă, ale „înălțării". Cincisprezece ilustrații sînt ruinate sau distruse. Din această pricină se înțelege greu ideia decoratorilor. E poate vorba de paralelismul celor două testamente, bogat ilustrat la Roma în secolul al IV-lea, în Transilvania, la Rîul-de-Mori (secolul XVI) și în Moldova, în mai multe monumente din secolele XV și XVI. Ilie și corbul, „figură" pictată într-o firidă din peretele de miazănoapte și inspirată din Cărțile Regilor, se leagă de euharistie și de exemplul moldovenesc din biserica Sfîntul Ilie (1488). Altă „figură", Iisus dormind, este inspirată din Facerea și Numerii.

Acatistul Sfîntului Nicolae a fost pictat, în secolul al XIV-lea la biserica domnească Sfîntul Nicolae din Argeș; în Moldova, la Popăuți, Părhăuți etc. La Bălinești se văd 16 scene și portretul sfîntului, amintind ilustrațiile marginale ale unor icoane din Bulgaria și țara noastră.

Din punct de vedere tehnic și stilistic se remarcă stilul arhitectural al picturilor, cu multă îndemînare adaptate liniilor și suprafețelor arhitecturale. Par a forma o frumoasă țesătură cu imagini, destinată să îmbrace pereții. Medalioanele mari, pictate pe bolțile navei, calota absidei de răsărit și bolta nartexului, subliniază curba

arcelor, soliditatea bolții și înălțimea monumentului. Atitudinile variate și pline de mișcare ale figurilor alungă monotonia și zugrăvesc viața maselor și figurilor izolate. Armonia tonală, formată din aur și roșu și un albastru-verde cu reflexe metalice luxoase, poate fi comparată cu aceea a ceramicii smălțuite, a broderiilor vechi și argintăriei.

Distingem lucrul a mai multe mîini. Portretul Fecioarei Maria din absida de răsărit și friza proorocilor sînt impresionante: personaje vii, însuflețite de căldură și spontaneitate; în navă, arhitecturile sînt înțelese și corect desenate. Personajele din primul plan au mișcări libere; siluete înalte, draperii bogate și conturate peste tot cu un tiv alb care amintește: „semnătura" meșterilor lombarzi din Transilvania și Italia meridională. De altfel și alte trăsături ne trimit la aceștia din urmă: virtuozitatea și libertatea desenului, expresia chipurilor și factura ochilor al căror glob este încadrat de două arce și de o dungă de lumină la partea superioară; o a doua dungă de lumină se vede la partea inferioară. Chipurile sînt prelungi cu umerii obrajilor accentuați; privirile vii și directe. Cîteva personaje surîd.

Unele compoziții și figuri se leagă însă de o altă concepție. Citām Cina cea de taină și Rugăciunea pe Muntele Măslinilor, în care desenul figurilor se apropie mai mult de acel al picturilor moldovenești din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Aci, atitudinile par lipsite de mișcare, iar draperiile sînt tratate după canon. Nu sînt rare greșelile de desen și perspectivă.

Friza donatorilor cuprinde un frumos portret al lui Hristos. Blond, cu chipul prelung, fruntea înaltă și barba scurtă cu păr fin și rar, are o privire țintită în depărtare și „abstractă". Portretul ctitorului, logofătul Tăutu, este la rîndul său, unul din cele mai vii din arta veche a Țărilor Române. Pictat din față și ușor întors către Hristos, are atitudine de reculegere, liberă și spontană. Desenul capului, al gurii și bărbiei, arcaturile ochilor și nasului țin de canon dar și de observație minuțioasă. Expresia ochilor înfundați în orbite dovedește un realism impresionant.

Obrajii și fruntea vădesc folosirea unui procedeu tehnic interesant. Pictorul a lucrat pe tencuială umedă folosind zemuri colorate

și pensule bogate, purtate în sensul formei. La început a pus tonul de carnē și, după absorbția lui, cîteva pete mai vii, și una sau două lumini cu pensulă lată. Această tehnică, distinge pe artistul din Bălinești fiindcă, în Moldova, de obicei, chipurile și mîinile sînt pictate mai totdeauna cu ajutorul unei emulsii, pe tencuială zbicită sau abia umezită.

Ansamblul picturilor din **Biserica cea mare a mănăstirii Dobrovăț** e legat de epoca lui Ștefan cel Mare și de primii ani ai secolului al XVI-lea — Decorul din absida de răsărit și din naos apare drept opera a două școli sau a două ateliere. Camera mormintelor și pronaosul sînt ornate cu picturi datorite meșterilor lui Petru Rareș; multe teme au fost pictate însă la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Pisania amintește pe Ștefan cel Mare și data de 1503 a întemeierii monumentului.

În cupolă, zugrăvelile au fost refăcute și văruite (pe calotă și cilindru). În pandantivii cei mici s-a pictat „sfînta năframă" (mandylionul), Tronul hetimasiei și doi serafimi cu ripide; pe timpane și intradosul arcelor de la baza cupolei, praznice (Bunavestire, Nașterea lui Iisus, Întîmpinarea Domnului și Botezul). Pandantivii cei mari au purtat portretele evangheliștilor (nu se mai distinge decît cel de la nord-vest). În absida de răsărit, pe boltă: Maria stînd pe tron și purtînd copilul, patru îngeri, Schimbarea la față, Floriile și medalioane de prooroci, pe arcul triumfal; pe peretele hemiciclului, Spălarea picioarelor, Cina cea de taină, Rugăciunea pe muntele Măslinilor și Coborîrea la iad; în zona inferioară sînt figurați Sfinții episcopi printre care papii Silvestru, Grigore Dialogul și Martin; la proscomidie, un miel cu capul înconjurat de nimb și ținînd crucea, Jertfa lui Avram, Pietà, arhanghelul Gavril și îngeri, iar în diaconicon, arhanghelii Uriil și Rafael și Noe care se coboară din corabie. În navă pereții sînt împodobiți cu medalioane de sfinți și teme din Patimi, pictate în friză; la partea inferioară a pereților, sfinți militari. În camera mormintelor, pe cilindrul bolții calendarul; pe pereți Deisis, arhangheli, sfinți călugări și melozi. În pronaos, pe pandantivii cei mici simbolurile evangheliștilor cu evanghelia; pe intradosul arcelor și timpane, medalioane cu „Cel-vechi-de-zile";

Fecioara Maria orantă, Iisus Emanoil, Fecioara Maria (în picioare), hetimasia; Moise cu vasul de mană, Aron cu varga de aramă, David cu arca, Solomon cu templul, Ezechiel și Isaia, un înger cu stindardul. Pandantivii cei mari sînt impodobiți cu portrete de melozi, arcele mari ale bolții cu chipurile proorocilor Sofonie, Miheia, Avacum, Naum, Ghedeon, Zaharia, Maleahi, Agheu și Iona; iar timpanele mari cu Căința lui David, Omorîrea cu pietre a Sfîntului Ștefan, Iosif aruncat în fîntînă, Cei șapte adormiți din Efes și cele șapte sinoade ecumenice; pe pereți vecernia de Paște (a doua înviere) și teme din Penticostar, alături de portrete de arhangheli și sfinți; ilustrația calendarului „scara mistică", portrete de sfinți.

Decorul de la baza cupolei cuprinde mandylionul, hetimasia și patru praznice împărătești, potrivit programului a mai multor biserici din a doua jumătate a secolului al XV-lea. În Bunavestire, „Cel-vechi-de-zile" e pictat „în slavă"; îngerul înaintează către Fecioara Maria, venind din stînga, iar aceasta în picioare se înclină încrucișîndu-și mîinile pe piept. Caracteristică prezența proorocilor David și Solomon încoronați, care apar în compoziția temei din mai multe biserici ale Țării Românești, atestînd în acest chip existența unui tip iconografic comun Țării Românești și Moldovei. Botezul lui Iisus îl arată pe acesta muiat în apa Iordanului (apele rîului îl înconjoară jur-împrejur) și cu picioarele pe o piatră roșie; nu lipsește proorocul cu rotulus și inscripție. În absida de răsărit, pe boltă, citim cuvinte din imnul liturgic închinat Mariei „Ceea ce ești mai cinstită decît heruvimii..." Decorul este întregit cu Schimbarea la față, Floriile și praznice împărătești. Pe peretele, hemiciclului, Împărtășirea Apostolilor e încadrată de Spălarea picioarelor, Cina cea de taină, Rugăciunea din Ghetsimani și Coborîrea la iad. În Împărtășirea Apostolilor, Hristos, înveșmîntat antic și fără înger lîngă el, pune direct în gura lui Petru ostia, practică străină liturghiilor și tradiției bizantine, dar, folosită de romano-catolici.

În navă, temele din Patimi urmează ordinea din monumente sîrbești (Milisevo, Nagoricino, Čurčer, Maligrad) și din biserica domnească de la Argeș. Adormirea Mariei oferă note remarcabile. Principala e formată din soborul de îngeri care oficiază slujba de înmormîntare în locul apostolilor. Hristos întors către capul mamei

sale, poartă „sufletul" pe brațul drept. Izvorul acestei redacții iconografice este un text al lui Ioan Damaschinul, datat din veacul al VIII-lea și atribuit lui Juvenalie arhiepiscopul Ierusalimului. În acesta ni se spune că apostolii sosiți din lume, într-o clipită și în chip miraculos, au aflat în jurul Fecioarei Maria, care-și dăduse sufletul, îngeri și puterile cerești care cîntau și dănțuiau.[114]

În friza ctitorilor sînt pictați Ștefan cel Mare, Bogdan și Petru Rareș. Inscripția de la partea superioară amintește că decorul monumentului datează din 1522 și că a fost executat din inițiativa lui Petru Rareș. Acesta n-a început să domnească însă decît în 1527; o cifră a fost poate rău scrisă.

În camera mormintelor, două inscripții în slava bisericească însoțesc ilustrația calendarului. Cea dintîi, în unghiul superior de nord-vest, cuprinde cuvintele „Synaxa sfinților de peste an cu arătare a locului lor de naștere, a anului de naștere și al muceniciei precum și chipul în care au murit..." Cea de-a doua inscripție, aflată la partea inferioară a peretelui de miazăzi, cuprinde un al doilea text: „Potrivit puterii lui Dumnezeu dată sfintelor sinoade ecumenice, părinții bisericii s-au adunat și au compus martirologiul indicînd chipul cum au fost unii încoronați de sinoade, alții... omorîți cu pietre..., și cu toții au primit coroană de la Hristos".

În pronaos, bolta poartă Tronul hetimasiei, chipul unui miel alb cu crucea, portretele lui Iisus Emanoil și „Celui-vechi-de-zile" și figuri de prooroci. Într-un timpan, Fecioara Maria (în picioare), înconjurată de apostoli, Sfinți episcopi și Sfinți părinți ai bisericii; într-un al doilea, Iisus Emanoil, episcopi și apostoli iar, într-un al treilea, Fecioarei Maria cu Iisus într-un medalion pe pieptul ei, apostoli și episcopi. Se ilustrează astfel imnul liturgic „De tine se bucură...". Pe peretele de răsărit s-a zugrăvit liturghia îngerească, teme din viața lui Hristos și din minee. În liturghia îngerească, îngeri poartă, preced și escortează epitaful. Sînt urmați de episcopi învești mîntați în saccos. În tradiția bizantină și românească, ilustrația acestei teme reproduce ritul vohodului cel mare (Ieșirea cu „sfintele daruri"); cortegiul acesteia nu cuprinde episcopi (aceștia nu părăsesc absida). La Dobrovăț, tema se inspiră din ritul Vineriimari, vecerniei de Paști („a doua înviere) și dintr-o altă tradiție pe

care o aflăm în Rusia și Serbia Veche. Însăși pictura ei în pronaos și anume printre ilustrații ale Penticostarului (Mironosițele la mormînt, Iisus se arată Mariei Magdalena și apostolilor, Cina de la Emaus, Rusaliile) și ilustrații de condace și tropare ale „Învierii", confirmă observarea noastră și o explică. La fel și dezvoltarea legendei Sfintei Cruci, incadrată în același program și legată de condace și tropare ale „Învierii".

În ultimul registru, în unghiul de miazăzi — răsărit, o imagine înfățișează încinta unei mănăstiri mari cu biserici, paraclise și diferite edificii. La exteriorul acesteia, în primul plan, un cortegiu bisericesc, format din ierarhi, călugări și diferite personaje, (distingem și un principe), se îndreaptă către poartă, venind din dreapta. În stînga, un ierarh, cu mantie și camilafcă îl primește. La partea superioară a imaginii citim numele Sfîntului Gherman. Unul dintre personajele cortegiului înalță un rotul desfășurat care poartă, în slava bisericească, cuvintele „Doamne Iisuse Hristoase, binecuvîntează untdelemnul...". O a doua inscripție explică tema: „Minunea sfîntului Sava și binecuvîntarea untdelemnului...".

Picturile bisericii din mănăstirea Dobrovăț formează un ansamblu remarcabil. Acelea din absida de răsărit și din navă datează din prima treime a secolului al XVI-lea; cele din pronaos pot fi atribuite sfîrșitului secolului al XVI-lea; din punct de vedere iconografic, atestă tradiția sîrbo-bizantină a secolului al XIV-lea; iar din acela al stilului, asemănarea cu decorurile din biserica mănăstirii Probota și bisericii din Părhăuți.

Solul, în cîmpul temelor, e pictat în albastru și verde; personajele și draperiile în roșu, verde și alb modelate în ton pe ton. Figurile sînt concepute și pictate monumental. Poartă tivul alb, semnătura meșterilor din Probota și din alte biserici moldovenești de la sfîrșitul secolului al XV-lea și prima jumătate a secolului al XVI-lea.

Tonurile apar „mîngîiate" de lumină. Friza Patimilor se desfășoară de-a lungul pereților asemenea unui rotulus ornat cu miniaturi. Pericopele evangheliarului liturgic par iconițe închise în cadre roșii.

Un paraclis e închis în clopotnița mănăstirii; nu e pictat. La miazăzi de biserica principală se înalță un al doilea paraclis închinat Sfîntului Gheorghe; ctitorie a domnitorului Simion Movilă (din 1607). O inscripție din 1850 pomenește restaurarea fundamentală a monumentului. Intrarea în biserică este ilustrată în chip interesant.

Biserica Arborea, ctitorie din 1502 a lui Luca Arbore, demnitar al lui Ștefan cel Mare (hramul: Tăierea capului sfîntului Ioan Botezătorul). Decorul terminat în 1541 a fost ruinat de ploi și umezeală. Pe bolta navei se distinge greu medalionul lui Hristos bust. În absida de răsărit, Fecioara Maria tronează în înălțimi, cu Iisus pe genunchi încadrată de prooroci mesianici (figuri bust, cu inscripții pe rotuli și închiși în medalioane); pe primul registru al hemiciclului, evangheliile „Învierii", pe al doilea, Spălarea picioarelor, Cina cea de taină și Împărtășirea apostolilor (două altare și Iisus figurat de două ori). Al treilea registru e ornat cu portretele a 12 episcopi și 2 diaconi. În creștetul glafului ferestrei de răsărit, Iisus jertfă pe disc și 4 îngeri cu ripide; la miazănoapte, Jertfa lui Avram, îngeri și serafimi cu ripide; la miazăzi, îngeri și serafimi și o compoziție indistinctă. Pictura proscomidiei e distrusă. În Cina cea de taină masa e rotundă, episcopii țin în mîini cărți închise.

În navă, decorul original a fost acoperit cu picturi din prima jumătate a secolului al XIX-lea. În bolta absidei laterale de miazăzi, elemente din „Înviere" amintesc compozițiile din Sucevița și Dragomirna. Capetele mucenicilor din ultima zonă, repictate în tempera sau lucrate pe tencuială aproape uscată, au dispărut în urma încercărilor de curățire; deasupra ușii de intrare (din navă în pronaos), mandylion-ul și 4 portrete de sfinți. Friza ctitorilor, repictată culoare peste culoare și, pe alocuri, refăcută arată pe Ioan Botezătorul în mantie verde prezentînd pe Luca Arbore lui Hristos. Logofătul, în genunchi și însoțit de soția sa, de fii și fiice, închină chivotul. Arbore și băieții sînt cu capul gol; logofeteasa și fetele cu văluri și cercei bogați ornați cu pietre prețioase. La dreapta ușii, Constantin și Elena, de o parte și alta a crucii.

În pronaos picturile sînt bine păstrate. Pe boltă, Fecioara Maria orantă cu Iisus pe piept binecuvîntînd; aceeași temă pe intrado-

sul arcului ferestrei de apus. Deasupra ușii de intrare, o compoziție inspirată din acatistul Buneivestiri: Maria purtînd pe Iisus, îngeri și sfinți care li se închină. La partea superioară a pereților, sinoadele ecumenice. Portretele de mucenici din zona inferioară au fost repictate în ulei.

La miazăzi, două sinoade ecumenice și Sfînta Marina în picioare, într-o mișcare bine observată și minunat pictată, izbește cu ciocanul în capul unui diavol. Pictura reproduce sau se inspiră din miniaturi apusene medievale. Piatra mormîntală a lui Luca Arbore e adăpostită de un baldachin de piatră în stilul Renașterii. Peretele e ornat cu portretul logofătului, soției sale și copiilor, îngenunchiați.

Exteriorul monumentului a fost decorat cu picturi. S-au păstrat o parte din acestea. La miazăzi, acatistul Buneivestiri, Iisus dormind cu ochii deschiși și compoziții inspirate din Facerea. La partea inferioară a zidului, Asediul Constantinopolului. Meșterul a știut exact ce ilustrează. Citim, în adevăr, inscripția: „Împăratul Chosroe s-a pornit împotriva Constantinopolului cu armate de perși, sciți și libieni, în zilele împăratului Iraclie. Fecioara Maria cu rugăciunile ei a făcut să cadă ploaie de trăsnete și foc asupra năvălitorilor".[115]

Se văd, în afară de aceste teme, pe același zid, Judecata din urmă, Iisus mare preot (încadrat de Maria și Ioan Botezătorul), arhangheli, îngeri și Sfinți mucenici (tema Deisis dezvoltată).

Pe spațiul dintre acatistul Buneivestiri și Judecata din urmă, a fost ilustrată parabola Fiului risipitor (în 4 tablouri). Tema e legată de Judecata din urmă și pune în lumină prețul căinței care aduce iertarea celei mai rele fapte. La apus s-au ilustrat 4 teme din Facerea și în compoziții încadrate de dungi roșii, viețile sfinților Nicolae, Ion cel Nou, Paraschiva și Nichita. Două tablouri sînt de deosebită importanță și frumusețe. Inspirate din viața Sfîntului Nichita (nu știm exact care anume Nichita) cuprind arhitecturi și portrete personale și însuflețite de viață, în tradiția quatrocentoului italian. Pe zidul de răsărit Cinul (ierarhia cerească), inspirat din Pseudo-Dionisie Areopagitul și din tradiția medievală rusească. La miazănoapte intemperiile au ruinat zugrăvelile.

Decorul bisericii Arbore e datat, printr-o inscripție pictată în naos anunțînd de Dragoș zugravul, fiul popii Coman din Iași care a pictat monumentul la 1541.[116]

Mănăstirea Sfîntul Gheorghe din Suceava, ctitorie a lui Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare (1514), a fost terminată în 1522 de Ștefăniță Vodă fiul celui dintîi. De proporții impunătoare și stil moldovenesc din secolul al XVI-lea, a primit în 1570 un exonartex, iar în secolul al XIX-lea a pierdut zidul interior care despărțea naosul de pronaos. Picturile murale originale au ieșit la lumină în 1894, cînd Viertelberger a și repictat mai multe compoziții.

Cupola e împodobită cu chipul Pantocratorului, sever, cu barba și părul blond. În primele trei registre ale cilindrului, îngeri, proroci și apostoli; în al patrulea, liturghia îngerească (altarul format din trei elemente și păzit de serafimi); în pandantivi, evangheliștii.

Decorul absidei de răsărit a fost văruit. Distingem pe „Cel-vechi-de zile", pictură din veacul al XIX-lea. Pe peretele hemiciclului, medalioane de sfinți și împărtășirea apostolilor și 16 portrete de episcopi, figuri monumentale. Inscripțiile de pe rotuli au dispărut. La proscomidie, în Pietà, Fecioara Maria îmbrățișează pe Iisus; în diaconicon: dreptul Simion cu Iisus în brațe.

Naos. În bolta absidei laterale de miazăzi, Coborîrea Sfîntului Duh; în cea de miazănoapte, Iisus pe cruce. Amîndouă compozițiile reproduc pe cele din Hîrlău (Biserica Sfîntului Gheorghe). Pe peretele de nord, teme din Patimi (Judecata lui Pilat, Coborîrea de pe cruce, Plîngerea Domnului și portrete repictate de sfinți (Gheorghe, Nichita, Artemie, Mercurie, Teodor-Tiron și Teodor-Stratilat, Mina, Cosma, Nicolae, Dimitrie) și Arhanghelul Gavril. La sud, lîngă tîmplă, aducerea moaștelor Sfîntului Ioan (pictură secolul XII).

Două compoziții aflate de aceeași parte prezintă un remarcabil interes iconografic. Cea dintîi ilustrează o temă care amintește cavaleria de sfinți din aflarea Sfintei Cruci de la Pătrăuți; a doua figurează îngeri pictați în stilul Renașterii. La miazăzi, teme evanghelice (Învierea lui Lazăr, Iisus mare preot și Adormirea Mariei) se disting printre compoziții și portrete greu de citit.

Pronaosul. Pe boltă, Fecioara Maria rugătoare (simbolul bisericii) și melozii Eftimie, Macarie, Ioan din Damasc și Ioan Cucuzel. O a doua cupolă e împodobită cu chipul lui Hristos, îngeri și episcopi. Pereții poartă sinoadele ecumenice, teme din sinaxar și portrete de sfinți (Vlasie, Maxim).

Exonartexul. Pe boltă Hristos, evangheliștii cu simbolurile lor, apostoli și Sfinți părinți ai bisericii. Pe pereți, vieți de sfinți (dezvoltată, aceea a lui Ion cel Nou).

La exterior, cupola a fost decorată. Pe zidul de miazăzi, vedem Imnul acatist,[117] Arborele lui Iesei, Fiul risipitor, filozofii. Temele amintesc compozițiile și ordinea din Voroneț și Humor. Remarcăm tablourile mari, proporționate cu înălțimea și dimensiunile monumentului, spațiile dintre personaje și desenul monumental al figurilor.

Picturile murale din biserica Sfîntul Gheorghe formează două grupe distincte. În cea dintîi, intră Iisus pe cruce de pe bolta absidei laterale de miazănoapte, Împărtășirea apostolilor, decorul absidei de răsărit și acela al navei; lucrări ale meșterilor din prima treime a secolului al XVI-lea, desfigurate de repictări. Cel de al doilea grup cuprinde ilustrația vieții Sfîntului Ion cel Nou, chipul Mariei Glicophylusa din timpanul ușii de răsărit și compoziția în care, pe peretele de răsărit, o sfîntă se închină unui sfînt; evocă miniaturi bizantine. Tonurile (verde, roșu, galben, albastru-verde), armonia și sentimentul decorator ne duc către lucrările din 1540 și la meșterii breslei de zugravi atestată documentar, la Suceava, în această din urmă epocă. Compoziția temei Iisus pe cruce, e la rîndul ei, o lucrare remarcabilă de stil.

W. Podlacha a apropiat picturile din biserica Sfîntul Gheorghe de la Suceava de decorul mănăstirii Kutlumus de la Athos și de acela al catedralei metropolitane din București (decor, din nefericire, distrus).

Biserica din Părhăuți, înălțată în 1522 (cu hramul Toți Sfinții), păstrează decorul original ruinat, pe alocuri, din cauza intemperiilor și vremii. Faptul că nu a fost niciodată repictat ori restaurat îi conferă o valoare neprețuită de document.[118]

Calota naosului a pierdut decorul. Pe intradosul arcelor de nord-est, sud-est, sud-vest și nord-vest au fost pictați „Cel-vechi-de-zile", Iisus Emanuel, Pantocratorul și un al patrulea subiect greu de deslușit (probabil Mandylionul; sînt închiși în medalioane încadrate de prooroci în picioare. În pandantivul cel mare de la sud-est, unicul neruinat, se văd Floriile.

În absida de răsărit, tencuielile bolții au căzut desgolind cărămida; la fel și tencuielile arcului triumfal. În registrul superior al hemiciclului, medalioane de prooroci; în cel de al doilea, Învierea lui Lazăr și teme din Penticostar (Mironosițele și Iisus, Iisus se arată apostolilor, Iisus și Samarineanca, Orbul din naștere, Mironosițele la mormîntul lui Iisus); Împărtășirea apostolilor și Cina cea de taină). În cadrul ferestrei de răsărit: Iisus pe disc, doi îngeri și serafimi cu ripide. În ultimul registru, zece episcopi sînt pictați în picioare. (Înveșmîntat în saccos e numai episcopul de la stînga ferestrei de răsărit, ceilalți sînt în polistavrii cu omofor alb și rotuli cu inscripții în slava bisericească. Se înclină toți către fereastra de răsărit). Teoria episcopilor e încheiată, la miazăzi, de diaconii Prohor și ... (?), cu chivotul pe umărul stîng și cădind. La proscomidie, în firida de la miazănoapte, s-a ilustrat troparul proscomidiei „În mormînt cu trupul ...". Pieptul lui Iisus e distrus aproape în întregime; Fecioara Maria, înfățișată lîngă sarcofag (cu capul acoperit de un văl alb vărgat cu albastru) se apleacă și îmbrățișează pe fiul său; îngeri dorifori, unul din ei cu buretele în vîrful lăncii și un serafim încadrează tema.

În navă, pereții sînt pătați de umezeală. Deasupra ferestrei de miazăzi, pare a fi fost înfățișat Iisus în templu, iar deasupra ferestrei de miazănoapte, Rusaliile. Pe pereții de miazăzi, miazănoapte și apus, în primul registru, sînt „minunile"; în al doilea, teme din Patimi și, în ultimul, portrete de sfinți militari și mucenici.

La dreapta ușii de intrare, în friza ctitorilor, Gavril Trotușanul, înveșmîntat în tunică albastră și mantie de catifea roșie, pe cap cu turban albastru de mătasă vărgat cu aur, e zugrăvit în genunchi în fața lui Hristos. (O crăpătură adîncă în tencuiala pictată a izolat fruntea, obrajii și bărbia de restul figurii.[119]) Chipul dovedește observația atentă și sentiment portretistic. Logofătul are obrajii plini,

barbă mică tăiată rotund și ochii apropiați. În mîini nu poartă chivotul și nici alt obiect sau atribut.

Deosebit de expresive și însuflețite de mișcare sînt chipurile sfinților și sfintelor de pe pereții navei și pronaosului. La partea superioară a acestuia din urmă, pe pereți, sînt pictate sinoadele ecumenice; iar sub acestea, acatistul Buneivestiri. În tinda deschisă, sub clopotnița-portic, s-a ilustrat acatistul Sfîntului Nicolae, Deisis și chipurile arhanghelilor Mihail, Gavril, Rafael și Uriil. Remarcabile cîteva note iconografice. Cea dintîi privește ilustrația Imnului acatist, una din cele mai vechi din Moldova. Urmează de aproape textul imnului; unele imagini par o ilustrație litetrală (ilustrația celui de-al șaptelea icos și aceea a celor de-al optulea și al nouălea)[120]

Acatistul Sfîntului Nicolae a fost pictat în biserica domnească de la Argeș, la Bălinești, Sfîntul Nicolae din Popăuți, Humor, Moldovița, biserica episcopală din Roman și mănăstirea Sucevița. La Părhăuți, prima temă se vede pe peretele de miazănoapte al nartexului (Nașterea). La răsărit, Nicolae e adus la învățător de mama sa. În tablourile care urmează vedem hirotoniile în diacon și preot, sfințirea de episcop; Sfîntul Nicolae ajutînd pe cei trei tineri, apărînd în vis împăratului și primind mulțumirile celor trei fete ajutate de el. Din acatistul sfîntului sînt inspirate toate temele, cu deosebire aceea a răpirii lui Vasile de către agareeni și mîntuirea fiului lui Agricola. Deasupra pînzelor decorative (nappes) se văd imitații de marmuri colorate.

Decorul e caracterizat, alături de armonia vie a coloritului, de viața imprimată figurilor, siluetelor și capetelor. Aproape peste tot, cu deosebire în nartex, acestea dovedesc folosirea modelelor vii și un simț particular al dinamismului și fizionomiei, încadrate însă în stilul bizantino-venețian.[121] Evidentă „semnătura" pictorilor zișI lombarzi, dovedită prin tivul alb al draperiilor și prin inspirația realistă temperată de un rar tact artistic.

Mănăstirea Probota (Pobrata), ctitorie a lui Petru Rareș, datează din 1529. Ne referim la biserica principală care se înalță în mijlocul unei incinte fortificate și în vecinătatea a două alte bise-

rici; cea dintîi zidită de Alexandru cel Bun, cea de a doua de Ștefan cel Mare. Edificiul se înfățișează, potrivit tradiției secolului al XVI-lea, impunător, de proporții grandioase și vădind înrîurirea stilului monumentelor apusene din Transilvania și Polonia. Păstrează în cuprinsul ei spațios picturi murale ruinate și refăcute, alături de un număr de compoziții și portrete originale.

În cupolă, calota ornată cu chipul Pantocratorului — deteriorat de intemperii și trăsnet — a fost refăcut. Inscripția în capitale este din veacul al XIX-lea. Cilindrul poartă o horă de îngeri văzuți din față și portrete de îngeri; pictură datată din 1860—62 prin factură, culori și stil. În pandantivii cei mici se văd îngeri; compozițiile timpanelor sînt ilizibile; pe arce apar prooroci. La baza cupolei, pare a fi fost zugrăvită „liturghia îngerească". În pandantivii cei mari, evangheliștii meditează sau scriu; nu par împrospătări de originale, ci lucrări din secolul al XIX-lea.

Arcul triumfal e împodobit cu chipul lui Hristos binecuvîntînd și îngeri. Calota absidei de răsărit poartă portretul Fecioarei Maria pe tron cu Iisus pe genunchi; în „gloria" care o înconjoară se disting patru îngeri pictați în secolul al XIX-lea. Zugrăvelile de pe primul registru al hemiciclului sînt nedeslușite. În al doilea registru Împărtășirea apostolilor este încadrată de Spălarea picioarelor și Cina cea de taină. În cea dintîi temă se văd două altare și Iisus înfățișat de două ori, la stînga și dreapta ferestrei centrale, iar masa este rotundă. În ultimul registru, distingem 11 portrete de episcopi. Încercări de curățire au dat la iveală decorul original. În acesta, executat în secolul al XVI-lea, Sfinții episcopi au siluete înalte, capul mic, atitudini variate, mișcare și expresie. Cei repictați poartă polistavrii, omoforul mare, saccos și au capul descoperit; chipurile sînt văzute realist, iar draperiile sînt zugrăvite fără artă.[122]

În naos, bolta absidei de miazănoapte arată pe Iisus pe cruce; cea de miazăzi: Rusaliile. Pe peretele absidei laterale nord, în primul registru: Iisus în casa lui Lazăr, Învierea lui Lazăr. Arestarea lui Iisus, Punerea pe cruce (lîngă tîmplă); pe pereții sud și vest: Iisus la Caiafa și la Ana, Judecata lui Pilat, Batjocura, Plîngerea Domnului, Mormîntul lui Iisus, pecetluit și păzit de soldați, Iuda spînzurat și Coborîrea la limbi. La apus, în Adormirea Mariei, apos-

tolii oficiază, Iisus poartă sufletul pe brațul stîng, trei episcopi sînt la căpătîiul Fecioarei Maria. În ultimul registru, la stînga ușii, portretele ctitorești au capetele repictate; la dreapta ușii, Constantin și Elena (nu e pictată crucea). În aceeași zonă, la nord-est lîngă tîmplă, Hristos mare preot (Veliki arhiereos — sic), iar de-a lungul pereților 12 portrete de mucenici: Teodor Tiron și Teodor Stratilat (pictură originală) binecuvîntați de Hristos. Relevăm amestecul de slavonă bisericească (inscripția pe cartea deschisă) a lui Iisus și cuvîntul „archiereos" grecesc. Pictura din 1860 este aci suprapusă unui decor din secolul al XVII-lea.

În camera mormintelor, pe bolta cilindrică și pereți, s-a ilustrat calendarul. În colțul de sud-est, deasupra mormîntului Oltei Doamna, un principe cu coroană stă în fața Sfîntului Nicolae, așezat pe tron. Are pe cap o beretă ornată cu pietre prețioase. Inscripția în slava bisericească numește pe un fiu al lui Petru Rareș și dă anul 1532. Pictura a fost refăcută la sfîrșitul secolului al XVII-lea; dovezi, desenul, culoarea și însăși ideia de a picta pe Nicolae în locul lui Iisus. Pronaosul este împodobit cu teme din calendar. Pe timpanul de deasupra ușii e Schimbarea la față.

Decorul descris, executat între 1529 și 1532, a fost repictat și refăcut (pe diferite suprafețe), în secolul al XVII-lea în vremea mitropolitului Dosoftei. La 1860—62 au urmat operații de restaurare în gustul și cu priceperea epocii.

Exonartexul a păstrat, pe bolta gotică, picturi originale care au putut fi admirate pînă acum 50 de ani. Înălțimea cuprinsului le apărase de curățiri și repictări. Au intervenit după această dată, încercări de luminare care au alterat tonurile. Compoziția, de stil monumental, ilustrează imnul serafimilor. În centrul bolții, „Cel-vechi-de-zile", în mantie viorie și pictat într-un medalion, apare în ușile cerului deschise de patru îngeri în zbor planat. Heruvimi și serafimi purtînd flabele cu cuvîntul agios (caractere grecești) îl aclamă. Tema e în relație cu Judecata din urmă pictată pe peretele de răsărit. Aci vedem hetimasia încadrată de arhangheli, prooroci, apostoli și sfinți. Mai jos, peretele e acoperit de var. La partea superioară a pereților de miazăzi, apus și miazănoapte se văd cinci

sinoade ecumenice. Decoratorii au organizat un ansamblu muzical de linii, forme și tonuri, din care azi nu percepem decît ecoul.

Exteriorul monumentului a fost în întregime împodobit cu picturi murale. Trecerea anilor și intemperiile au cruțat decorul de la miazăzi, unde vedem acatistul Buneivestiri și Arborele lui Iesei. Culorile s-au șters, au rămas numai liniile de contur ale figurilor. Pe zidul absidelor a fost pictat Cinul din care au rămas urme și fragmente originale în stilul decorului din exonartex. La dreapta ușii de intrare (zidul sud) apare portretul mitropolitului Grigore Roșca (în parte șters).

Biserica mănăstirii Humor (înălțată în 1530). Decorul pictat omogen, nerepictat și bine păstrat formează un ansamblu original de însemnătate excepțională. Executat cu rapiditatea și măestria meșterilor medievali — improvizatori stăpîni pe arta lor — rămîne un exemplu. Impresionează prin armonia coloritului și caligrafia figurilor.

Pe cîmpul albastru al calotei naosului, Pantocratorul binecuvîntează cu Evanghelia închisă în mîini, încadrat de o glorie roșie. În mantie de aceeași culoare, ornată cu motive orientale de aur, privește sever din înaltul cerului; serafimi cu aripi roșii plutesc în jurul lui. În pandantivii cei mici, evangheliștii; pe intradosul arcului de nord-est, „Cel-vechi-de-zile“ încadrat de Solomon și David. Pe intradosul sud-est, Pantocratorul între Amos și Ezechiel, iar la sud-vest Iisus Emanoil între Daniel și Ioil. Pe arcul nord-vest, un arhanghel încadrat de medalioanele lui Ieremia și Zaharia poartă un disc cu monogramul lui Hristos. Pictura timpanelor nu se citește din pricina vălului de întuneric care o acoperă. În pandantivii cei mari, distingem Stihirea de Crăciun, Schimbarea la față, Floriile și Înălțarea.

În absida de răsărit, Fecioara Maria în maforion roșu ornat cu motive orientale (în aur, de ordin geometric) stă pe tron și ține pe Iisus; doi îngeri se închină acestuia. Figurile, deteriorate, vădesc însușiri de artă monumentală. Hemiciclul e decorat cu medalioane de părinți ai bisericii, Spălarea picioarelor, Cina cea de taină și Împărtășirea apostolilor. (În Cina cea de taină masa e în formă de

potcoavă și Iisus stă „in cornu dextro"). Împărtășirea apostolilor e pictată în două compoziții. În cadrul ferestrei de răsărit un miel alb zugrăvit pe fond roșu iar dedesubtul lui, pe perete, Iisus „jertfă în disc"; doi îngeri cu chivote pe umeri îi cădesc. Doisprezece episcopi, în picioare sub arcade, țin în mîini rotuli cu inscripții. La proscomidie, Vedenia lui Petru din Alexandria; în diaconicon, Dreptul Simion cu Iisus în brațe.

Arcul triumfal arată pe Hristos și cei 12 Apostoli; arcul cel mare de la apus, medalioane de sfinți mucenici încadrați de un bogat decor floral (aruum și nuferi). În bolta absidei laterale de sud, Treimea la Mamvri; la miazănoapte Iisus pe cruce, cu personificările bisericii și sinagogii. Nava e împodobită cu friza Patimilor deteriorată și înnegrită. Remarcăm marele număr de soldați din cortegiul răstignirii și masarea personajelor în adîncime. Costumele sînt de moda apuseană, în stilul Renașterii. Adormirea, zugrăvită la apus, nu îngăduie notarea detaliilor din pricina întunecării picturii. În ultima zonă a pereților, deosebim printre sfinți pe Ilie hrănit de corb și pe Sfîntul Lup, alături de Sfinții Pantelimon și Mina. La apus, în friza ctitorilor, Petru Rareș, Doamna Elena și fiul lor Ștefan se înfățișează lui Hristos. „Sfînta năframă", Împărtășirea Mariei Egipteanca de Sfîntul Zosima și numeroși alți sfinți împlinesc decorul.

Camera mormintelor e împodobită cu teme din viața Fecioarei Maria; cei trei cuconi în cuptorul de foc, Balaam și asinul, sfinți și sfinte. În aceeași zonă, logofătul Teodor cu un chivot în mîini stă genunchi în fața lui Iisus și a Sfintei Fecioare.

Decorul pronaosului formează un ansamblu decorativ logic și înțeles. Fecioara Maria orantă cu Iisus într-un medalion pe piept și îngeri în loros-ul împărătesc al Bizanțului împodobesc bolta, alături de proorocii cei mari și mici. În pandantivii calotei, melozii Cosma, Iosif, Teofan și Ioan din Damasc. Pe pereți, sinoadele ecumenice, calendarul și portrete de sfinți.[123] Printre temele din minee, se remarcă Intrarea în biserică.

Pe zidurile exterioare s-a ilustrat Cinul, Acatistul Buneivestiri, Acatistul Sfîntului Nicolae, Parabola fiului risipitor și Arborele lui Iesei.

Mănăstirea Vatra Moldoviței, ctitorie a secolului al XV-lea, a devenit necropolă domnească în veacul al XVI-lea. Petru Rareș a înălțat între 1531 și 1537 biserica impunătoare de proporțiile și stilul mănăstirii Sfîntul Gheorghe din Suceava. Picturile murale se păstrează în parte nerestaurate; cele repictate au fost lucrate îngrijit și anume culoare peste culoare.

În cupolă, Pantocratorul (chipul blond) înveșmîntat în tunică roșie și mantie albastră; îngeri, praznice împărătești, Maria, Moise, Aron, Iisus-Emanoil și evangheliștii. În absida de răsărit, Fecioara Maria pe tron purtînd pe Iisus, doi îngeri și Ioachim și Ana. Hetimasia, Iisus și „Cel-vechi-de-zile", înconjurat de sfinți, ornează bolta. Pe peretele hemiciclului. Spălarea picioarelor, Cina cea de taină, Împărtășirea apostolilor și portrete de Sfinți episcopi; pe arcul triumfal, evanghelii ale Învierii. În cadrul ferestrei de răsărit un miel alb, Iisus dormind vegheat de doi îngeri (Maria nu e figurată). Troparul, proscomidiei și Vedenia lui Petru din Alexandria impodobesc proteza; în diaconicon, Sfîntul Simion cu Iisus în brațe. Pe arcul cel mare de la apus, vedem în centru un arhanghel; pe poale, Nașterea Mariei, Intrarea în biserică și Învierea lui Lazăr. În bolta absidei laterale de miazănoapte, Iisus pe cruce; pe bolta de miazăzi, Coborîrea Sfîntului Duh. Pereții naosului poartă în frize Patimile, Adormirea Mariei și proslăvirea ei. Friza ctitorilor înfățișează pe Petru Rareș, soția sa Elena și copiii lor.

Pereții camerii mormintelor ilustrează calendarul.

Zidurile exterioare ale absidelor poartă Cinul. La miazănoapte, în dreptul camerei mormintelor, se văd nouă compoziții mari inspirate din protoevanghelia lui Iacov și în 15 alte compoziții predica apostolilor (Petru la Roma, Iacov la Sloveni, Pavel la evrei etc.); Viața Sfîntului Antonie cel Mare se distinge greu, de aceeași parte. În dreptul exonartexului sînt Vămile văzduhului, inspirate din folclor și avînd drept izvor viața lui Vasile cel Nou.[124]

Decorul din Vatra Moldoviței trebuie apropiat de acela din Humor și Voroneț. Culorile au pierdut strălucirea, desenul e caligrafiat cu măiestrie, însă fără sensibilitate. Rămîne remarcabil ansamblul bogat și înțeles; și deosebit de interesante portretele cu valoare de document.

Mulți rotuli nu poartă inscripții. Iisus dormind ocupă, în absida de răsărit, un loc neexplicat. Opera de predică a apostolilor e o temă rară în iconografia Țărilor Române. Interesante, ilustrațiile inspirate din evangheliile apocrife și viața Sfîntului Antonie cel Mare „părintele pustnicilor".

Biserica mănăstirii Rîșca a fost înălțată între 1540—1546, în zilele lui Petru Rareș. O inscripție indică însă drept ctitor pe vornicul Costea Bucioc, din al cărui „ordin" s-a început zidirea bisericii (hramul Sfîntul Nicolae) la anul 1611, terminîndu-se în 1618. Se figurează și blazonul vornicului. Aceasta înseamnă că biserica din vremea lui Rareș a fost restaurată la începutul secolului al XVII-lea.

Picturi murale, ruinate și repictate, se văd în interior și la exterior. În absida de răsărit, pe peretele hemiciclului în registrul superior, distingem Vestirea Anei, Nașterea Mariei, Bunavestire, Circumciziunea și Fuga în Egipt; în zona inferioară, Sfinți episcopi. Arcul triumfal e impodobit cu medalionul Mariei și acatistul Sfîntului Nicolae (decor repictat). În navă, se vede numai Pantocratorul de pe calotă; cilindrul e acoperit de funingine. Pandantivii poartă chipurile evangheliștilor. În bolta absidei laterale de miazăzi, Cina cea de taină; la miazănoapte, Coborîrea la limbi. Zona superioară a pereților ilustrează Patimile; cea inferioară portrete de sfinți călugări. În calota pronaosului, Fecioara Maria, simbol al bisericii încadrată de sfinți melozi. Decorul pronaosului cel nou, adăogat în secolul al XIX-lea,[125] nu prezintă interes monografic.[126]

Portretul Sfîntului Nicolae, pictat la nord-estul navei, lîngă tîmplă, e un original din secolul al XVI-lea, reprodus de o icoană pe lemn nerepictată și datată (se păstra în urmă cu 30 de ani în clopotnița mănăstirii). La Rîșca, picturi murale din secolele XVI și primii ani ai secolului al XVII-lea sînt deseori ascunse sub repictări din timpul mitropolitului Dosoftei, cînd s-au zugrăvit și zidurile exterioare. Distingem pe acestea, la miazăzi, Judecata din urmă, Scara dreptților (după Ioan Climax) și teme cunoscute din decorul de la Voroneț și Sfîntul Ilie de lîngă Suceava.

O inscripție dă numele pictorului grec Stamatello de Kostona din Zante, autorul decorului din secolul al XVI-lea, ori poate acela al repictărilor din secolul XVII.

Biserica din Coșula (înălțată în 1535 de Matei Coșolvei, mare demnitar al lui Ștefan cel Mare) a fost restaurat în 1860. Picturile murale au fost acoperite cu var și s-a repictat pe deasupra un decor fără interes artistic. La partea superioară a zidului de apus însă (la exterior) am descoperit decorul original; figurează Deisis, apostolii și „reîntruparea sufletelor" (fragment din Judecata din urmă). În pronaos, pe peretele de miazănoapte, lîngă ferestre, două capete de sfinți fac parte tot din decorul original, datat din secolul al XVI-lea.

Un evangheliar ctitoresc împodobit cu miniaturi de deosebită valoare, evocă picturile murale din secolul XVI. Se păstrează în biblioteca Patriarhiei din București.

Mănăstirea Zamca (lîngă Suceava) e ctitorie armenească și a fost, pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea, reședința unui episcop armean. În incinta de piatră, în mijlocul ogrăzii, se înalță biserica zidită de Agopșa, fiul lui Amira, la începutul secolului al XVII-lea; pe locul unei biserici mult mai vechi. În interior, se disting, scoase de sub var, la partea superioară a peretelui de miazăzi, teme din acatistul Buneivestiri pictate în tablouri mici încadrate de dungi roșii. Fragmente din decorul original se văd și în pronaos.

Interes deosebit prezintă paraclisul din turnul-clopotniță al incintei. Aci, un fragment din decorul original al hemiciclului înfățișează Adormirea Fecioarei Maria. Pictorul a înțeles și precizat prezența lui Hristos. În monumentele Țărilor Române, la Athos și aiurea, lucrul nu e limpede. La Zamca, Iisus, înclinat spre Maria, are brațul drept întins către capul mamei sale: „a venit din ceruri să-i închidă ochii". Mișcare duioasă și ilustrație justă a textului izvor.

Mănăstirea Slatina. Picturile murale ale bisericii au fost în întregime repictate în ulei. Reproduc în linii mari un program iconografic care evocă originalul. Din nefericire, întregul ansamblu mănăstiresc păstrează puțin din strălucirea de odinioară. Cuprindea

mormîntul ctitorului, operă de stil apusean (secolul XVI), încăperi luxoase, o fîntînă de marmură cu figuri sculptate și minunate broderii de mare interes istoric, păstrate azi în Muzeul de Artă al R.S.R. din București.

Biserica Sfîntu Dumitru din Suceava (datează din 1535) păstrează un decor pictat remarcabil.

Cupola naosului îngăduie să distingem numai o parte din teme și anume portretele evangheliștilor de pe pandantivii cei mari. Bunavestire ornează arcul triumfal, iar viața lui Ioan Botezătorul arcul cel mare de la apus. Bolta absidei de răsărit a suferit din pricina umezelii și încercărilor de curățire. Pare a fi înfățișat pe Fecioara Maria cu Iisus și îngeri. Primul registru al hemiciclului poartă Spălarea picioarelor, Cina cea de taină și Împărtășirea apostolilor; al doilea, 15 portrete de Sfinți episcopi și Sfinții diaconi și Prochoros. Cei dintîi poartă polistavrii, omofoare mari și rotuli cu rugăciuni „tainice" în slava bisericească; cu capul descoperit. La proscomidie, se află Vedenia lui Petru din Alexandria și troparul „În mormînt cu trupul, în iad cu sufletul..."

În navă, pe bolta absidei laterale de miazăzi, Cina de la Mamvri; pe cea de la miazănoapte, Iisus pe cruce (4 îngeri zboară deasupra crucii). Pe pereți distingem greu teme din Patimi și figuri de mucenici (peretele de apus în zonele superioare e aproape întreg ruinat). La sud, lîng tîmplă, Sfinții Teodor-Tiron și Teodor-Stratilat și un mirean în costum de ceremonie (în mîna dreaptă ține un pergament de formă dreptunghiulară și asemenea unui scut). La dreapta tîmplei, Ioan Botezătorul cu aripi își poartă capul tăiat pe un talger de argint; într-un trunchi de copac e înfiptă securea, Iisus vine din stînga. În glafurile ferestrelor Sfînta Ana cu Maria în brațe și Maria cu Iisus la piept. La stînga ușii, spre nartex, portretul lui Petru Rareș și acela al doamnei Elena alături de o scenă precum și un personaj și un înger.

În pronaos, decorul bolții e distrus; pe pereți citim ilustrația calendarului (lunile septembrie-februarie). Exonartexul a fost în întregime văruit; au rămas medalioane de sfinți în creștetul glafurilor de la ferestre.

Biserica Golia din Iași. Decorul acestui monument, întemeiat între 1550 și 1560, a fost restaurat în 1838. Numeroase repictări au deteriorat ansamblul, îngăduind, numai pe alocuri, studiul decorului original.

În cupolă, Pantocratorul, îngerii, proorocii, apostolii și evangheliștii, „împrospătați" cu culori de apă, vor putea fi luminați. În absida de răsărit, decorul din 1838 a înlocuit originalul. La proscomidie, încercări recente de curățire au dat la iveală chipurile lui Iisus și Fecioarei Maria. În firidă, inscripții grecești înseamnă Cina de la Mamvri, portretele lui Melchisedec și Varlaam și călugări cu potire în mîini. Se disting și apostoli prosternați. Pe bolta absidei, Fecioara Maria și sfinți episcopi în feloane și cu omofor.

Două icoane mari pe lemn sînt așezate pe tîmplă (în absida est), la stînga și dreapta ușilor împărătești. Înfățișează Proslăvirea Mariei (Maria în slava cerurilor, la partea superioară; jos, apostolii în fața mormîntului ei cu giulgiul); și Hristos pe tron. Icoanele, de inspirație atonită și executate în secolul al XIX-lea, reproduc originale din cel de al XVI-lea sau al XVII-lea veac.

În camera mormintelor este ilustrată viața Fecioarei Maria după acatistul Bunevestiri. În pronaos, Cel-vechi-de-zile, sinoadele ecumenice și calendarul; în exonartex, pe boltă Fecioara Maria orantă și Posteritatea lui Adam: Set, Enos, Cainan, Malalaleil, Jared, Enoch, Matusalem, Lamech și Noe); la apus Cel-vechi-de-zile, Psalmul 104, sfinți și sfinte. La miazăzi, s-a pictat Vedenia lui Isaia, teme din Facerea și Scara lui Iacob (iconografie originală, execuția picturală din 1838). La miazănoapte, în zona superioară, distingem teme inspirate din viețile sfinților și peisaje în stilul italianizat al Moscovei din secolul al XVII-lea. La răsărit, Judecata din urmă reproduce datele și stilul Muntelui Athos.

Catedrala episcopală din Roman, ctitoria lui Petru Rareș și fiului său Ilie, terminată în 1550. Decorul, restaurat la începutul secolului al XIX-lea, a fost curățit în 1927, cînd s-a descoperit numele lui Marcu, pictor ori meșter conducător al lucrărilor din 1547.

Treimea, figurată prin „Cel-vechi-de-zile", Hristos și simbolul Sfîntului Duh, împodobește cupola. Inscripția liturgică e în grecește;

la baza cilindrului, liturghia îngerească. Cea dintîi temă a fost pictată în secolul al XIX-lea; cea de a doua pare repictată. Pe bolta absidei de răsărit, Încoronarea Fecioarei Maria (tema apuseană introdusă în Moldova către mijlocul secolului al XVI-lea), teme din Facerea și ilustrația „rugăciuni domnești". Inscripțiile sînt în limba română și caractere cirilice. Peretele hemiciclului ilustrează acatistul Buneivestiri, Împărtășirea apostolilor și portrete de episcopi. La proscomidie, Vedenia lui Petru din Alexandria. Inscripțiile în slava bisericească, grecește și română atestă intervenția restauratorilor.

În navă, boltile absidelor laterale poartă Schimbarea la față, Învierea și Rusaliile; pe pereți, „minunile", Patimile și portrete de sfinți. În decorul original, restauratorii au introdus teme din viața Fecioarei Maria și multă confuzie. Zidul despărțitor de la apus a fost distrus în secolul al XIX-lea. Iconografia calendarului, pictată în pronaos, e cea originală.

Decorul exonartexului e cel mai interesant; cu deosebire ilustrația acatistului Sfîntului Nicolae. Îl disting însușiri remarcabile de povestire și pitoresc. Peisaje cu dealuri înverzite și planuri în adîncime amintesc Renașterea. Porturile, arhitecturile, copacii și animalele sînt desenate cu precizie. Draperii modelate cu umbre și lumini pun în valoare figurile.

Caracterul peisajului, desenul, inscripțiile grecești și predilecția pentru pitoresc atestă lucrul meșterilor din regiunea mării Egee.

Mănăstirea Galata (Iași). Operații de curățire, luminare și decapare, întreprinse în 1969 și 1970, au dat la iveală o parte din decorul pictat acoperit de restaurări ori ruinat.

În cupola naosului, la bază, se desfășoară cortegiul liturghiei îngerești format din numeroși îngeri; alții zboară pe deasupra acestora. În absida de răsărit, se disting, la proscomidie, urme de inscripții în limba slavonă bisericească; un pomelnic este pictat pe fața de miazănoapte a firidei (numele se pot citi).

Deasupra ușii de intrare în pronaos, Fecioara Maria poartă pe Iisus (pe brațul stîng). Pe peretele de apus, în tabloul ctitorilor apare Petru Schiopul, domnitorul Moldovei, Maria Amirali și familia. Pe

peretele vest, se vede un al doilea tablou ctitoresc (secolul XVIII ori XIX?). Lîngă peretele de miazăzi, e mormîntul Mariei Amirali.

Mănăstirea Hlincea zidită de Zotos Tzigaras, ginerele domnitorului Petre Șchiopu, păstrează decorul original reciptat în multe locuri. Cupola ilustrează programul iconografic al bisericilor moldovenești din secolul al XVI-lea; caracteristice, patru praznice (Stihirea de Crăciun, Întîmpinarea Domnului, Schimbarea la față, Arestarea și judecata lui Iisus). În absida de răsărit este pictat Ioan Botezătorul printre episcopi. Aci, vedem apoi Nașterea Mariei, Bunavestire, Filoxenia lui Avram și Rusaliile. Pe peretele hemiciclului, Liturghia îngerească formează o notă caracteristică.

În navă s-au ilustrat patimile și chipuri de sfinți; remarcabile grupurile de îngeri din bolțile absidelor laterale. Sub Adormirea Mariei se văd portretele ctitorilor, Vasile Lupu, doamna Tudosca și fiul lui Ioan.

Pronaosul este ornat cu ilustrații din Facerea, Arborele lui Iesei, sinoade ecumenice, acatistul Buneivestiri, teme din viața Fecioarei Maria, acatistul Sfîntului Nicolae, Sfinți și Mucenici.

Mănăstirea Sucevița pare a data din secolul al XV-lea; schitul de călugări din acea vreme a avut o biserică de lemn; e pomenit în anul 1504. În 1578, sub egumenul Gheorghe Movilă s-a înălțat o biserică de piatră, înlocuită, sau organizată cîțiva ani mai tîrziu în chipul impunător de astăzi. Are hramul „Învierii".

În cupolă, Pantocratorul, serafimi, îngeri, proroci și apostoli; în ultima zonă, liturghia îngerească. În absida de răsărit, pe boltă, Înălțarea, 16 icoane din acatistul Buneivestiri, „Cel-vechi-de-zile" și Hristos stînd pe o bancă de o parte și de alta a crucii. Pe arcul triumfal, e pictat Iisus Emanoil episcop, înaripat și încadrat de îngeri și serafimi. Pe perete, Cortul mărturiei, încadrat de îngerii Treimii la Mamvri și Rugul lui Moise; Împărtășirea apostolilor, Spălarea picioarelor, Cina cea de taină. La miazănoapte, de partea proscomidiei, Iisus „înger al marelui sfat", pe tron, Fecioara Maria și Ioan Botezătorul; la miazăzi Casa înțelepciunii și Turnul lui Hermas.

În ultima zonă, Sfinți episcopi; la proscomidie, Vedenia lui Petru din Alexandria și Pietà.

Decorul absidei de răsărit prezintă particularități: Înălțarea și acatistul Buneivestiri în locul Fecioarei Maria cu Iisus în brațe. Cea dintîi temă amintește exemple din secolele XIII și XIV, aflate la Mistra, în bisericile Brontochion, Peribleptos, Sfînta Sofia, Evanghelistria și Pantanassa. Acatistul Buneivestiri se leagă, la rîndul său, de o tradiție iconografică în care Fecioara Maria ocupă un loc important. Cortul mărturiei e o „figură" a Sfintei Fecioare, inspirată din „canonul de rugăciuni" al acesteia, (epistola lui Pavel către evrei; cap. 9); iar Rugul lui Moise „figură" a virginității Mariei inspirată din cîntecele aceluiași canon.

Două teme rare, Templul înțelepciunii și Turnul lui Hermas, atrag luarea aminte. În prima imagine, Iisus episcop, cu o coroană regală pe cap, stă pe scaun în dreapta unei mese rectangulare adăpostită sub un baldachin cu șapte coloane. În jurul acesteia se văd episcopi, sfinți și îngeri precum și numeroase alte personaje. În cea de-a doua imagine, un principe, îmbrăcat în tunică lungă brodată cu aur stă pe tron, în dreapta, îngeri aduc materialele pentru clădit un turn și pregătesc tencuielile (tema inspirată din proverbele lui Solomon (*9*, 1—3); (*9*, 10).

Turnul lui Hermas a fost ilustrat la Napoli într-o frescă și într-o criptă din cimitirul lui Calixt la Roma. Avem și exemplul din biserica domnească Sfîntul Nicolae din Argeș. Relația dintre cele două teme se înțelege ușor. Textul citat spune anume: „Înțelepciunea și-a clădit casa și-a cioplit cele șapte coloane". Înțelepciunea fiind, aici, Hristos; iar casa: biserica. Turnul lui Hermas se zidește pe apă, „fiindcă viața noastră a fost și va fi mîntuită prin apă" și figurează biserica. La construcția lui lucrează șase îngeri, „cei dintîi creați". Șapte femei înconjoară edificiul și susțin turnul din ordinul lui Dumnezeu; sînt personificările credinței, stăpînirii de sine, curățeniei sufletești, nevinovăției, sfințeniei și dragostei.

În navă, pe bolțile absidelor laterale sud și nord și pe marele timpan al peretelui de apus: Rusaliile, Pietà și apostolii, îngeri doritori cu monogramul lui Hristos, un serafim, mucenici și călugări. Înfățișarea acestor teme evocă mătăsuri în plină lumină. Draperiile

sînt albastre, nudurile de fildeș, nimburile de aur (în bolta absidei laterale de miazăzi). În centru Iisus Emanoil în picioare, în mantie roșie și aur, înalță în mîna dreaptă porumbelul (simbol al Sfîntului Duh). La partea superioară a bolții, se vede „Cel-vechi-de-zile" numit de inscripție „Domnul Sabaoth". Dedesubtul lui Iisus Emanoil este pictată Pietà; Fecioara Maria (figurată aci înlăuntrul sarcofagului, în picioare, alături de Iisus). În partea dreaptă a bolții se vede o basilică la intrarea căreia e o fîntînă în formă de cruce; lîngă aceasta, Hristos înveșmîntat în costum de luptător și cu spada în mînă. Îngeri înveșmîntați în hlamide, demoni înecați în întuneric, serafimi înarmați și un monstru întraripat împlinesc tabloul. (Cîmpul — un peisaj de coline). Tema, rară în arta Bizanțului și a țărilor de tradiție bizantină, ilustrează cuvintele imnului liturgic: „unule născut", scrise în slava bisericească la partea superioară a bolții. În partea dreaptă s-a ilustrat rugăciunea „tainică" a „întrării". Surprinde figurarea lui Hristos în costum de războinic și stihuri cu spada în mînă. Imaginea ilustrează, socotim, un pasaj din psalmul 46 și un al doilea psalmul 17; stihuri din psalmii 45 și 48 îmbogățesc înțelesul celor dintîi. Ansamblul ilustrează începutul liturghiei catehumenilor și amintește decorul din biserica vechiului Bucovăț din Țara Românească. (Mofleni).

În bolta absidei laterale de miazănoapte, Dumnezeu „Cuvîntul" stă pe un tron de aur; sînt pictați apoi doi arhangheli, Fecioara Maria cu Iisus pe piept încadrată de arhanghelul Gavril și de proorocul Isaia. Stihirea de Crăciun și Închinarea magilor, Maria în rai și Hristos binecuvîntînd, proroci, apostoli, mucenici și episcopi împlinesc decorul. Se ilustrează, în acest chip, troparele Fecioarei Maria care se cîntă duminica și luni la vecernie și utrenie. În marele timpan de la apus, într-un mare tablou îmbogățit de arhitecturi și portrete de apostoli, proroci, mucenici și episcopi, s-au ilustrat iarăși tropare ale Fecioarei Maria din slujba utreniei.

Decorul pereților cuprinde ilustrații din Facerea, „minunile" și Patimile. Temele din Noul Testament sînt tratate după tradiția secolului al XVI-lea. Interesante, arhitecturile de stil elenistic, occidental și Renaștere. În Facerea, Dumnezeu apare sub chipul lui Hristos și este numit cu inițialele acestuia.

În ultimul registru, două compoziții atrag atenția. Cea dintîi, la miazănoapte, între facerea soarelui și lunii și portretele Sfinților Gheorghe și Ioan cel Nou, înfățișează pe Hristos și apostolii în „via Domnului" (Ioan, *15*, 1—8: „Eu sînt vița de vie și tatăl meu este cel ce îngrijește de ea . . ."). Tema se leagă de nădejdea „vieții viitoare" și ne ajută să pricepem a doua compoziție. Aceasta se desfășoară, la apus, în dreapta ușii. În „cerul" ei, doi îngeri în zbor poartă un rotulus împodobit cu soarele și luna în centru, iar în colțuri cu simbolurile evangheliștilor. În centrul compoziției e altarul cu evanghelia, chivotul în care se păstrează „sfintele" (folosite la împărtășirea bolnavilor și muribunzilor), discul și o cruce mare. Pe disc este Iisus, acoperit de procovăț și „steaua". În al doilea plan, în centru, e figurată Treimea („Cel-vechi-de-zile", Hristos și porumbelul — simbol al Sfîntului Duh). Altarul e încadrat de Fecioara Maria orantă și de Ioan Botezătorul. În primul plan, un episcop și un călugăr se roagă în genunchi. Tema ilustrează Deisis; personajele în genunchi sînt ctitorii mitropolitul Petre Movilă și un călugăr din familia acestuia.

Exonartexul este bogat ornat. Pe boltă, Fecioara Maria orantă, cu portretul lui Iisus pe piept e încadrată de melozii Mitrofan, Cosma, Teofan și Ion Damaschinul în pandantivi. Pe arcele cele mari e pictat zodiacul, iar, în cele trei timpane mari ale pereților, templul înțelepciunii, Ghedeon și lîna și visul lui Nabucodonosor; teme în relația cu portretul Fecioarei Maria. Pe peretele de miazănoapte, apar Judecata din urmă, Fecioara Maria izvorul vieții și melozii Andrei Criteanul și Ion Damaschinul. În cadrul ușii de miazăzi, s-a ilustrat o alegorie din romanul Varlaam și Iosafat.

Decorul Suceviței prezintă cîteva note comune cu picturile din secolul al XIV-lea ale bisericii domnești din Argeș. În principiu și în ansamblu, el formează însă o ilustrație inspirată din liturghii și rituri (vecernia, utrenia, paremii și imnuri). Din punct de vedere stilistic, remarcăm înfățișarea de icoane a picturilor din absidele laterale. Decorul pereților pare a reproduce, la rîndul lui, icoane sau miniaturi. Către tehnica acestora ne îndreaptă și procedeele folosite.

În privința meșterilor decoratori ai monumentului, informația cea mai precisă ne-o dă un tipic slavonesc (manuscris pe hîrtie).

Citim, în adevăr, pe prima pagină a acestuia, indicația următoare: „Binecredinciosul ieromonah Enoch din sfînta mănăstire Sucevița a scris aci în anul 7104 (1596) numele lui Ioan zugrav și al fratelui său Sofronie.[128]

Cîteva amănunte de ordin iconografic trebuie relevate; în primul rînd, figurarea „Înțelepciunii și a lui Iisus Emanoil „înger al marelui sfat" (și „episcop" în același timp). Inspirația luminează o distincție subtilă, de ordin pretins „mistic" între „Iisus cuvîntul" și „Iisus încarnat"; idee de inspirație rusească și legată de erezia bogomililor.[129] Ilustrarea imnului liturgic „Unule născut" amintește, la rîndul ei, icoane rusești din secolul al XVII-lea.[130]

Pe zidurile exterioare aflăm „pocrovul" și „cinul", teme iconografice de aceeași tradiție ca și precedentele. Decorul monumentului rămîne impresionant prin bogăția ilustrației, armonia și distincția tonurilor și luxul materialului pictural. Cercetări, datorate lui Victor Brătulescu, au stabilit identitatea călugărului figurat în genunchi la spatele mitropolitului Gheorghe Movilă (tabloul din pronaos) peretele de apus: este Ioan logofătul, în călugărie Ionichie, tatăl principilor Movilă și al mitropolitului Gheorghe Movilă. Data terminării picturii Sucevițe pare a fi ziua de 28 iulie 1596.

Bogăția și strălucirea decorului pictat din mănăstirea Sucevița impun și observații privitoare la tehnica și stilul lor. Remarcabile, în primă linie, unitatea de execuție, prospețimea tonurilor și armonia coloristică. În absida de răsărit, noblețea figurilor și dramatismul disting tema împărtășirii Apostolilor. Personajele sînt desenate monumental și elegant drapate. Meșterul le-a conceput însă și le-a pictat în stilul icoanelor: pentru o suprafață plană. Proporțiile sînt aceleași în figurile apostolilor zugrăviți în centrul compoziției și la extremitățile acesteia. Tonurile sînt aceleași ca în icoanele vremii; n-au rezistat și mai peste tot se cojesc, deslipindu-se de tencuiala-suport. Mucegaiul a apărut apoi în multe locuri. Draperiile sînt lucrate, în sfîrșit, în genul miniaturilor.

Pe zidurile exterioare și, pe alocuri, în interior, numeroase suprafețe pictate și figuri impresionează prin strălucirea și vibrația culorilor. Evocă frumusețea ansamblului original și conferă Suceviței un rang superior în istoria artistică a Moldovei.

Mănăstirea Secu a fost înălțată în 1602 (restaurată în 1825 și ulterior). Decorul mural original a fost repictat. Au rămas și se pot admira astăzi trei panouri originale.

În interior, la miazănoapte, pe perete, deasupra mormîntului Mitrofanei, soția ctitorului Nestor Ureche, o temă din judecata din urmă. Figurează pe cei trei patriarhi în rai, stînd pe o bancă și adăpostind sufletele fericiților. La miazăzi, la mormîntul ctitorului, s-a pictat Cina de la Mamvri, aluzie la „sînul lui Avram" și odihna morților. Pe zidul de miazăzi, la exterior, se distinge, în ansamblul tencuielilor de var (care au acoperit, poate, un decor din care nu se păstrează nimic) tema Deisis funerară. Hristos mare preot e pictat pe tron, fiind încadrat de Maria împărătească, Aron și Zaharia, mari preoți ai Vechiului Testament. Pe rotulusul din mîinile Fecioarei Maria, citim, în slava bisericească, următoarele cuvinte: „Dumnezeule a tot puternic, Cuvîntul născut din Tatăl, stăpînul și fiul meu, apleacă urechea la rugăciunea mea și primește darul robilor tăi și apără-i de orice nenorocire văzută sau nevăzută". Pe rotulusul din mîna lui Ioan Botezătorul este scris, în aceeași limbă: „Doamne Iisus Hristoase Fiul și Cuvîntul lui Dumnezeu primește rugăciunea Fecioarei care ți-a dat viață și fii îngăduitor cu robii tăi care își închină rugăciunile și modestele lor daruri și păzește numele robilor tăi de orice necaz de acum și nenorociri în viitor". Rotulusul lui Zaharia ne lasă să citim, „De aceea așa a zis Domnul privind mărinimos către Ierusalim, templul va fi zidit întru Dumnezeu a tot puternic" (Proorocirile lui Zaharia, I, 16).

Picturile păstrate evocă decorul care nu se mai vede și care pare a fi fost de deosebită bogăție și farmec.

Mănăstirea Dragomirna e ctitoria mitropolitului Anastasie Crimca (sau Crimcovici) caligraf și miniaturist, autor a numeroase lucrări pictate în mănăstirea Dragomirna și la Lvow. Datează din 1609. În interior se văd picturile originale cu care a fost împodobită. În cupolă, Liturghia îngerească și șase praznice împărătești: Bunavestire, Stihirea de Crăciun, Întîmpinarea, Botezul, Schimbarea la față și Floriile; pe pandativi, evangheliștii, iar pe intradosul arcelor de la bază, Iisus în templu, Iisus în mijlocul apostolilor și

medalioane de prooroci și apostoli, episcopi și mucenici. Bolta absidei de răsărit ilustrează: Înălțarea, Treimea, chipuri de prooroci și pe Hristos episcop încadrat de apostoli. Hemiciclul este decorat cu Înmulțirea pîinilor, Iisus și Samarineanca, Fiul risipitor, Cortul Mărturiei, „minuni" din legendele Noului Testament și portrete de Sfinți episcopi (în picioare). La proscomidie, Vedenia lui Petru din Alexandria, Pietà; în diaconicon, Iisus Emanoil și Dreptul Simion cu Iisus în brațe.[131]

În cadrul ferestrei centrale de la răsărit se vede Iisus cu disc și Împărtășirea apostolilor. În navă, bolțile absidelor laterale ilustrează imnuri liturgice (un imn închinat Mariei) și „Unule născut...."; pe arcul cel mare de la apus, Iisus „înger al marelui sfat". Bolta e ornată cu teme din viața Fecioarei Maria; iar pereții cu teme din evanghelierul liturgic, Facerea și portrete de sfinți.

Pronaosul și exonartexul au fost văruite.

Decorul Dragomirnei e format dintr-un mare număr de teme și figuri. Pictorii nu au avut nici știința, nici sentimentul scării, al proporționării figurilor cu suprafețele și înălțimea edificiului; în primul rînd pare evident că s-au condus după miniaturi, pe care le-au mărit și transpus pe pereți fără experiența și înțelegerea decorului monumental.

Din punct de vedere iconografic, remarcăm ilustrarea liturghiei îngerești, în cupolă, și Înălțarea într-un peisaj cu arbori numeroși și edificii luxoase. Prooroci, David, Solomon, Ezechiel și un al patrulea sînt figurați cu rotuli scrișii în slava bisericească, iar Fecioara Maria este încadrată de îngeri și apostoli. Cortul mărturiei e pictat între „minunile" lui Hristos și teme din viața lui Ioan Botezătorul. În naos, Nunta din Cana cuprinde un peisaj arhitectural compus din biserici, portice cu colonete și zid de înconjur. Iisus stă în „cornu dextro" la masă, Fecioara Maria e la spatele lui. Comesenii sînt masați în triunghiu și nu se văd decît chipurile celor din primul plan.

Edificii, arbori și numeroase personaje aflăm și în majoritatea compozițiilor. Chipurile sînt deseori expresive. Ansamblul este lipsit de însușiri decorative reale și transpune ilustrații care apar lipite pe pereți.

— Mănăstirea Cetățuia (1668). Biserica e împodobită, în interior, cu picturi murale, „împrospătate" culoare peste culoare; s-a respectat astfel programul original. Cupola poartă, pe intradosul arcelor de bază, Liturghia îngerească (epitaful figurat la sud-vest, ținut de îngeri și episcopi)[132]. Peretele hemiciclului (absida de răsărit), ilustrează „minunile" lui Hristos și viața lui Ioan Botezătorul (pînă la aflarea capului); dedesuptul ferestrei centrale, Iisus „izvorul vieții". Bolțile absidelor laterale ilustrează teme avînd drept izvor imnuri liturgice: „Iisus în slavă", tronul hetimasia încadrat de Fecioara Maria, Ioan Botezătorul, Adam și Eva (la miazăzi); Sfînta Fecioară Maria „în slavă", biserica în peisaj de copaci și sfinți în genunchi („Tu ești biserica sfințită...") megdinarul liturghiei lui Vasile cel Mare (la miazănoapte). Adormirea Fecioarei Maria, zugrăvită pe peretele de apus, nu cuprinde episcopi.

Cupola pronaosului e ornată cu portretul Fecioarei Maria (Iisus în medalion pe piept) ornate. Pe cilindru vedem teme din viața Sfintei Fecioare. Sinoadele ecumenice sînt pictate la partea superioară a pereților de răsărit, miazăzi și miazănoapte. La apus, în Deisis, apostolii Petru și Pavel sînt figurați în locul Fecioarei Maria și al lui Ioan Botezătorul. Ilustrația calendarului (după minee) și a parabolelor lui Iisus împlinesc decorul.[133]

Decorul exonartexului e format din chipuri de îngeri, „Treimea", trei teme din Patimi, Arborele lui Iesei, Judecata din urmă, Psalmii 104 și 105, Cei 40 de mucenici și proverbul lui Solomon (IX, 1—7).

Iconografia Cetățuiei, prezintă patru note caracteristice: „minunile" pictate pe peretele absidei de răsărit, viața lui Ioan Botezătorul zugrăvită în același loc, amestecul temelor din Patimi cu ilustrații ale învățăturii lui Iisus și ilustrații inspirate din psalmi alături de teme din Vechiul Testament; note particulare ale programelor moldovenești din secolul al XVII-lea și tradiția Suceviței și Dragomirnei.

În sala capitulară a mănăstirei (arhitectură gotică) se distinge, pe peretele de răsărit, Filoxenia lui Avram; frescă inspirată și re-

producînd minuțios opera lui Andrei Rubleo din Sergieva Troickaja Lavra. Timpul și încercări de curățire ne ajută să urmărim, în tradiție, decorul caselor stărețești și domnești din trecutul Moldovei.

ICONOGRAFIA

Iconografia monumentelor medievale moldovenești apare nelămurită, la origini, din pricina dispariției decorurilor din secolul XIV și din prima jumătate a secolului al XV-lea. Urmele păstrate, icoane, miniaturi și broderii, datate din această din urmă epocă, prezintă însușiri superioare de artă. Bisericile din vremea lui Ștefan cel Mare, picturile murale, miniaturile, broderiile atestă, la rîndul lor, idei și realizări care nu sînt ale începuturilor. Se așează, în adevăr, pe o treaptă de evoluție și nu la origini. Mărturisesc experiențe care le-au precedat și modele, de obîrșie și caracter bizantin, înrîurite de curente apusene. Acestea se accentuează în secolul al XVI-lea și imprimă artei moldovenești o pecete care o distinge.

Clădirile sînt zidite din piatră brută și piatră cioplită (gresie). Cărămida, bine arsă, prezintă dimensiuni diferite de acelea ale Bizanțului. Meșterii folosesc, pentru bolți „o sigă" (tuf calcaros), pe care o aduc din altă țară. Mortarul e din var alb amestecat cu cărămidă pisată și fără nisip. Rosturile cărămizilor sînt gotice ca în Transilvania. Semnele geometrice lapidare, semne de breaslă și de meșteri aflate mai pretutindeni, în Moldova (cu deosebire în secolul al XVI-lea) și derivate din acelea ale „logilor" din Strasbourg ori Colonia, arată meșteri veniți din Transilvania și Galiția.[134] Picturile de pe zidurile exterioare ne duc, tot în Apus, întrucît privește ideea inițială.

Aceste împrejurări nu răpesc picturii moldovenești nimic din însemnătatea și farmecul ei. O dovedește, în prima linie, iconografia, unitară ca inspirație și program, bogată și ordonată.

Decorul cupolei ilustrează „definiția bisericii". Pantocratorul este înconjurat, la Bălinești, de îngeri și tetramorf. Portretul Fecioarei Maria ornată, tronul hetimasiei și Treimea împlinesc un program bizantin comun monumentelor din secolul al XIV-lea. La Vatra Moldoviței, apar, pe cilindru, prooroci cu simbolurile lor (David cu arca alianței, Aron cu cădelnița, Iacov cu scara, etc.)

La Voroneț, printre apostoli, sînt zugrăviți patru episcopi (autorii de liturghii și Nicolae). Baza cupolei este ornată de Liturghia îngerească, în mai multe monumente (Sfîntul Gheorghe din Suceava și Sucevița). În secolul al XVII-lea, la Hlincea și Cetățuia, se ilustrează vedeniile lui Isaia și Ezechiel și Pantocratorul între apostoli; la Voroneț, genealogia lui Hristos, proorocirea lui Isaia privitoare la venirea lui Mesia și întruparea lui Iisus din Sfînta Fecioară Maria; iar la Dobrovăț, hetimasia, simbol al „Treimei". Aceleași idei sînt la originea decorului din monumentele secolului al XVI-lea.

În absida de răsărit, tronează Fecioara cu Iisus pe genunchi. La Suceava aflăm în acest loc Înălțarea. Tema se poate înțelege, la rigoare ca întregire a anamnezii liturgice; la Hlincea, megalinarul Mariei legat la fel de aceasta. Cerimea este decorată cu imagini ale „Treimei" și chipuri de prooroci. Sucevița face excepție și aci fiindcă înfățișează acatistul Buneivestiri; iar Dragomirna pe Hristos „mare preot" și Iisus „jertfă pe disc"; la Hlimcea sînt episcopi, praznice împărătești, cina de la Mamvri și portretul lui Ioan Botezătorul. Peretele hemiciclului este rezervat temelor euharistice. Distingem trei programe: cel dintîi cuprinde teme legate de „jertfa" (Spălarea picioarelor, Cina cea de taină, Rugăciunea pe Muntele Măslinilor, Coborîrea la limbi și Împărtășirea apostolilor;) cel de al doilea (la Sucevița), Cortul mărturiei și Împărtășirea apostolilor. Cel de al treilea caracterizează monumente din secolul al XVI-lea; într-acestea „liturghia îngerească", minunile" și viața lui Ioan Botezătorul înlocuiesc Cortul mărturiei.

Sfinții episcopi sînt pictați sub arcade la Bălinești, amintind astfel o tradiție elenistică. Medalioanele de sfinți evocă, la rîndul lor, în acest monument și într-altele, tablourile de „șevalet" încadrate și așezate pe perete. Împărtășirea apostolilor, principala

temă de decor a peretelui, este tratată ca în Țara Românească, Serbia veche și monumentele clasice ale artei bizantine. În Cina cea de taină, masa e formă de sigma și Iisus așezat în „cornu dextro" (în cele mai vechi redacții moldovenești, Sfîntul Nicolae din Dorohoi, Bălinești, Dobrovăț, Popăuți, Humor, Sfîntul Ilie etc.) La Voroneț, Sfîntul Dumitru din Suceava și Sucevița, masa e rotundă, iar „Spălarea picioarelor" înțeleasă ca în arta bizantină (Iisus schițează gestul, nu spală picioarele lui Petru). Coborîrea la limbi este zugrăvită în termeni care nu au evoluat: două sarcofagii, Iisus venind cu pași mari, ușile iadului înlocuite uneori (la Popăuți de pildă) prin alegoria infernului, și Ioan Botezătorul figurat printre proroci.

Sucevița și Dragomirna reproduc programul Țării Românești din Muntenia. (Cortul mărturiei, Treimea, Deisis, „minuni" ale lui Iisus) tradiția Mistrei.

Decorul proscomidiei și diaconiconului atestă interferența a două curente. Cel dintîi e caracterizat prin teme liturgice; (Mielul Rusaliile (Sfîntul Ilie din Suceava), teme evanghelice (Neamțu), imne liturgice (Sucevița și Cetățuia). Vădesc — amîndouă programele — după sisteme de decor. Cel dintîi remarcabil prin logică și jertfă (Amnos), Iisus pe disc, „Sfînta masă" (simbol al Fecioarei Maria) și „figuri" din Vechiul Testament. Cel de al doilea ilustrează Pietà, Jertfa lui Avram și Vedenia lui Petru din Alexandria. Iisus dormind apare la Vatra Moldoviței și Dragomirna în absida de răsărit, iar în majoritatea monumentelor moldovenești în nartex sau pe zidurile exterioare.

Ordinea iconografică în naos este organizată în două programe, ilustrate în Moldova în secolele XV și XVI. Cel dintîi (la Sfîntul Nicolae din Dorohoi) cuprinde friza „patimilor", portrete de sfinți și ctitori; lipsesc „minunile". Iisus pe cruce, Înălțarea, Rusaliile ori Cina de la Mamvri decorează bolțile absidelor laterale; iar Adormirea Fecioarei Maria peretele de apus (Pătrăuți, Dobrovăț, Popăuți, Humor, Moldovița, Voroneț, Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, Sfîntul Gheorghe din Suceava etc.) Cel de al doilea program este folosit la Bălinești, Părhăuți, Sfîntul Ilie, Neamțu, Sucevița, Dragomirna etc. unde în bolțile absidelor laterale apar Iisus în templu,

limpezime de redactare. Medalioane de sfinți ornează într-acesta zona superioară a pereților și continuă seria episcopilor din absida de răsărit (pictat tot în medalioame). Friza „patimilor" se desfășoară de-a lungul pereților. Temele din bolțile absidelor laterale sînt tratate monumental, personajele puțin numeroase și grupate pentru a li se pune în valoare desenul chipurilor și draperiilor. Cele mai frumoase exemple ne întîmpină în biserica Sfîntul Nicolae din Dorohoi, la Dobrovăț și Popăuți. Cel de al doilea sistem ne întîmpină la Bălinești, la sfîrșitul secolului al XV-lea și e caracterizat prin ilustrarea praznicelor sau „minunilor", într-o zonă suprapusă „patimilor" (Părhăuți, Sfîntul Ilie din Suceava, Roman, Neamțu și Sucevița în secolul al XVI-lea; Dragomirna, Hlincea și Cetățuia în secolul al XVII-lea).

În biserica mănăstirii Sucevița s-au ilustrat două teme rare „Treimea", înfățișată prin Dumnezeu-Tatăl, Hristos și simbolul Sfîntului Duh la altar; arhanghelii Mihail și Gavril, Maria, Ioan Botezătorul și apostolii Petru și Pavel. Izvorul ei sînt cîntecele din săptămîna mare și o ecfoneză liturgică. Cea de a doua temă ilustrează vița de vie și chipurile lui Hristos și apostolilor încadrate de vreji. La miazăzi, vedem pe Hristos la marginea mării, soarele, luna, felurite animale de mare, reptile și pasări. S-a ilustrat astfel pericope evanghelice din Ioan (*15*, 1—9) și un peisaj din Facerea (*1*, *20*). Friza ctitorilor împodobește ultima zonă a peretelui de apus și se continuă uneori la miazăzi (Sucevița).

Camera mormintelor datează în Moldova din secolul al XVI-lea; la Neamțu și Dobrovăț pare însă a fi legată de construcții din secolul al XV-lea. În principiu, decorul din secolul XVI și de mai tîrziu ilustrează calendarul, portrete de sfinți, Deisis, Treimea la Mamvri, Cei trei tineri în cuptorul de foc (amintind Judecata din urmă). La Neamțu, Patimile și portrete de episcopi însoțesc ilustrația mineiului de August. (Au fost pictate însă cu prilejul restaurării din secolul al XIX-lea). La Sucevița, apare un al doilea program caracterizat prin portretul Sfintei Fecioare Maria rugătoare încadrat de tetramorf și teme din Facerea.

În pronaos, decorul bisericilor moldovenești este organizat în două chipuri. Cel dintîi datează din secolul al XV-lea și se păstrea-

ză la Bălinești; e folosit, în secolul al XVI-lea, la Probota, Humor, Moldovița, Sfîntul Dumitru din Suceava, Arborea și în secolul al XVII-lea, la Cetățuia. Figurează, pe boltă, portretul Fecioarei Maria rugătoare, sinoadele ecumenice, calendarul (după minee) și sfinți. Al doilea chip ne întîmpină la Sucevița, Hlincea și Golia. „Cel-vechi-de-zile" înconjurat de îngeri și tronuri ornează bolta. La Sucevița s-a pictat și Treimea la Mamvri; la Bălinești, Iisus dormind, hetimisia, acatistul Sfîntului Nicolae și sinoadele ecumenice. La Părhăuți, acatistul Sfîntului Nicolae este înlocuit de acatistul Buneivestiri și nu s-a zugrăvit calendarul. La Probota s-au ilustrat sinoadele și calendarul.

La Humor aflăm pe boltă o ilustrație logică și deosebit de decorativă: Maria, simbol al „bisericii rugătoare", îngeri, prooroci cu inscripții mesianice și melozii Cosma, Teofan, Iosif și Ioan Damaschinul; în timpane, sinoadele ecumenice iar, pe pereți, ilustrații din minee. Același program este folosit la Vatra Moldoviței, Voroneț și Sfîntul Dumitru din Suceava. În aceste trei din urmă biserici, pe boltă, s-a ilustrat imnul închinat Fecioarei Maria „De tine se bucură . . ." La Sfîntul Gheorghe din Suceava, pe pandantivii unei calote, sînt melozi, iar pe aceea a unei a doua calote — episcopi (temă inspirată din Evanghelia lui Luca).

Pronaosul Dobrovățului prezintă, la rîndul lui, particularități pe care le-am relevat: teme liturgice la baza cupolei, ilustrații de imnuri liturgice; „liturghia îngerească" la răsărit și ilustrația mineelor la miazăzi. Primul sistem este caracterizat prin ilustrația „întrupării" lui Iisus și viața sfîntului protector al monumentului; cel de al doilea prin ilustrații de psalmi și imnuri bisericești.

Exonartexul este, alături de camera mormintelor, un element arhitectonic propriu secolului al XVI-lea. E decorat cu Judecata din urmă (Probota, Humor, Moldovița, Coșula); la Părhăuți, porticul exonartex cu acatistul Sfîntului Nicolae (la Moldovița, acesta s-a pictat pe intradosul arcelor ferestrelor și ușilor). În biserica episcopală din Roman, decorul cuprinde pe Iisus Emanuel, proverbele lui Solomon, teme din Facere și viețile lui Ioan Botezătorul, Paraschiva, Ioan-cel-Nou, Gheorghe și Nicolae. La Sfîntul Gheorghe din Suceava, Hristos este înconjurat de îngeri, tetramorf, evanghe-

liști și părinți ai bisericii (pe boltă); pe pereți, viața lui Ioan-cel-Nou. La Sucevița, vedem pe boltă, pe Maria rugătoare, melozi, Judecata din urmă iar, la răsărit, ilustrații inspirate din proverbele lui Solomon, Facerea, viața sfinților, Ion Botezătorul și Ioan de la Suceava. La Golia, în Iași, pe boltă, e Fecioara Maria orantă cu Iisus și posteritatea lui Adam (Facerea 4, 1—32); la răsărit, Deisis și Judecata din urmă; la Cetățuia Judecata din urmă, scara lui Iacov, arborele lui Iesei și ilustrația psalmilor 104 și 105.

Judecata din urmă este însoțită în multe biserici de două teme mai rare, Scara lui Ioan Climax (Scărarul) sau Scara „spirituală" și Vămile văzduhului. Cea dintîi temă apare la Sfîntul Ilie, Rîșca, Sucevița, Cetățuia; cea de a doua, la Voroneț, Humor, Moldovița și Arbore. Teme secundare împlinesc decorul exonartexului; sfinții cavaleri, ilustrații din Facerea și Psalmi, etc. (Sucevița, Cetățuia, Hlincea[135].

DECORURILE ZIDURILOR EXTERIOARE

În secolul al XV-lea, un decor ceramo-plastic de ordine constructivă înveșmînta edificiul din creștetul cupolei pînă la soclu. Cărămizi smălțuite în roșu, galben, albastru și verde, așezate în rînduri paralele, vertical și orizontal, alternau cu rînduri de bolovani fățuiți ori de piatră tăiată și formau un decor trainic, simplu și elegant. Lumina îl însuflețește, vibrațiile tonului și smalțului îi dăruiau viață și farmec. Moștenire a secolului al XIV-lea, distinge bisericile lui Ștefan cel Mare (Sfîntul Ioan din Piatra, Neamțu, Bălinești, Popăuți, etc.[136]).

Începînd din primii ani ai secolului al XVI-lea, zidurile exterioare ale monumentelor, înălțate o sută și mai bine de ani de-a rîndul, au fost tencuite și ornate cu compoziții, figuri și motive decorative. Covoare ori stofe împodobite par a înveli asemenea unui încîntător veșmînt trupul edificiului.

Problema originilor și caracterului acestui gen de decor cuprinde mai multe date. Picturi exterioare au decorat zidurile exterioare ale unor biserici din Trapezuntul feudal, biserica închinată

Fecioarei Maria din Prespa (Macedonia) etc. Cele mai numeroase monumente împodobite cu picturi murale, la exterior, se află însă în Apus. În adevăr, acestea ne întîmpină nu numai în regiunile sudice ci și în cele de miazănoapte cu climă severă, umezeală și vînturi puternice.

În 1390 s-a pictat fațada palatului arhiepiscopal din Amiens de către Adam de France.[137] În Franța, mai multe biserici din departamentul Hautes-Alpes, la Argentières, Veygneaux, Puy-Calcin-Puy-Saint-André, lîngă Briançon, etc. poartă picturi pe zidurile exterioare. Exteriorul celebrei mănăstiri Saint-Benoit-sur-Loire a fost împodobit de Gauzlain cu teme din Apocalips. În Elveția, fațade de biserici păstrează picturi murale în exterior. La Meyringen, am studiat și publicat noi înșine decorul format din teme din Facerea (pe zidul de miazăzi). În Italia, multe biserici din Lombardia sînt decorate la exterior cu picturi și, la fel, în Spania în regiunea Cataloniei. [138] În Transilvania, biserica „neagră" din Brașov (secolul XV) e ornată cu picturi pe zidul de miazăzi și pe cel de apus (ruinate în anii din urmă). La Rîșnov nu numai biserica săsească, ci case de locuit au zidurile exterioare pictate. Cunoaștem exemple și în Bulgaria: Berende, Dragelevoi, Poganovo (biserici cu picturi externe).

Arătăm că meșterii pietrari și zidari din Moldova secolelor XV și XVI au fost uneori apuseni, cum dovedesc semnele lapidare; ținînd seama și de arhitectura bisericilor din secolul al XVI-lea, nu e greu să înțelegem originea occidentală a decorului zidurilor exterioare din Moldova. De folos e să amintim însă că e vorba de înrîuriri ale artei romanice, iar aceasta e în mare parte, „o traducere" ori o interpretare latină a artei orientale. Arta mesopotamiană a pătruns în regiunile Mării Mediterane datorită renașterii Persiei Sasanide; au propagat-o arabii, pe coasta Africii: Bizanțul, Italia și Franța.[139]

În Moldova, decorul zidurilor exterioare a răspuns în chip fericit unei nevoi de mare însemnătate. Bisericile de proporții reduse și modeste primeau, în afară de clerul slujitor, numai pe membrii familiei domnitoare, pe înalții demnitari și, în genere, pe ctitori.

Pentru ceilalți, tîrgoveți și țărănime locuitori ai împrejurimilor, decorurile exterioare repetau decorul din interiorul bisericii. Picturile exterioare erau executate pe tencuieli bine prinse de zid și într-o tehnică care le-a ajutat să învingă secolele.

Zidurile absidelor înfățișează, în Moldova, Cinul (ordinea) dezvoltare a temei Deisis; apare pe o broderie rusească din Sergieva-Troickaja-Lavra.[140] Cea mai veche ilustrație din Moldova se vede la Probota. Izvoarele sînt o proorocie a lui Miheia (*V*, 1—2) și un text din evanghelistul Matei (*I*, 22—24). În arta moldovenească s-au interpretat „literal" izvoarele.[141] La Voroneț, tema tratată în spiritul artei bizantine, figurează pe Dumnezeu-Tatăl și „biserica cerească". „Întruparea lui Iisus din Fecioara Maria", „Jertfa euharistică" și Predica apostolilor. La Sucevița Cinul e dezvoltat în întregul lui: „Vedeniile lui Daniil și Isaia, Întruparea lui Iisus, Deisis, Jertfa Liturghiei și Sfinții episcopi Ioan-Gură-de-Aur și Grigore din Nazians.

A doua temă principală, ilustrația Imnului Acatist, se păstrează bine la Vatra-Moldoviței. S-a legat de acesta, două teme secundare „Rugul lui Moise" și „Asediul Constantinopolului" de către perși în secolul al VII-lea. Cea dintîi e o „figură" a Mariei (a fecioarei); cea de a doua în relație istorică cu tradiția bizantină, care atestă salvarea Constantinopolului grație ajutorului dat de Sfînta Fecioară Maria (ajutor invocat de împărat și întreaga capitală bizantină rînduiți în procesiuni care s-au desfășurat pe zidurile cetății cîntînd Imnul Acatist).

Decorul zidurilor cuprinde, în afară de aceste teme, „Arborele lui Iesei", portrete de „filozofi" și sibile; și Predicarea apostolilor. La Sfîntul Gehorghe din Suceava, „filozofii" împodobesc o friză remarcabilă dedesubtul Arborelui lui Iesei; cu rotuli și inscripții în slavă bisericească. Sînt pictați, alături de sibile, filozofii Astacoe (sic), Goliud (sic), Porfirie, Saul, Homer, Platon, Aristotel, Vason, Jason. La Voroneț, ilustrația precizează amănuntele, costumele în primul rînd.

Tema filozofilor a fost ilustrată în secolul al XVI-lea în biserica Sfîntul Nicolae-Spanos, la Ianina (Epir). Rotulii sibilelor (din Libia, Delphi, Himeria, Samos, Cumes, Hellespont, Phrigya, Tibur)

poartă inscripții privitoare la „întruparea" lui Iisus.[142] Arborele lui Iesei, a fost aflat în literatura populară de la sfîrșitul evului mediu și cuprinde texte și interpretări forțate ori eronate din operele filozofilor antici.

La Voroneț, ilustrații din Facerea sînt zugrăvite alături de viața Fecioarei Maria inspirată din evanghelia apocrifă a lui Pseudo-Matei și din proto-evanghelia lui Iacob. „Vămile văzduhului" apar apoi în mai multe monumente.[143]

Decorul bisericilor moldovenești e în primul rînd de ordin liturgic. Ilustrează riturile și „figurile" principale, în interior. În afară, pe ziduri, ne întîmpină ilustrația unei adevărate enciclopedii medievale de ordin religios și profan. (Cărțile rare și scumpe, erau și scrise în limbi inaccesibile poporului: grecească, slavă-bisericească). Imaginile vorbeau limba universală a picturii și erau la îndemîna tuturor încîntau ochii și spiritul, se fixau în minte și deveneau mijloace de educație.

TEHNICA, STILUL, MEȘTERII

Înfățișarea picturilor murale moldovenești surprinde. Executate acum 300, 400 ori 500 de ani, deseori au învins timpul și acțiunea ploilor, zăpezilor, vînturilor aspre, alături de alternarea temperaturilor excesive. S-ar fi păstrat mai bine cele mai multe dacă nu ar fi intervenit împrejurări care trebuiesc amintite. Cea dintîi dintre acestea e distrugerea edificiilor din incintă care înconjurau monumentul și formau o apărare împotriva intemperiilor. S-au distrus, ori s-au ruinat, în al doilea rînd, acoperișurile, fapt care a favorizat pătrunderea apei de ploaie, invazia mucegaiurilor și deteriorarea tencuielilor pictate. Adăugăm nefericirea restaurărilor și repictărilor, întreprinse cu ușurință și executate fără competență, în intenția lăudabilă de „întinerire" și „înnoire"; operații pornite uneori și din vanitate și încredere în superioritatea epocii în care au fost întreprinse.

Decoratorii monumentelor moldovenești au lucrat pe temeiul tradiției și experienței, la fel cu meșterii romanici. Asemenea aces-

tora au folosit materialele țării și au executat tencuieli rezistente zugrăvite cu culori durabile. Meșterii considerau disponibilitățile și clima; formau echipe omogene conduse de artiști stăpîni pe resursele artei lor.

De obicei, trei pături de tencuială îmbracă pereții decorați. În secolul al XV-lea, aflăm materiale curate și omogene, var bun, cîlți de cînepă ori fuior de in; cărămidă pisată în stratul aderent zidului, culori curate de origină minerală, ceară de albine, etc. Varul se stingea cu grijă, se frămînta cu lopata și mistria și se păstra luni de zile în varnițe acoperite. Cele mai alese materiale le-am aflat la Sfîntul Nicolae din Dorohoi, Părhăuți, Popăuți și Probota.

Cercetătorul descoperă pe pereții monumentelor motive geometrice, pătrate, romburi, bare zugrăvite în culori; imitații de placaje de marmură folosite și în apus. În Franța acestea se numeau „ornamente carrelés". („Carreler" nu însemnează a pava un cuprins, ci a decora pereții cu motive și culori ca cele arătate).[144]

Procedeul folosit în decorurile moldovenești are laturi comune cu fresca apuseană; se distinge însă prin însușiri importante, care caracterizează procedee proprii meșterilor țării noastre. Am analizat această problemă în lucrări anterioare.[145] Meșterii lucrau pe tencuieli umede, formate din var păstrat lungă vreme și transformat într-o pastă pe care o presau cu tăvălugul și mistria pe pereți pentru a o îndesa și „sclivisi". Purtau pensula muiată în zmeuri colorate și „scriau" ca pe hîrtie. Aveau desenul „în mîini" și în ochi; zugrăveau din memorie slujindu-se uneori de schițe. Improvizația era firească și totul se întemeia pe experiență. Capetele dispar în multe monumente cînd se folosesc astăzi, pentru curățire, mijloacele utilizate pentru luminarea draperiilor și fondurilor. Faptul atestă emulsii și lucrul a „secco", sau zugrăveli într-un gen de temperă. La Sucevița și Dragomirna, oarecare dezordine în repartiția spațiului și proporționarea figurilor ne face să ne gîndim la meșterii iconari, cunoscători slabi ai artei monumentale.

Pictorii moldoveni ajung curînd, în secolul al XVI-lea, să picteze, mai ales chipurile, după „canon". Sentimentul figurilor drapate, viu și just în secolul al XV-lea, (moștenire bizantină), începe să dispară. Este înlocuit prin virtuozitate și artă de ilustrație.

Stilul. Decorurile murale moldovenești se caracterizează, în genere, prin funcția lor monumentală. Îmbracă pereții și pun în valoare arhitectura. Figurile lui Hristos și ale apostolilor, în absida de răsărit și în navă, prezintă proporții și draperii care subliniază eleganța siluetelor și anatomia trupurilor.

Decorul exterior pune în lumină planul, formele, liniile constructive și trăinicia monumentului. Cinul, Acatistul, Judecata din urmă, Arborele lui Iesei sînt tratate asemenea unor miniaturi de manuscrise pe o scară mult mărită. Tonalități de covoare, smalțuri ori orfevrărie reținprivirea. Excesul de înrîurire ale artelor somptuare întroduce note discordante; iar către mijlocul secolului al XVI-lea, se îndătinează tehnica și procedeele icoanelor.

Costumele personajelor pun la îndemîna cercetătorului un număr de documente interesante. Iar peisajul, în secolul al XV-lea și în prima jumătate a secolului al XVI-lea, evocă tradiția bizantină — constantinopolitană. Către mijlocul secolului al XVI-lea, în catedrala episcopală din Roman, de pildă, apare o concepție nouă. Aci pictorii s-au străduit să figureze orizontul, spațiul și transparența luminii și solul cu accidentele lui; la fel și în mănăstirea Sucevița. Animalele sînt insuficient observate; la Sucevița apar însă exemple înțelese.

Ornamentele sînt executate potrivit tradiției bizantine. În acestea, constatăm însă intervenția mediului viu al artei populare; motivele sînt desenate liber și colorate în tonul florilor de cîmp și broderiilor țărănești.

Portretul numără în Moldova, exemple deosebit de interesante; bine observate, însuflețite de viață și cu caracter. Portretele lui Iisus, Mariei și ale apostolilor vădesc la Voroneț, Vatra Moldoviței, Dobrovăț și Bălinești însușiri remarcabile. La Părhăuți, chipurile de sfinte trăiesc pe perete; au privire vie, mișcare și farmec.

Chipurile ctitorilor și donatorilor sînt demne de studiu. Citățm chipurile logofătului Teodor la Humor, Mitropolitului Grigore Roșca la Voroneț, logofătului Tăutu din Bălinești; doamnele din friza ctitorilor de la Sucevița și chipurile de pe zidul de apus la Arborea.[146]

Portretul în arta moldovenească se leagă de concepția și tehnica bizantină; înrîurirea canonului e evidentă. În înțeles apusean și modern, străbat însă în multe figuri note realiste și expresia sentimentelor.

Un analist de acum patruzeci de ani, a încercat, dovedind însușiri de cercetător, să scruteze și să învie ființa cîtorva figuri de doamne și domnițe. N-a studiat însă decît documentele scrise și nu a avut ideea să întrebe chipurile pictate pe pereții monumentelor, așa cum a făcut Robert de la Sizeranne, care a înviat în „Masques et visages" personaje pictate în portrete ale Renașterii. Un scriitor de talent s-ar cuveni să întîrzie, la noi și să cerceteze chipurile istorice zugrăvite pe pereții bisericilor. Rezultatele ar lumina figuri și fapte puțin cunoscute din istoria poporului românesc.

Din secolul al XIV-lea și din prima jumătate a secolului al XV-lea, nu se păstrează decoruri originale. Cele repictate înfățișează refaceri sau creații în care nu descoperim zugrăvelile anterioare. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea înainte, mărturiile se înmulțesc. Le amintește tradiția, le relevă documente, semnături de artiști și date, elemente iconografice, tehnice și de stil.

O împrejurare se cuvine să fie subliniată. Privește însușirile decorurilor datate prin inscripții sau databile prin mijloacele amintite (iconografia, tehnica și stilul). Se disting prin omogenitate de gîndire și execuție și surprind prin bogăția programului, virtuozitate și improvizație. Nu arareori ne întîmpină semne vădite de grabă și lucru neisprăvit. O a doua împrejurare se informează cu precizie. Amintim anume inscripția originală formulată într-o biserică (Voroneț), ctitorie a secolului al XV-lea: clădirea și întregul decor au fost realizate în trei luni de zile (inscripție de epocă și autentică). Decorurile pictate au fost în adevăr executate de meșteri membrii unor grupuri avînd aceeași educație artistică.[147] Uneori de naționalitate diversă dar de aceeași școală și destoinicie. „Semnau" într-un chip arătat de noi (o dungă, un tiv, albă de culoare, mărginește de sus pînă jos „draperiile").

O altă particularitate pune în lumină intervenția pictorilor din apus, artiști „romanici". Constă în imitații de marmură colorată,

albastru, roșu, verde și alb și ordonată în motive geometrice, dreptunghiuri, romburi, cercuri. Le aflăm la Pătrăuți, Părhăuți, Bălinești, Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, Sfîntul Nicolae din Dorohoi, etc. Au fost considerate drept decor provizoriu, destinat să acopere pereții în așteptarea ilustrației pictate. Observăm că aceste decoruri, imitații de marmuri, împodobesc în genere zona inferioară a pereților, acolou unde tradiția bizantină a impus draperii (nappes, în limba franceză). Reprezintă carelajele medievale, înlocuite mai tîrziu în occident cu lambriuri, învelișuri de lemn ornat.[148]

Figuri întregi reproduc modele apusene ori se inspiră din miniaturi medievale. Exemple, portretul Sfintei Marina în biserica Arbore și figuri din biserica Sfîntului Gheorghe din Suceava. Citățm, în aceeași ordine de idei, pastorala pictată la Popăuți, la proscomidie, peisajele inspirate din arta italiană; arhitecturile și costumele din Patimi, chipurile însuflețite de viață, ochii mobili și vii de la Părhăuți.

Aflăm, în pictura murală din Moldova și iscălituri, nume de artiști. La Bălinești, au lucrat trei meșteri zugravi, Ioan (1494), Grigore și Gavril (1496); la Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, Gheorghe din Tricala (mort în 1524). Toma zugravul de Suceava este citat într-un act către bistrițeni din anul 1541. La Arbore, aflăm pe Dragoș (1541). În anul 1559, Alexandru Lăpușneanu a cerut la Veneția pictori; în mănăstirea Slatina, același domnitor a lăsat o fîntînă de marmură cu figuri decorative, lucrare în stilul Renașterii italiene, iar mormîntul lui din biserică e o lucrare de stil apusean. Popa Gavril de Suceava s-a iscălit în 1593 pe grinda superioară de sprijin a tîmplei din Vatra-Moldoviței. La Rîșca, a lucrat Stamatelo Costona din Zachintos, și a semnat în 1592 luna iulie.[149] La 1570, se atestă o breaslă a zugravilor în orașul Suceava. În mănăstirea Sucevița au pictat Ioan și fratele său Sofronie.[150] În vremea lui Vasile Lupu, zugravi la Trei Ierarhi în Iași au fost Iisidor Pospeiv și Iacov Gavrilov.

Numele și datele se pot înmulți: încheierea pune în lumină participarea și activitatea pictorilor români. La origine, în secolele XIV și XV, după meșterii apuseni care lucrau în Polonia și Transilvania, au venit meșteri greci mai ales din insulele Egee sau din

Veneția și meșteri balcanici (?). Au sosit grupați în tovărășii artistice purtători ai unei tradiții bizantine înrîurite de Renaștere și Apus. Veneau de departe, călătoriseră greu și nu puteau rămîne mult timp. La lucru, aveau nevoie de ajutoare și pe aceștia îi afla în regiune. Meșterii români, cu sentiment artistic ancestral dovedit în arta țărănească, aveau „ochiul" și simțirea. Au ajutat cu înțelegere și au învățat. A răsărit o generație de artiști ucenici urmată de altele de ordine superioare pe care îi întîlnim, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și în secolul al XVII-lea. Formează o școală națională a meșterilor „de țară", numeroși în secolul al XVIII-lea. Temperamente reale au evoluat în relațiile cu înrîuririle curentelor europene din secolul al XIX-lea și au format o școală românească de artă, aceasta a întregului popor.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ICOANELE

Tradiția păstrează amintirea unui dar împărătesc din prima jumătate a secolului al XV-lea, icoane bizantine oferite domnitorului Alexandru cel Bun. Icoane „Împărătești" de tîmplă se văd pînă astăzi în mănăstirea Bistrița (județul Neamț) și în mănăstirea Neamțu. Icoana din Bistrița este ornată cu chipul Sfintei Ana cea din Neamțu cu acela al Fecioarei Maria. Repictate atestă, în linii mari, stilul bizantin al secolelor XIV și XV. Două sau trei alte icoane, icoana Sfintei Fecioare din mănăstirea Agapia de pildă, se alătură celor dintîi; elementele picturale originale au devenit însă greu de deosebit în toate.

Icoana de stil bizantin[151] databilă din secolul al XV-lea, este acea care înfățișează pe Iisus pe cruce, încadrat de Fecioara Maria și Ioan Evanghelistul. Pictată în tempera, pe un suport de „pinus cembra" (zimbru), are cîmpul aurit. O ușoară gondolare orizontală a lemnului a fost intenționat măestrită de artist pentru a reduce contactul cu zidul. Ideea plastică evocă mozaicurile parietale din Dafani și Trebizonda. Chipurile, au expresii concentrate. Draperiile și pictarea în bucle a părului ne duc către izvoarele arătate. O icoană din Muzeul de Artă R.S.R. București, datată din prima jumătate a secolului al XVI-lea, ilustrează aceeași temă, stilul însă diferă.

Tripticul lui Ștefan cel Mare din mănăstirea Putna este legat de tradiție de însăși persoana marelui domnitor. L-a însoțit, se spune, în bătălii și a fost așezată pe pieptul lui, la moarte. Ilustrează tema Deisis; Hristos, Maria și Ioan Botezătorul sînt pictați bust, în tempera, pe lemn de chiparos sau o altă specie de pin.

Chipurile reproduc canonul, iar părul lui Iisus e stilizat în genul rusesc din secolul al XVI-lea. O icoană de argint aurit, dublu și înveliș al celei dintîi, e ornată cu smalțuri albastre și verzi. Lucrarea de aurărie imită filigrana. Pictura este executată îngrijit; argintăria nu e însă lucrul unui meșter iscusit. În totul, tripticul amintește modele din școala Stroganoff. Nici o inscripție și nici o dată nu ne ajută să precizăm epoca.

Icoana Fecioarei Maria din mănăstirea Neamț — pictată pe suport de lemn de cedru sau tisă — a rezistat vremii, transportului dintr-un loc într-altul, umezelii, etc. Pictura a suferit operații de curățire și a primit verniuri de untdelemn și alcool. Culorile, pe alocuri, s-au desprins de fond sau s-au întunecat. O inscripție pictată pe dosul icoanei pomenește de transportul icoanei la Gîrcina, în județul Neamț, unde a fost rău păstrată.

O icoană azi dispărută, fragment din racla Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava ilustrează un episod din patimile sfîntului[152]. Capetele măsoară a opta parte din înălțimea figurilor; chipurile sînt prelungi, bărbia ascuțită. Draperiile, modelate cu simț al materiei; și stilul amintesc icoane rusești din secolul XV și picturi moldovenești din secolul XVI. Un alt fragment descoperit ulterior se păstrează în Muzeul de Artă al R.S.R. El reprezintă scena Judecății Sfîntului Ioan cel Nou de către eparhul din Cetatea Albă, fiind o icoană cu deosebite însușiri artistice.

Icoana lui Hristos din colecția mănăstirii Agapia, a fost a bisericii din Frătăuții-Noi, unde a făcut parte din tîmplă. E datată printr-o inscripție pictată pe cadru, la partea inferioară, din timpul mitropolitului Anastasie Crimca (primii ani ai secolului al XVII-lea).

Stihirea de Crăciun, împodobește o icoană din mănăstirea Putna, lucrare îmbrăcată în argint, dublu al celei dintîi și din aceeași epocă. În mănăstirea Putna se văd multe icoane de artă: Învierea, dar al arhimadritului Spiridon; Înălțarea (pe lemn de paltin), Hristos pe tron și „Praznicele" databile din secolul al XVI-lea.

Icoana „împărătească" a celor Trei Ierarhi, Vasile cel Mare, Grigorie din Nazians și Ioan Gură de Aur din palatul mitropolitan din Iași, e pictată în tempera pe lemn de pin, după procedeul meș-

terilor ruși din secolul al XVII-lea. Lucrarea, executată la Moscova sau la Iași de pictorii ruși Nazarie, Iacovlev și Proca Nichitin și bine păstrată e o operă luxoasă cu însușiri deosebite de ordin decorativ.

Două icoane de valoare artistică fac parte din tîmpla bisericii Sfinții Teodor din Iași. Înfățișează pe Hristos și Fecioara Maria purtînd pe Iisus pe brațul stîng. Atestă o școală sau o tradiție moldovedească cu origini legate de Humor, Vatra Moldoviței și Voroneț. Sînt datate de la mijlocul secolului al XVII-lea,

Icoanele din Bolzano (Tirolul italian) fac parte din moștenirea domnitorului Moldovei Petru Șchiopu. Au fost studiate de scriitori străini și de Nicolae Iorga. Nu se mai păstrează astăzi decît una singură (în Kunsthistoriches Museum din Viena) care arată pe Petru și Pavel, tot din secolul al XVI-lea. Au dispărut portretele mitropolitului Alexie din Kiev și Sfîntului episcop Dimitrie din Vologda, care datau din secolul XVI.

Icoanele din Văleni, comună din vecinătatea orașului Piatra-Neamț, posedă o biserică mică de lemn care a fost, după tradiție, a unui schit de maici, înfloritor în vremea lui Petru Rareș. Acum cincizeci de ani, am aflat aci un bogat tezaur de icoane pe lemn.[153] Cele mai multe în bună stare și nerepictate și cîteva repictate de zugravi de țară și desfigurate. Cele mai vechi datau din prima jumătate a secolului al XVI-lea și aveau o deosebită valoare artistică; cîteva datau din secolul al XVII-lea, din epoca lui Vasile Lupu. Tezaurul s-a risipit. Lucrările mai însemnate, curățite și repictate, se văd în colecțiile mănăstirii Văratecu și Bistrița din județul Neamțu.

Icoane pe pînză din primii ani ai secolului al XVI-lea și din secolul al XVII-lea și înfățișînd pe Hristos înconjurat de cei 12 Apostoli, au făcut parte din moștenirea artistică a Moldovei. Aveau cîmpul albastru și personajele zugrăvite în tonul de pastel albastru, roșu și auriu aerian. Altele erau ornate cu chipul Fecioarei Maria încadrat de chipurile proorocilor mesianici; ori cu chipul Sfîntului Nicolae.[154] Nicolae Iorga a amintit numeroase icoane moldovenești din secolele XVII și XVIII. Au însemnătate, mai ales din punct de vedere istoric, fiindcă dovedesc existența unei școli moldovenești

de iconari cu origini în mănăstirile Putna, Sfîntului Gheorghe din Suceava, Sucevița și Neamțu.

În mănăstirile Bistrița, Neamțu și Agapia[155] aflăm icoanele de tradiție bizantină (concepție, linie și culoare). Icoane bizantine de artă au ajuns în țările noastre, uneori numai prin copii și schițe de meșteri și au fost reproduse în pictura murală. În Maramureș, portrete de sfinți, inspirate din icoane bizantine celebre ori copiate după acestea, se văd pictate pe pereți în naos și pronaos. În Moldova, cea mai veche și frumoasă reproducere ne întîmpină la Dolbeștii-Mari (județul Suceava). Ilustrează ritul parastasului și portretele ctitorilor. Datează din a doua jumătate a secolului XV-lea.

În mănăstirea Secu, o icoană reprodusă în pictura murală, la exterior, pe zidul de miazăzi al bisericii, ilustrează Deisis și încadrează pisania. A fost pictată „în frescă" între anii 1603—1608. Pe zidul exterior de miazăzi a bisericilor mănăstirești din Humor și Vatra-Moldoviței, două icoane mari, murale, ilustrează condace din acatistul Buneivestiri. Încîntă ochii prin logica compoziției, desen și armonia coloritului. La Sucevița, tot pe zidul de miazăzi, s-a pictat o icoană rusească.

În trapeza mănăstirii Cetățuia de lîngă Iași, un pictor de deosebit talent, a zugrăvit pe perete, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Treimea la Mamvri, inspirîndu-se sau copiind lucrarea celebră din Sergieva-Troickja-Lavra a lui Andrei Rubliov din Kiev.

Pomelnicele ilustrate au fost numeroase în Transilvania, Țara Românească și Moldova. Din nefericire, puține s-au păstrat din pricina folosirii lor continue și ceremoniile bisericești. Deteriorarea a atras repictări și refaceri. În Transilvania, nu cunoaștem decît pomelnice din secolele XVIII și XIX. În Țara Românească, unul din cele mai vechi este acela al schitului Brădet (datat din 1646)[156] Pomelnice din secolul XVII și XVIII se văd în colecțiile Patriarhiei din București.

Mănăstirea Dintr-un Lemn (Vîlcea) posedă o carte-pomelnic scrisă pe hîrtie și ilustrată la începutul secolului al XVIII-lea. O carte asemenea, datată din 1761, opera preotului caligraf Flor, a aparținut mănăstirii Dealului. (Un manuscris cu semnături din vremea lui Matei Basarab, păstrat la Muzeul Statului cuprinde po-

melnicul bisericii episcopale din Argeș, după care s-a realizat în 1785 un alt pomelnic de către Petrache Giurca rîmniceanul decorat în spiritul artei brîncovenești.[157]

În Moldova, pomelnicul triptic al schitului Văleni este unul din cele mai vechi.[158] Ilustrate în secolul al XVI-lea, alte triptice ne-au trecut sub ochi fără a avea răgazul să le studiem. Pomelnicul ilustrat al mănăstirii Sucevița, operă din secolul XVII, așteaptă să fie publicat; acela al mănăstirii Secu, scris pe hîrtie în 1813, e o copie a originalului din 1602 și ornat cu teme religioase.

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

240

ÎNCHEIERE

Împrejurările istorice au hotărît evoluției picturii vechi murale din Țările Române orientări deosebite.

Viața poporului și civilizația românească au prezentat totuși întotdeauna unitate de limbă, aspirații și însușiri uimitoare. Descoperim unitate și în pictura veche, domeniu în care s-au învins greutăți legate de esența artei feudale și puterea curentelor în luptă. Dovezile sînt multiple. Citățm predilecția pentru portret, notă românească care distinge decorurile murale din Transilvania, Țara Românească și Moldova, unde, alături de numeroase imagini în stil „oficial", fără caracter, aflăm lucrări de valoare artistică, vii și impresionante (portretele din Crișcior, Ribița, Dîrjiu, Argeș, Stănești-Vîlcea, Hurezi, Bălinești, Humor, Arborea, Sucevița, etc.) Comune sînt, în al doilea rînd, sentimentul și tradiția tabloului istoric; în Transilvania de sud-est; în Țara Românească (Stăneștii-Vîlcii, Hurezi și în biserici oltenești din secolul al XVIII-lea); în Moldova, (la Pătrăuți și Probota și în tot cursul secolului al XVI-lea). A treia însușire comună e vădită de simțul decorativ și ornamentele inspirate din florile de cîmp, sub a căror înrîurire se pictează și motivele clasice, bizantine și romanice. Caracteristică, în sfîrșit e indiferența față de misticism și simbolism (în spiritul și înțelesul modern).

În cele trei Țări Române, frizele apar în concurență cu tabloul bizantin, de origine elenistică. Se folosesc apoi procedee comune, derivate ale frescei, întemeiate pe materialele locale (piatră de var, cîlți de in și cînepă, culori din pămînturi, cărbune, ceară de albine, ulei de in); inventii românești durabile și proprii climatului și mijloacelor noastre.

Încă o însușire se cuvine să fie subliniată. Privește folosirea modelului viu și distinge portretele de ctitori, personaje din temele religioase și unele chipuri de sfinți. Analiza acestor particularități și studiul lor în diferite domenii românești, ne duc la Bîrsana, pe Valea Izei, în Maramureș; la Rășinari și Sibiel, în Transilvania; în nord-vestul Transilvaniei, în Țara Chioarului și în Moldova de miazănoapte.

Lucrarea de gîndire, tehnică și destoinicie s-a urmat neîntrerupt; au evoluat și creat o activitate artistică de excepțional interes, în mediile mănăstirești și ale satelor. A format lumea meșterilor de țară și a dat naștere generațiilor de artiști, decoratori ai monumentelor de care ne-am ocupat. A mijlocit legătura cu lumea țărănească și arta populară, dăruindu-i și împrumutîndu-i teme și practici. A făurit și o interesantă organizație artistică, școala din Cernica-Căldărușani, cea din urmă „școală" de pictură murală și icoane,[159] mijlocind trecerea de la arta feudală la stilul modern — care a strălucit în domeniul portretului.

„Școala" de la Cernica-Căldărușani a numărat elemente transilvănene și moldovenești. Sub stăreția Sfîntului Calinic (1850—1868) și sub aceea a predecesorului precum și urmașului său, ucenici din Cernica și Căldărușani au fost trimiși în mănăstirea Neamțu, unde cu trei sferturi de veac mai înainte se întemeiase o „școală" de pictură murală și icoane, povățuită de meșteri bucovineni din Suceava (dintre aceștia, s-au ales decoratorii destoinici care au restaurat mănăstirea Neamțu). Printre ei, au crescut meșterii de țară pe care îi aflăm în Moldova în prima jumătate a secolului al XIX-lea. În Rășinarii Transilvaniei, înflorea din secolul al XVIII-lea o generație de pictori decoratori și iconari. Trei din aceștia, au restaurat decorul din mănăstirea de la Argeș; alții au lucrat la Cernica, Căldărușani și Pasărea. Așa se explică înrudirea de cugetare și stilul artiștilor din centrul transilvănean, regiunea Bucureștilor și Moldova.

Nicolae Grigorescu a învățat la Căldărușani și în București. Din Mănăstirea Neamțu a fost chemat să decoreze biserica mănăstirii Agapia. A adus aci programul și stilul din Căldărușani-Cer-

nica, în anii Unirii celor două Principate. În Banat și Transilvania, aflăm pe Nedelcu Popovici, alături de alți meșteri de talent și pe Mișu Popp, cel mai talentat decorator și portretist transilvănean.

Unitatea de evoluție a artei românești, mărturisită în cursul mai multor secole, continuă să se afirme puternic și în secolul al XIX-lea. Apusului artei „vechi" îi urmează zorile artei moderne a cărei intervenție și așezare a mijlocit-o cea dintîi în chip trainic și cu deplin înțeles.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ABREVIERI

ACMIT	= Anuarul Comisiunei Monumentelor Istorice-Transilvania.
BCMI	= Buletinul Comisiunei Monumentelor Istorice.
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice.
BSH	= Bulletin de la Section Historique (Academie Roumaine)
RESEE	= Revue des Etudes Sud-est Européennes.
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire.
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei.
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

ADAOSURI ȘI ÎNDREPTĂRI

În paraclisul din Hărman (Honigberg), tema pictată pe peretele Sud înfățișează Încoronarea Fecioarei Maria de către Sfînta Treime.

Studiul picturii murale din Biserica Scaune (București) a fost făcut de Corina Buniș și publicat în Analecta.

Sorin Ulea a descoperit, la picioarele lui Iisus Hristos, în tabloul votiv din Bălinești (Moldova), semnătura lui Gavriil Ieromonahul. Va fi acesta autorul întregului decor pictat sau numai unul din pictori, e lucru mai greu de hotărît. (S. Ulea, Autorul frescelor de la Bălinești), Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare, București (1964).

În biserica mănăstirii Dobrovăț, tema pictată în pronaos pe peretele de miazăzi, e legată, socotim, de ceremonia litiei de la vecernie și de aceea a tîrnosirii de biserici.

Biserica mănăstirii Sihăstria (din județul Neamțu) a fost decorată cu picturi murale la începutul secolului al XVIII-lea. Decorul, întunecat de fumul lumînărilor și de umezeală, se poate citi și prezintă note interesante.

În biserica Sfîntul Nicolae din Hunedoara, două icoane împărătești, aduse din mănăstirea Plosca, sînt încadrate în tîmpla pictată în 1654 de Constantin Zograful. Una din acestea înfățișează pe

Maica Domnului Hodigitria; cealaltă, pe Sfîntul Nicolae episcop. Profesorul Vătășanu și Corina Nicolescu le datează pe amîndouă din secolul al XVII-lea. Sorin Ulea (Gavriil ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești) și Marius Porumb (Zugravii bisericii Sfîntul Nicolae din Hunedoara (Acta musei Napocensis, X, 1973) le socotesc pictate de Gavriil Ieromonahul, pictorul semnat (la Bălinești) la partea inferioară a tabloului ctitoresc și datate din secolul al XV-lea.

În colecția preotului Ursăcescu (Curteni, Fălciu), o icoană împărătească, pictată pe lemn, înfățișează pe Sfinții Trei Ierarhi. Datată din 1860, trebuie pusă în relație cu icoana hramului de la biserica Trei Ierarhi din Iași, operă a mozaiștilor ruși din Moscova, chemați de Vasile Lupu Voievod.

În aceeași colecție, un triptic-pomelnic înfățișează, cînd este închis (pe față), Adormirea Maicii Domnului. Este datat din 1680; a fost al sulgerului Lupan.

Biserica „Crețulescu" din București datată din 1722. Restaurată în 1859 și la începutul secolului nostru, păstrează picturi murale restaurate ori numai „luminate". Decorul cupolei, executat la această din urmă dată, este întemeiat pe iconografia originală.[160]

În absida de răsărit, s-a ilustrat viața Maicii Domnului povestită în apocrife. „Cortul Mărturiei" și temele din viața Fecioarei Maria reproduc programul din Biserica Doamnei din București; și se leagă de tradiția iconografică a secolelor XVII și XVIII.

În navă, e reprodus programul din mănăstirea Văcărești portretele ctitorilor (repictaie în ulei, curățate și în parte refăcute); Acatistul Maicii Domnului și imnele liturgice sînt ilustrate potrivit tradiției Țării Românești (sec. XVII—XVIII). În exonartex, ilustrațiile sînt inspirate din Facerea și din psalmii 148 și 150. Legată de cel de al șaptelea sinod, apare minunea Sfintei Euthi-

mia. Pe peretele de răsărit s-a pictat Apocalipsul Sfintului Ioan Teologul. Vedem, de fapt, numai teme inspirate din Epistolele *1*, 12; *6*, 12—14; *4*, 1—5; *8*, 29; *11*, 2, 3, 15 și 19; *12*, 1—3; *14*.

Apocalipsul în biserica Crețulescu trebuie studiat în comparație cu ilustrațiile din mănăstirea Sucevița (1593—1620), mănăstirea Hurezi (1693); cu sculpturile din Decani (Jugoslavia) și picturile de la Athos.

POSTFAȚA EDITURII

Publicăm unul din manuscrisele lăsate de savantul I. D. Ștefănescu, la care ținea mult și pe care îl considera o încununare a muncii sale de-o viață. Ni l-a predat pe la mijlocul anului 1979 și apoi, dovedind acrivia adevăratului om de știință, a dorit să-i mai aducă îndreptări, să-i adauge ilustrații... Așa se face că trimiterea lui la tipar a întîrziat pînă a intervenit moartea la 12 iulie 1981. Apare deci ca operă postumă, întocmai volumului „Arta veche a Banatului", *ieșit de sub teasc în chiar zilele îngropării autorului la mănăstirea Agapia.*

I. D. Ștefănescu aparține culturii noastre în general, cercetările sale îmbrățișînd valorile create de poporul român în cursul tuturor veacurilor și din toate provinciile. E greu de spus care i-au fost preferințele pentru că s-a îndreptat cu aceeași pasiune, trudă și pricepere spre orice a însemnat produs al geniului autohton și nu numai al acestuia. Ne-a mîngîiat însă mult că, spre apusul vieții, a fost atras și de latura sud-vestică a pămîntului strămoșesc.

Simțim trebuința deci să-i aducem omagiul care i se cuvine. Cum am putea-o însă face mai bine decît alții avizați care, la trecerea sa dintre vii, i-au conturat portretul? Paul Petrescu a scris în „Contemporanul" (nr. 31 din 31 iulie 1981, pp. 6—7) despre „valoarea morală a unei vieți și valoarea științifică a unei opere". Să ni se îngăduie a reproduce de aici următoarele rînduri de binemeritată cinstire:

„...A fost profesor universitar la București, Paris, Louvain (Belgia), Cernăuți, Chișinău, a călătorit mult în țară, ca foarte puțini istorici de artă, văzînd toate monumentele de artă medievală românească de care s-a ocupat, a călătorit în toate țările Europei,

inclusiv în Rusia de dinainte de 1918, în Asia Mică, s-a documentat și a făcut fotografii excepționale la toate monumentele de artă romanică și bizantină, despre care a scris.

„Aproape cu o generație mai mare decît pleiada de mari istorici și arheologi contemporani nouă, — C. C. Giurescu, P. P. Panaitescu, Ion Nestor —, cărora, în probleme de artă, le-a fost avizat sfătuitor, și-a petrecut prima tinerețe în preajma nemijlocită a clasicilor literaturii române, Caragiale, Delavrancea, Vlahuță, fiica acestuia fiindu-i soție și însoțindu-l în toate peregrinările sale europene și românești pînă la moartea ei, în 1975. În casa lui Vlahuță a trăit în ambianța picturii lui Grigorescu, pe care l-a cunoscut; tot acolo l-a întîlnit pe tînărul Goga venit din Ardeal; l-a cunoscut și l-a urmat în călătoriile sale pe George Enescu, prezentîndu-i concertele în Iașii retragerii din primul război mondial; a avut profesori pe Titu Maiorescu, Coco Dumitrescu, Pompiliu Eliade; a trăit în mediul universitar de la București unde străluceau Nicolae Iorga, Vasile Pârvan, Simion Mehedinți; a fost coleg, ca profesor universitar, cu Ion Andrieșescu, George Oprescu, Dimitrie Gusti.

„Ucenicia în istoria artei a făcut-o la Paris, unde a stat aproape neîntrerupt douăzeci și opt de ani, învățînd artă și liturgică bizantină și occidentală cu marii învățați ai epocii: Charles Diehl, A. Lhôte, E. Mâle, G. Millet, ca și cu rușii Igor Grabar, N. Kondakov, M. Rostovtzev. A învățat însă și tehnicile legate de arta medievală răsăriteană și apuseană, pînă la sfîrșitul vieții sale profesînd convingerea că nu poți fi istoric și critic de artă fără să cunoști, intim, materialele și tehnicile în care sînt realizate operele de artă. Era mîndru de cunoștințele sale în domeniul frescei, al gravurii în lemn, și impunea studenților săi familiarizarea cu materialele și uneltele necesare practicării diferitelor arte. La sfîrșitul studiilor sale în Franța a obținut doctoratul de stat, titlu pe care în România, după cît se pare, în domeniul istoriei și teoriei artei nu l-a mai avut nimeni. A fost și temeiul, alături de bogata sa activitate de cercetare, pe care a putut fi numit, cu dispensă papală, profesor de istoria artei la universitățile catolice din Apus.

„Și-a dedicat viața, deseori în condiții grele, cunoașterii și studierii artei românești medievale. Timp de șase decenii a străbătut toate pămînturile românești, a cercetat, monument cu monument, arta medievală, în primul rînd pictura, asociind, în investigațiile sale, documentația istorică de arhivă și bibliotecă, cu munca asiduă de teren, în care analiza tehnică a picturii se împletea cu studiul adîncit al iconografiei pe care o stăpînea ca puțini alți. Lucrările sale, publicate cele mai multe în limba franceză la vestita „Librairie Orientaliste Paul Geuthner" (Paris), ca și la „Institut de Philologie et d'Histoire Orientales" (Bruxelles) constituie și azi, surse de referință de prima mînă: L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie (Paris, 1928), La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu-au XIX-e siècle (Paris, 1932), L'illustration des liturgies dans lart de Byzance et de l'Orient (Bruxelles, 1936), L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie (Paris, 1938). A fost, alături de N. Iorga, N. Bănescu, și V. Grecu, unul din promotorii de frunte ai studiilor de bizantinologie din țara noastră. În ce privește originile artei românești a emis, acum mai bine de jumătate de secol, ideea rodnică a căutării lor în Transilvania, confirmată din plin de cercetările arheologice și istorice din ultimele două decenii. A lucrat neobosit, pînă în pragul morții sale, la descifrarea trecutului artei noastre, publicînd Arta veche a Maramureșului în 1968 și Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești în 1973, ambele apărute, în admirabile condiții grafice la Editura Meridiane alături de numeroase studii și articole apărute în publicațiile de specialitate ale Academiei R.S.R., precum și în actele congreselor internaționale ținute în ultimii douăzeci de ani.

„Ani îndelungați a fost profesor la fosta Academie de Arte Frumoase din București, unde, spre sfîrșitul vieții, a fost rechemat ca profesor consultant la Institutul de Arte Plastice „N. Grigorescu". Zeci de serii de studenți în „belle arte" ca și urmașii lor mai tineri în „arte plastice" își reamintesc, ca și colegii lor de la facultatea de istorie a Universității din București, cursurile sale bogate în informații, deseori puțin sau deloc cunoscute, nutrite din vasta sa erudiție, niciodată ostentativă, deseori împletită cu obser-

vații în care umorul era vecin cu ironia. Multă vreme a fost și președintele comisiei de pictură bisericească de pe lîngă Patriarhia Română, a cărei școală de pictură și numeroșii săi studenți au fost ani de zile îndrumați, beneficiind de cunoștințele sale iconografice și tehnice. A fost membru al secției de critică a Uniuni Artiștilor Plastici. Revenit în țară, în 1948, a continuat să lucreze, să studieze, să țină conferințe, să scrie. Era un vorbitor remarcabil, conferințele sale atrăgînd totdeauna un public informat, dornic să asculte expunerile sale prezentate într-o formă vie, atrăgătoare. Avea o memorie excepțională, o minte clară, reușind să conducă auditoriul său pe drumurile deseori divergente ale istoriei artei, către subiectul dat, lămurind fără pedanterie și deschizînd, mai ales, porțile către noi întrebări și orizonturi ale cunoașterii trecutului. Simțea nevoia mereu, de cîte ori avea ocazia, să se afle în compania studenților cărora era dornic să le transmită cunoștințele sale cu totul neobișnuite ca întindere de preocupări și ca aplicare la detaliu. Ultimii zece ani ai vieții i-au fost mîngîiați de posibilitatea ce i s-a oferit de a vorbi cursanților de la Academia „Ștefan Gheorghiu" ca și celor de la cursurile Universității cultural-științifice din București și Iași.

„A fost unul din marii ambasadori ai culturii românești peste hotare, ținînd conferințe în mai toate centrele culturale ale Europei, organizînd expoziții de artă veche dar și de artă românească modernă, prezentînd cu competență marii noștri artiști. În același timp a făcut cunoscută publicului românesc, arta marilor epoci, conducînd grupuri de sute de oameni în neuitate călătorii însoțite de prezentări la fața locului, în Italia, Franța, Grecia, Turcia.

„A rămas, pînă la sfîrșitul vieții, bărbatul robust, încrezător, optimist, sigur de sine, calm și activ în același timp. Călătorea mereu, cercetînd monumentele din Banat, din Oltenia, din Crișana, din Maramureș sau din Moldova, completîndu-și informațiile pentru noile lucrări pe care le avea pe masa de lucru din București, în casa prietenei de o viață, Cella Delavrancea-Lahovary, sau de la Agapia, în vechea casă de bîrne acoperită cu draniță, cu cerdac deschis spre înălțimile îndrăgite unde, de cîtva timp, se odihnea

tovarășa sa de viață și unde de foarte multă vreme îl aștepta unicul său fiu".

Acesta a fost I. D. Ștefănescu. Dar poate nu e bine zis „a fost", căci el va trăi mereu prin chipul luminos lăsat în amintirea tuturor celor care l-au cunoscut, prin vasta sa operă. Editura Mitropoliei Banatului își face o datorie de conștiință împlinindu-i una din ultimele sale dorințe, tipărirea volumului de față, martor al unei vieți închinată preamăririi geniului poporului român, înaltei sale spiritualități.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

NOTE

1. Bisericile de lemn din Transilvania au fost studiate de Coriolan Petranu în patru publicații, Bisericile de lemn din județul Arad, Monumentele istorice ale județului Bihor, Die Kunst Denzmaler der siebenbürgen Rumänen (1927) și Rumänische Kunst în siebenbürgen (1943). Cuprind fotografii, în genere de ansamblu și observări asupra concepției și lucrului meșterilor constructori. Picturile murale nu sînt relevate.
Victor Brătulescu în lucrarea Biserici din Maramureș, BCMI, 1941, a deschis calea studiilor artei maramureșene. S-a ocupat și de decorurile pictate, dînd numeroase fotografii; fără priviri asupra iconografiei și tehnicii.

1a. Mutată de cîțiva ani în Muzeul Satului la București.

1b. Radu Popa, Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea, București, 1970, pp.223—238 cu întreaga bibliografie a cercetărilor arheologice.

1c. Existența unui mare număr de cetăți de pămînt și lemn sau de piatră este atestată arheologic și documentar, anterior invaziei tătarilor, Șt. Pascu, Voievodatul Transilvaniei, vol. I, Cluj, 1972 (ed. II) pp. 148—152.

2. Virgil Vătășianu, Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara, extras din ACMIT, Cluj, 1930.

3. Planul și proporționarea bisericilor de tipul Streiului evocă biserica din Décani (Serbia). Aceasta reproduce la rîndul ei, planul și proporțiile bisericii lombarde din Agliate (Italia); cf. Henri Matrod, Les frères mineurs et la construction du couvent orthódoxe de Detchani; Etudes franciscaines, XXXVI, 1924.

4. V. Vătășianu, Istoria artei feudale în Țările Române, București, 1958, capitolele consacrate arhitecturii și picturii monumentelor românești din Transilvania, pp. 74—98 și pp. 396—411.

5. Cf. cu privire la nobilii români din Transilvania și diplomele lor, Const. G. Giurescu, Istoria Românilor, vol. I. (ediția III, 1938) pp. 292 și urm., Șt. Pascu, o.c. pp. 203—217; Radu Popa, o.c., pp. 143—214.

6. Monument distrus în urma unor lucrări din anii din urmă.

7. Virgil Vătășianu, Istoria artei europene I.p. 577.

8. Ștefan Pascu, o.c. p. 72.

9. Ibidem, pp. 62—66.
10. L. Halphen, Les Barbares, pp. 321—332; F. Eckhardt, Histoire de la Hongrie, pp. 8—11, 18—24; Șt. Pascu, o.c., p. 66 și urm.
11. N. Iorga, Istoria Românilor, vol. III, p. 101 și urm. Șt. Pascu, o.c., capitolul privind așezarea secuilor și colonizarea sașilor, pp. 105—115.
12. Cf. Grousset, L'empire des steppes, Paris, 1939.
13. Karácson Béla, Fülei ev. ref. egy ház Község Története, pp. 19—37.
14. Cf. Nuzska József, Archaeologiai Ertesitö, vol. XVIII (1898), pp. 388 și urm. și planșele reproduse după acuarele (p. 391).
— J. Hubert, L'art préroman, pp. 18—19 și 122.
— I. D. Ștefănescu, L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie, Paris, 1938, p. 56, pl. XXIII.
15. Virgil Vătășianu, Istoria artei feudale în Țările Române, I, pp. 412—429.
16. Virgil Vătășianu, Istoria artei europene, I. p. 576 și urm.
17. Silviu Dragomir, Vechile biserici din Zarand, p. 16 și urm.
— Vasile Drăguț, Pictura murală din Transilvania, pp. 6, 29—33.
18. Descripții precise și note interesante în: Silviu Dragomir, Vechile biserici din Zarand, pp. 4 și urm.; pp. 11—12.
19. Vasile Drăguț, Pictura murală din Transilvania, pp. 64, 34—36, 38, 72
20. Vasile Drăguț, Picturile murale din Transilvania, pp. 54—58, 65, 72.
21. Vasile Drăguț, Pictura murală din Transilvania, pp. 9 și 43.
22. Fiindcă s-a repictat portretul Fecioarei Maria peste cel al lui Iisus Emanoil.
23. Virgil Vătășianu, Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara, p. 65 și urm.
— Vasile Drăguț, Pictura murală din Transilvania, pp. 45—46.
24. „Duhul Domnului e asupra mea, fiindcă m-a consacrat prin ungere ca să duc vestea cea bună săracilor, să vindec pe cei ce au inima zdrobită și să vestesc dezrobirea celor din închisori".
25. „Ce cunună de laude vom oferi noi Maicii lui Dumnezeu, aceea care s-a arătat scaun al împăratului cerurilor... ce flori spirituale vom oferi noi Mamei lui Dumnezeu, care s-a arătat scara cerească".
26. Ioana Cristache-Panait, Cu privire la unele monumente din Țara Făgărașului în lumina relațiilor cu Țara Românească, BMI, 1970, pp. 30—32; Eugenia Greceanu, Țara Făgărașului, zonă de radiație a arhitecturii de la sud de Carpați, BMI, 1970, 2, pp. 33—50, fig. 1-28.
27. Candid. C. Mușlea, Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, vol. I și II, Brașov, 1943.
— Vasile Drăguț, Pictura murală din Transilvania, pp. 60, 61, 67.
28. „Domnul privește din ceruri către fiii oamenilor ca să vadă de găsește vreunul cu inimă curată și care să cunoască pe Fiul lui Dumnezeu" (psalmul 52, 3).

29. Coriolan Petranu, Biserica din Roşcani, pp. 643—645, în Omagiul închinat mitropolitului Nicolae Bălan.
30. Ştefan Mateş, Istoria bisericii româneşti, vol. II. p. 46;
— Vasile Drăguţ, Pictura murală din Transilvania, p. 25.
31. Emilian Cioranu, Biserica cu hramul cuvioasa Paraschiva din Răşinari. În „Omagiul" închinat mitropolitului Nicolae Bălan, Sibiu, 1940, pp. 324—325.
32. Lucrare din secolul al XV-lea, întregită şi, în parte, repictată în secolele următoare.
33. Secolele XV şi XVI.
34. Academicianul Virgil Vătăşianu relevă înrîuriri şi lucrări datorite unor artişti din Boemia şi Tirol.
35. Vasile Drăguţ, Pictura murală din Transilvania, pp. 64—64.
36. Teodora Voinescu, Zugravul Pârvu Mutu şi şcoala sa, în „Studii şi cercetări de istoria artei", Academia R.P.R., nr. 3—4 din 1955, p. 133 şi sq.
— Ştefan Meteş, Zugravii bisericilor române, Cluj, 1929.
— V. Drăghiceanu, P. Dumitrescu, Schitul Brădet; în Bul. Com. Mon. Ist., 1924.
— C. Bobulescu, Vieţi de zugravi, 1757—1765.
37. O culegere aleasă şi bine ordonată de icoane maramureşene şi ardeleene a fost expusă în Muzeul de artă R.S.R. din Bucureşti, în anul 1968. Se datoreşte cercetărilor Corinei Nicolescu şi oglindeşte interesanta evoluţie a artei de care ne-am ocupat. Unele dintre cele mai caracteristice icoane, ilustrînd diversitatea atelierelor transilvănene, au fost publicate de Corina Nicolescu în lucrarea Icoane vechi româneşti, Bucureşti, 1971; Icoanele din Banat şi partea de sud-vest a Transilvaniei, aflate în colecţia Arhiepiscopiei Timişoarei şi Caransebeşului, au fost publicate recent de Ion B. Mureşianu, Colecţia de artă religioasă Veche, Timişoara, 1973.
38. H. Focillon, Peinture roman des églises de France, p. 14.
39. I. D. Ştefănescu, Monuments d'art chrètien trouves en Roumanie, Byzantion, 1931, VI, fasc. VI. pp. 600—601, p. 44.
40. N. Kondakov, Iconographia Bogomaterij, t. II. fig. 86.
41. I. D. Ştefănescu, Arta veche a Maramureşului, pp. 81—89.
42. Cornel Irimie, M. Focşa, Icoane pe sticlă, Bucureşti, 1969 (ed. II), Iuliana Dancu, Icoane pe sticlă, Bucureşti, 1975.
43. Vitraiul este pictură de sticlă: imagini compuse din bucăţi de sticlă colorată în masă şi tăiate potrivit desenelor de pe cartoane anume întocmite. Vitraiul aşezat în ferestre este translucid, permeabil pentru lumină. Aceasta îl străbate, învie formele şi tonalităţile.
44. Tzapenko, M. P., Arhitektura Bolgarii, Moskva, 1953, pp. 53—54.
— A. Grabar, La peinture religieuxe en Bulgarie, Paris, 1928, decorul pictat din Gospodev-Dol.

45. A. Grabar, Les fresques d'Ivanovo et l'art des Paléologues; Byzantion, XXV—XXVI (1955—1957).

46. Emile Bertaux, L'art dan l'Italia méridionale (Paris, 1904), pp. 60—80.
— În Franța, picturi romanice din secolii XI—XIV împodobesc pereții grotelor zise „de Jones" (ale proorocului Iona) din Auverguie (Saint Pièrre Colamine — le Cappedoce l'Auverque).

47. N. A. Constantinescu, BCMI, XVIII, 1924, fasc. 42, p. 188; Pavel Chihaia, Cu privire la învățături și la cîteva monumente din vremea lui Neagoe Basarab, în volumul „Neagoe Basarab", București, 1972, pp. 175—192.

48. În 1456, Vladislav Vodă, fiul lui Dan Vodă, recunoaște printr-un hrisov banului Mogoș stăpînirea satelor Corbii de Jos și Corbii de Piatră (G. Ionescu — Istoria Bucureștilor, pp. 413—414.
— N. Stoicescu, Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. I. Țara Românească, Craiova, 1970, vol. ., p. 194, o consideră ctitoria monahiei Magdalena, fosta soție a lui Hamza banul.

49. N. Iorga, Histoire de l'art roumain, p. 39; cercetările arheologice întreprinse în ultima vreme de Dinu Rosetti au dat la iveală vestigii de monumente și materiale arheologice din secolul al XIII-lea în aceeași zonă.

50. Alexandru Vasilescu, Bul. Com. Mon. Ist., XXXVIII, fasc, 123—126., p. 49, fig. 11.

51. Cf. Curtea Domnească din Argeș, p. 17.

52. N. Constantinescu, La résidence d'Argeș des voiévodes roumains des XIII-e et XIV siècles, Problèmes de chronologie à la lumièn des récentes recherches archéologiques, RESEE, 1970, VIII, 1, pp. 5—31.

53. „Cea dintîi restaurare a decorului pictat se datorește lui Radul Zugrav, de pe urma căruia a rămas un carnet de schițe și a cărui activitate s-a desfășurat între 1740 și 1769".
În 1827, zugravul Pantelimon a repictat ansamblul „culoare peste culoare", lucrînd și „din nou" unele portrete (trei sau patru figuri din cupolă) și compoziții din navă. A treia restaurare a constat din „retușări" și a fost întreprinsă sub domnia lui Bibescu Vodă; a patra (1911—1914—1920) se datorește pictorului Iovan Mihail și ajutoarelor lui. Cf. Curtea domnească de Argeș, BCMI, X—XVI (1917—1923).

54. N. Iorga, Inscripții din bisericile României, I, pp. 156—162.
— Al. Odobescu, Cîteva ore la Snagov, Opere complete III, p. 27: „Snagovul, „Mănăstire vintilească", deci a unui Vlad; poate a lui Vladislav (Vlaicu), fiul lui Alexandru Basarab, sau al lui Vlad, fiul lui Mircea, etc.
— N. Șerbănescu, Istoria mănăstirii Snagov, București, 1944.
— N. Stoicescu, o.c., II, p. 589—592.
Mănăstirea a avut două paraclise astăzi distruse, Unul clădit la 1453 și închinat Buneivestiri; se păstrează în Muzeul de Artă al R.S.R.;

ușile împărătești sculptate cu artă și datate din 1453. Cel d-al doilea avea hramul Adormirea Maicii Domnului.

55. Cortul Mărturiei are o înfățișare interesantă. Moise, cu tablele legii și cornul de rugăciune la frunte, e figurat în dreapta altarului. În stînga acestuia e Aron. Maria cu Iisus pe piept apare la partea superioară a tabloului. În primul plan se văd întinși, la pămînt, Navad și Abiud în veșminte de mari preoți ai Vechiului Testament: Abiud este un strămoș al lui Iosif, soțul Mariei, iar Navad (sau Nahat) este pomenit în Vechiul Testament printre supraveghetorii templului. Au îndrăznit să se îmbrace ca mari preoți și să oficieze în sfînta sfinților; de aceea au fost fulgerați de focul sacru. Temele citate se leagă de istoria Mariei și cîntece liturgice.
— Cf. I. D. Ștefănescu, Le monastere de Snagov, în Revista Istoria Română, vol. XIV, fasc. III, p. 297 și urm.

56. Al. Odobescu, Cîteva ore la Snagov; (opere complete), vol. III, p. 37 și urm.
— Dinu V. Rosetti, Săpăturile arheologice de la Snagov, I, p. 50.

57. N. Soicescu, o.c. II, pp. 653—658.

58. N. Stoicescu, o.c., I, pp. 205—210.

59. G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris, 1910, pp. 130—131.

60. Epistola către evrei, *8*, 2—3, 5—6; cf. Exod, *26*, 8—38.

61. N. Iorga, Inscripții din bisericile române, I, pp. 193—194; 201—202; N. Stoicescu, o.c., Impp. 71—75.

62. Pe fațada paraclisului mănăstirii Xenophon (Athos), se vede portretul lui Barbu Craiovescu, lucrare anterioară anului 1545; V. Dj. Bosković, Du nouveau en Mont Athos, BCMI, XXXII, fasc. 100, fig. 64 (portretul este reprodus la p. 67).

63. Pavel Chihaia, Contribuții la identificarea portretelor din biserica Sfîntul Nicolae Domnesc și din biserica lui Neagoe de la Curtea de Argeș, în volumul „Din Cetățile de Scaun ale Țării Românești", București, 1974, pp. 131—150, fig. 47—67.

64. Gr. G. Tocilescu, Biserica episcopală a mănăstirii Curtea de Argeș, p. 52; București, 1886.

65. Cf. Grigore Tocilescu, Biserica episcopală a Mănăstirii de la Argeș, p. 53; — Ec. Cioranu, Biserica cu hramul Cuvioasa Paraschiva din Rășinari, în Omagiu mitropolitului Nicolae Bălan al Ardealului, p. 333. — Victor Brătulescu, Frescele din biserica lui Neagoe de la Argeș, București, 1942, pp. 20—22, fig. 21, 22 și 23; reproduceri de picturi murale (Adormirea Maicii Domnului, un înger în zbor și un sfînt cu coroană), interesantă și de caracter iconic. Data lor rămîne să fie discutată; — Ștefan Lupșa, Clerici români meșteșugari, Studii Teologice, nr. 7—8, sept.—oct., 1950, pp. 395 și urm.

66. I. D. Ștefănescu, Les portraits de donateurs de l'église de Stănești; Monuments Piot (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres) Paris, 1930 — Ștefulescu Al., Documente slavo-române relative la Gorj (1406—1665), Tîrgu-Jiu, 1908, pp. 95—96.
— Filitti I, Arhivele G. Gr. Cantacuzino, II, p. 207.

67. În 1542, ieromonahul Maxim, împreună cu David și fiul acestuia, Radoslav au „înnoit" pictura lui Eratudi Zographos; semnat la Stănești pe peretele nartexului. Maxim pictase, în 1540 biserica cea mare din mănăstirea Cutlumus (Athos); cf. Ștefan Lupșa, Clerici români meșteșugari, „Studii Teologice", pp. 395 și urm.

68. O inscripție dă numele meșterilor pictori Maxim, David și Radoslav, care au executat „decorul în 7051 (1543); cf. N. Iorga, Histoire de l'art roumain" p. 140.
— Ștefan Lupșa, Clerici români meșteșugari, Studii Teologice, nr. 7—8 (1950), pp. 395 și urm.

69. Victor Brătulescu, Mănăstirea Valea din județul Muscel, BCMI, XXIV, 1931, fasc. 67, pp. 11, 19.
— N. Stoicescu, o.c., II, p. 694.

70. La portretele domnilor, în Căluiu, citim inscripții cu considerații morale. În dreptul lui Mihai Viteazul, se arată că e fiul lui Pătrașcu Vodă, leat 1954; se citește și numele zugravului Mina. Portretul lui Petru Vodă, fratele lui Mihai Viteazul este însoțit de următoarele cuvinte: „însăși bunătatea lui Dumnezeu" (în slava bisericească). Mai jos, citim: „Eu Petru Voievod, în țară am vărsat sîngele nevinovat dar judecați după dreptate; — fiți milostivi cum a fost Domnul Dumnezeu milostiv față de noi și acum față de voi". Cf. Virgil Drăghiceanu, Lămuriri asupra Buzeștilor, BCMI, 1911, IV, pp. 119—124.

71. N. Stoicescu, o.c. I. pp. 282—283.

72. Radu Crețeanu, Mănăstirea D'Intr'un Lemn, București, 1966.

73. V. Brătulescu, Mănăstirea Polovragi, BCMI, XXXIII, f. 106, oct.—dec. 1940.

74. N. Iorga, Histoire de l'art roumain, pp. 229—230.

75. I. D. Ștefănescu, L'église „Doamnei" (de la princessé) à Bucarest, BCMI, XXXVI, 1943, fasc. 115—118, pp. 7—35, 1—25.

76. Mănăstirea Hurezi cuprinde biserica principală (Catholiconul) 1690—1694, biserica Bolniței schitul Sf. Apostoli (1698), schitul arhimandritului Ioan înainte de 1682, schitul lui Ștefan Brîncoveanu (1703) paraclisul Doamnei.

77. N. Stoicescu, o,c., I, pp. 367—374.

78. Reproduceri și descrieri, A. Lapedatu, BCMI, 1908. aprilie—iunie, p. 73 și urm; oct.—decembrie.

— La Hurezi au pictat meșterii greci Constante și Ioan; și meșterii români Andrei, Stan, Neagoe și Ioachim, BCMI, 1908, aprilie—iunie, p. 58.

79. A. Tzigara-Samurcaș, Gh. Balș, Biserica din Filipeștii-de-Pădure în publicațiile Societății „Arta Românească", București, 1908; — Theodora Voinescu, Pîrvu Mutu, SCIA, 1955, 3—4, pp. 133—157.
În pomelnicul de la proscomidie, citim numele zugravilor Pîrvu Mutu, Neagoe și Nicolae.

80. N. Iorga, Histoire de l'art roumain, p. 262.

81. În biserica Domnească din Argeș, stratul pictat (tencuiala superioară) are o grosime de 15 mm) și e mai subțire pe suprafețele curbe; cuprinde nisip fin și cîlți de cînepă. La Snagov, tencuiala superioară e mai subțire decît la Argeș și conține mult mai puțin nisip; iar varul alb, de bună calitate și amestecat cu cîlți de cînepă, este bine frămîntat cu mistria. La Stănești (biserica cimitirului) tencuiala superioară a fost spoită, înainte de pictare, cu var fin (se macină ca și creta, cînd este răzuit); nu cuprinde nici nisip, nici cîlți. Tencuielile bisericii mari din Cozia (nartex) și cele din Mofleni sînt bogate în fire lungi de cînepă (fuior).

82. Casa Cantacuzinilor din Măgureni (Trafon 1694), Palatul din Filipeștii de tîrg, Casa lui Obrocea (lîngă Ploești) sec. XVII, Palatele din Coeni și Dobreni (Ilfov) și Herăști (Ilfov), palatele brîncovenești din Mogoșoara, Doicești, Potlogi (sec. XVII—XVIII).

83. „Veit sau Vitus Stoss pomenit în analele Brașovului la 16 dec. 1522 și la 25 ianuarie 1525, chemat fiind de Radu de la Afumați să potrivească (proporționeze) și să zugrăvească (effigrare) biserica de la Argeș (mănăstirea lui Neagoe), era fiu al lui Veit Stoss, celebrul sculptor în lemn (Schnitzer) care a ilustrat renașterea germană la Nürnberg și Cracovia (în a doua jumătate a secolului al XV-lea) formînd școală de ucenici, ... care au răspîndit arta sa în Germania, Polonia și Ungaria"; Cf., M. Losnitzer, Die Fruhwerte das Veit Stoss und ihre Beziehungen zür oberdeutschen Kunst das fünfzehnten Jahrhundert; Nalle a.d. Saal, 1912.
— Al. Lapedatu, BCMI, p. 181.

84. Porphirye Uzpenskij, Istoria Athona, II, I, p. 334; G. Millet, J. Pargoire et L. Petit, Recueil des inscriptions cretiennes de l'athos; M. Benza, Urme românești în răsăritul ortodox, pp. 40, 41, 48, 49, Boabe de Grîu, V. II, p. 648; N. Iorga, Les arts mineures on Roumanie, p. 12.

85. Corina Nicolescu, o.c., p. 30, cat. 2, pl. 4.

86. Idem, Moștenirea artei bizantine, București, 1971, pp. 100—102.

87. Toate aceste lucrări cu întreaga bibliografie, în lucrarea Icoane vechi românești de Corina Nicolescu, pp. 30—32, cat. 3—6, pp. 6—7, 8—13.

88. I. D. Ștefănescu, Monuments d'art cleretien nouves en Roumanie, Byzantion, VI, 1931, pp. 601—602, pl. 45—46.
89. Inscripții în limba română se citesc pe icoanele împărătești: „Milosîrdia fiind izvorul iubirei, învredniceşte-ne, Bogorodiță, privește la lumea păcătoasă și arată puterea ta de-apururi-Prea curatei tale icoane ne închinăm, binevoiește a ierta păcatele nouă celor prea păcătoși, Hristoase. — Arhistrategi ai oștilor cerești ne rugăm noi nevrednicii ca voi cu rugăciunile voastre să ne acoperiți.
90. Sylvia Agemian, V. Cîndea, Icones melknites, Beyrouth, 1969, nr. 189—192, cat, 50.
91. Cf. P. Henry, Les églises de la Moldavie du Nord, pp. 27—34.
92. Biserica episcopală din Rădăuți a fost construită sub Bogdan Întemeietorul (către mijlocul secolului al XIV-lea); închinată Sfîntului Nicolae și înălțată în stil domanic. Datorește înfățișarea de astăzi lui Alexandru Lăpușneanu (mijlocul secolului XVI), care i-a adăogit un pridvor, prefăcînd și ferestrele. Decorul mural a fost restaurat și se încadrează în epoca lui Alexandru Lăpușneanu. Interesantă, cu deosebire, friza ctitorilor. Sfîntul Nicolae episcop prezintă lui Hristos (înveșmîntat antic și cu evanghelia pe genunchiul stîng), pe domnitorul Lăpușneanu (cu chivotul în mîini). Pe rotulusul sfîntului inscripția a devenit ilizibilă. (Cf. G. Balș. Bisericile moldovenești din secolul al XVI-lea, p. 303, fig. 363; P. Henry, Les églises de la Moldavie du Nord, p. 174; și Virgil Vătășianu, Istoria artei feudale în Țările Române, pp. 301—302, 874—815, care datează pictura în perioada lui Ștefan; ca dovadă se referă la scena votivă de pe peretele apusean al navei, unde apare Ștefan înconjurat de familia sa și nu Lăpușneanu.
93. Pictura murală, care se vede astăzi, datează din 1814. Acoperă decorul executat în vremea lui Alexandru Lăpușneanu. Din aceasta din urmă, distingem, în absida de răsărit, urme din portretul Mariei, figurată pe tron cu Iisus pe genunchi. În ultima zonă a hemiciclului se văd opt portrete de episcopi (în saccos) cu capul gol și ținînd în mîini rotuli cu inscripții în slava bisericească; alte zece portrete sînt acoperite de var.
94. Inscripții grecești.
95. W. Podlacha, Malovidla Scienne ot cerkwiak Bukowiny, pp. 156 și 198.
96. Virgil Vătășianu, în o.c., p. 810, consideră că Pantocratorul e o refacere totală din secolul XVIII.
97. I. D. Ștefănescu, Le peinture religieuse en Bucovina et en Moldavie, Nouvelles recherches, p. 45 și urm.
98. I. D. Ștefănescu, La peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. Nouvelles recherches, p. 40.
99. P. Henry, Les églises de la Moldavie du Nord, pp. 165—168.

100. I. D. Ştefănescu, L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, pp. 130—135; Nouvelles recherches, p. 225 şi urm.
101. I. D. Ştefănescu, Nouvelles recherches, pp. 18—25.
102. Sfinţii episcopi Ghenadie, Metodie, Nicolae, Grigore, Ion Gură de Aur, Vasile cel Mare, Silvestru, Chiril, Atanasie, Nichifor. Poartă polistavrii, omoforul cel mare şi ţin rotuli cu inscripţii în slava bisericească (rugăciuni tainice).
103. Virgil Vătăşianu (o.c., p. 819), atribuie pictura originală sfîrşitului secolului XV.
104. Distrugerea frizei ctitorilor a devenit o piedică importantă.
105. P. Henry, Les églises de la Moldavie du Nord, pp. 161, 221 şi urm.
106. O inscripţie în slava bisericească cuprinde cuvintele următoare: „Sînul tău a fost sfînta masă a sfîntului trup, pîinea cea cerească. Toţi cei ce vor mînca din ea nu vor muri. Fecioară care ai dat naştere lui Dumnezeu acela care hrăneşte tot ce există aşa cum s-a făgăduit".
107. P. Henry, Lés églises de la Moldavie du Nord, pp. 163—165.
108. Virgil Vătăşianu, o.c., pp. 819—822.
109. I. D. Ştefănescu, Monastère de Neamţu, L'église de l'Ascension, les peintures murales, Bucureşti, 1946.
110. Le-am publicat într-un studiu însoţit de numeroase fotografii (luate înainte de distrugerea decorului), în lucrarea Le roman de Varlaam et Joasaph illustré en peinture, (Byzantion, 1932, t. VII, fasc. 2, pp. 347—369, fig. 1—49.
111. La proscomidie, Jertfa lui Avram şi Pietà (crucea la spatele lui Iisus, figurat în picioare).
112. Studiul amănunţit al decorului bisericii din Bălineşti a fost publicat de noi, cu numeroase fotografii, Buletinul Comisiunei Monumentelor Istorice, XXXVII, 1944, fasc. 119—122, pp. 7—40, fig. 1, p. 25.
113. În friza ctitorilor, sub picioarele lui Iisus Hristos, se citeşte numele ieromonahului Gavriil („Gavriil pisar"), autorul picturii (al frazei şi foarte probabil şi al unei părţi din decorul monumentului (descoperirea lui Sorin Ulea).
114. „După trei zile, a sosit şi apostolul Toma. Vrînd să venereze trupul Mariei, apostolii au deschis sicriul acesteia şi n-au aflat înăuntru decît giulgiul" (Damaschin).
115. V. Grecu, Byzantion, p. 288.
116. V. Drăguţ, Dragoş Coman, maestrul frescelor de la Arbore, Bucureşti, 1969.
117. P. Henry, Les Eglises de la Moldavie du nord, pp. 236—241.
118. Hramul Duminica tuturor Sfinţilor se vede pictat deasupra uşii de intrare în naos. Deasupra uşii de intrare în pronaos, s-a ilustrat tema Teisons.

119. Foarte probabilă folosirea unei tehnici și unui material aparte pentru zugrăvirea chipului.
120. I. D. Ștefănescu, Peintures murales de Moldavie, în L'Art byzantin et l'art lombard, pp. 116—121.
121. Apar sfinți și sfinte care nu se întîlnesc în bisericile moldovenești (Suzana este numită Sosana). Au toate siluete înalte, priviri personale, vii și mobile. În pronaos iarăși, de partea inferioară a pereților, imitație (în culoare) de marmuri cu desen de covoare.
122. La proscomidie, pomelnicul săpat în piatră (1530), păstrează numele ctitorilor; Cf. G. Balș, Bisericile moldovenești din sec. XVI, pp. 19—21.
123. I. D. Ștefănescu, Nouvelles recherches, pp. 28—35.
124. P. Henry, Mélenges de l'Institut français de Hautes-Études en Roumanie (1927), pp. 83 sqq.
125. Narcis Crețulescu, Istoria Sfintei Mănăstiri Rîșca, Fălticeni, 1901, p. 63.
126. În zidul de miazănoapte, la nord-est, o piatră mormîntală, cu inscripție în slava bisericească, dă numele doamnei Anastasia, mama domnitorului Alexandru Lăpușneanu, decedată în 1558.
127. Tipic păstrat (manuscris) în biblioteca mănăstirii Sucevița. Ioan și Sofronie, zugravi, pot fi români.
128. L. H. Grondijs, De Sofia gedachte in het russisch christendom; Paris, Amsterdam, 1932.
129. Exemple păstrate în muzeul din Moscova și publicate de N. P. Kondakov.
130. G. Popescu-Vîlcea, Mănăstirea Dragomirna, (Studiu în manuscris).
131. Calota absidei principale poartă pe Maria tronînd, doi îngeri și împărtășirea apostolilor (Iuda varsă împărtășania). Inscripțiile sînt în limba greacă.
132. Costumele ctitorilor amintesc pe cele din friza de la Hlincea și M. Frumoasa (Iași). Impun comparația cu costumele de principi de la Backovo (Bulgaria), datate din 1643 (Cf. B. Filov, L'ancien art bulgare, pl. LVI)
133. Rziha, Studien über Steinmetzzeichen; G. Balș, Bisericile lui Ștefan cel Mare, pp. 215—216.
134. I. D. Ștefănescu, Nouvelle recherches, pp. 148 și urm. P. Henry, Mélanges de l'Institut Français de Nantes-Etudes en Roumanie, p. 83 și urm.
135. M. Dienlafoy, Espaque et Portugal (Histoire Générale de l'art), 1913, pp. 206—207.
136. C. Enlart, Manuel d'Archéologie Francaise, 2-e p., t. 1, pp. 171—175.
137. La Saint-Benoit-sur-Loire, s-a ilustrat Apocalipsul pe fațada monumentului. Picturi murale împodobesc exteriorul capelei Saint-Michel (1180—1220). În Lombardia, se păstrează decoruri pictate în exterior la Loppe di Belhagio și Capo di Monte. Absida de apus a bisericii Sfîntul Gheorghe din Oberzell este împodobită cu Judecata din urmă.

138. Piug J. Cadafalch, Le premier art roman, p. 154. P. Henry, Les églises de la Moldavie du nord, p. 226 și urm.
139. Svirin, Lart bizantin chez les Slave, 2-e recueil.
140. I. D. Ștefănescu, Nouvelles recherches, p. 152 și urm. P. Henry, Les Eglises de la Moldavie du Nord, pp. 236—241.
141. V. Grecu, Darstellungen altheidnischer Denker, în memoriile secțiunei istorice ale Academiei Române, t. XI.
142. Tema ilustrează un text din viața Sfîntului Vasile cel Nou, trecut în tradiția populară; cf. P. Henry, Les Etapes Celestis, în Melanges de l'Institut Français de Nant'es-Etudes en Roumanie (1927), p. 83 și urm.
143. C. Enlart, Manuel d'archeologie française, 2-e partie, t. I, pp. 170—171.
144. I. D. Ștefănescu, L'evolution de la peinture religieuxe en Bucovine et Moldavie, p. 207 și urm.
145. G. Balș, Bisericile moldovenești din secolul al VI-lea, p. 300 și urm. — P. Henry, Les églises de la Moldavie du Nord, pp. 195—196.
146. Cf. și s'emnele lapidare; Rziha, Studien über Steinmelzzeichen. — G. Balș, Bisericile lui Ștefan cel Mare, pp. 215—216.
147. În pictura murală medievală, se foloseau des imitațiile de blocuri de piatră cioplită. Formau decorul „Canele". Le aflăm la Ourscamps, Conflans (1320), Figeac, Nesdin (1322), Chillon (sec. XIV), Chartres și Famagouste (Cipru) (C. Enlart, Manuel d'archeologie).
148. C. Bobulescu, BCMI, anul 1915, p. 190.
149. Maria Ana Muzicescu și M. Berza, Mănăstirea Sucevița (1965).
150. Face parte din colecția acad. prof. D. Dumitrescu.
151. V. Drăghiceanu, O icoană din sicriul Sfîntului Ioan cel Nou din Suceava, BCMI, IX, 1916, pp. 20—24.
— Corina Nicolescu, Un nou fragment din racla Sfîntului Ion cel Nou de la Suceava, MMG, 1970, XLVI, nr. 7—8, pp. 379—390; idem Icoane vechi românești, pp. 37—38, col. 21, pl. 30—31.
152. I. D. Ștefănescu, Le monastere de Râsca, Le Tresor de Văleni, Byzantion, 1935, X. p. 567, 590, pl. XX—XXXV.
153. Fotografiate și studiate de noi vor apărea în Istoria artelor scumptoare.
154. Gh. Zidaru, Descoperirea prin restaurare a unei icoane bizantine la mănăstirea Agapia, BMI, 1943, XLII, 1, pp. 57—63, fig. 1—9.
155. A. Odobescu, opere complete, III, p. 63.
156. Corina Nicolescu, Miniatura și ornamentul cărții manuscrise din Țările Române, sec. XIV—XVIII, București, 1964, col. 69. — P. Chihaia, o.c. p. 154—158.
157. I. D. Ștefănescu, Le Trésor de Văleni, pp. 569—573, pl. XVIII.
158. I. D. Ștefănescu, Cea din urmă școală de pictură medievală românească, Glasul Bisericii, nr. 3—4, 1969.
159. Cf. studiul doamnei Cornelia I. Pilat. Tot aci și studiul bisericii Rebegeștii-Crețulești.

BIBLIOGRAFIE

Am însemnat în lucrări anterioare izvoarele pe care le-am folosit și anume în următoarele publicații:

— *Contribution à l'étude des peintures murales valaques,* Paris, 1928.
— *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX siècle,* Paris, 1928.
— *Nouvelles recherches,* Paris 1929.
— *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie,* Paris, 1932.
— *L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie.*
— *Peintures murales de Valachie et de Moldavie,* Paris, 1938.
— *L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'orient,* Bruxelles, 1935.

Notăm aci cîteva studii de temei și lucrări cercetate în anii din urmă:

— Ajnalov D. V., *Pictura bizantină în sec. XIV.* (în l. rusă), colecția Secției clasice a Societății arheologice ruse, t. IX, St. Petersburg, 1917.
— M. Alpatov, N. Brunow, *Geschichte der altrussischen Kunst,* Augsburg, 1932.
— *L'art rustique en Autriche et en Hongrie,* Paris, 1911,
— Balș G., *Bisericile lui Ștefan cel Mare,* București, 1928.
— Balș G., *Bisericile și mănăstirile moldovenești în veacul al XVI-lea,* în Buletinul Comisiei Monumentelor istorice, XXI, 1928.
— Banch A., *Byzantine art in collections of the U.S.S.R.* Leningrad — Moscova, 1966.
— Bănescu N., *La domination byzantine sur les régions du Bas-Danube,* în Bulletin de la Section historique (Academie Roumaine), XIII, 1927, pp. 10—22.
— Bănescu N., *Les duchés byzantins de Paristrion Paradonnavon et de Bulgarie,* Bucarest, 1946.
— Barnea I., *Les monuments rupestres de Basarabi en Dobroudja,* Cahiers Archeologiques, XIII, 1962, pp. 187—208.
— Barnea I., *Über die mittelalterlichen Tierdarstellungen in der Dobroudscha,* în Révue historique du sud-est européen, III, 1965, 3—4, pp. 585—610.

— Barnea I., O. Iliescu, Corina Nicolescu, *Cultura bizantină în România*, București, 1971.
— Basić, *Zica i Lazarica*, Beograd, 1928.
— Bémont Ch., Monod G., *Histoire de l'Europe au Moyen-âge*, Paris, 1921.
— Bertaux E., *L'art dans l'Italie Méridionale*, Paris, 1904.
— Bertaus E. et Paris P., *La peinture espagnole*, în: „Histoire de l'art publiée sur la direction d'André Michel".
— Bibikov I. M., Novalčik N. A., *Derevianaia rezba crestianschich Jiliște verhevnovo povolja*, Moscva, 1954.
— Bobulescu C., *Zugravii Pîrvul Mutu, Constantin Grecu și Nifon Udrescu*, în: Arhiva Românească, V, 1940.
— Bossert H. Th., *Das Ornamentwerk*, Berlin, 1937.
— Brătianu G., *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1939.
— Brătianu G., *La Mer Noire*, Monachii, 1969.
— Bréhier L., *La civilisation byzantine*, Paris, 1950.
— *Buletinul Comisiunei Monumentelor Istorice*, București, 1909—1944.
— Cadafalch Puig Y., *Le premier art roman*, Paris, 1928.
— Chihaia P., *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, București, 1974.
— Comarnescu P., *Îndreptar artistic al monumentelor din Nordul Moldovei*, Suceava, 1961.
— *Cultura Moldovenească din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964.
— Daicoviciu C., Petrovici E., Ștefan Gh., *La formation du peuple roumain et de sa langue*, 1963.
— Daicoviciu C., *La Transylvanie dans l'antiquite*, Bucarest, 1945.
— Daicoviciu H., *Dacii*, 1968 (ed. II).
— Diehl Ch., Le Tourneau, Saladin M., *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris, 1918.
— Densușianu O., *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1900.
— Djurić Vojislov J., *Icones de Yougoslavie*, Belgrad, 1961.
— Djurić Vojislov, *Vizantinske freske u Jugoslavije*, Belgrad, 1974.
— Djurić Mirjana, *Ikona Bogorodice „Prekrasna"*, Beograd, 1969.
— Drăghiceanu V., *Curtea Domnească de la Argeș* B.C.M.I., 1917—1923.
— Drăguț V., *Dragoș Coman meșterul frescelor de la Arbore*, București, 1969.
— Drăguț V., *Pictura murală din Transilvania*, București, 1970.
— Duchesne L., *Origines du culte chrétien*, Paris, 1925.
— Evangh'elidis D., *Fresques de l'époque iconoclaste, Thessalonique;* Atti del V Congresso di Studii byzantini.
— Elian A., Bălan C., Chircă H., Diaconescu O., *Inscripțiile medievale ale României*, București, 1965.
— Fliche A., *L'Europe Occidentale de 888 à 1125*, Paris, 1941.
— Fliche A., Martin V., *Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris, 1938—1942.

— Giurescu C., *Studii de istorie socială*, 1940.
— Grabar A., *Le peinture religieuse en Bulgarie*, Paris, 1928.
— Grabar A., *La peinture byzantine*, Genève, 1953.
— Grabar A., *Les fresques d'Ivanovo et l'art des Paléologues*, în: Byzantion, XXV—XXVII, 1955—1957.
— Grabar A., *L'iconoclasme byzantin*, Paris, 1957.
— Grabar A., *L'art du mayen âge en Europe Orientale*, Paris.
— Grabar Igor, *Die Malereien der alten Pskow*, Leipzig, 1929.
— Grabar Igor, *Die Freskomalereien der Dimitri Katedrale in Wladimir*, Berlin, 1925.
— Grousset R., *L'empire des steppes*, Paris, 1939.
— Harbers Guido, *Das Holzhausbuch*, München.
— Henry Paul, *Les églises de la Moldavie du Nord, des origines à la fin du XVI-e siécle*, Paris, 1930.
— (Les) *Icones dans les collections suisses*-Genève, 1968.
— Ioanide I. C., Rădulescu G. G., *Icoane pe sticlă*, B.C.M.I., XXXV, 1942.
— Ionescu Gr., *Istoria arhitecturii în România*, vol. I. București, 1963; vol. 2, București, 1965.
— Iorga N., G. Balș, *L'art roumain*, Paris, 1922.
— Iorga N. *Les arts mineurs en Roumanie* Bucarest, 1934.
— *Istoria artelor plastice în România*, București, vol. 1, 1968; vol. 2, 1970.
— *Istoria Bisericii Române*, vol. 1, București, 1957; vol. 2, 1958.
— *Istoria României*, vol I, București, 1960; vol. 2, 1962; vol. 3, 1964.
— Johnstone Pauline, *The byzantine tradition in Church Embroidery*, London, 1967.
— Lafontaine Jacqueline, *Scènes de l'enfance de la Vierge dans le temple de la Fortuna Virila à Rome*, Byzantion, XXV—XXVII, 1955—1957.
— Lazarev V. N., *Istoria picturii bizantine*, (în l. rusă), vol. 1, Moscova, 1947; vol. 2, Moscova, 1948.
— Lazarev V. N., *Storia della pittura byzantina*, Torino, 1967.
— Lăzărescu E., *Biserica mănăstirii Argeșului*, București, 1962.
— Lukomski G., *L'art décoratif russe*, Paris, 1928.
— Makovetki I. V., *Pamiatniki narodnogo zodcestva russkago severa*, Moscova, 1955.
— Makovskij S., *Pessant art of Subcarpathian Russia*.
— Marle R. van, *The Development of the Italian Schools of Painting*, I; Hagen, 1923.
— Meer P. van der, *Petit atlas de la civilisation occidentale*, Paris-Bruxelles, 1964.
— Mijatev K., *Preslavskaia keramika*, Sofia, 1936.
— Migne, *Dictionnaire des apocryphes*, Paris, 1858.

— Millet G., *Monuments byzantins de Mistra*, Paris, 1910, fasc. 1—3.
— Millet G., *Les monuments de l'Athos, I. Les peintures*, Paris, 1927.
— Millet G., *La peinture du Moyen-âge en Yougoslavie*, Paris, 1954—1962 (album publicat de A. Frolow).
— Millet G., *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile aux XIV-e, XV-e, XVI-e siécles*, ed. 2, Paris, 1960.
— Muratoff P., *La Peinture byzantine*, Paris, 1928.
— Muratoff P., *Les icones russes*, Paris, 1928.
— Museler W., *Deutsche Kunst im Wandel der Zeiten*, Berlin, 1941.
— Mușlea I., *Icoanele pe sticlă la românii din Ardeal*, în: Șezătoarea XXXV, 1942.
— Muzicescu M., Berza M., *Mănăstirea Sucevița*, București, 1958.
— Nestor I., *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumaine*, în: Révue roumaine d'histoire, III, 1964.
— Nicolescu Corina, *Aspecte ale relațiilor culturale ale Bizanțului la Dunărea de Jos*, în: Studii și materiale de istorie medie, V, 1962.
— Nicolescu Corina, *Icoane vechi românești*, București, 1971.
— Nicolescu Corina, *Moștenirea artei bizantine în România*, București, 1971.
— *Omagiu lui G. Oprescu*, București, 1962.
— Oprolovinkov A. V., *Pamistniki derevnojo zodcestva Karelo-Finskoi*, Moscova, 1955.
— Panaitescu P. P., *Introducere în istoria culturii românești*, București, 1969.
— Pascu Ștefan, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în sec. XVI*, 1954.
— Peirce H., Taylor R., *L'art byzantine*, Paris, 1932—34.
— Pilat Cornelia, *Pictura din pridvorul bisericii Crețulescu din București*, în: Studii și cercetări de istoria artei, IV, 3—4, 1957.
— Pilat Cornelia, *Pictura din interiorul bisericii Crețulescu din București*, în Studii și cercetări de istoria artei, XIV, nr. 2, 1967.
— Pilat Cornelia, *Biserica Crețulescu din satul Rebegești*; Studii și cercetări de istoria artei, V, 2, 1958.
— Kozak E. A., *Die Inschriften aus der Bukowina*, Viena.
— Radojčić S., *Meșterii picturii vechi sîrbe* (în l. sîrbă), Belgrad, 1955.
— Radojčić S., *The icons of Serbia and Makedonia*, Beograd, 1963.
— Radojčić S., *Staro srpsko slikarstvo*, Beograd, 1966.
— Richet G., *Mittelalterliche Malerei in Spanien, Katataniche Wand und Tafelmalereien*, Berlin, 1925.
— Rosetti Al., *Istoria limbii române*, București, 1954.
— Roth V., *Kunstdenkmaler aus d'en Sächsischen Kirchen*, Sibiu, 1922.
— Sacerdoțeanu A., *Oltenia medievală*, în: „Oltenia", Craiova, 1943.
— Sotiriou G. et M., *Icones du Mont Sinai*, t. 1, text, Athènes, 1956; t. 2, album, Athènes 1958.
— Stahl H. H., *Sociologia satului devălmaș român*, vol. 1, București, 1944.

— Stoicescu N., *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1961.
— Stoicescu N., *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din Țara Românească*, vol. I—II, Craiova, 1970.
— Stoicescu N., *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat*, Timișoara, 1973.
— Stoicescu N., *Bibliografia localităților și monumentelor din Moldova*, București, 1974.
— *Studii și cercetări de istoria artei.*
— *Studii și cercetări de istorie veche.*
— Ștefănescu I. D., *Arta veche a Maramureșului*, București, 1968.
— Ștefănescu I. D., *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, 1973.
— Talbot D. Rice, *Icons*, London, 1963.
— Talbot D. Rice, *Byzantinische Kunst*, München, 1964.
— Theodorescu Răzvan, *Bizanț, Balcani, Occident. Începuturile culturii medievale românești* (secolele X—XIV), București, 1974.
— Toesca P., *Storia dell'arte italiana, I. Il medioevo*, Torino, 1927.
— Tzapenko R. P., *Architektura Bolgarii*, Moscova, 1953.
— Tzigara-Samurcaș A., *Muzeul Național din București*, București, 1912.
— Tzigara-Samurcaș A., *L'art du peuple roumain*, Génève, 1925.
— Tzigara-Samurcaș A., *Isvoade de crestături ale țăranului român*, București, 1928.
— Tzigara-Samurcaș A., G. Balș, *Biserica din Filipeștii de Pădure*, București, 1908.
— Tzigara-Samurcaș A., *Muzeografia românească*, București, 1936.
— Vătășianu V., *Istoria artei feudale în țările romîne*, vol. 1, București, 1959.
— Vătășianu V., *Istoria artei europene, epoca medie*, București, 1967.
— Weizmann K., Chatzidakis M., Mijatev K., Radojčić S., *Frühe Ikonen, Sinai, Grichenland, Bulgarien, Yougoslavnien*, Viena — München, 1966.
— Verona A. G., Ștefănescu I. D., *Pictura*, București, 1934.
— Zaharia Eugenia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967.

CUPRINS

Cuvînt înainte 5
Introducere 7
Evul mediu. Tradiție, originalitate, înrîuriri 13
Vîrsta monumentelor și datele decorurilor 16
Pictura bisericilor de lemn 20
Decorurile maramureșene 20
Iconografia 21
Decoruri pictate din alte ținuturi transilvănene . . 35
Stilul 44
Unele particularități tematice și iconografice . . . 46
Picturile bisericilor de piatră 50
Decoruri originale, decoruri restaurate, însemnătatea artistică și istorică a monumentelor 50
Icoanele de lemn 93
Icoanele pe sticlă 96

ȚARA ROMÂNEASCĂ

Bisericile rupestre 98
Considerații asupra monumentelor similare din Italia, Copadocia, Bulgaria 98
Biserici de lemn 103
Picturile din bisericile de piatră 104
Mănăstirea Snagov 112
Mănăstirea Tismana 114
Mănăstirea Cozia 118
Mănăstirea Govora 120
Mănăstirea Bistrița 121

Biserica din Cepturoaia 121
Biserica din Mofleni 122
Mănăstirea de la Argeș 123
Paraclisul Nașterii Maicii Domnului din Ostrovul Călimănești 127
Biserica cimitirului din Stănești 128
Paraclisul bolniței din mănăstirea Cozia 130
Mănăstirea Valea 134
Biserica domnească din Tîrgoviște 134
Biserica mănăstirii Dobrușa 137
Biserica din Brădeștii-Bătrîni 138
Mănăstirea Dintr-un lemn 139
Mănăstirea Gura-Motrului 140
Mănăstirea Arnota 140
Biserica mănăstrii Polovragii 141
Biserica Adormirea Maicii Domnului din Rîmnicul-Sărat 141
Biserica Doamnei din București 142
Catedrala patriarhiei din București 143
Biserica din Popești 144
Biserica din Dobreni 145
Biserica din Plătărești 145
Paraclisul bolniței din mănăstirea Bistrița 145
Biserica principală a mănăstirii Huregi 146
Mănăstirea Surpatele 153
Biserica din Filipeștii-de-Pădure 154
Biserica din Fundenii-Doamnei 155
Paraclisul bolniței din Brîncoveni 155
Paraclisul patriarhiei din București 156
Biserica Stavropoleos din București 156
Paraclisul bolniței de la Episcopia din Rîmnicu Vîlcea 157
Iconografia: programele și repartiția tipografică, caracterul și izvoarele 157
Tehnica, stilul, meșterii 160
Icoanele 165

MOLDOVA

Biserici de lemn 172
Decorurile pictate ale bisericilor de piatră. Originile și dotarea decorurilor 172
Descrierea decorurilor murale 175
Biserica din Dolheștii mari 175
Mănăstirea Voroneț 176
Biserica Sfîntul Nicolae din Popăuți 178
Biserica Sfîntul Gheorghe din Hîrlău 180
Biserica Sfîntul Nicolae din Dorohoi 182
Mănăstirea Neamțu 183
Biserica Sfîntul Ilie 187
Paraclisul casei domnești din mănăstirea Bistrița . 188
Biserica Sfîntul Nicolae din Bălinești 189
Biserica cea mare a mănăstirii Dobrovăț 194
Biserica Arborea 198
Mănăstirea Sfîntul Gheorghe din Suceava 200
Biserica din Părhăuți 201
Mănăstirea Probota 203
Biserica mănăstirii Humor 206
Mănăstirea Vatra Moldoviței 208
Biserica mănăstirii Rîșca 209
Biserica din Coșula 210
Mănăstirea Zamca 210
Mănăstirea Slatina 210
Biserica Sfîntu Dumitru din Suceava 211
Biserica Golia din Iași 212
Catedrala episcopală din Roman 212
Mănăstirea Galata 213
Mănăstirea Hlincea 214
Mănăstirea Sucevița 214
Mănăstirea Secu 219
Mănăstirea Dragomirna 219
Mănăstirea Cetățuia 221

Iconografia 222

Decorurile zidurilor exterioare 227
Tehnica, stilul, meșterii 230
Icoanele 236
Încheiere 241
Abrevieri 244
Adaosuri și îndreptări 245
Fostfața editurii 248
Note 253
Bibliografie 264

I. P. Cr. Oradea — cda. 418

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITARĂ

ICONOGRAFIE

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

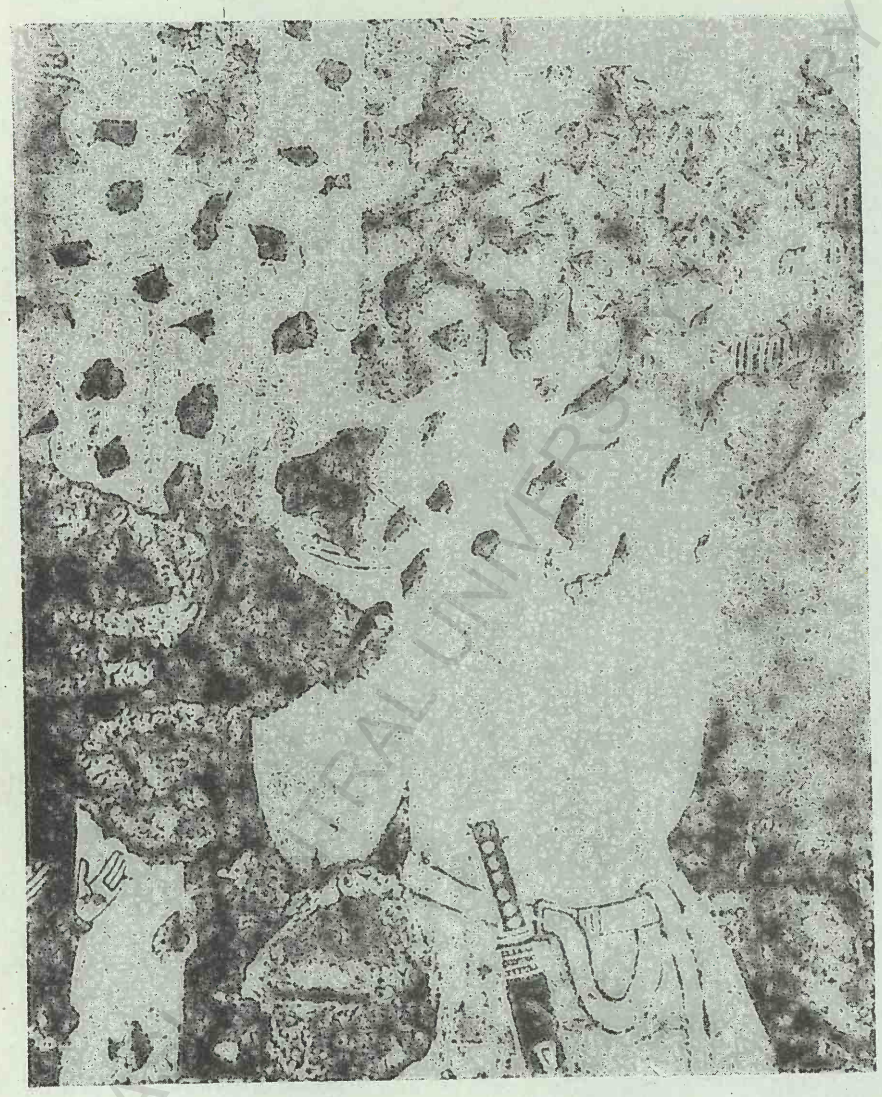

Ctitorul bisericii din Crișcior, jupanul Bâlea, sec. XIV.

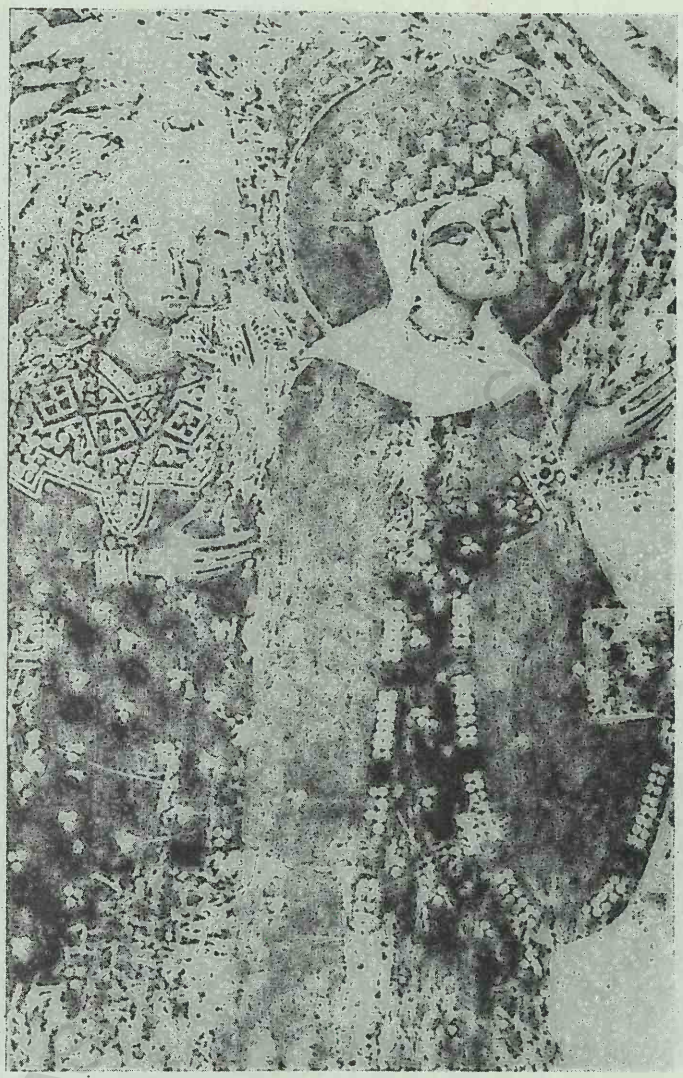

Împărăteasa Elena. Detaliu din scena Înălțării Sfintei Cruci.
Sîntămăria — Orlea, sec. XIV.

Sfinții mucenici.
Biserica din Densuș, sec. XV—XVI.

BCU IAȘI

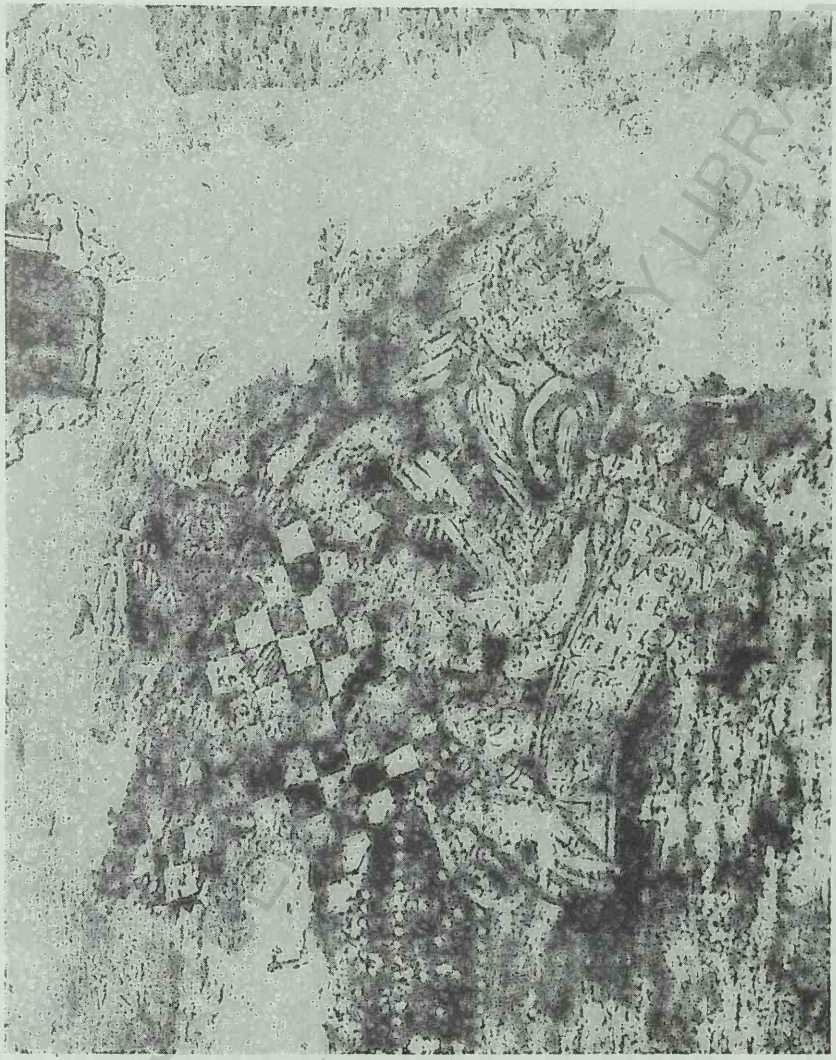

Sfînt episcop liturghisind.
Biserica din Densuş, sec. XV—XVI.

Cap. 20 din evanghelia lui Ioan.
Biserica din Cinciș, sec. XIV/XVI.

Portretul ctitorului din biserica Dîrjiu sec. XV.

BCU IASI

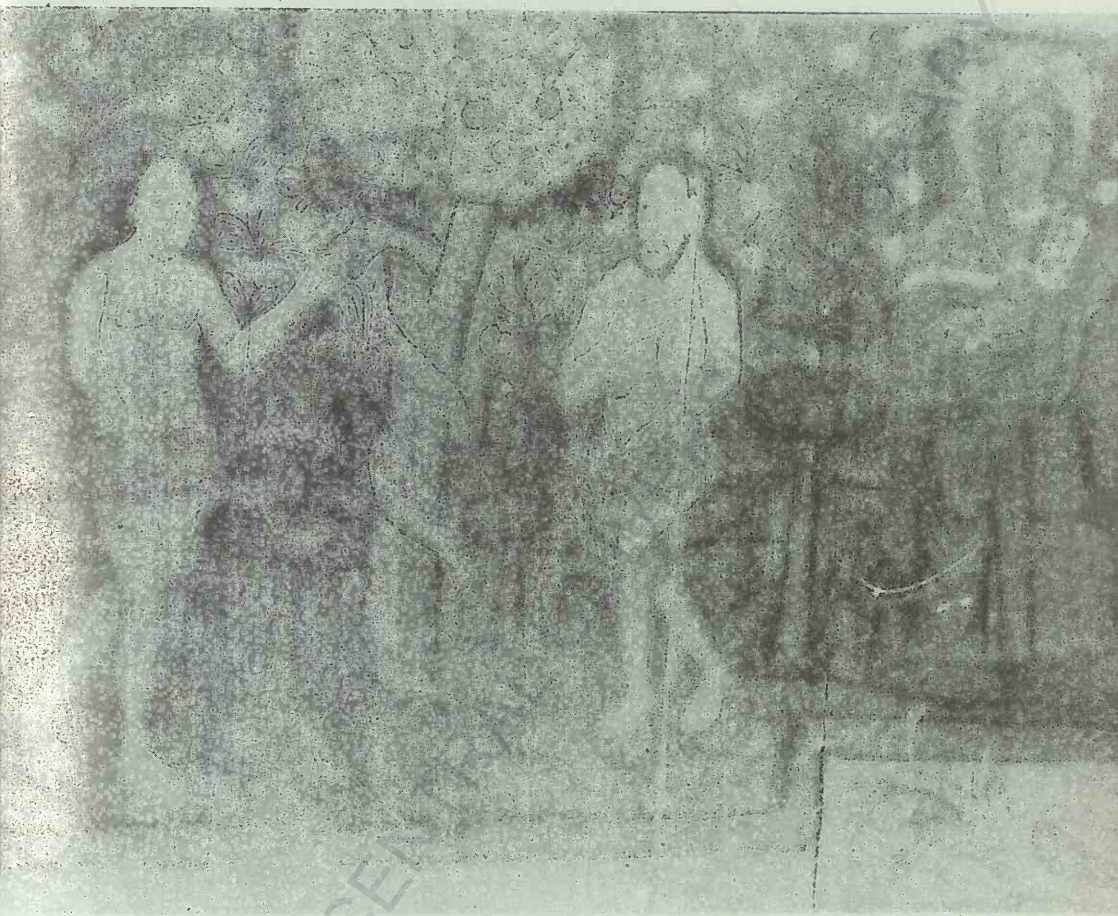

Pomul Binelui și Răului.
Biserica din Culpiu, sec. XVI/XVIII.

Portretele ctitorilor din biserica Streisîngeorgiu, sec. XV.

BCU IAȘI CEL

Cele cinci fecioare cuminți.
Biserica din Culpiu, sec. XVI/XVIII.

BCU IASI / CENT

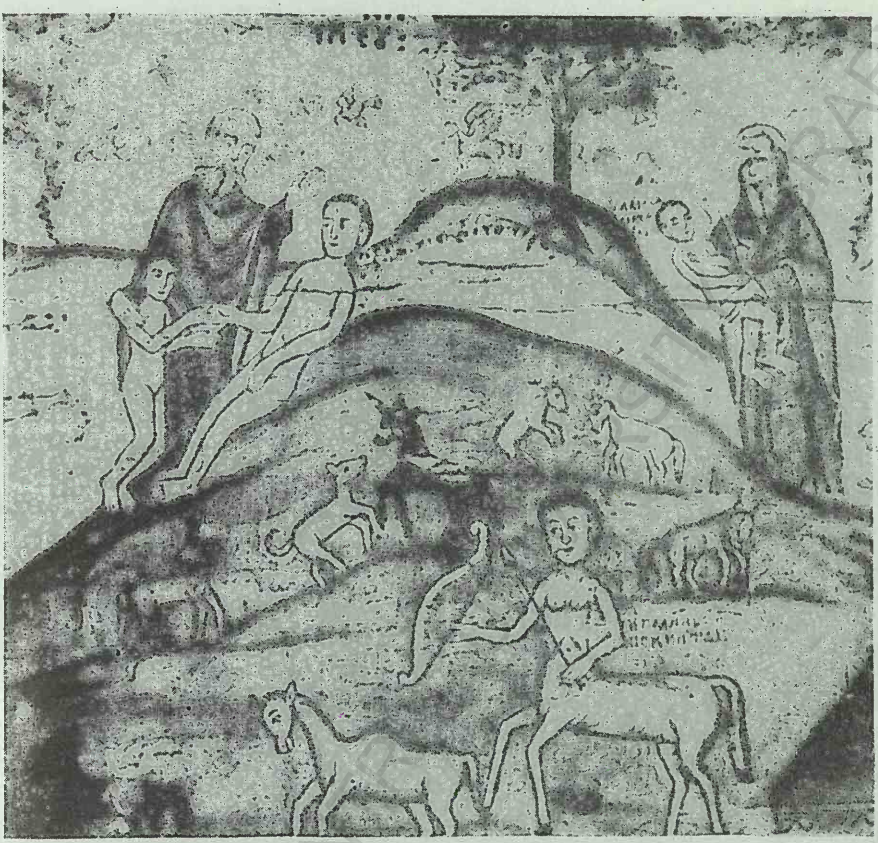

Facerea.
Biserica din Budeştii-Susani (Maramureş), sec. XVII/XVIII.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

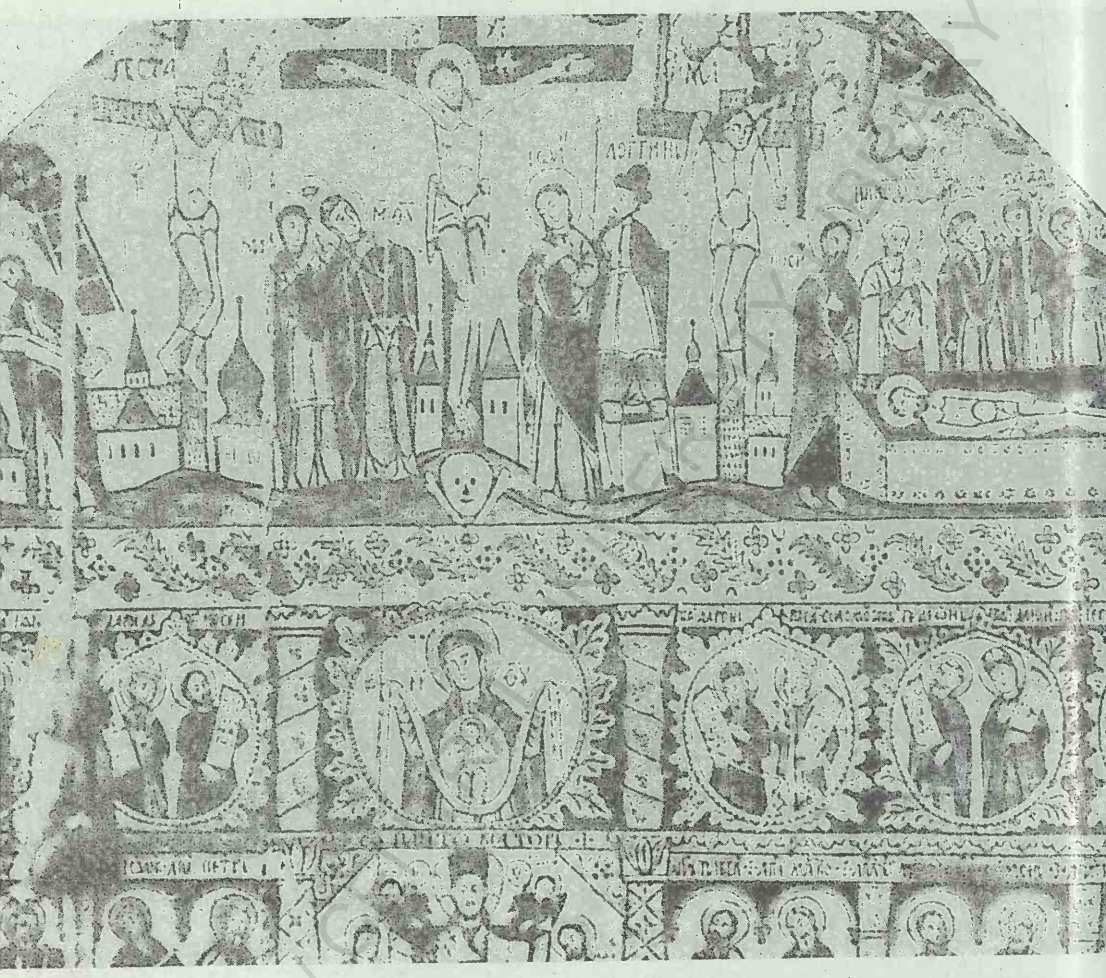

Patimile Domnului, Maica Domnului rugătoare, prooroci.
Biserica din Sîrbii-Susani (Maramureș), sec. XVII/XVIII.

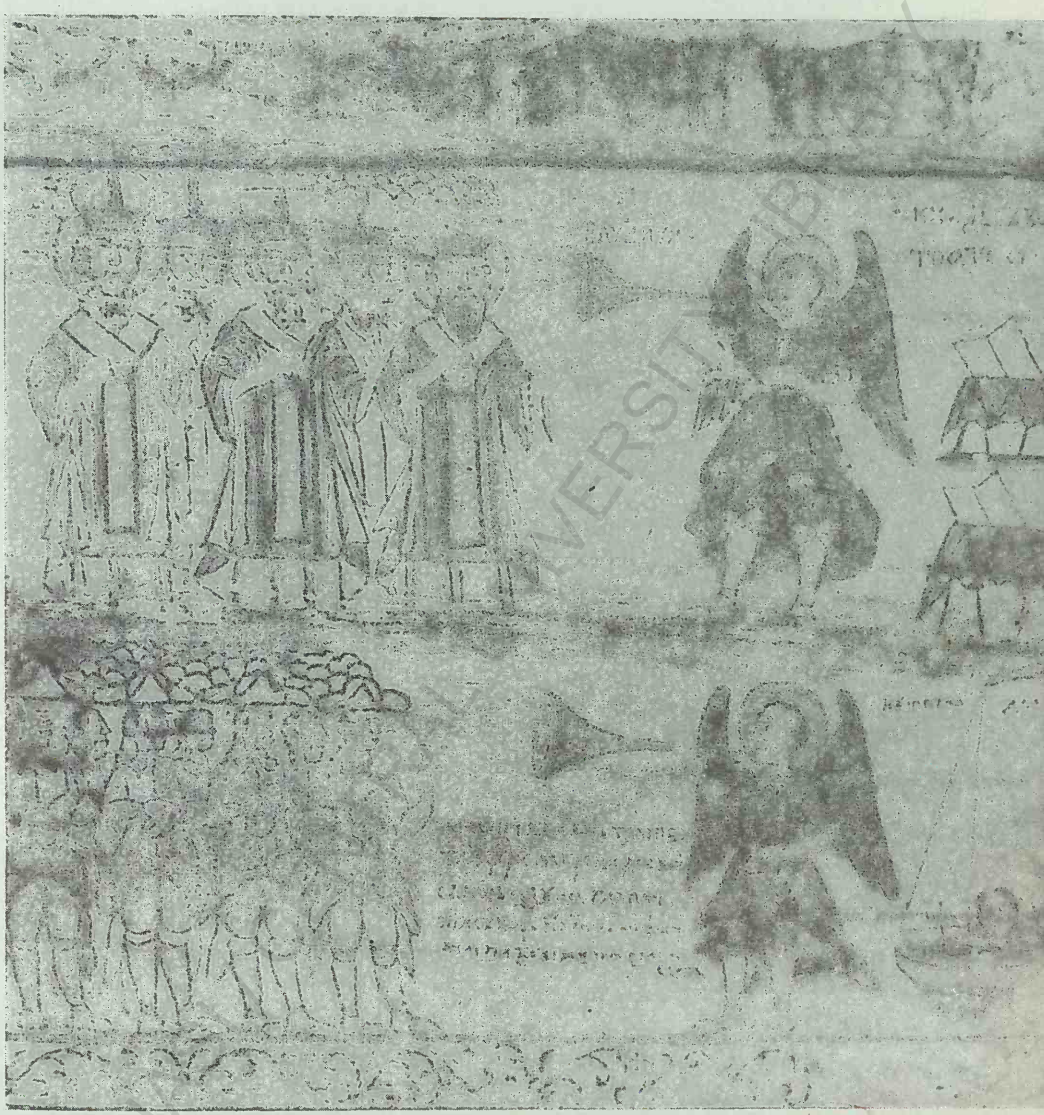

Judecata din Urmă.
Biserica din Şurdeşti, sec. XVII/XVIII.

BCU

Sfînta Treime; Liturghia Îngerească.
Biserica din Sibiel, sec. XVII/XVIII.

BCU IASI / CENT

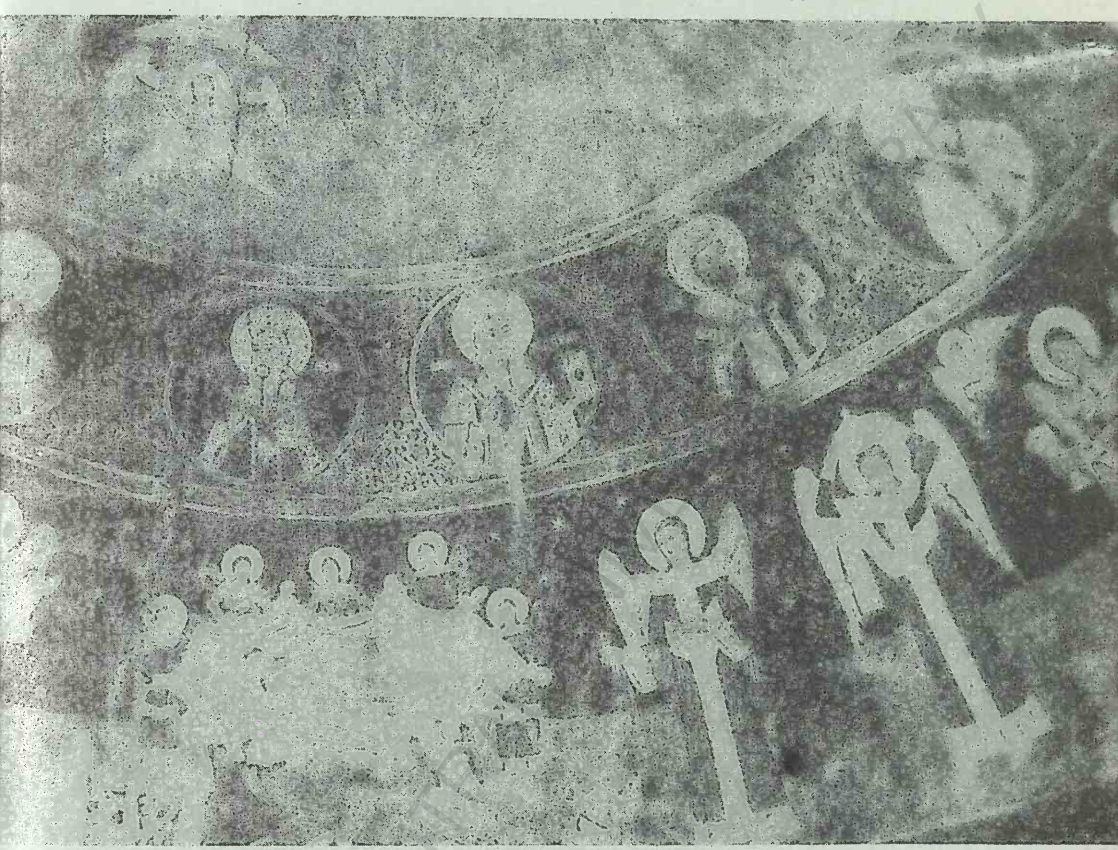

Sfinți episcopi, Liturghia Îngerească.
Biserica din Sibiel, sec. XVII/XVIII.

B.C.U. IAȘI / CENTRU

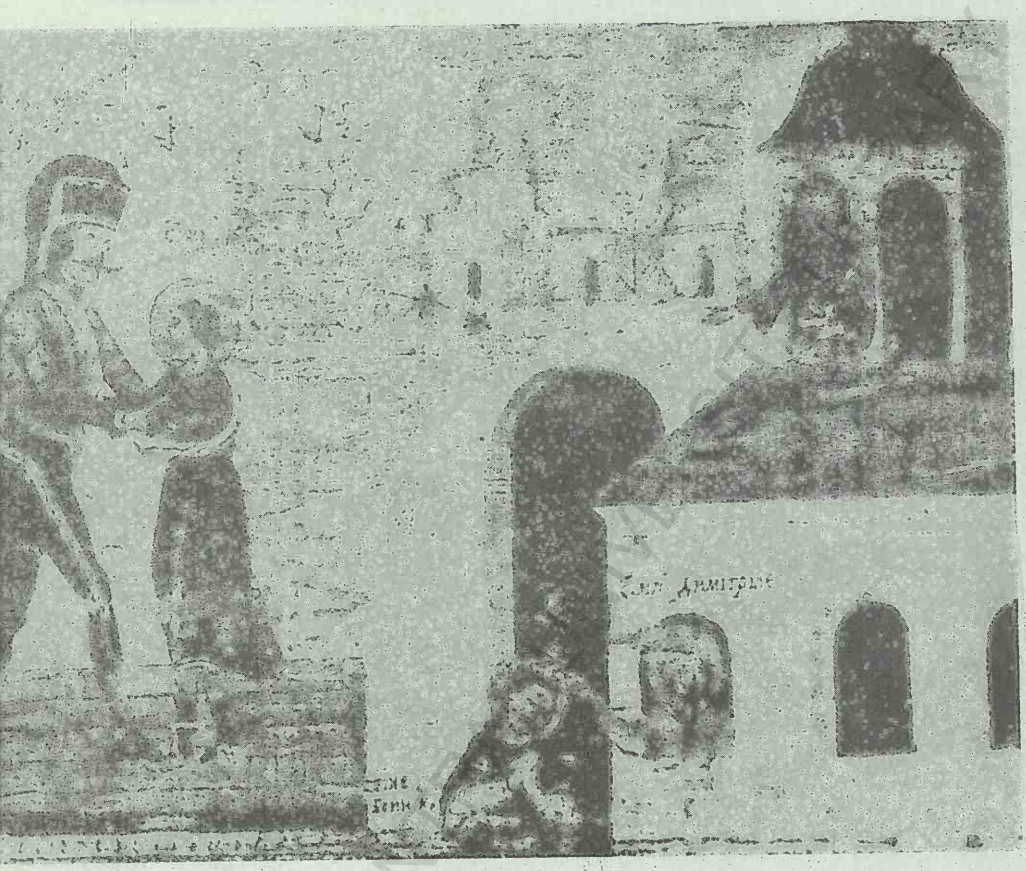

Din viața Sfîntului Dumitru.
Biserica din Rozavlia (Maramureș), sec. XVII/XVIII.

BCU IASI / CE

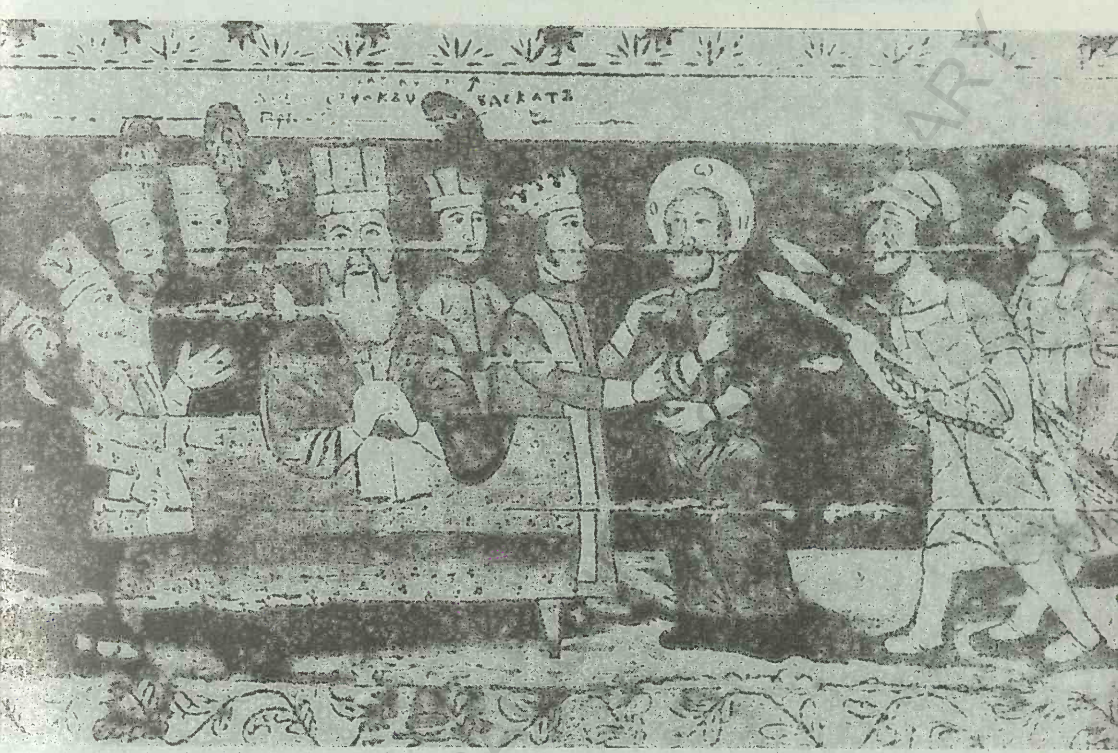

Iisus judecat de arhierei.
Biserica din Finaţ (Biharia), sec. XVIII.

BU IASI / CENTRA ARY

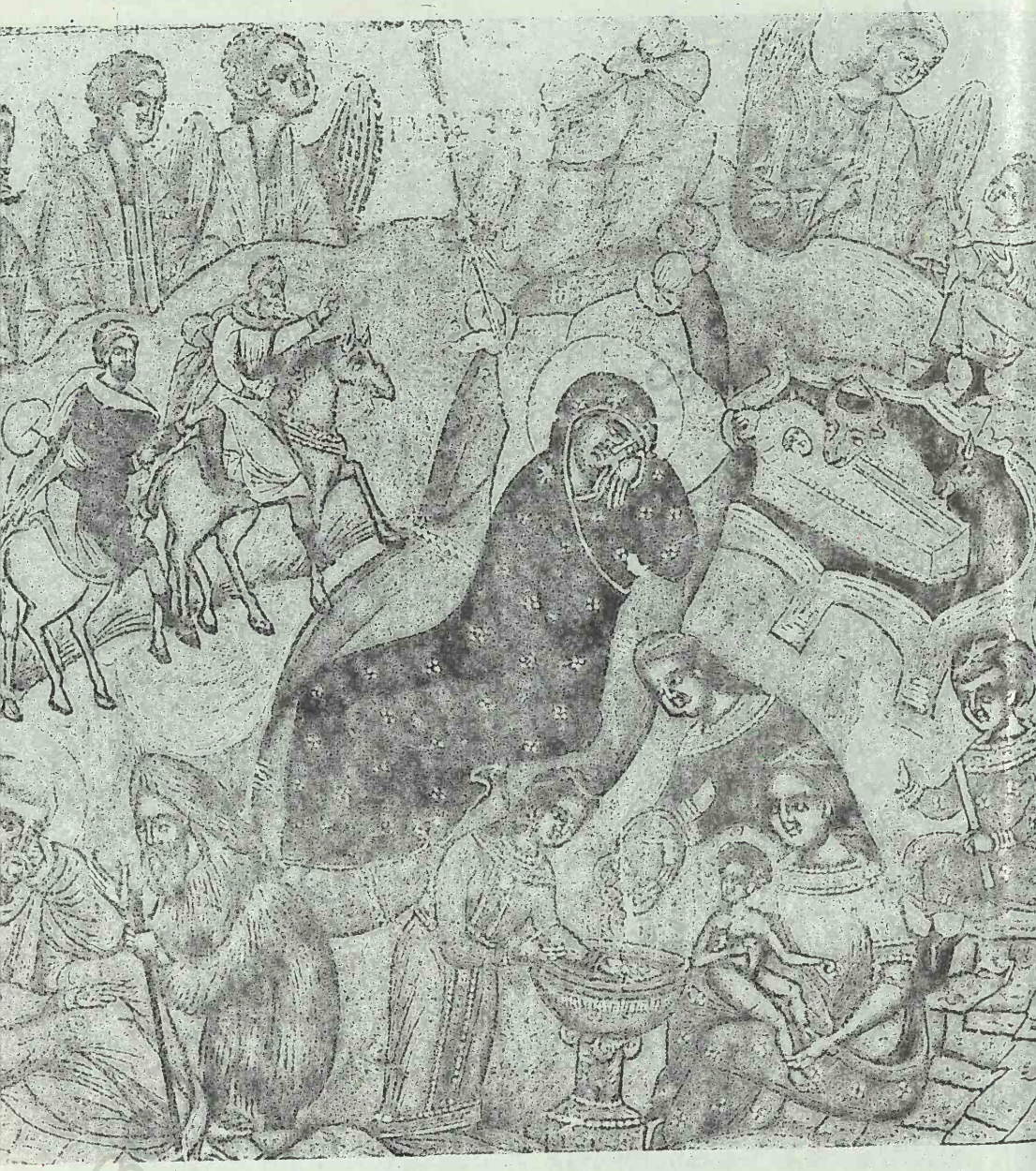

Sfîntul Vasile cel Mare. Detaliu. Tripticul de la Agîrbiciu (jud. Cluj) 1555.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Stihirea de Crăciun. Tripticul de la Agîrbiciu (jud. Cluj).

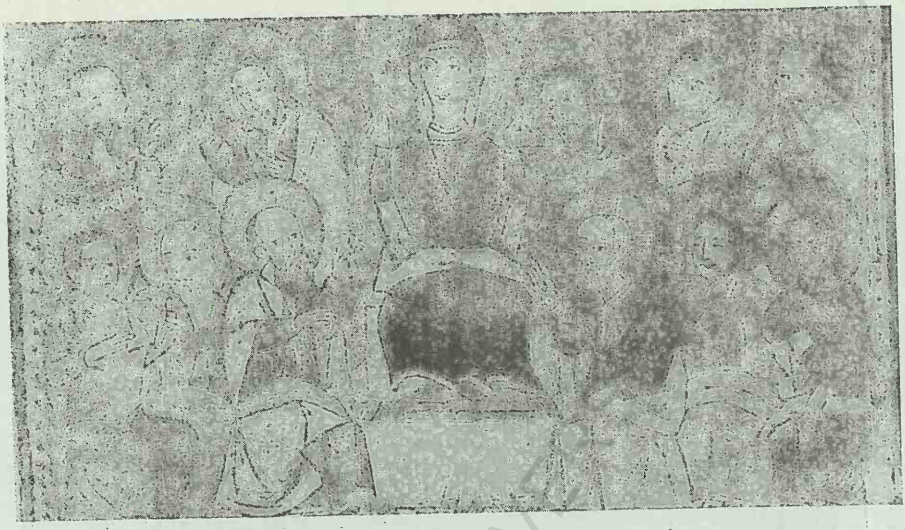

Rusaliile. Icoană de la Văleni (jud. Maramureș), sec. XVII—XVIII.
(Muzeul Maramureșului — Sighet).

Iisus Învățător. Icoană de la Tîrnăvița (jud. Hunedoara), sec. XVIII.
(Colecția Episcopiei Aradului).

BCU CENTRAL UNIVERSITAR

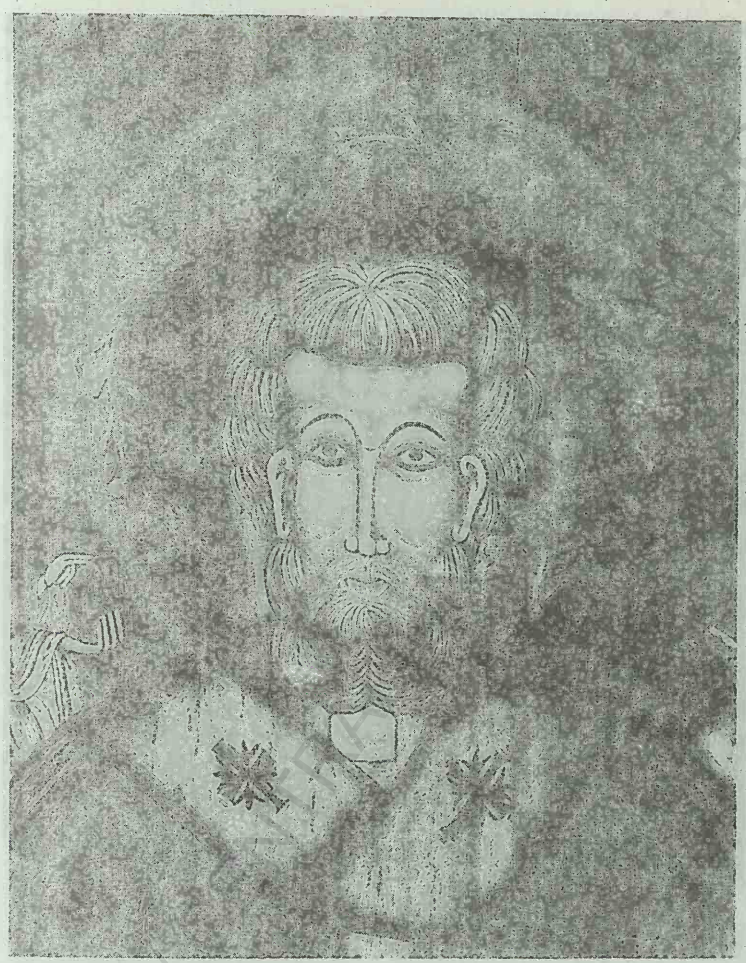

Sfîntul Nicolae. Detaliu. Icoană de la Cuştelnic (jud. Mureş). Sec. XVIII.
(Colecţia Arhiepiscopiei Sibiului).

BCU IASI / LIBRARY

Iisus Învățător. Biserica din Sînpaul (jud. Cluj). 1753.
(Colecția Arhiepiscopiei Sibiului).

Maica Domnului cu pruncul. Icoană de la Mănăștirul-Român (jud. Cluj). Mijlocul secolului al XVIII-lea.
(Colecția Episcopiei Clujului).

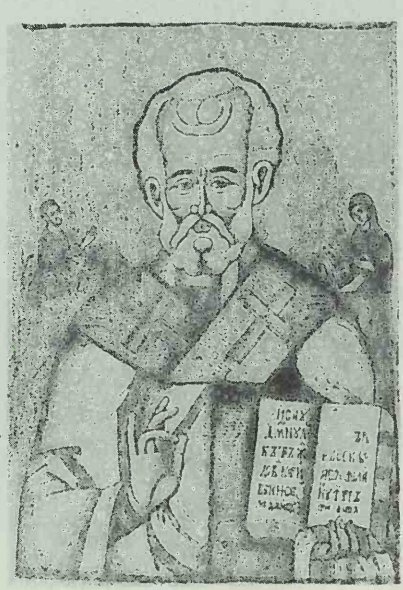

Sfîntul Nicolae. Zugravul Mihail. Biserica din Turnu-Roșu (jud. Sibiu). 1754.
(Muzeul de Artă R.S.R.).

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

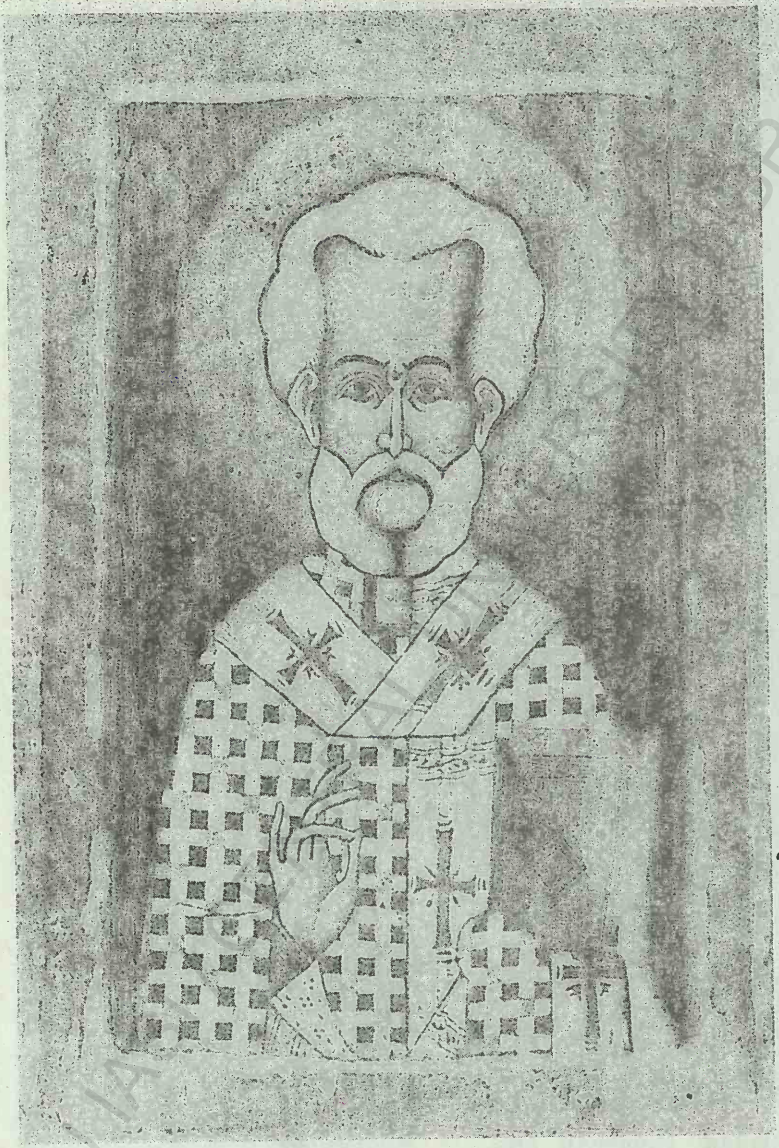

Sfîntul Nicolae. Biserica din Poiana Mărului (jud. Brașov). 1743.
(Muzeul de Artă din Brașov).

Sfîntul Gheorghe ucigînd balaurul. Icoană de la Văleni (jud. Maramureș). Sec. XVIII.
(Muzeul Maramureșului — Sighet).

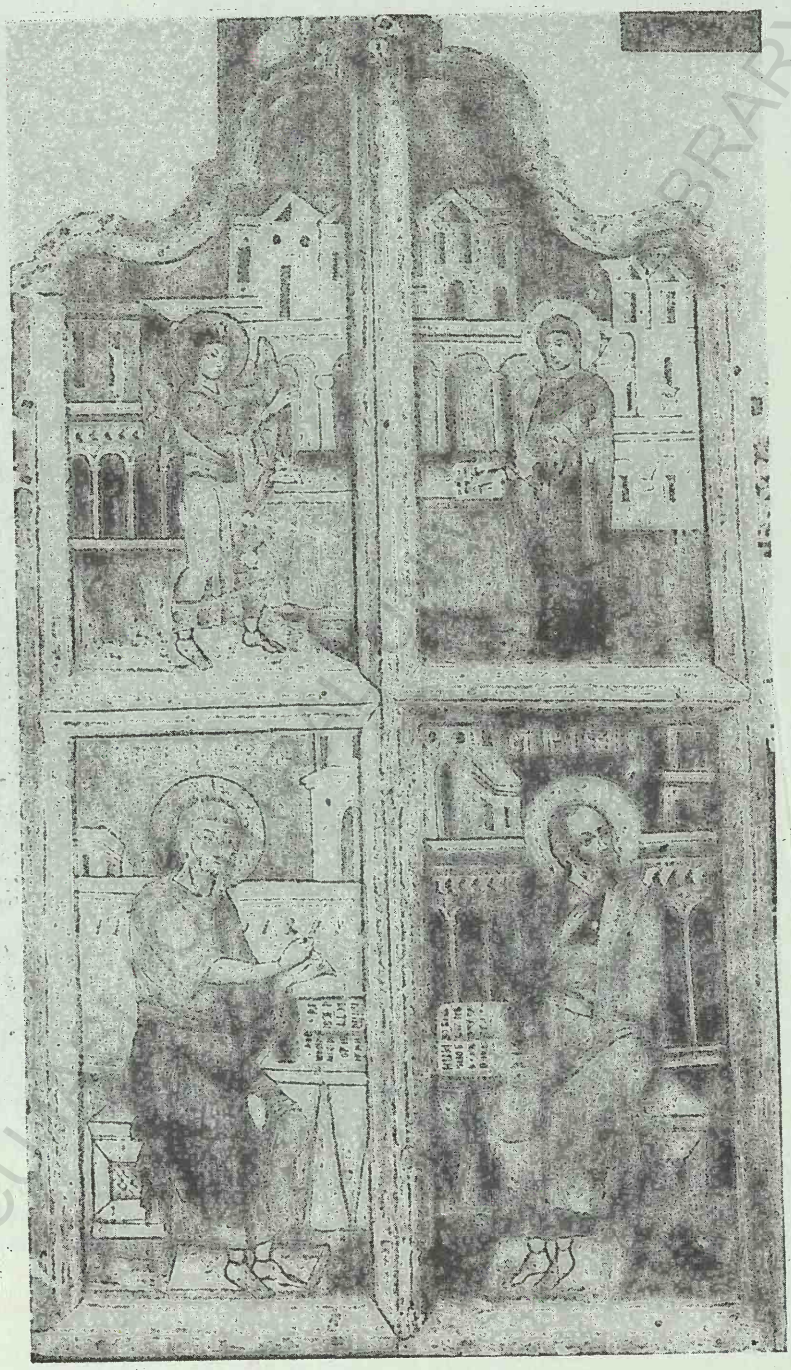

BCU LIBRARY

Adormirea Maicii Domnului. Icoană de la Vinga (jud. Arad). Mijlocul secolului al XVIII-lea.
(Colecţia Episcopiei Aradului).

◀ Uşi împărăteşti. Biserica din Reca (jud. Hunedoara). Sec. XVIII.
(Colecţia Episcopiei Aradului).

Arhanghelul Mihail. Icoană pe sticlă. Biserica din Măguri (jud. Cluj). 1796.
(Colecția Episcopiei Clujului).

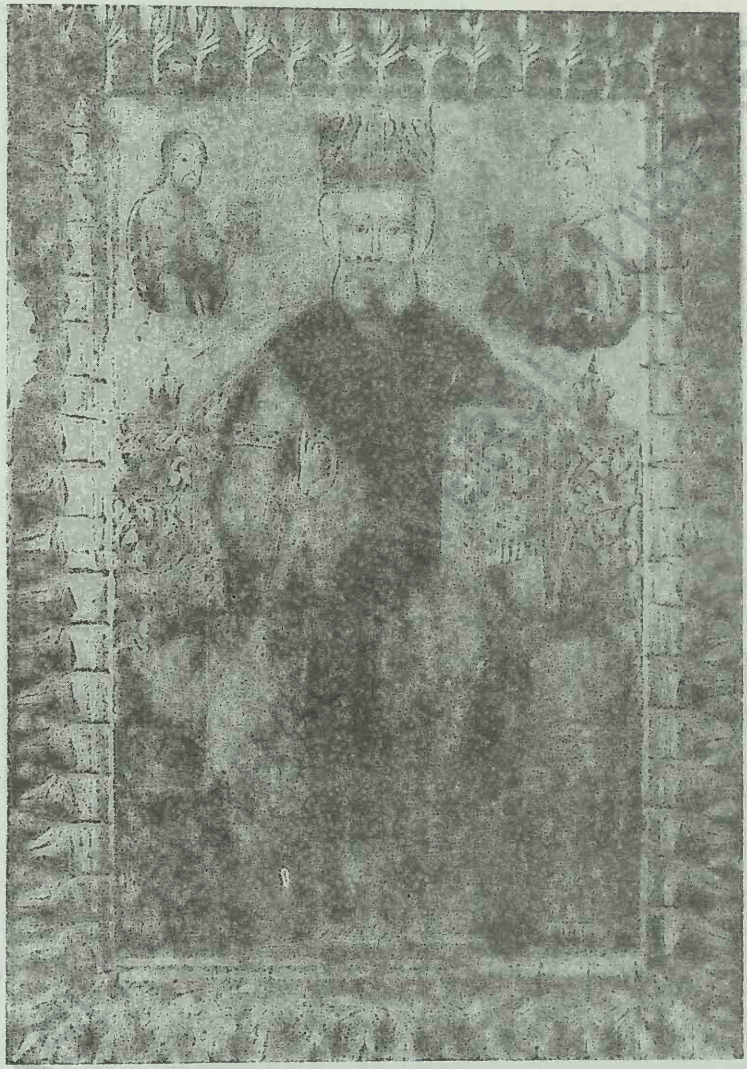

Sfîntul Nicolae. Icoană de la mănăstirea Partoş (jud. Timiş). Mijlocul secolului al XVIII-lea.
(Colecţia Arhiepiscopiei Timişoarei).

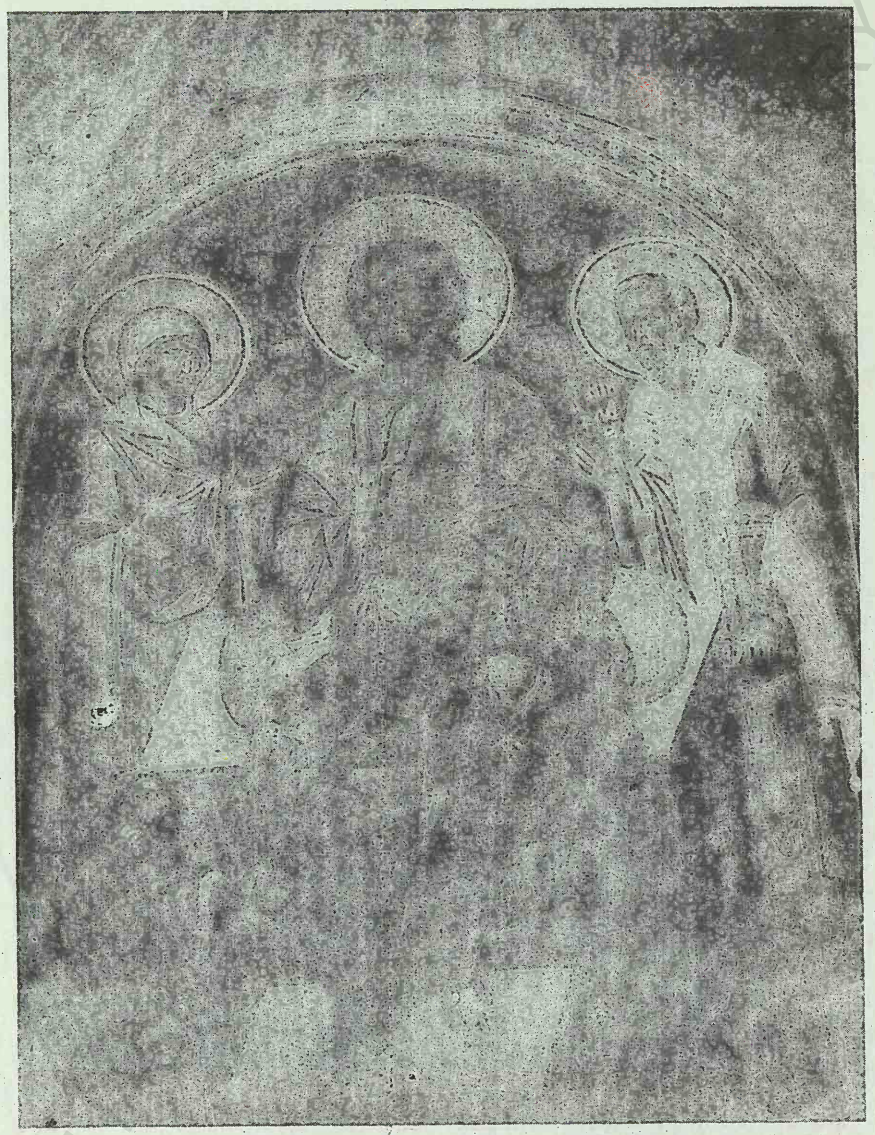

Tabloul: Nicolae - Alexandru, fiul lui

Basarab Întemeietorul, la picioarele lui Iisus Cristos.
Biserica Domnească din Argeș, sec. XIV.

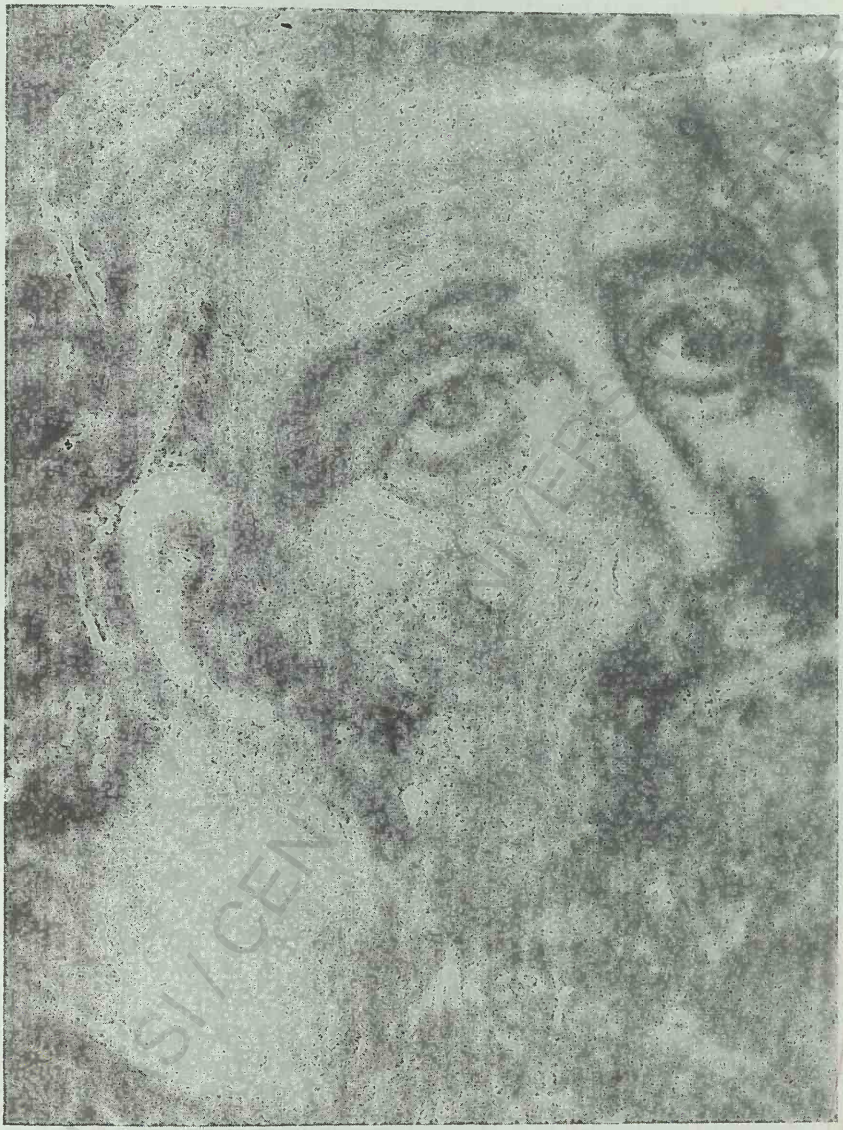

Basarab Întemeietorul, portret.
Biserica Domnească din Argeş, sec. XIV.

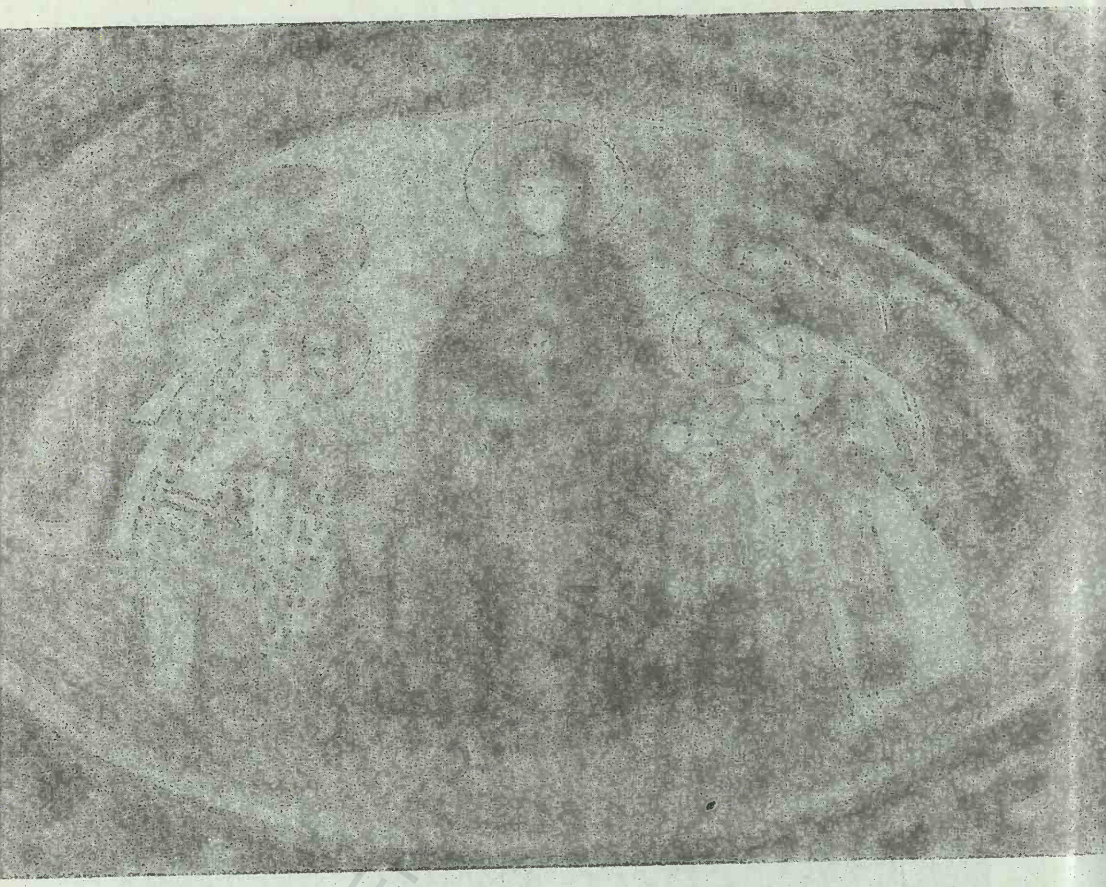

Maica Domnului cu Iisus pe genunchi, Sfinții Ion Gură-de-Aur și Nicolae, doi îngeri.
Biserica Domnească din Argeș, sec. XIV.

BCU IASI / CE

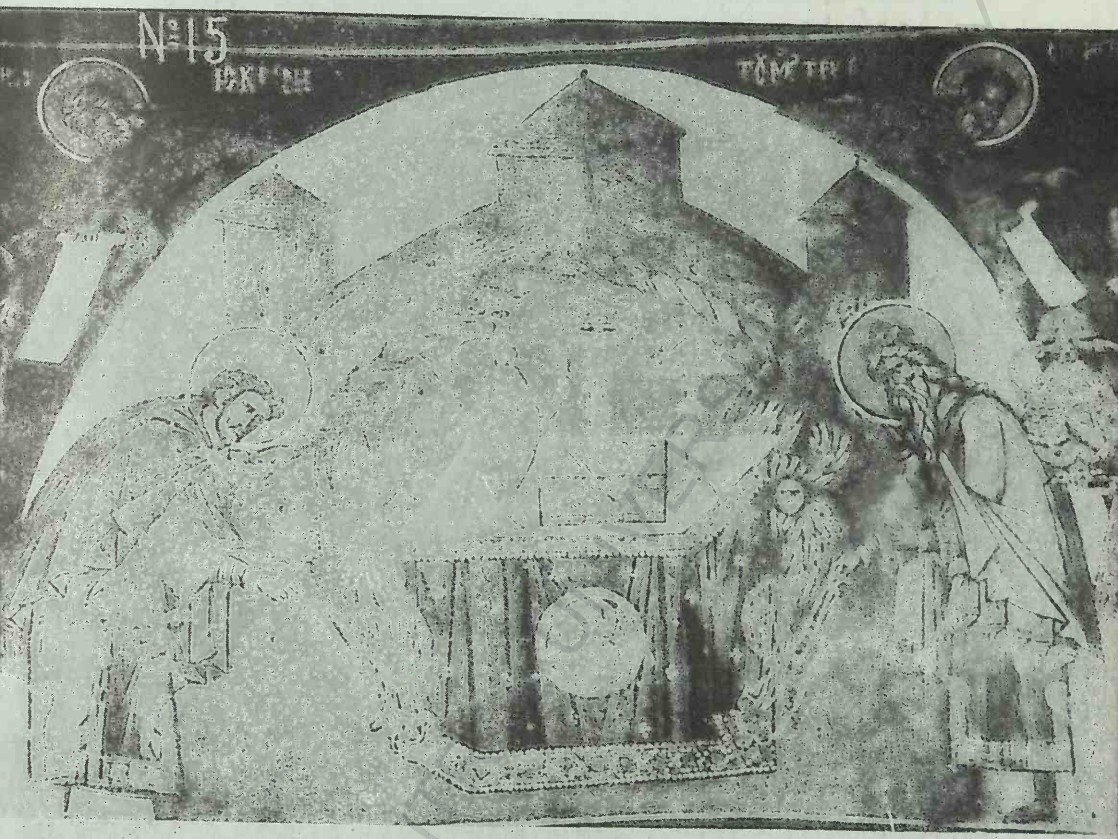

Cortul Mărturiei, Moise și Aaron clădind altarul.
Biserica Domnească din Argeș, sec. XIV.

BCU IASI / CEN

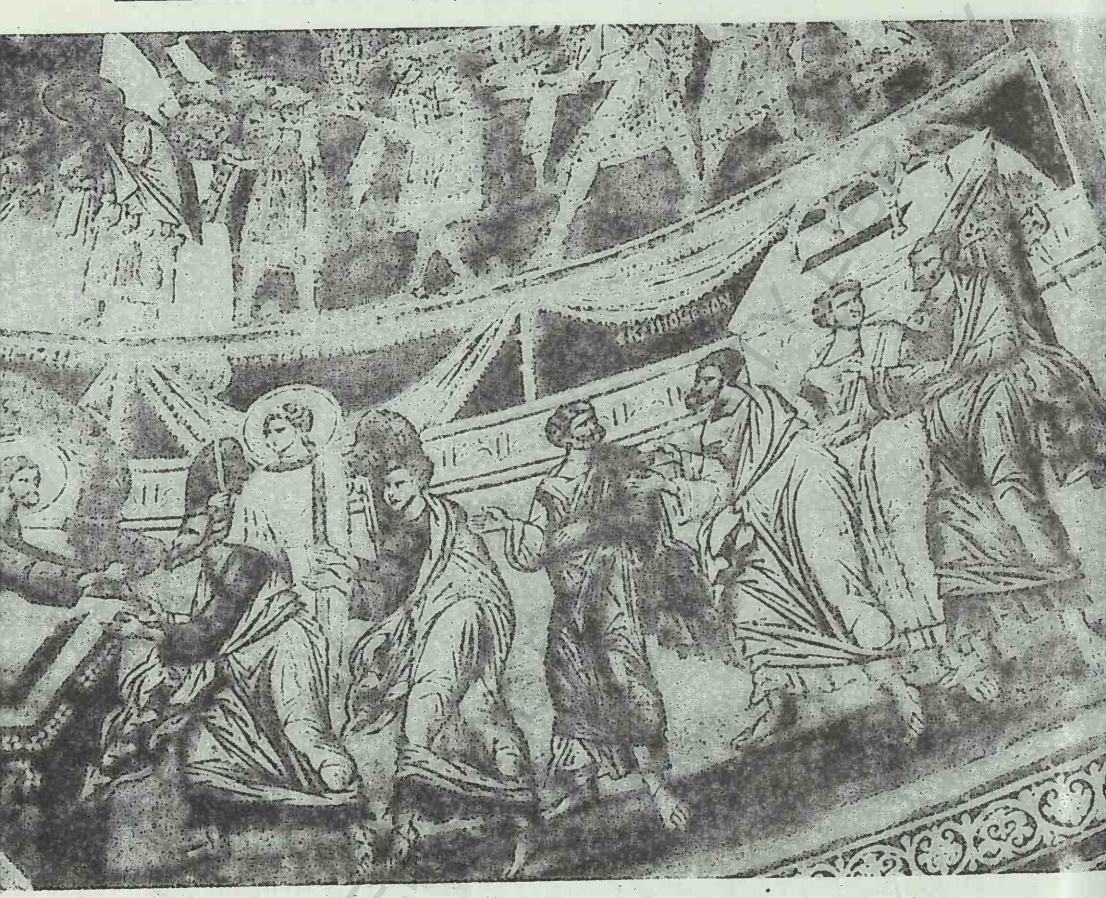

Tabernacolul: Împărtășirea apostolilor.
Biserica Domnească din Argeș, sec. XIV.

BCU IASI / CE

Sfînt episcop liturghisind.
Biserica Domnească din Argeș, sec. XIV.

Parabola Fecioarelor.
Biserica Domnească din Argeș, sec. XIV.

BCU IASI / CENTRU

Iisus vorbind Sfinților Apostoli.
Biserica Domnească din Argeș, sec. XIV.

Drumul Crucii.
Biserica Domnească din Argeș, sec. XIV.

BCU IASI / CE

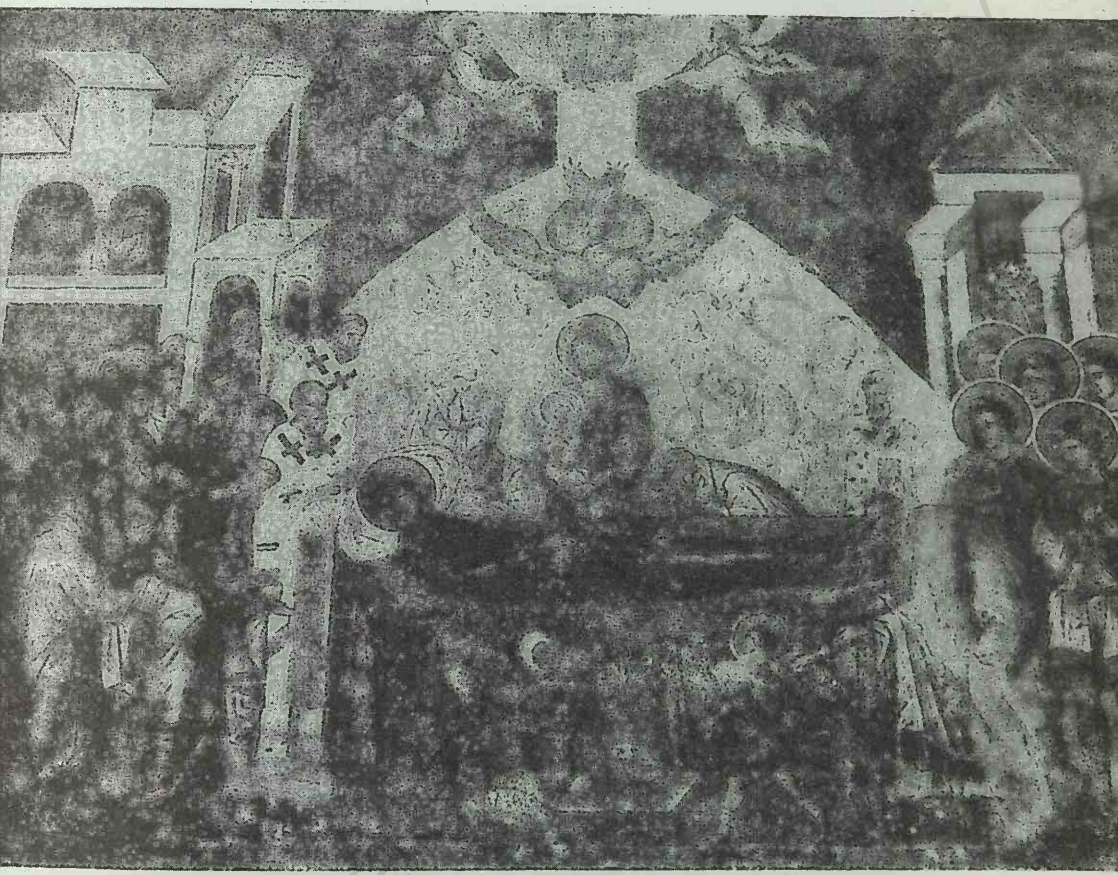

Adormirea Maicii Domnului.
Biserica Domnească din Argeș, sec. XIV.

BCU IASI / CE

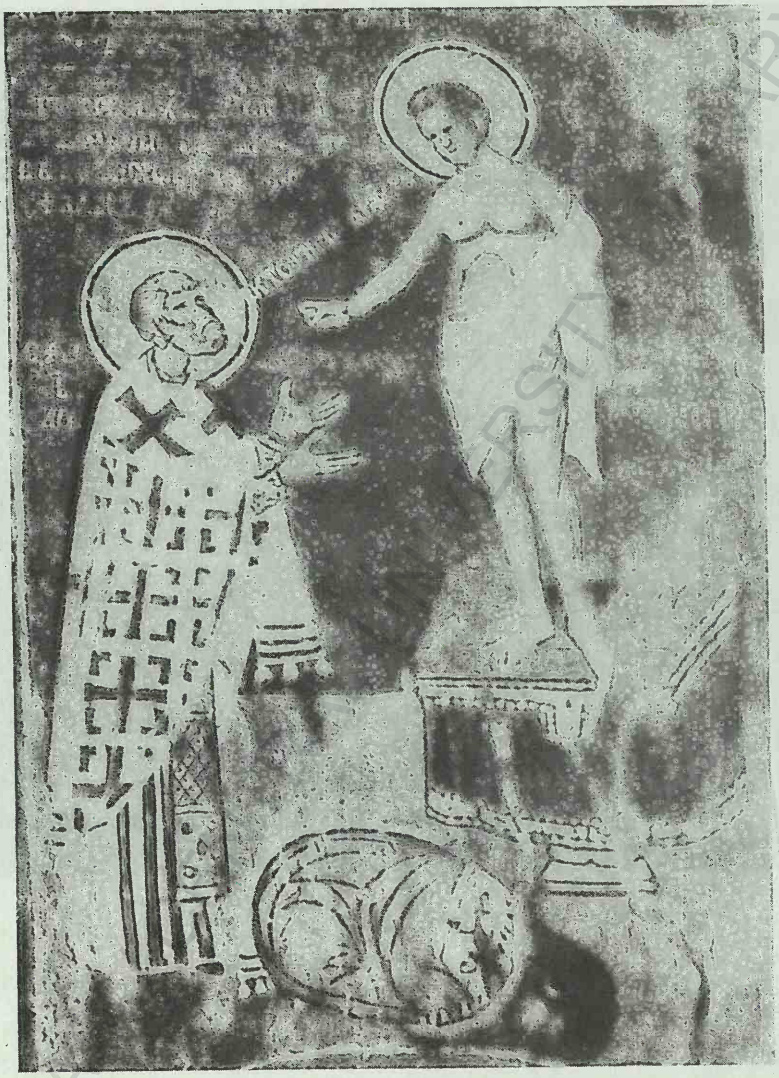

Vedenia lui Petre din Alexandria.
Biserica mănăstirii Cozia, sec. XIV/XVI.

Circumciziunea lui Iisus.
Mănăstirea Tismana, sec. XIV/XVI.

BCU IA... LIBRARY

Maica Domnului, Sfînta Ana cu Maria pe brațul drept.
Biserica episcopală din Argeș, sec. XVI.

Portretul lui Radu Paisie.
Biserica Episcopală din Argeș, sec. XVI/XVIII.

BJU IASI / CENTRAL

Fuga în Egipt.
Mănăstirea Govora, sec. XVI/XVIII.

BCU IASI

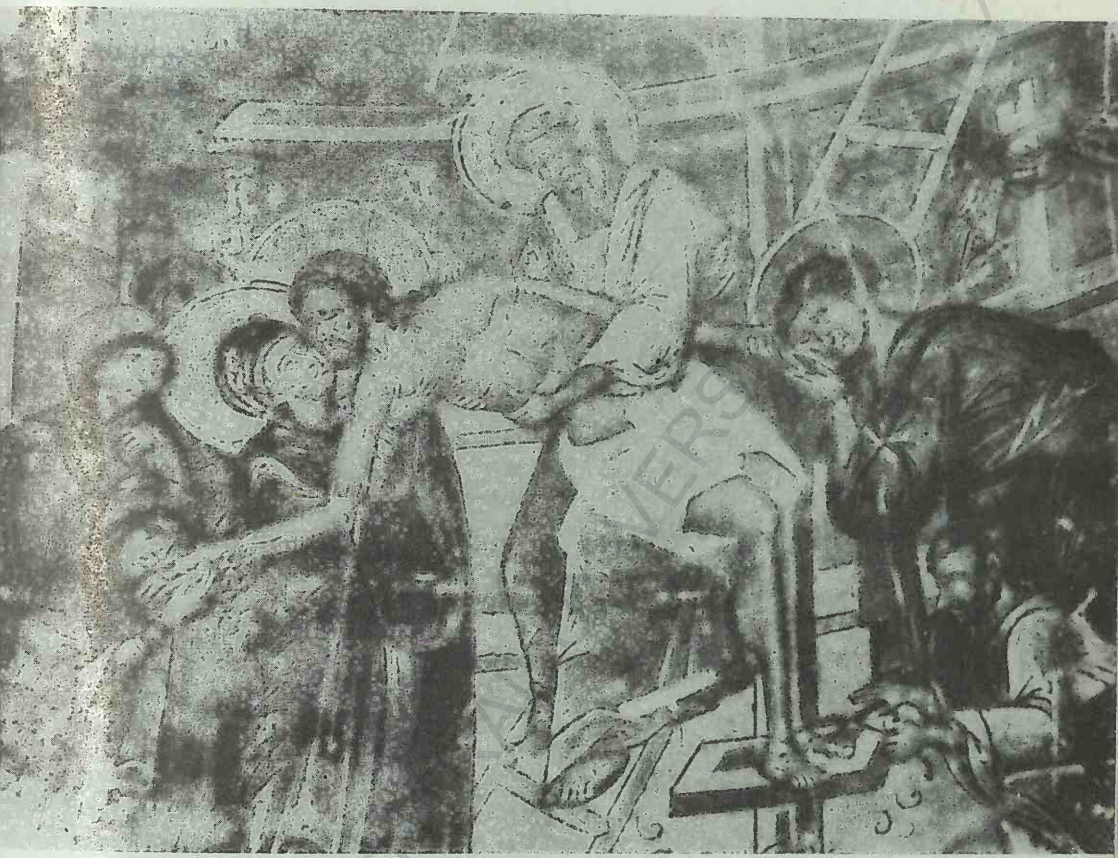

Coborîrea de pe cruce.
Biserica Bolniței (Mănăstirea Cozia), sec. XVI.

BCU IAȘI / CENTRUL VECHI

Necredința lui Toma.
Biserica Bolniței (Mănăstirea Cozia), sec. XVI.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY

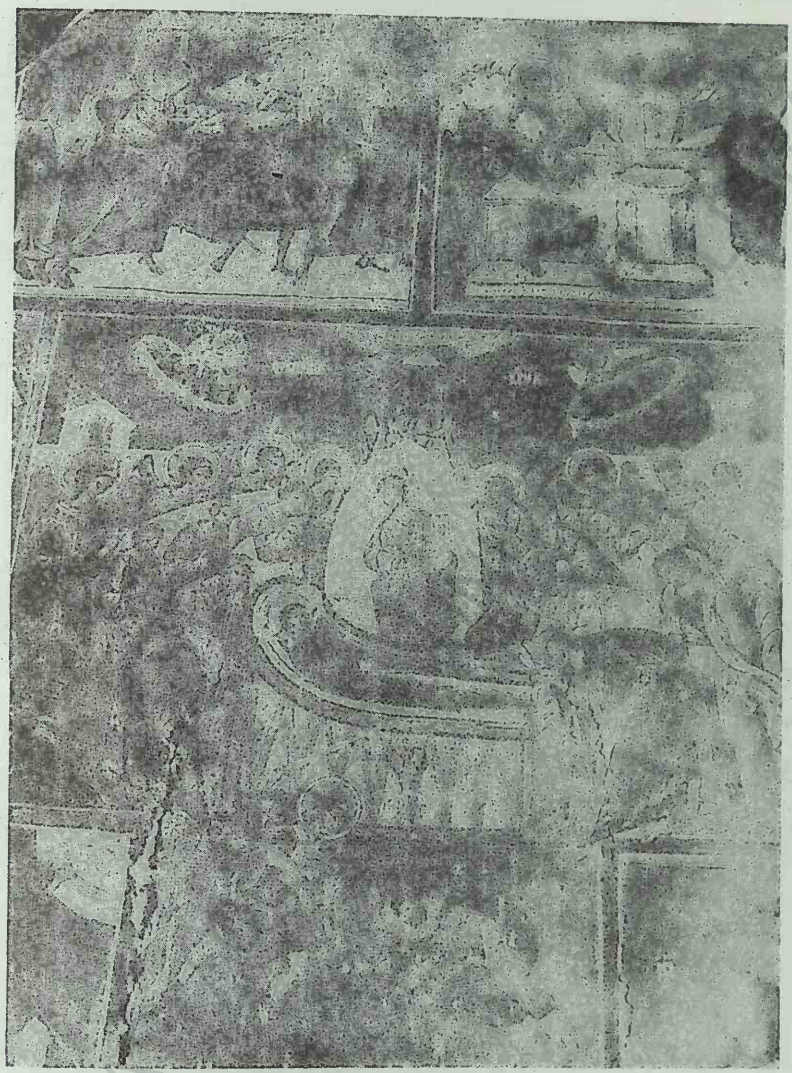

Iisus şi Samarineanca la fîntînă. Adormirea Maicii Domnului.
Biserica Bolniţei (Mănăstirea Cozia), sec. XVI.

BCU IA

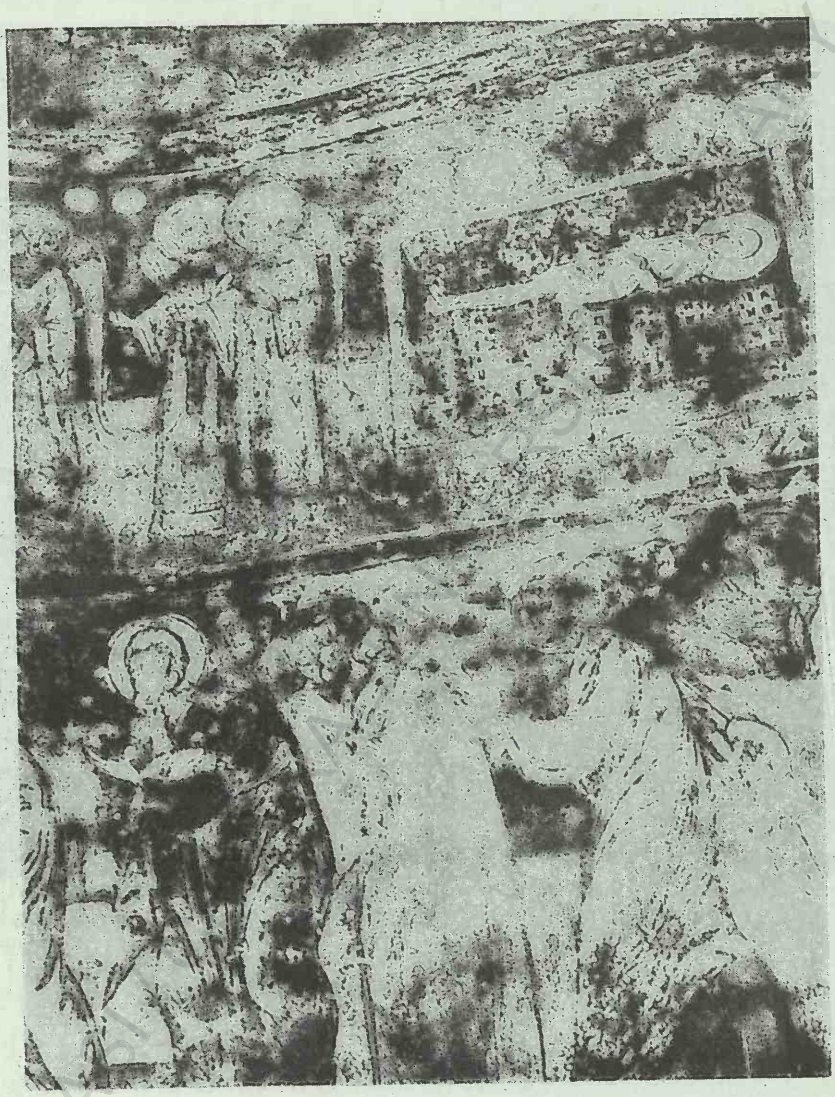

Liturghia îngerească. Împărtășirea Apostolilor.
Biserica Mofleni (Craiova), sec. XVI.

Liturghia Îngerească. Împărtășirea Apostolilor.
Biserica Mofleni (Craiova), sec. XVI.

BCU IA

Sfinți episcopi.
Mănăstirea Tîrșor, sec. XVI/XVII.

BCU IASI / CE

BCU IASI / CE

Troparul proscomidiei (Pietà).
Schitul Ostrovului Călimănești, sec. XVI/XVIII.

BCU IASI / CENTRAL LIBRARY

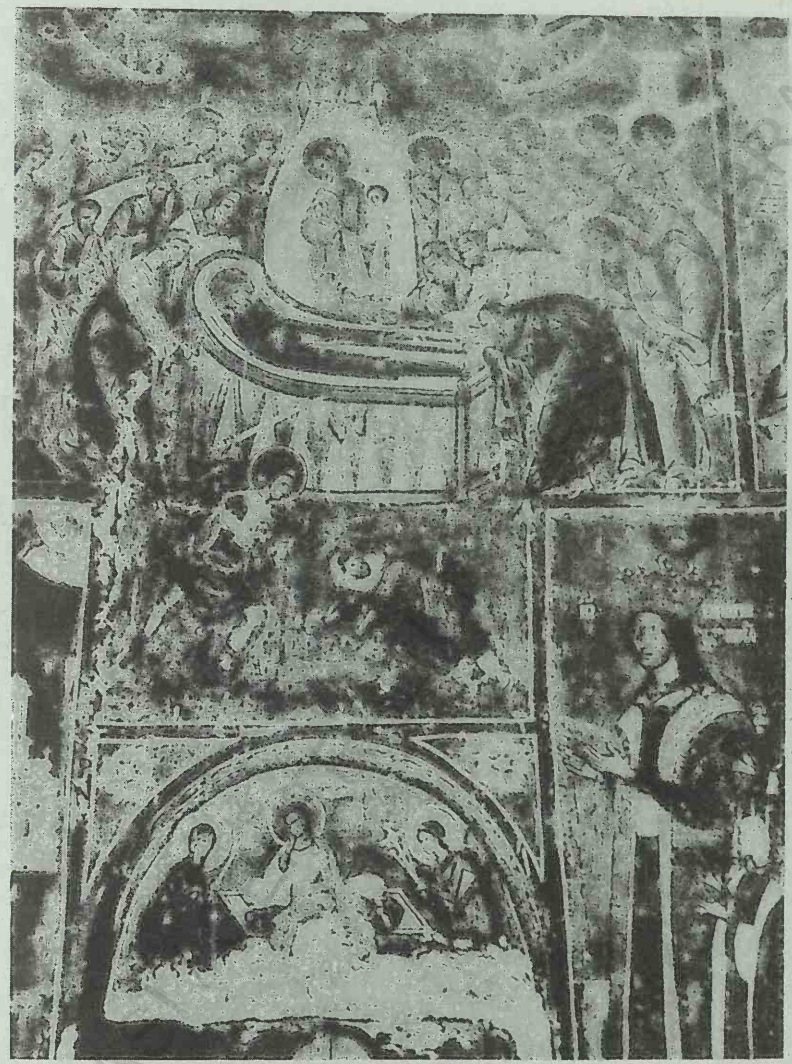

Adormirea Maicii Domnului, portret ctitoresc, Iisus dormind.
Biserica Bolniței, Mănăstirea Cozia, sec. XVI.

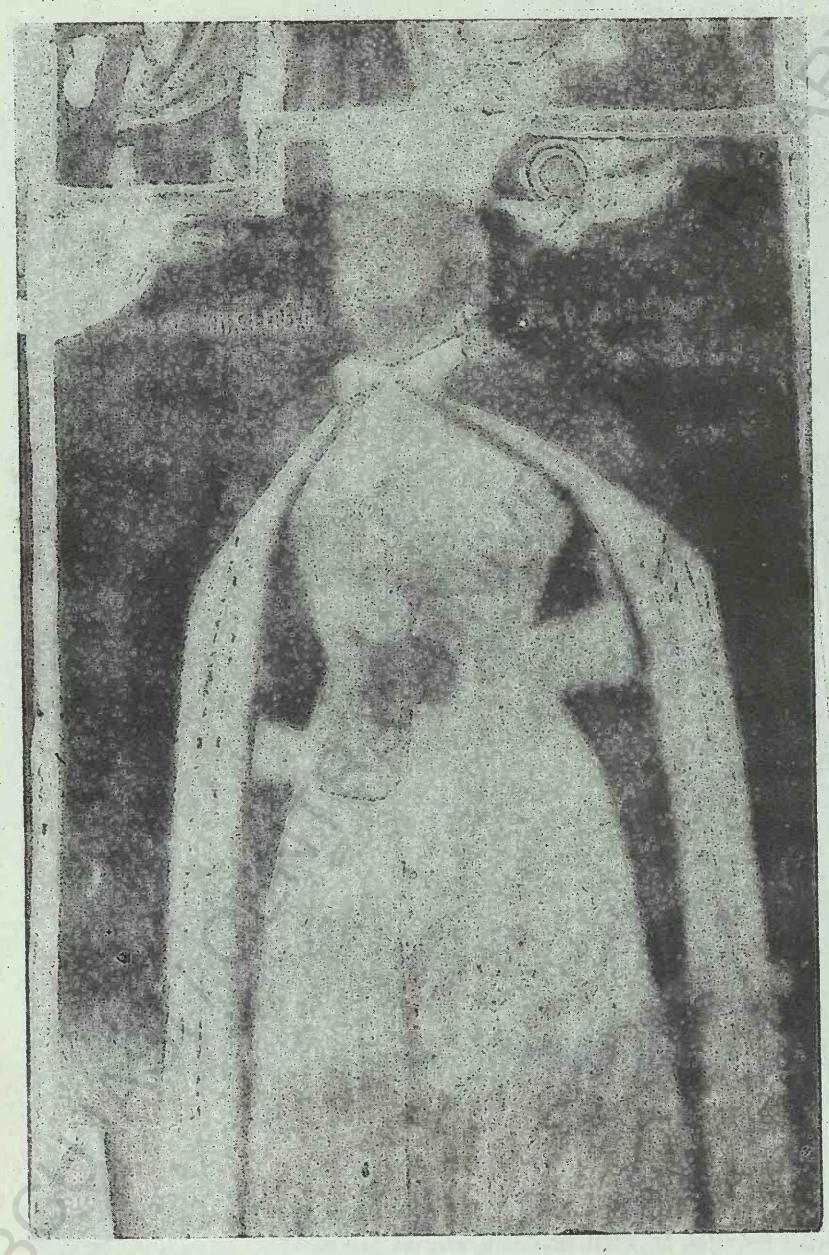

Banul Mogoș.
Biserica cimitirului din Stănești (Vîlcea), sec. XVI.

Portretul lui Mihai Viteazul.
Mănăstirea Căluiu, 1594.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY

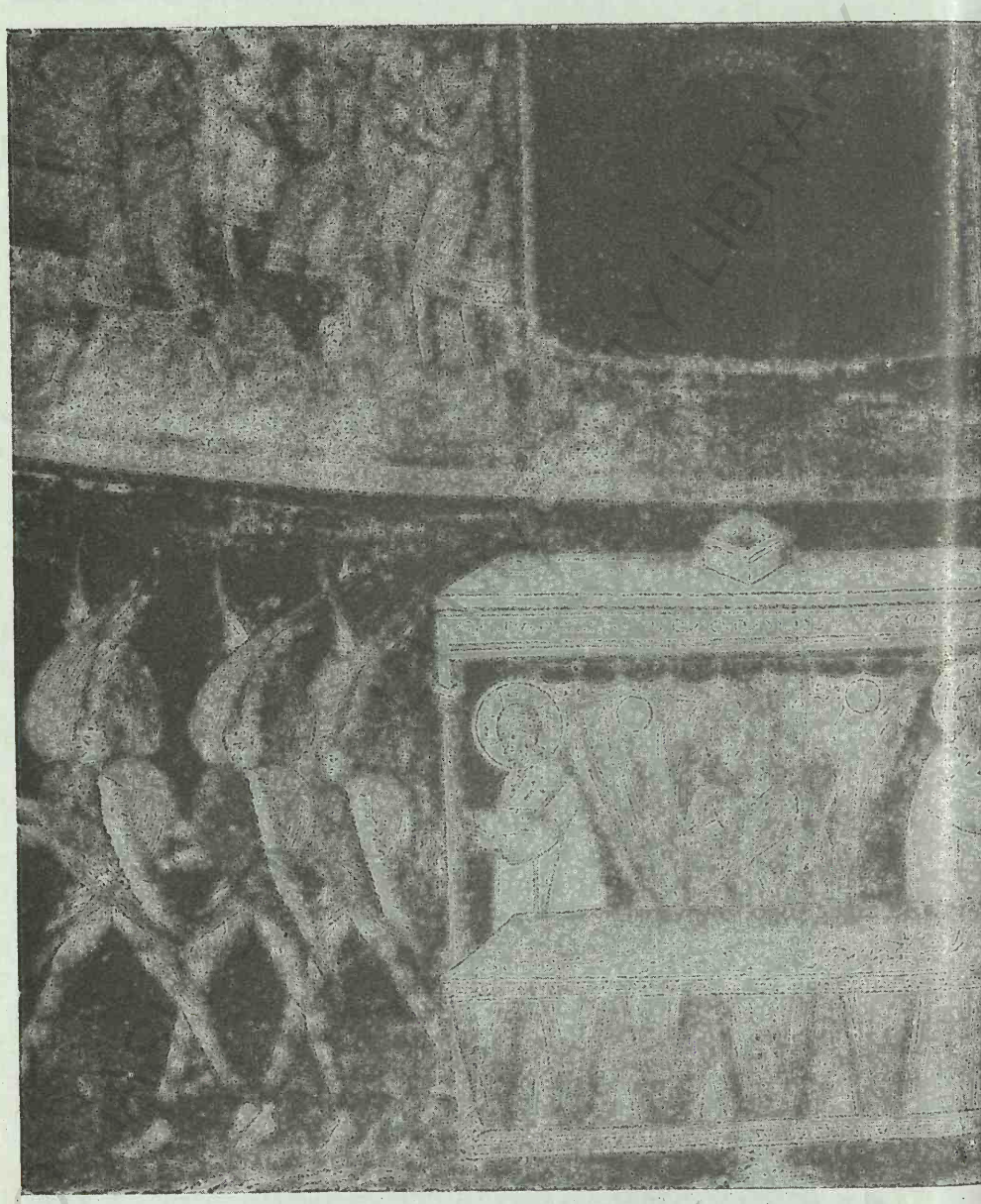

Liturghia Îngerească.
Biserica Doamnei, Bucureşti, sec. XVII.

BCU UNIVERSITY LIBRARY

Arhanghelul Gavril.
Biserica Doamnei, București, sec. XVII.

BCU IAȘI LIBRARY

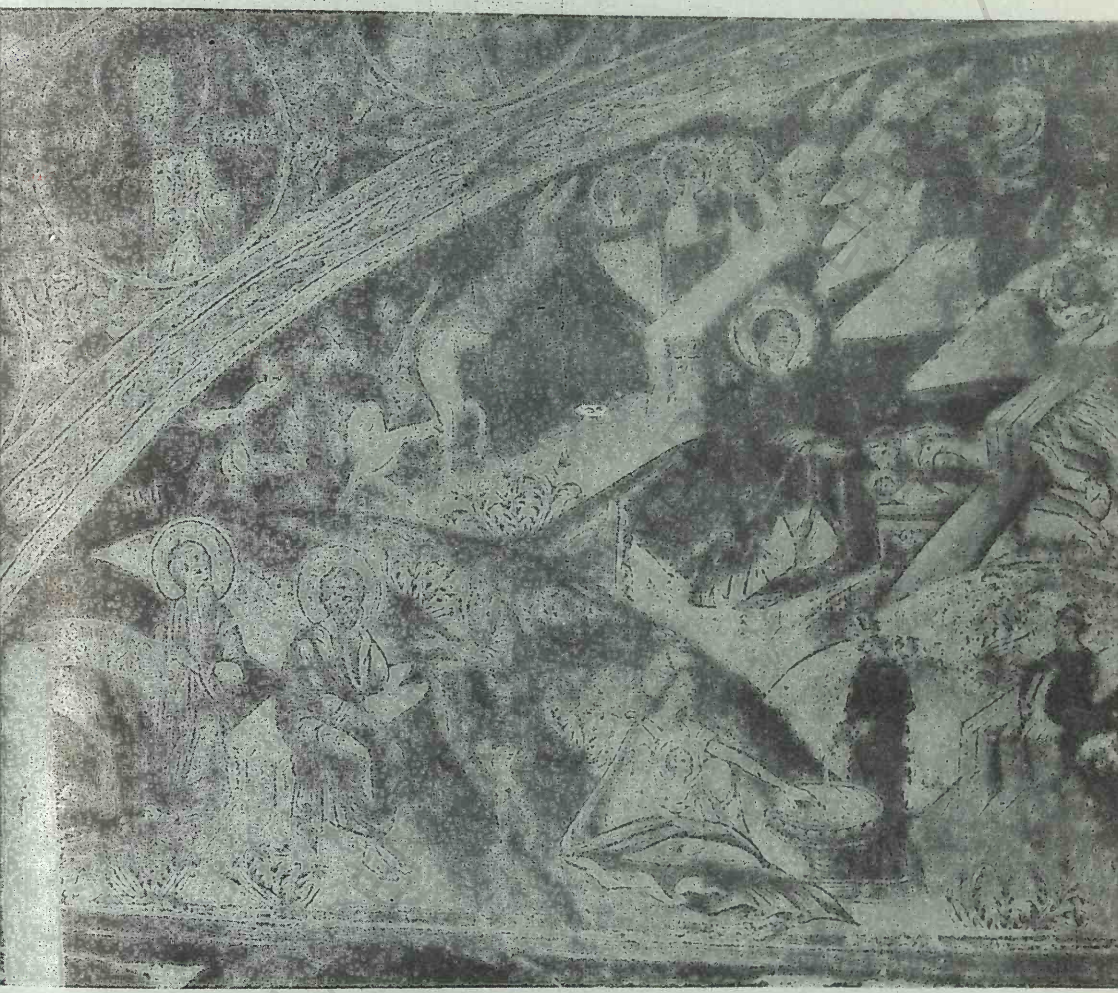

Stihirea de Crăciun.
Biserica Doamnei, București, sec. XVII.

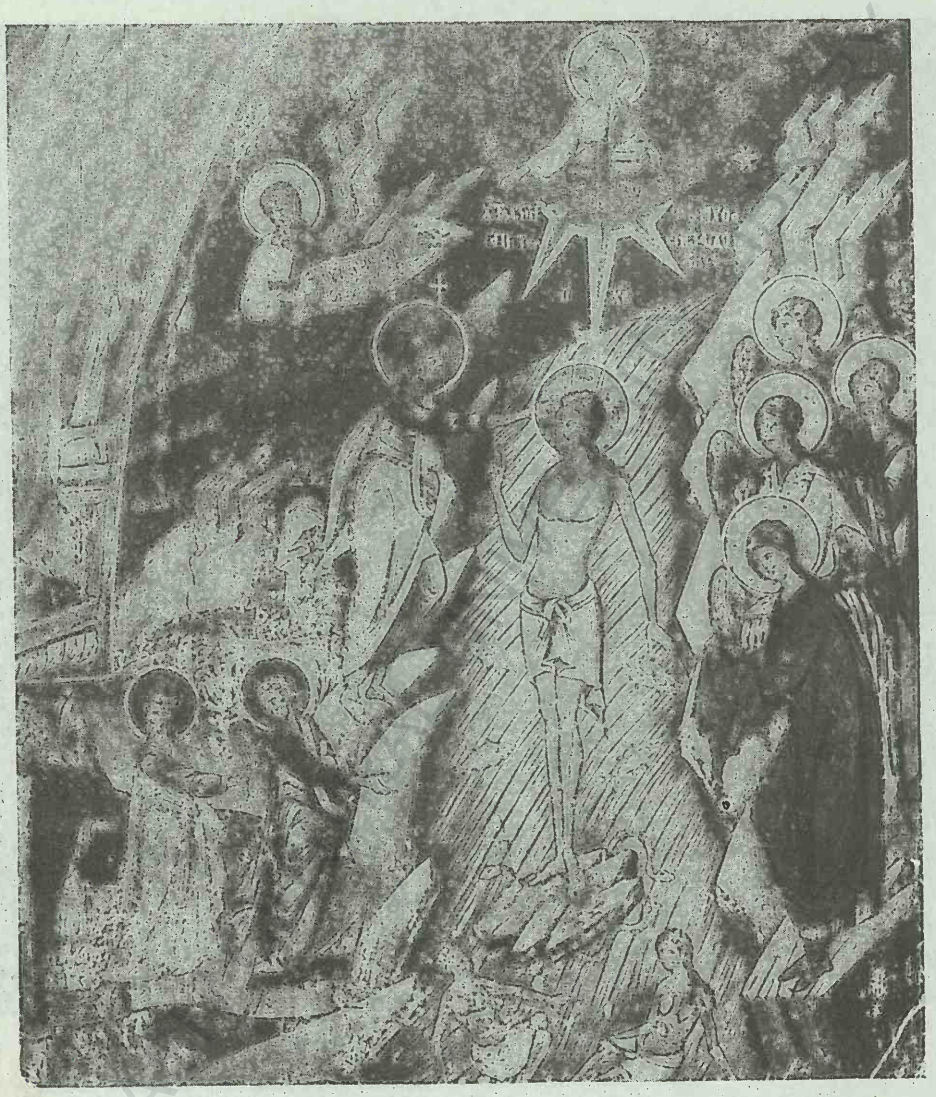

Botezul Domnului.
Biserica Doamnei, București, sec. XVII.

Floriile.
Biserica Doamnei, București, sec. XVII.

BCU IAȘI

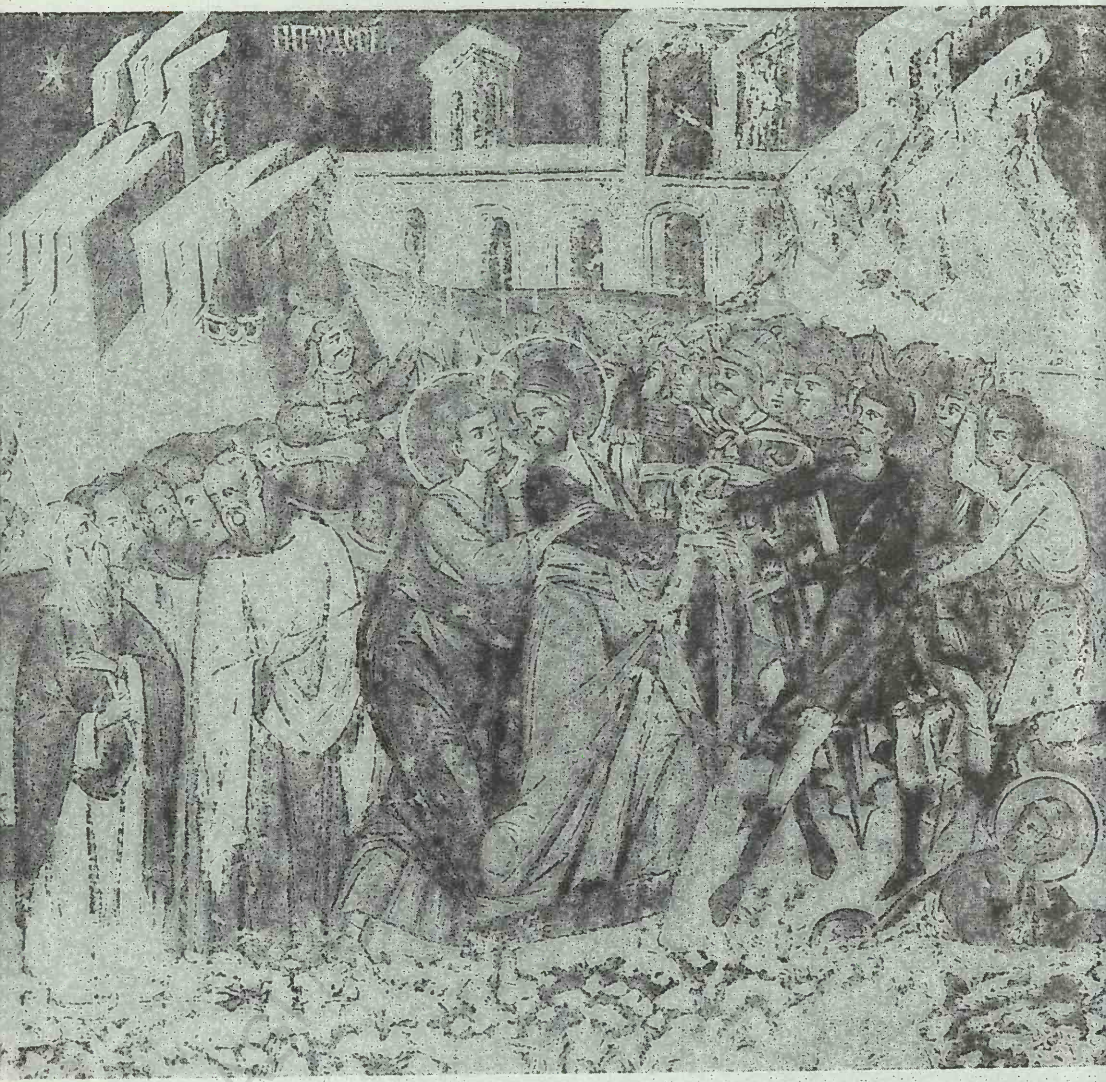

Prinderea lui Iisus.
Biserica Doamnei, București, sec. XVII.

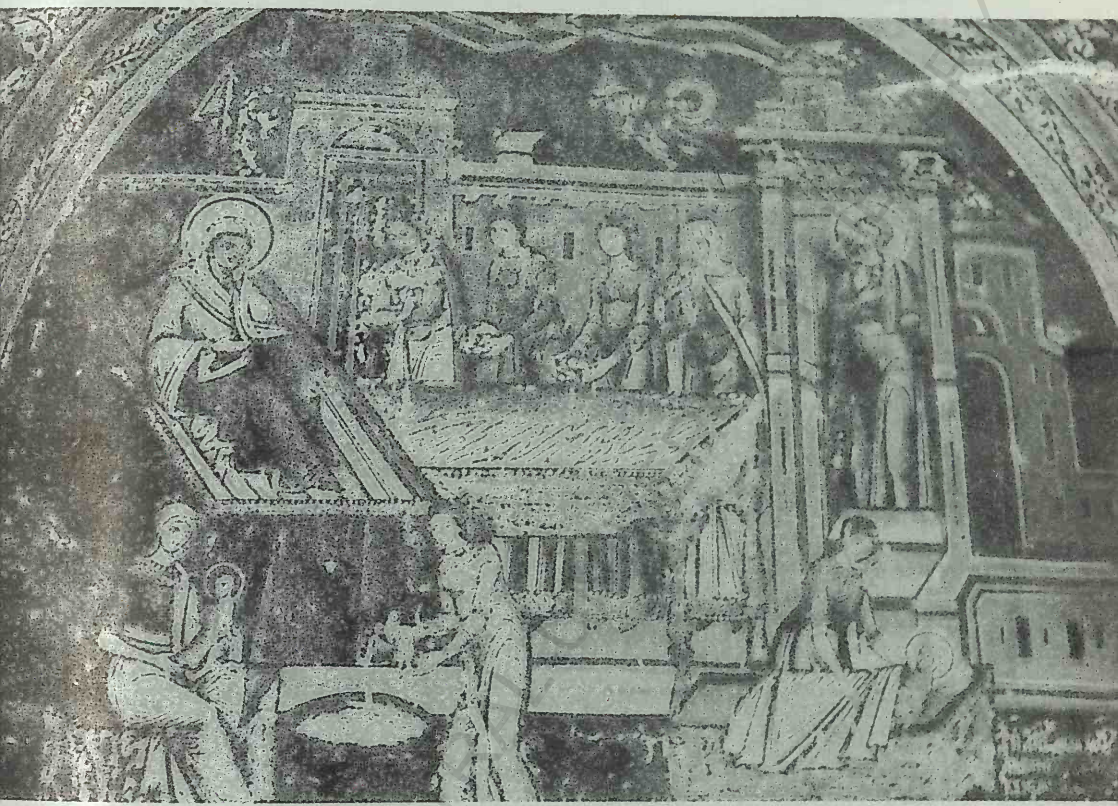

Naşterea Fecioarei Maria.
Paraclisul Doamnei din Mănăstirea Hurezi, sec. XVII.

BCU IAŞI / CENTRU

Ctitorii.
Mănăstirea Surpatele, sec. XVII.

BCU IAȘI

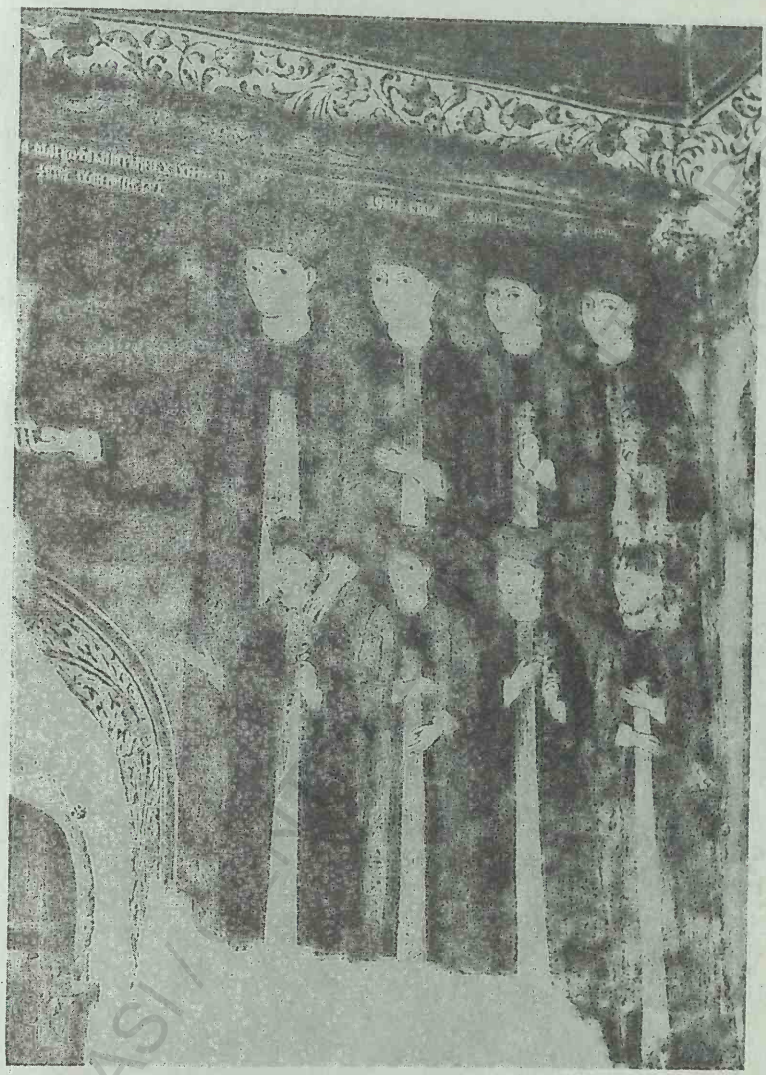

BCU IASI / LIBRARY

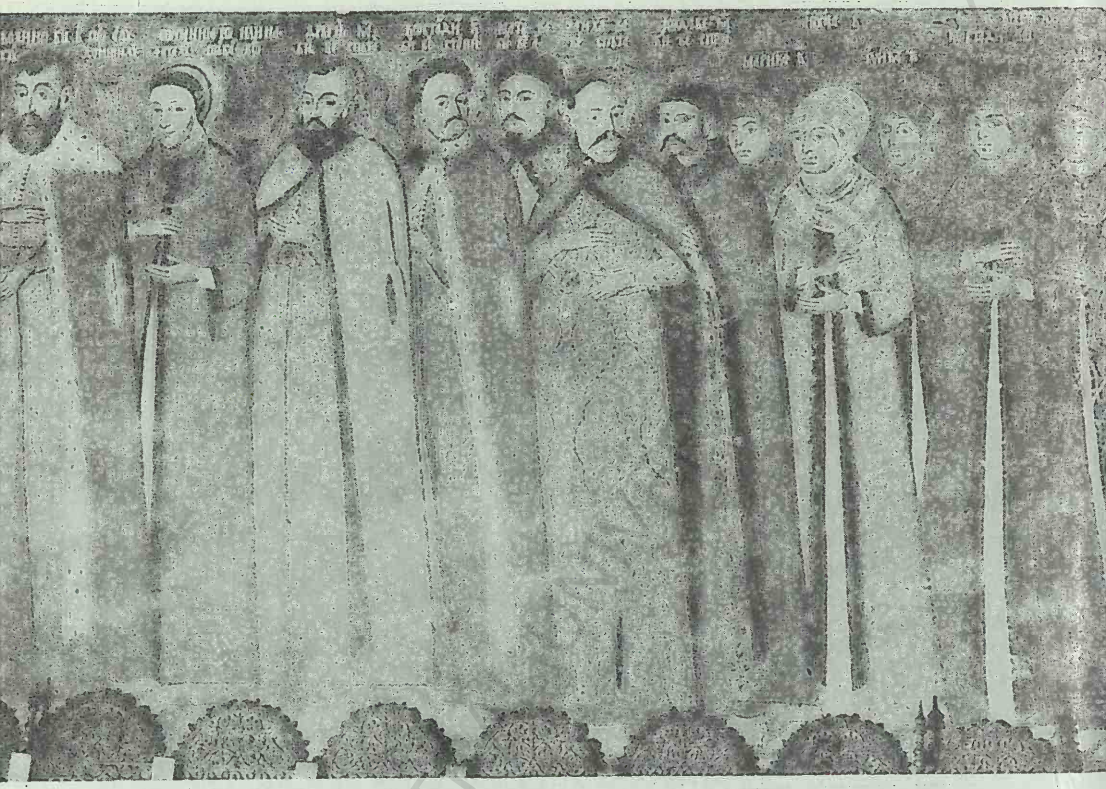

Tablou ctitoresc.
Mănăstirea Hurezi, sec. XVII.

BCU IAȘI / CEVI

Ioan Arhimandritul.
Bolnița Mănăstirea Hurezi, sec. XVIII.

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Adormirea Maicii Domnului.
Mănăstirea Polovraci, sec. XVII/XVIII.

BCU IASI / CENT

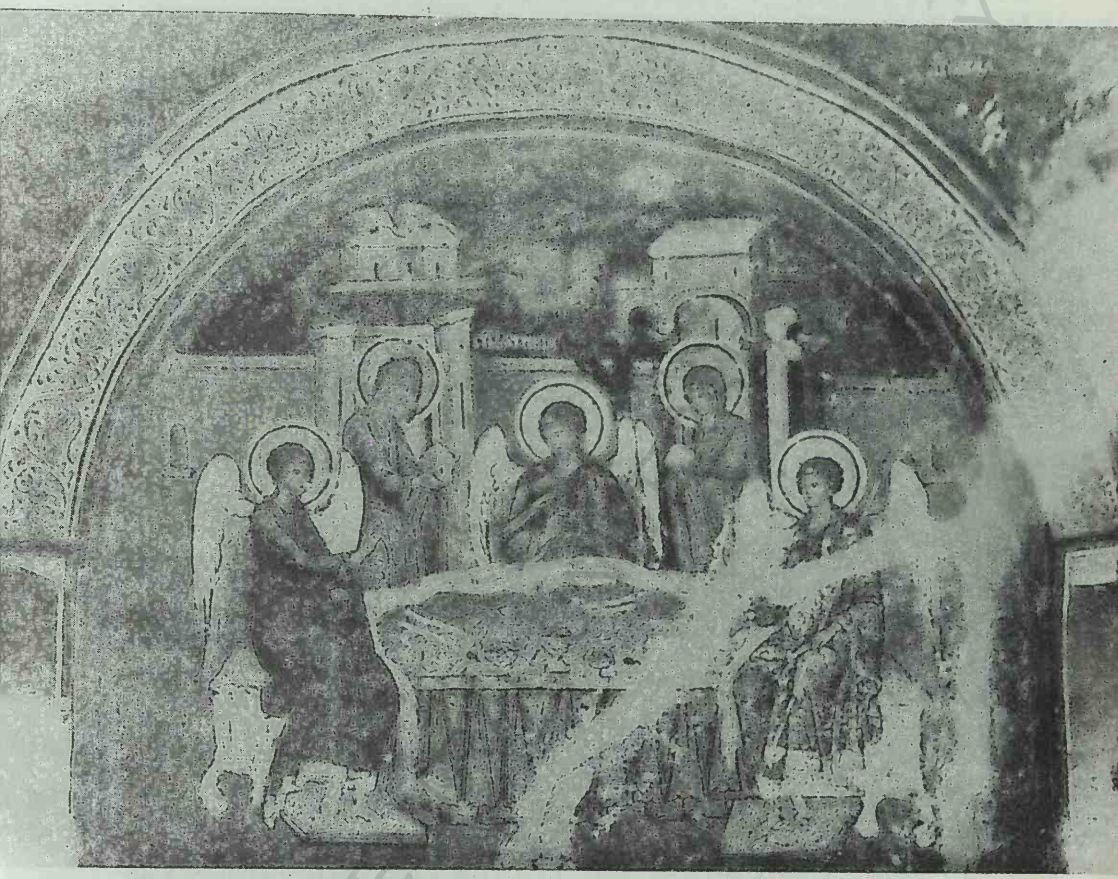

Sfînta Treime la Mamvri.
Mănăstirea Surpatele, sec. XVII.

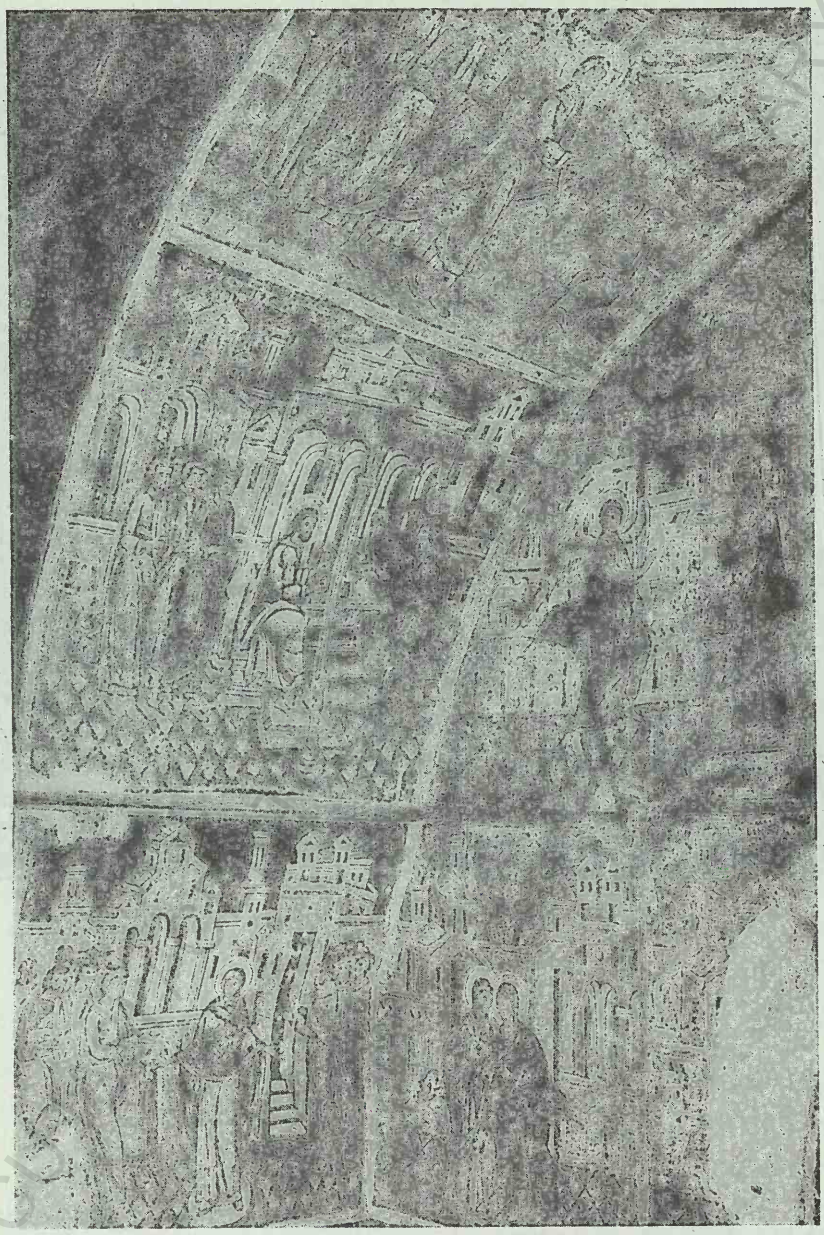

Parabola celor „chemați".
Biserica Crețulescu, București, sec. XVIII.

Teme evanghelice.
Biserica Crețulescu, București, sec. XVIII.

BCU IASI / CE

Judecata lui Iisus.
Biserica Creţulescu, Bucureşti, sec. XVIII.

Sinod ecumenic; apocalipsul Sfîntului Ioan.
Biserica Creţulescu, Bucureşti, sec. XVIII.

Ilustrația unui imn închinat Fecioarei Maria.
Biserica Crețulescu, București, sec. XVIII.

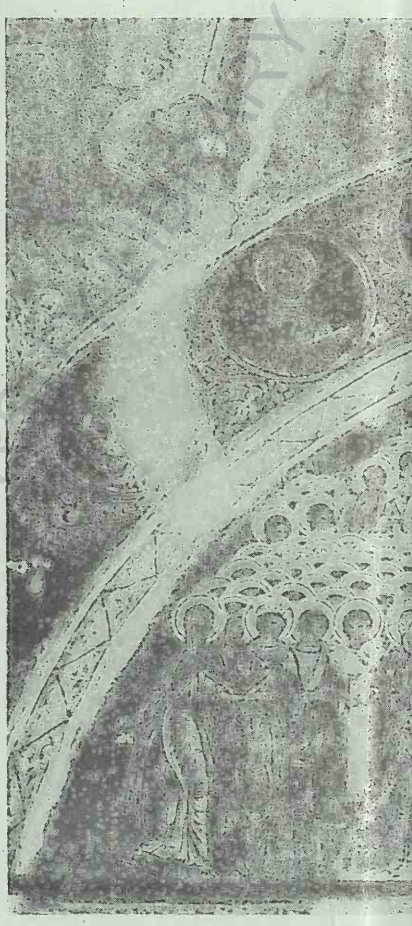

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY

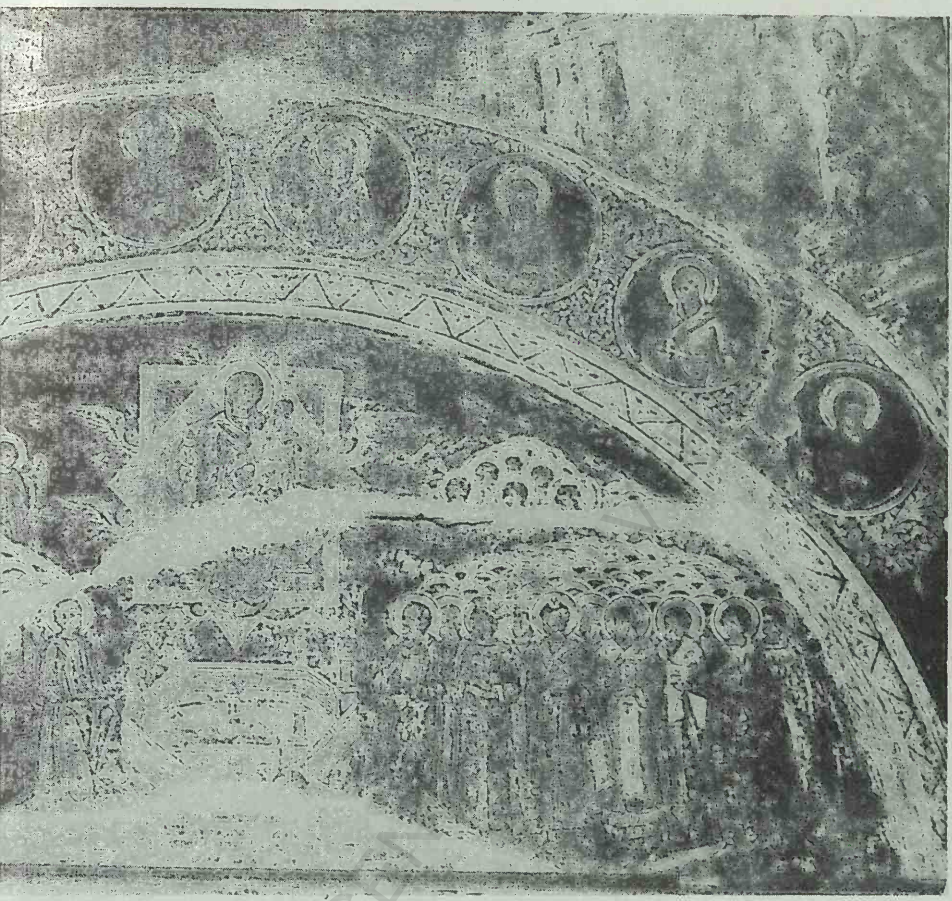

BCU IASI / CL

Naşterea Fecioarei Maria.
Schitul Oştrov Călimăneşti, sec. XVI/XVIII.

BCU IASI / CENTRU

Imn închinat Fecioarei Maria.
Biserica Colţii, Bucureşti, sec. XVIII.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

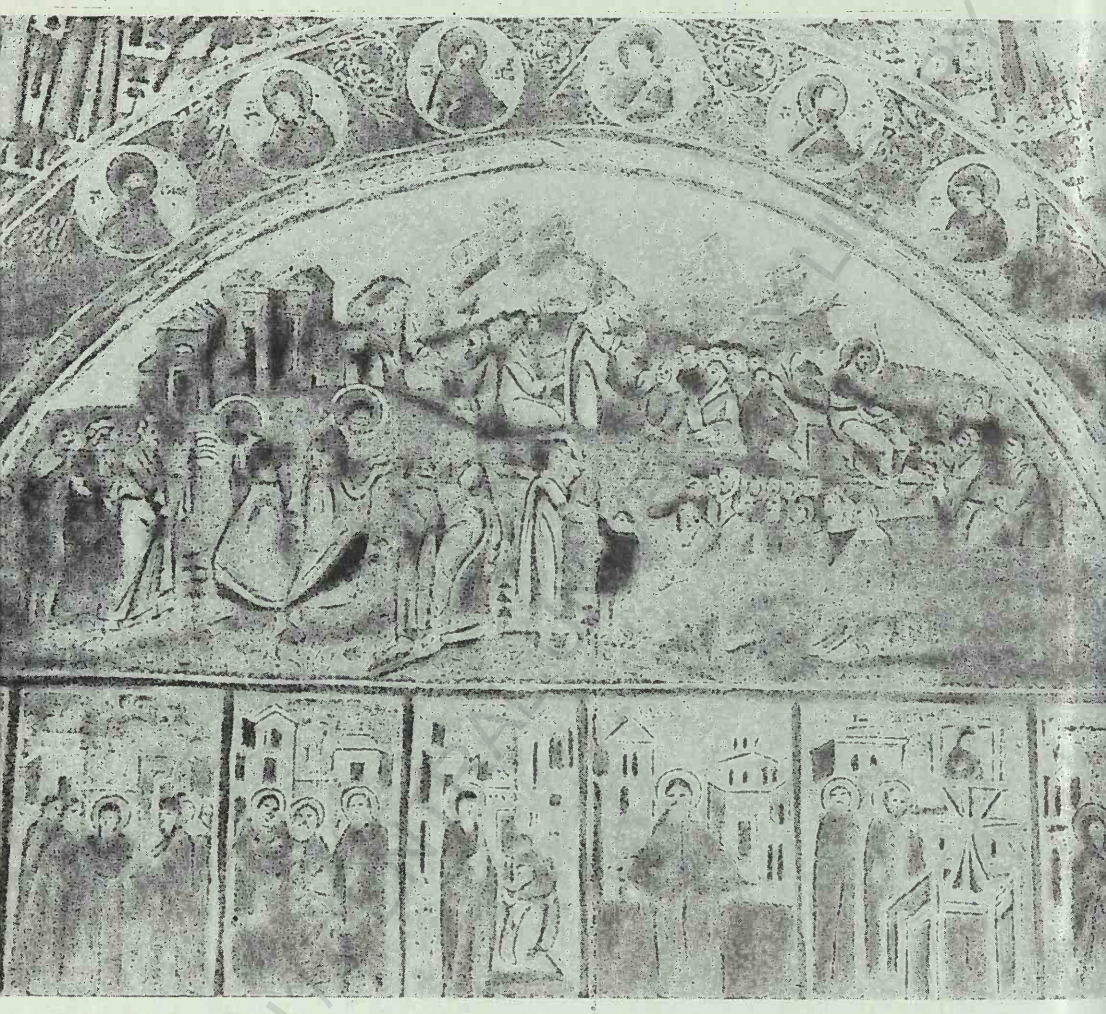

Predica de pe munte, Acatistul Bunei-Vestiri.
Biserica Colții, București, sec. XVIII.

Ioan Botezătorul, îngeri, psalm ilustrat.
Biserica Colţii, Bucureşti, sec. XVIII.

BCU IASI / LIBRARY

Vedenia lui Petru din Alexandria.
Paraclisul Patriarhiei, București, sec. XVIII.

BCU IASI / CENTRA... UNIVE...

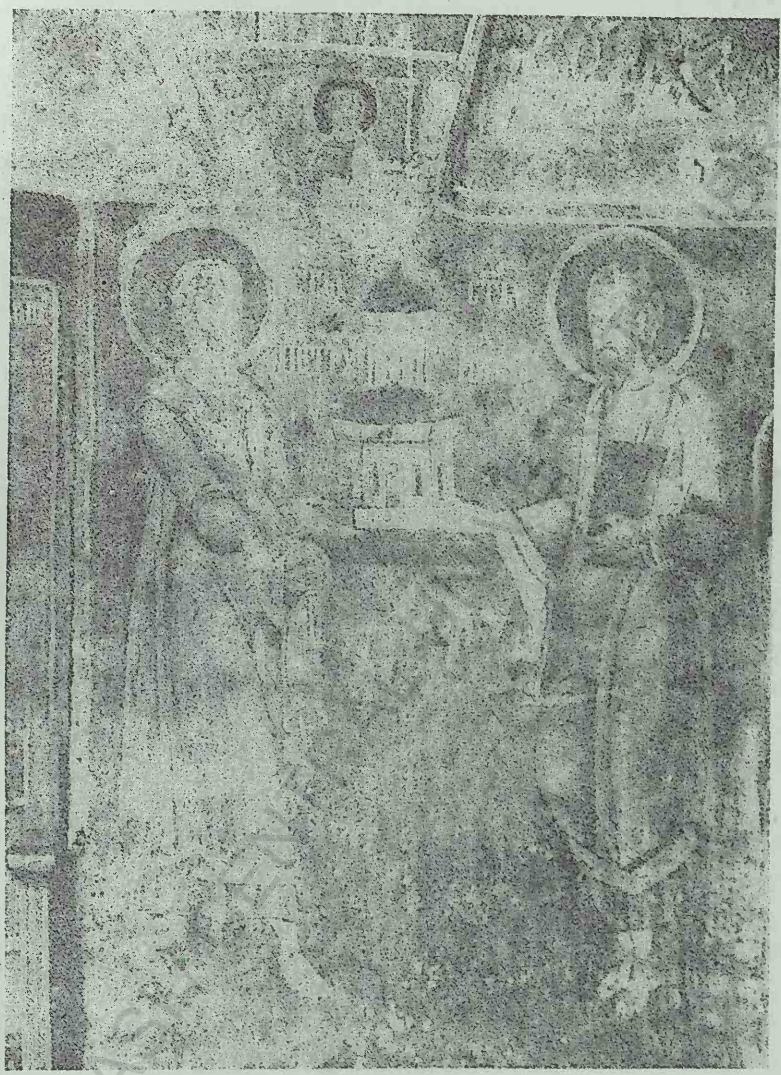

Sfinții Apostoli Petru și Pavel.
Paraclisul Bunei-Vestiri (Scheii-Brașovului), 1734.

BCU IAȘI

Cei șapte adormiți din Efes.
Paraclisul Bunei-Vestiri (Scheii-Brașovului), 1767.

BCU IAȘI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Icoana Sfîntul Nicolae, şi Neagoe cu familia sa.
Biserica episcopală de la Argeş, 1517 (retuşată sec. XIX). (Colecţia Patriarhiei).

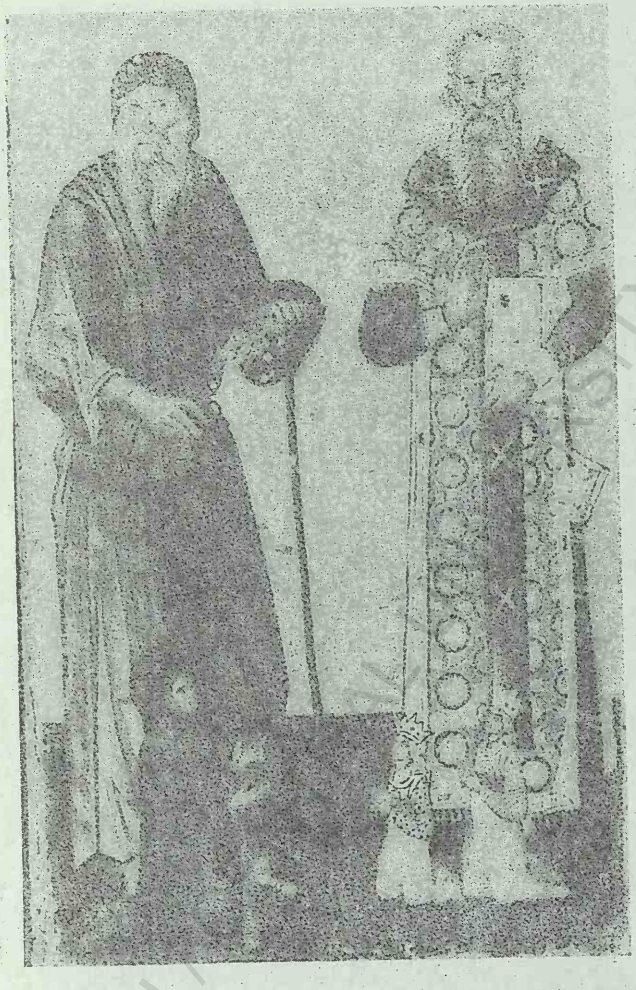

Sfîntul Simion și Sava, Doamna Milița-Despina cu fiicele sale.
Icoană de la Schitul Ostrov (jud. Vîlcea), 1522. (Muzeul de Artă R.S.R.).

Coborîrea de pe Cruce. Doamna Milița-Despina cu fiul ei Teodosie pe brațe. 1522 (retușată în 1808).
Icoană de la Schitul Ostrov (jud. Vîlcea). (Muzeul de Artă R.S.R.).

BCU ... UNIVERSITY LIBRARY

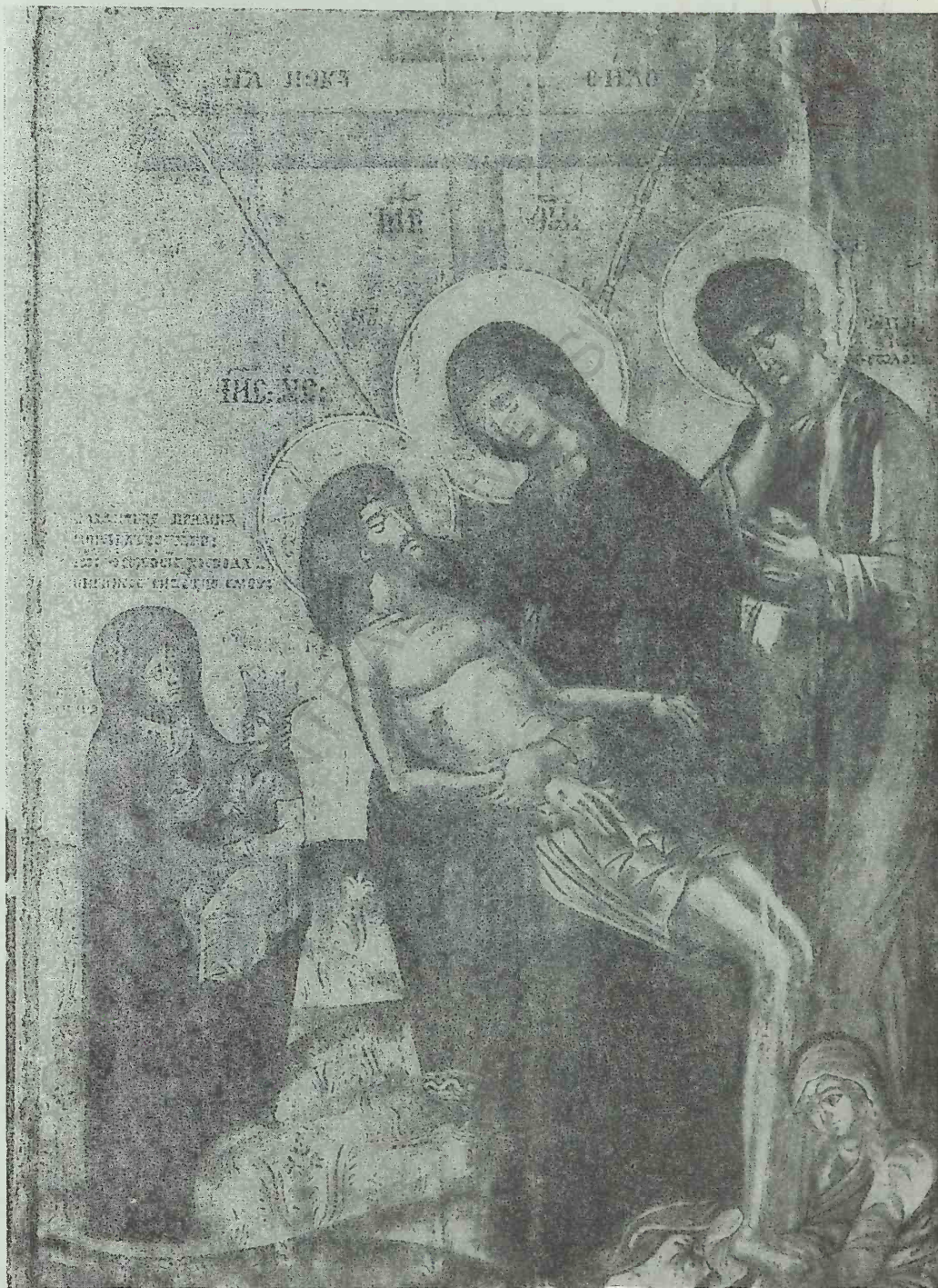

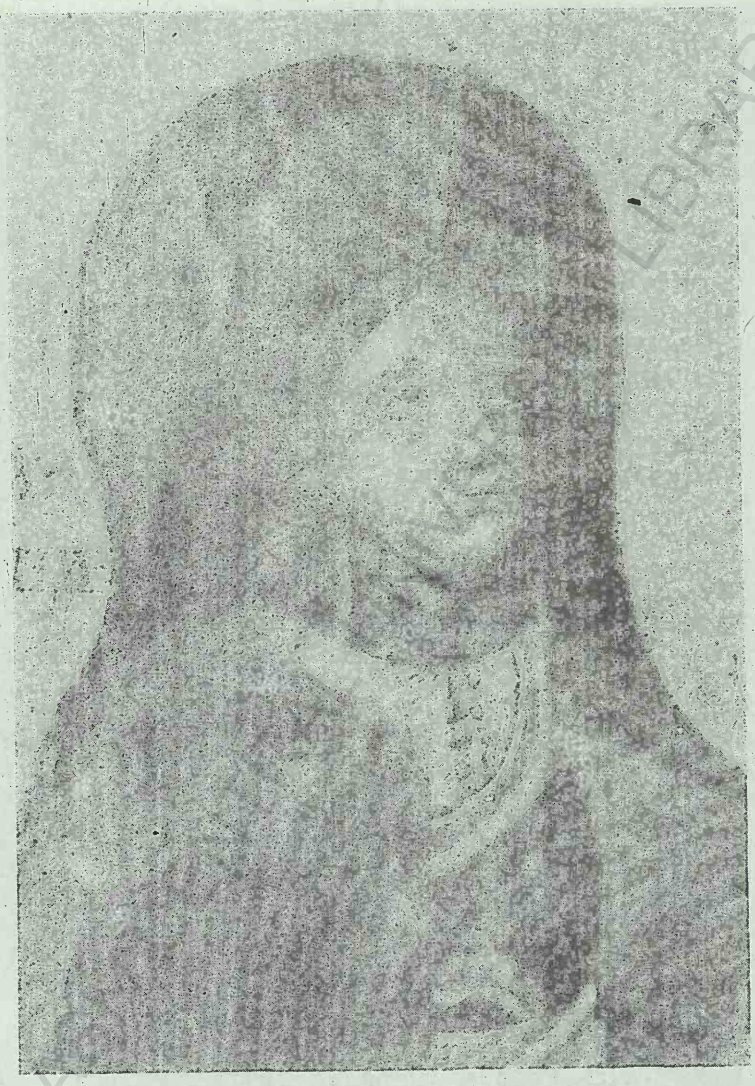

Miliţa-Despina cu fiul ei Teodosie pe braţe.
Detaliu din icoana de la Schitul Ostrov (jud. Vîlcea), 1522.

BCU IAȘI LIBRARY

Plîngerea lui Iisus. (Detaliu.)
Icoană de la Biserica episcopală din Argeș, sec. XVI. (Muzeul de Artă R.S.R.).

BCU IASI / CENTRU

Maica Domnului. (Detaliu.)
Icoană de la Bistrița (jud. Vîlcea). Începutul secolului al XVI-lea. (Muzeul de Artă R.S.R.).

Iisus Judecător, încadrat de Sfînta Fecioară Maria și Ioan Botezătorul.

Icoană de la Mănăstirea Bistrița. Începutul secolului al XVI-lea. (Biserica Păr, jud. Vîlcea).

BCU IASI / C

Apostol. Detaliu din Icoana de la Bistrița.
Începutul secolului al XVI-lea. (Biserica din Păr, jud. Vîlcea).

Maica Domnului Hodighitria.
Icoană de școală grecească. Mănăstirea Govora (jud. Vîlcea), Cca. 1530. (Muzeul de Artă R.S.R.).

BCU ASE CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

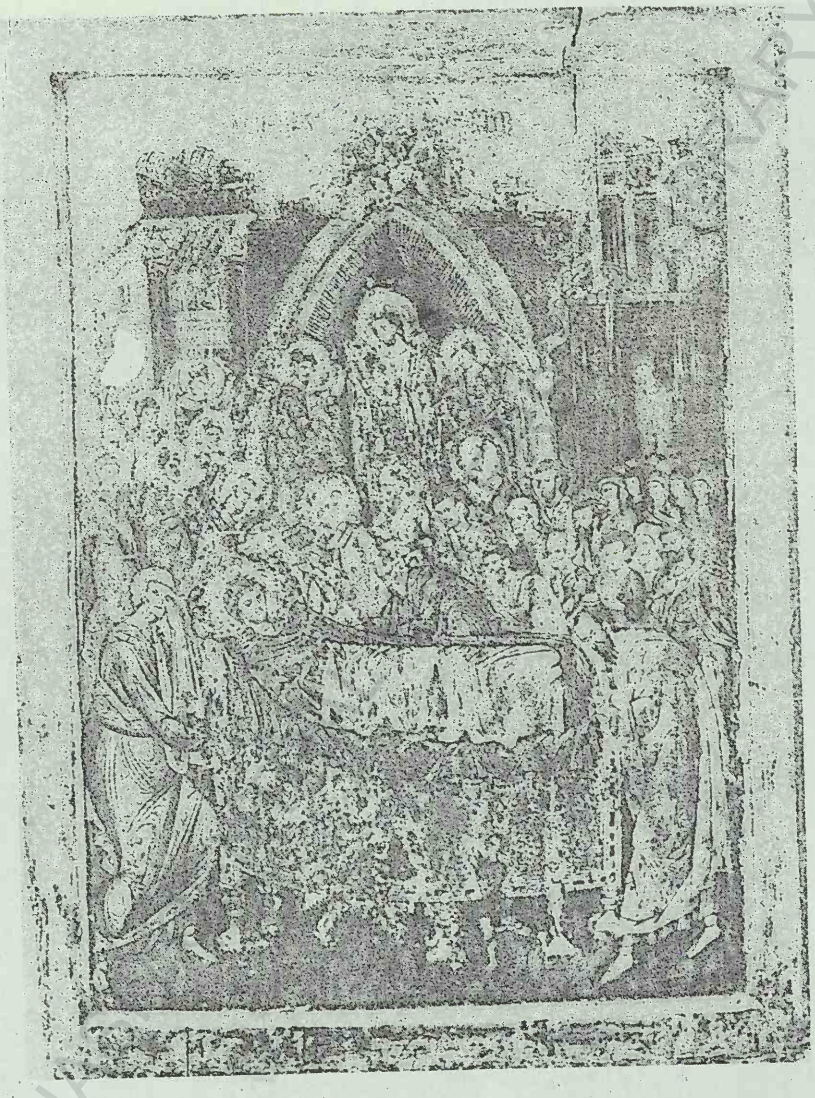

Adormirea Maicii Domnului.
Icoană de Nicolae zugravul 1702. Țara Românească. (Muzeul de Artă R.S.R.).

Cap de Apostol. (Detaliu din icoana lui Nicolae zugravul.)

BCU IAȘI

Constantin cel Mare spre „Locurile Sfinte".
Mănăstirea Pătrăuți, sec. XV.

BCU IASI / CENTRU

Plîngerea lui Iisus.
Mănăstirea Pătrăuți, sec. XV.

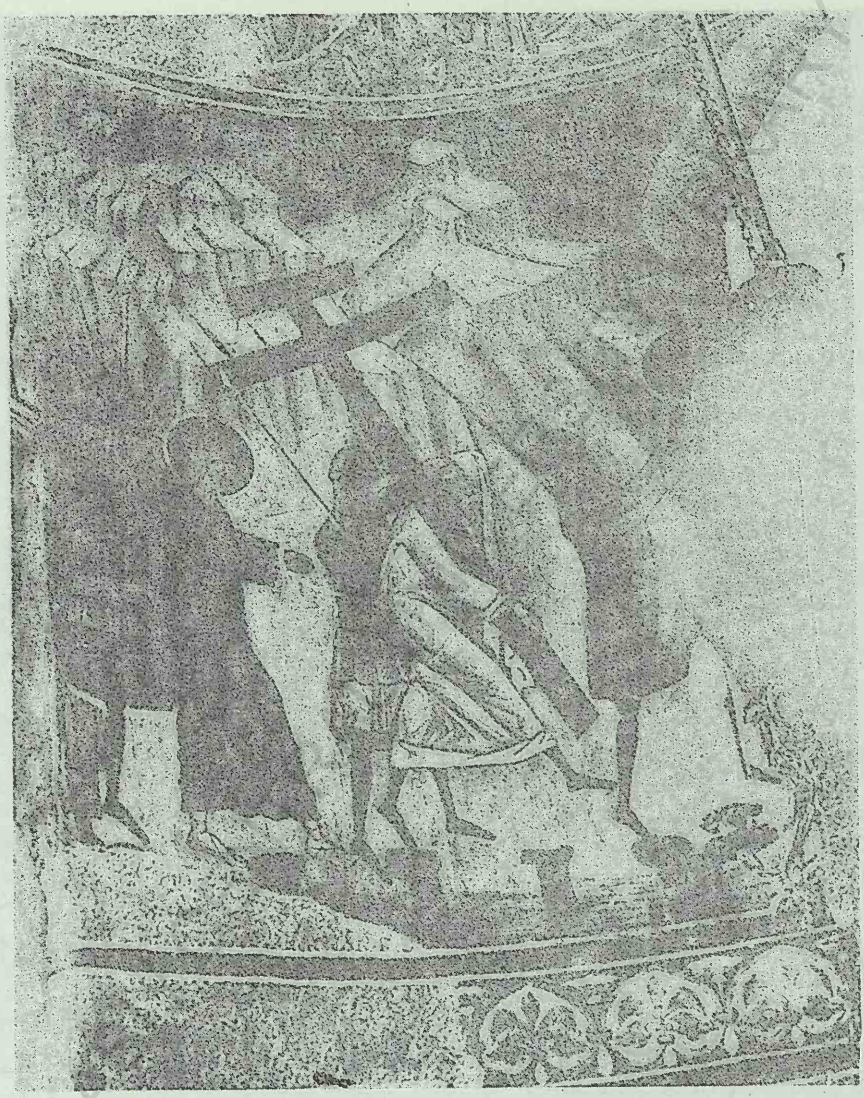

Drumul Crucii.
Biserica Sf. Nicolae, Popăuți, sec. XV.

Coborîrea de pe cruce.
Biserica Sf. Nicolae, Popăuți, sec. XV.

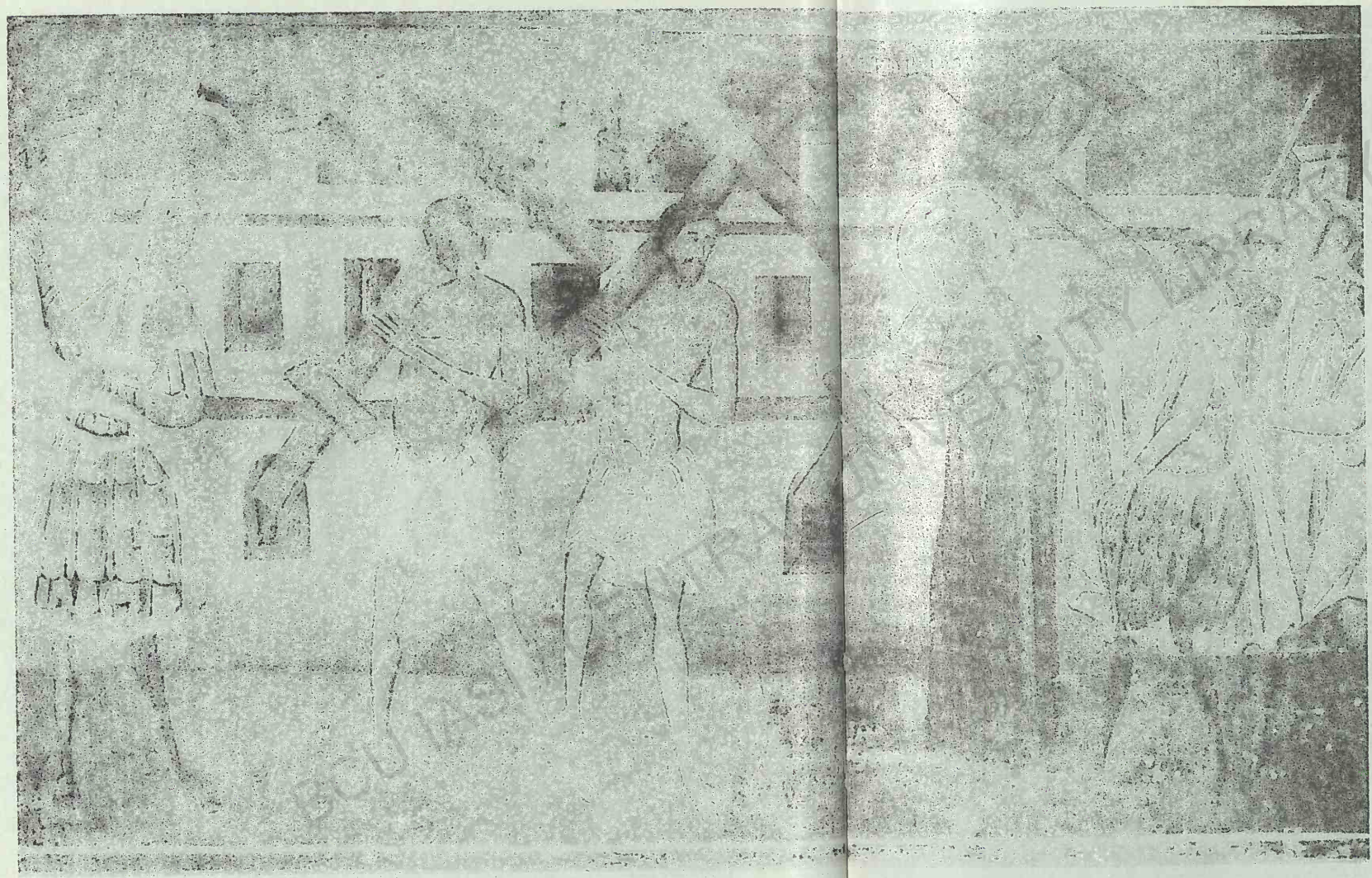

Drumul Crucii.
Biserica Sînt' Ilie, Suceava, sec. XV/XVI.

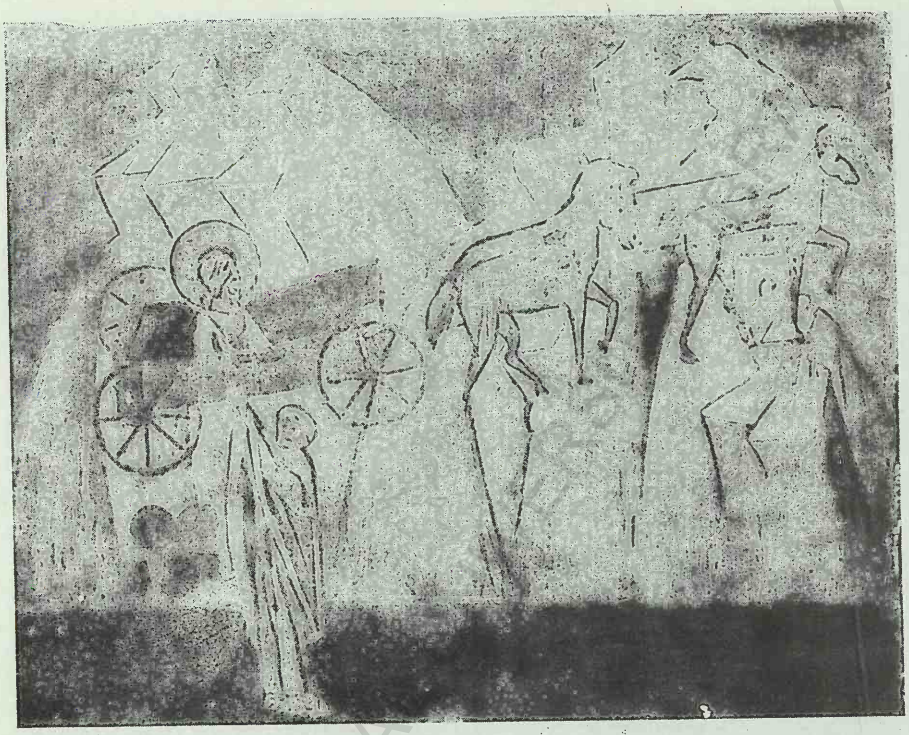

Înălțarea la cer a Sfîntului Ilie.
Biserica Sînt' Ilie, Suceava.

BCU IASI / CENTRA

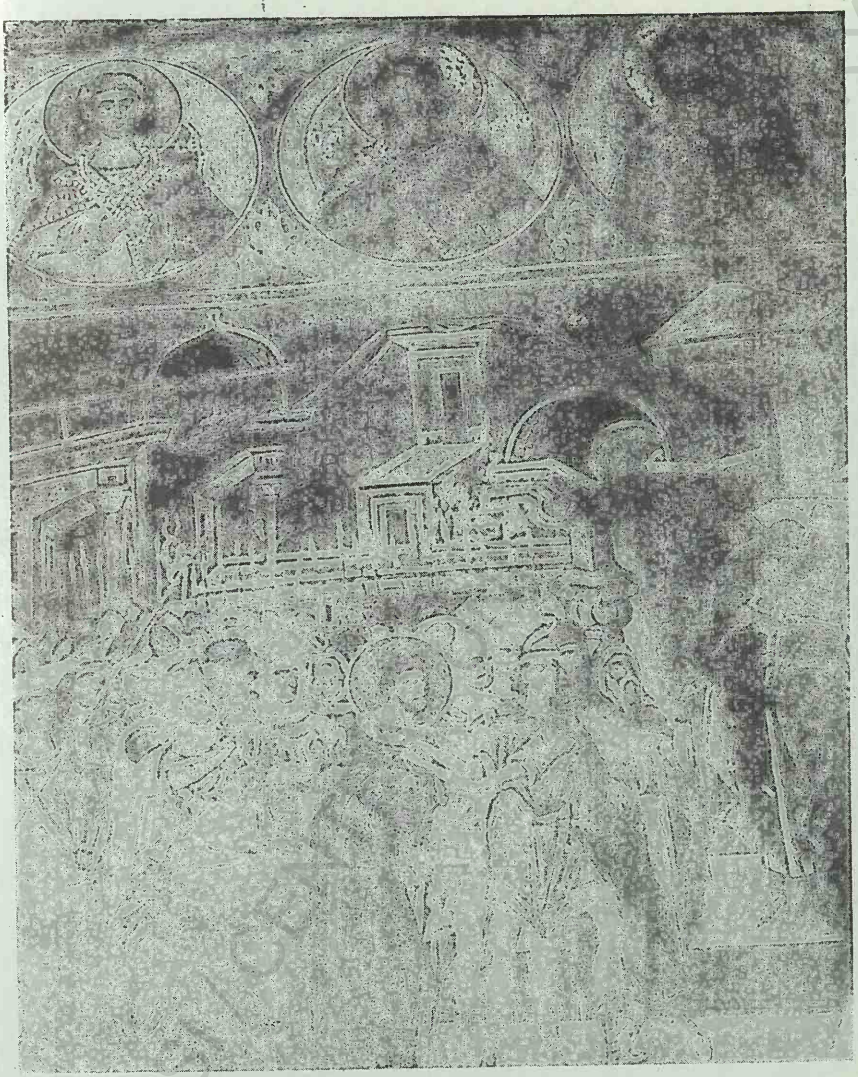

Patimile lui Iisus Hristos.
Biserica Sf. Gheorghe din Hîrlău, sec. XV/XVI.

Sinod ecumenic.
Biserica Sf. Gheorghe din Hîrlău, sec. XV/XVI.

Sf. Evdochia.
Biserica Părhăuți, sec. XVI.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITARA

Prinderea lui Iisus.
Biserica Sf. Gheorghe din Hîrlău, sec. XV—XVI.

BCU IAȘI / CE

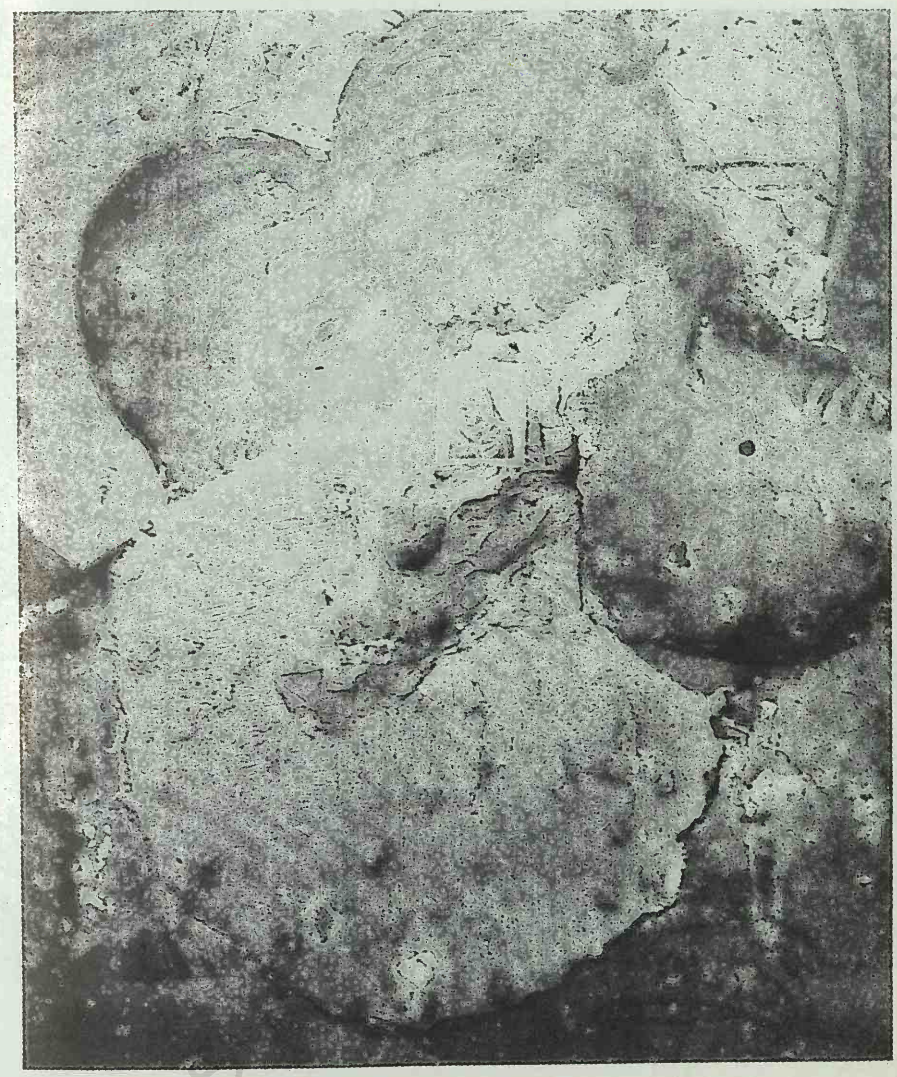

Pietà.
Biserica Părhăuți, sec. XVI.

Logofătul Arbore și familia.
Biserica Arborea, sec. XVI.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSAL

Sfinții episcopi Gherman și Sofronie liturghisind.
Mănăstirea Dobrovăț, sec. XVI.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

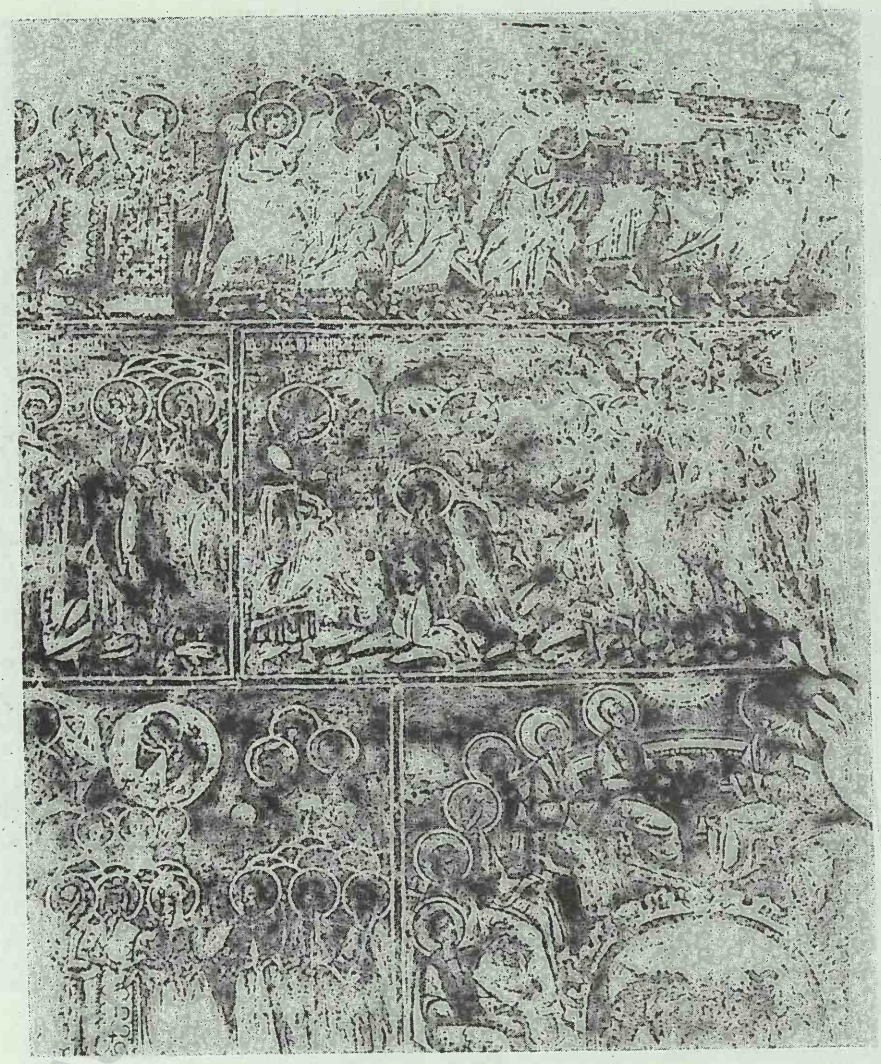

Liturghia Îngerească, Înălțarea, Rusaliile.
Mănăstirea Dobrovăț, sec. XVI.

BCU IA

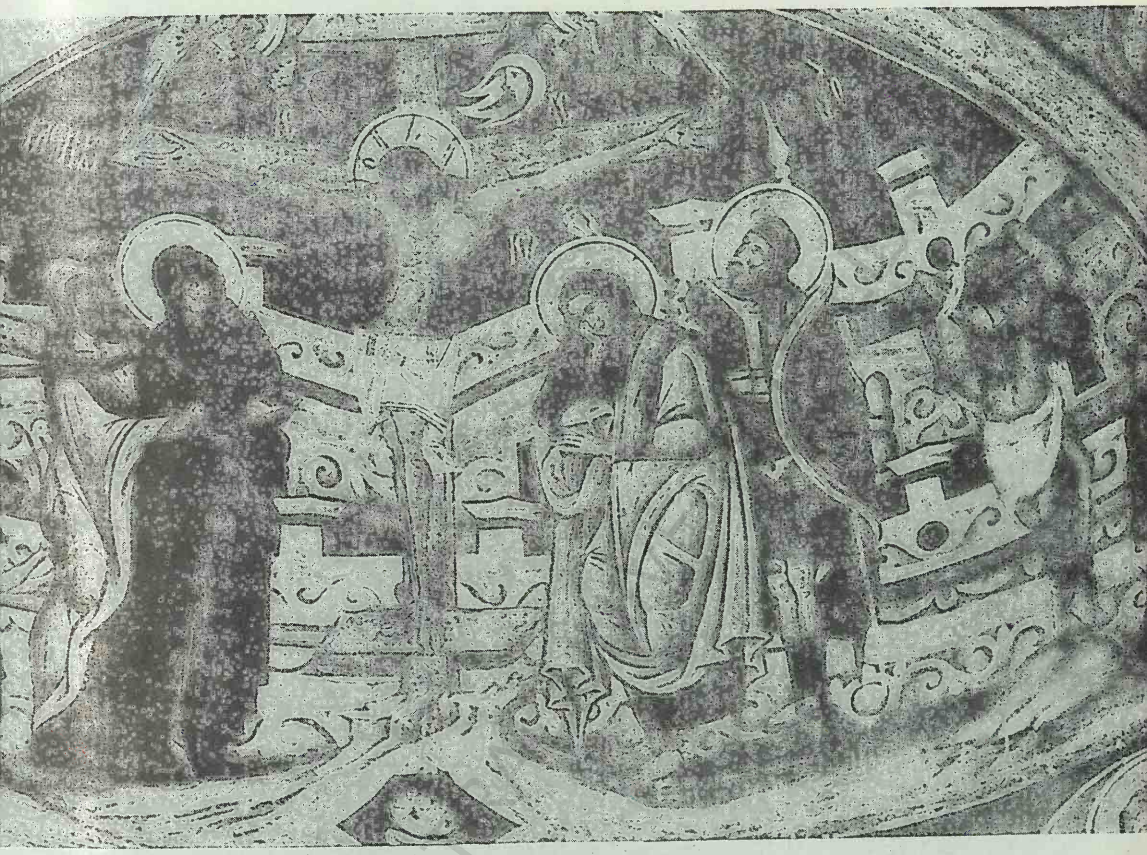

Iisus pe cruce.
Mănăstirea Dobrovăţ, sec. XVI.

BCU IASI / CEN

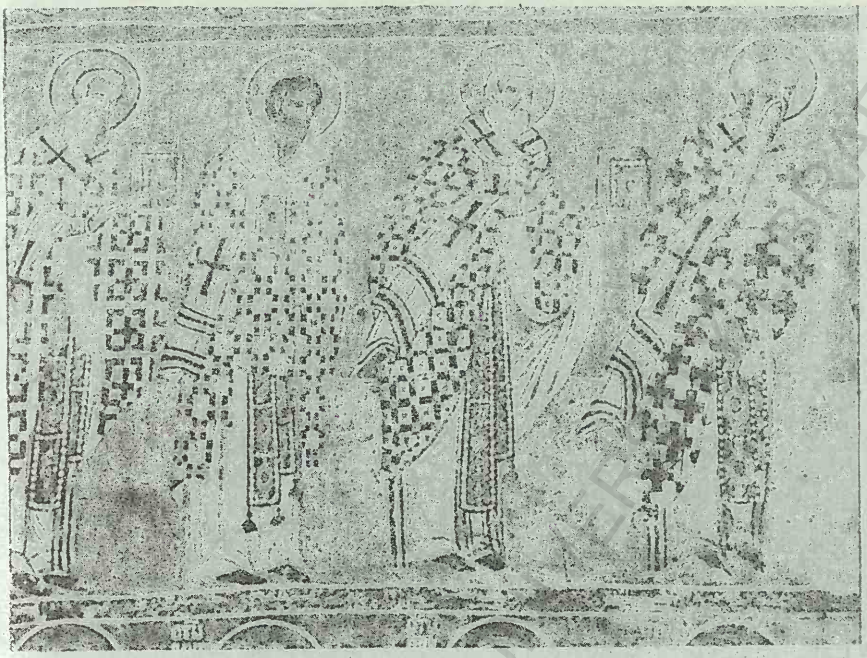

Sfinții episcopi liturghisind.
Mănăstirea Humor, 1530.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Floriile.
Mănăstirea Dobrovăț, sec. XVI.

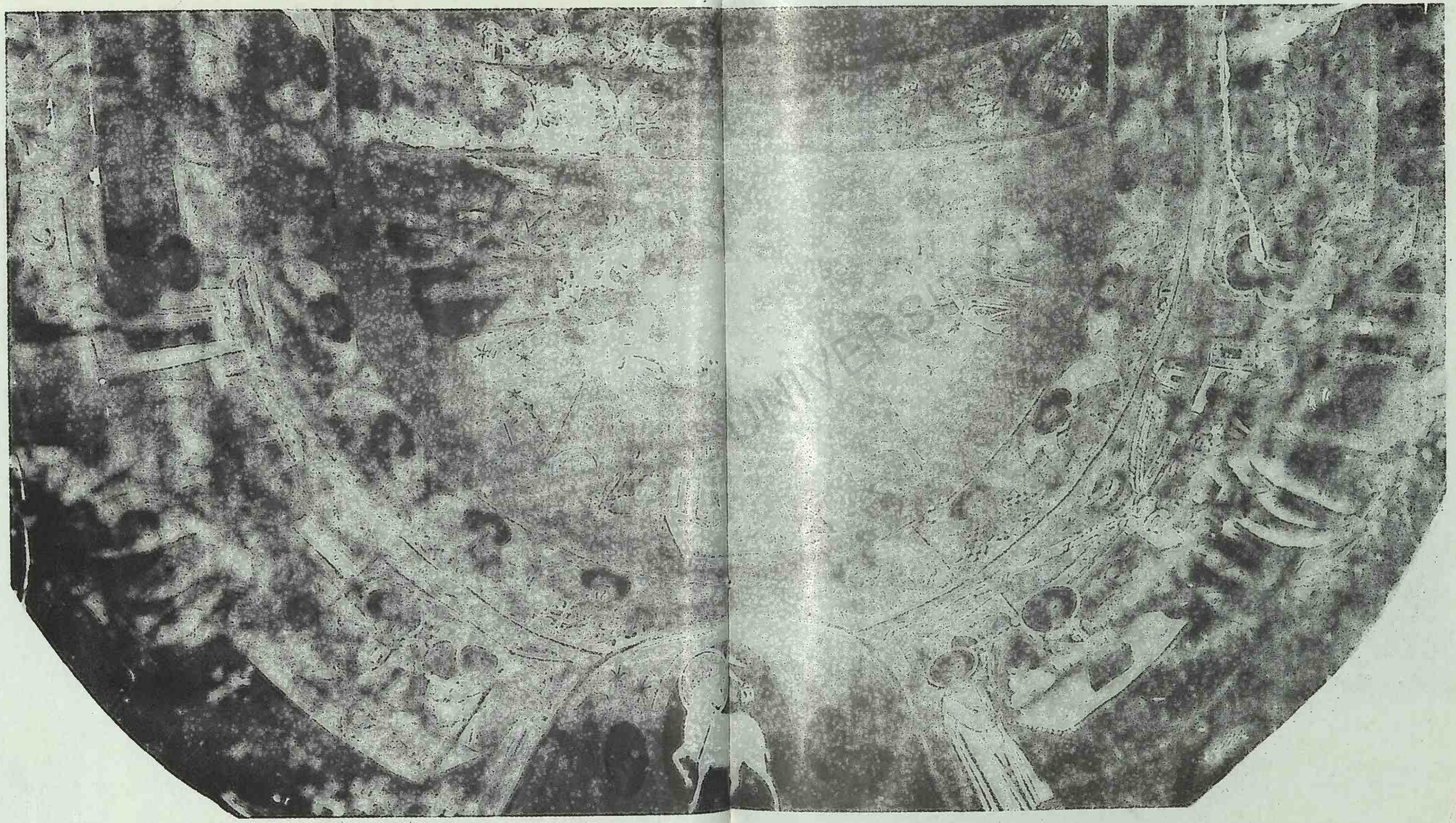

Maica Domnului, Sfinții episcopi, Mielul (simbol al jertfei lui Iisus).
Mănăstirea Humor, 1530.

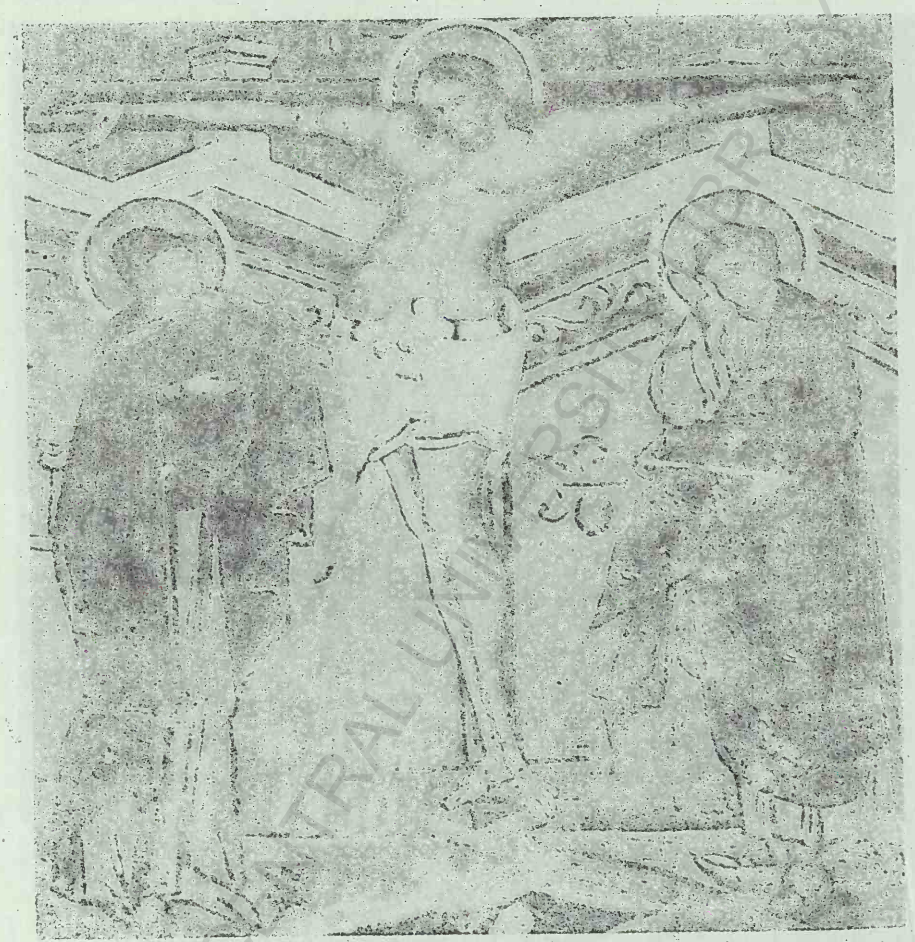

Iisus pe cruce.
Mănăstirea Humor, 1530.

BCU IAȘI / CENTRALA UNIVERSITARĂ

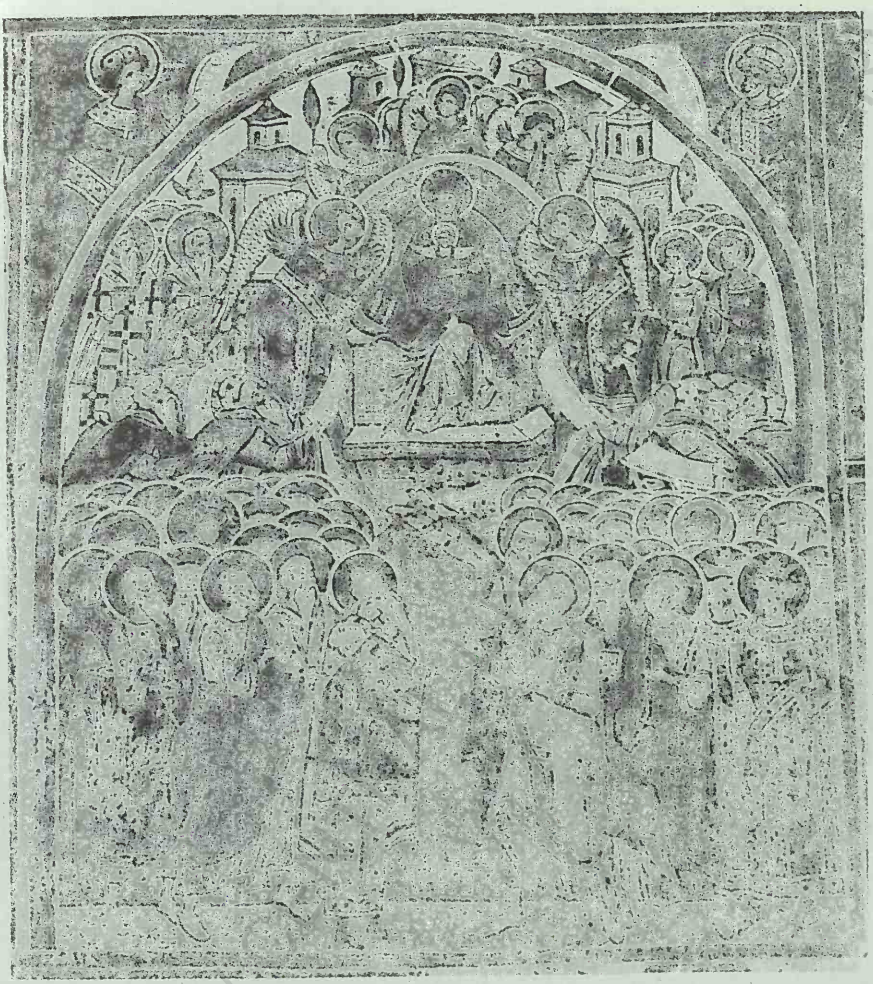

„De tine se bucură“ (imn).
Mănăstirea Humor, 1530.

BCU IASI

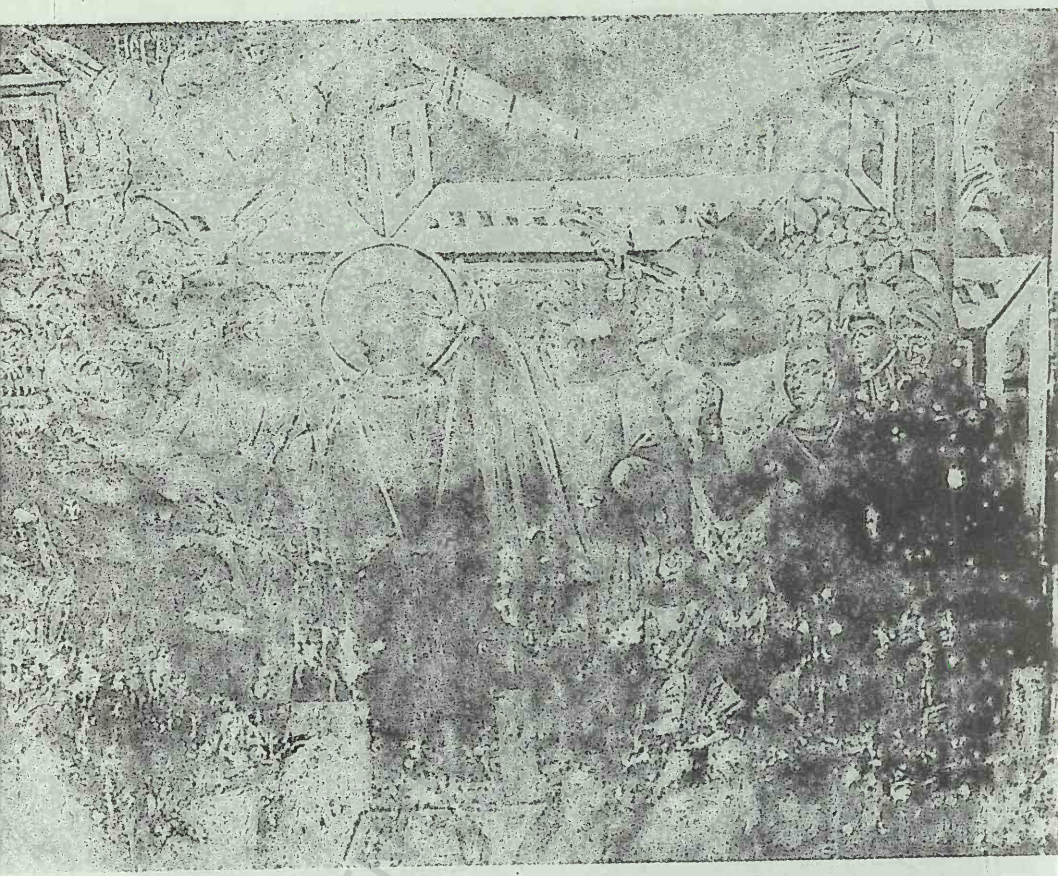

Patimile Domnului.
Mănăstirea Humor, 1530.

BCU IASI / CE

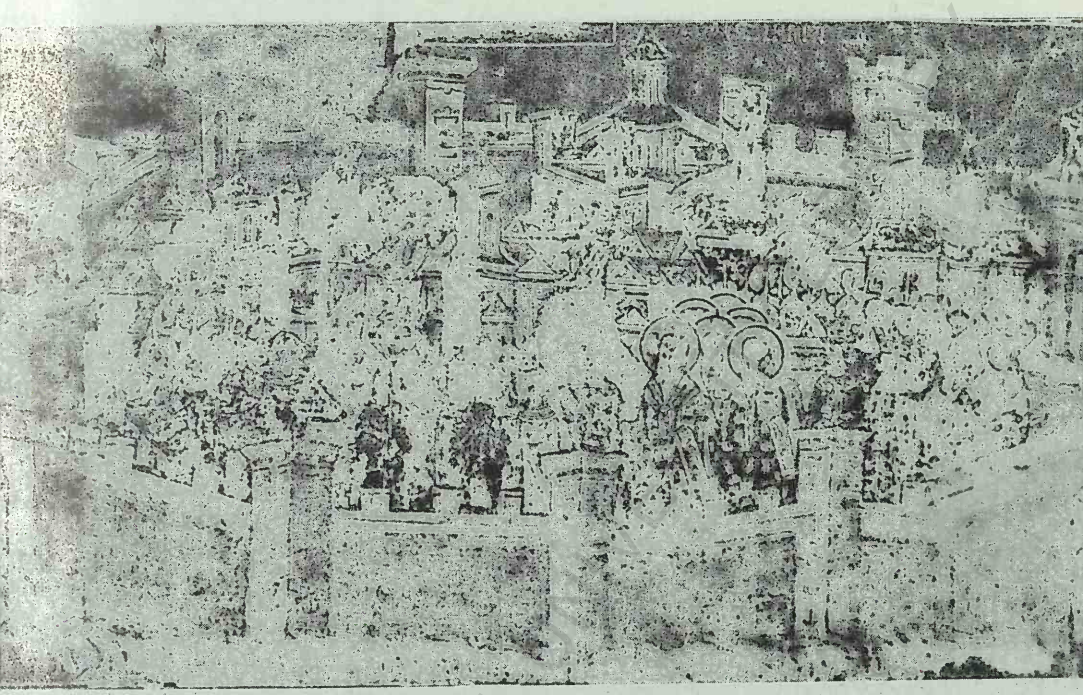

Asediul Constantinopolului.
Mănăstirea Humor, 1530.

BJU IASI / CENTRAL

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITARA

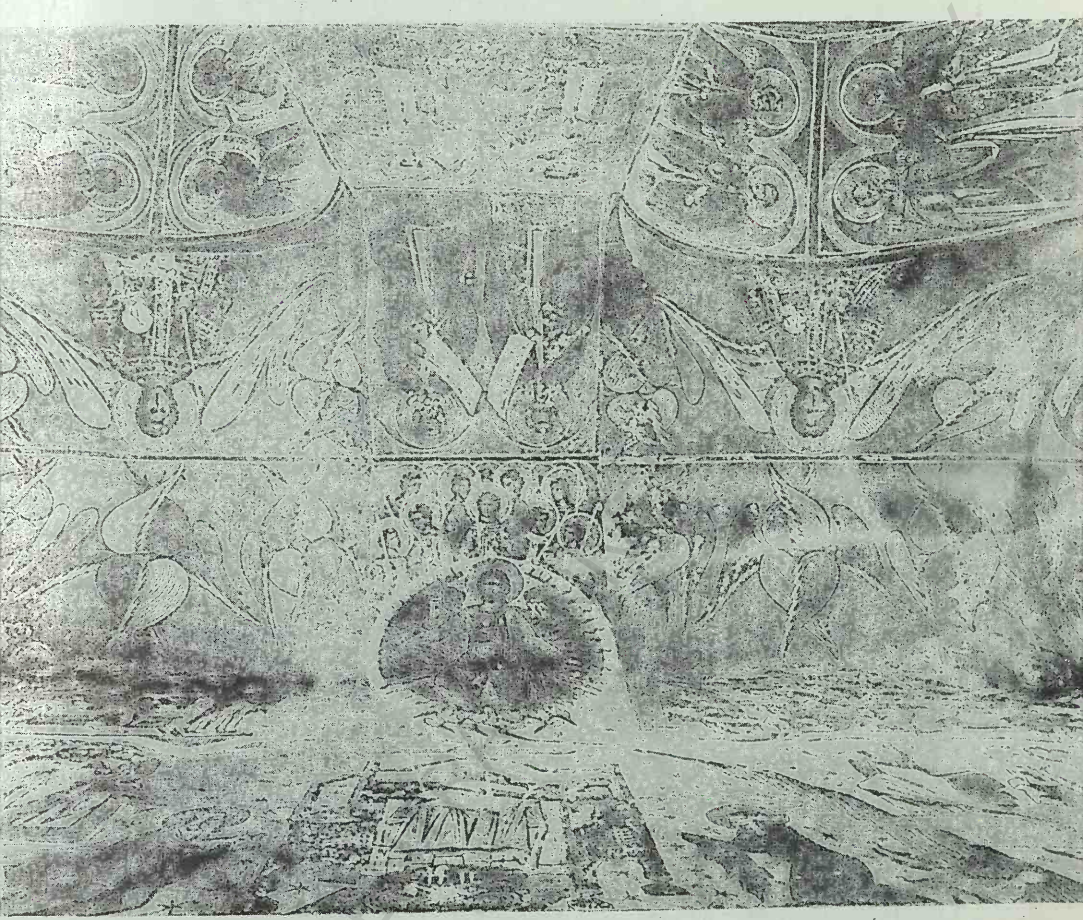

Judecata din Urmă.
Mănăstirea Humor, 1530.

Sinod ecumenic, sinaxarul.
Mănăstirea Humor, 1530.

BCU IASI

Acatistul Bunei-Vestiri.
Mănăstirea Humor, 1530.

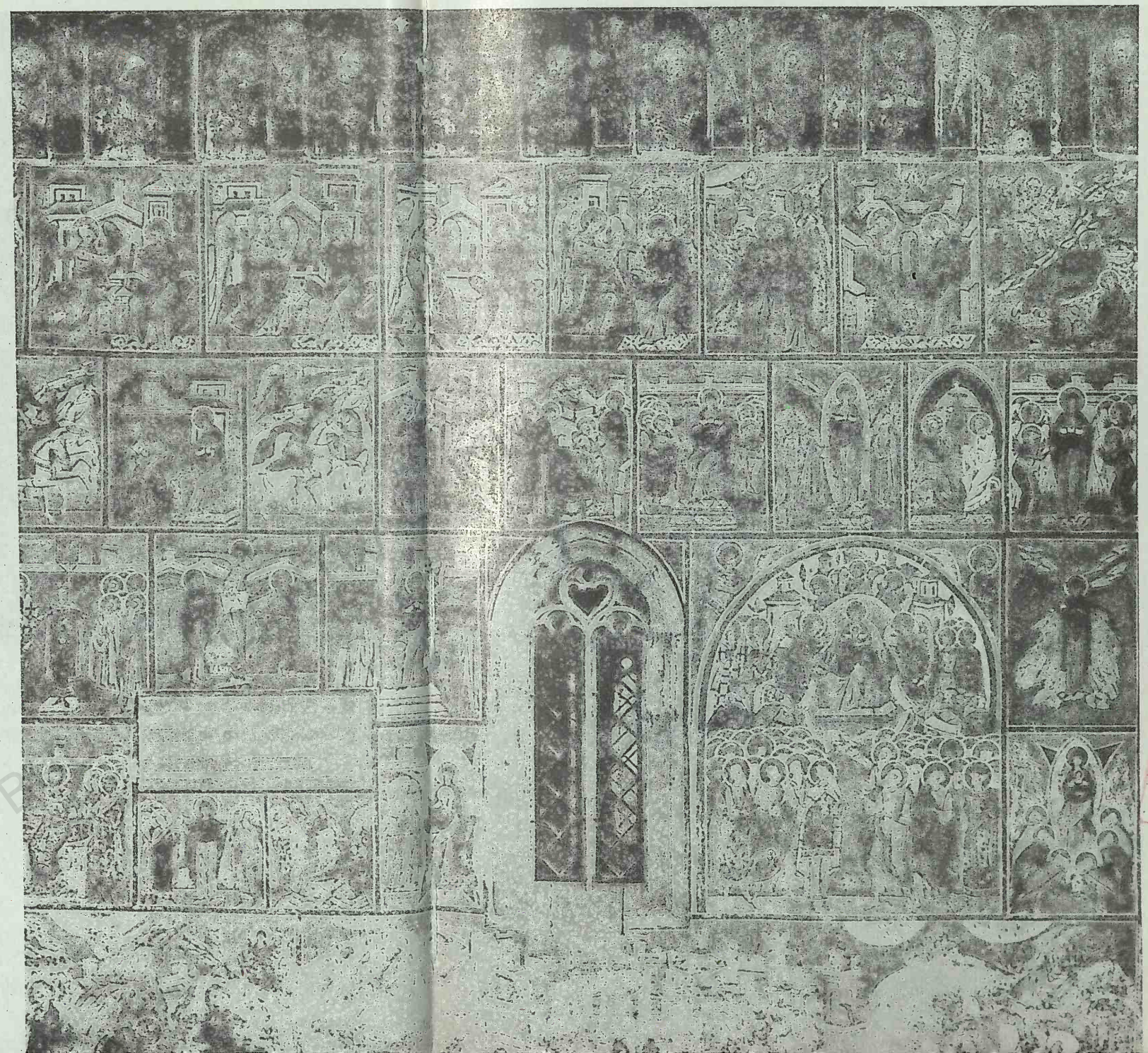

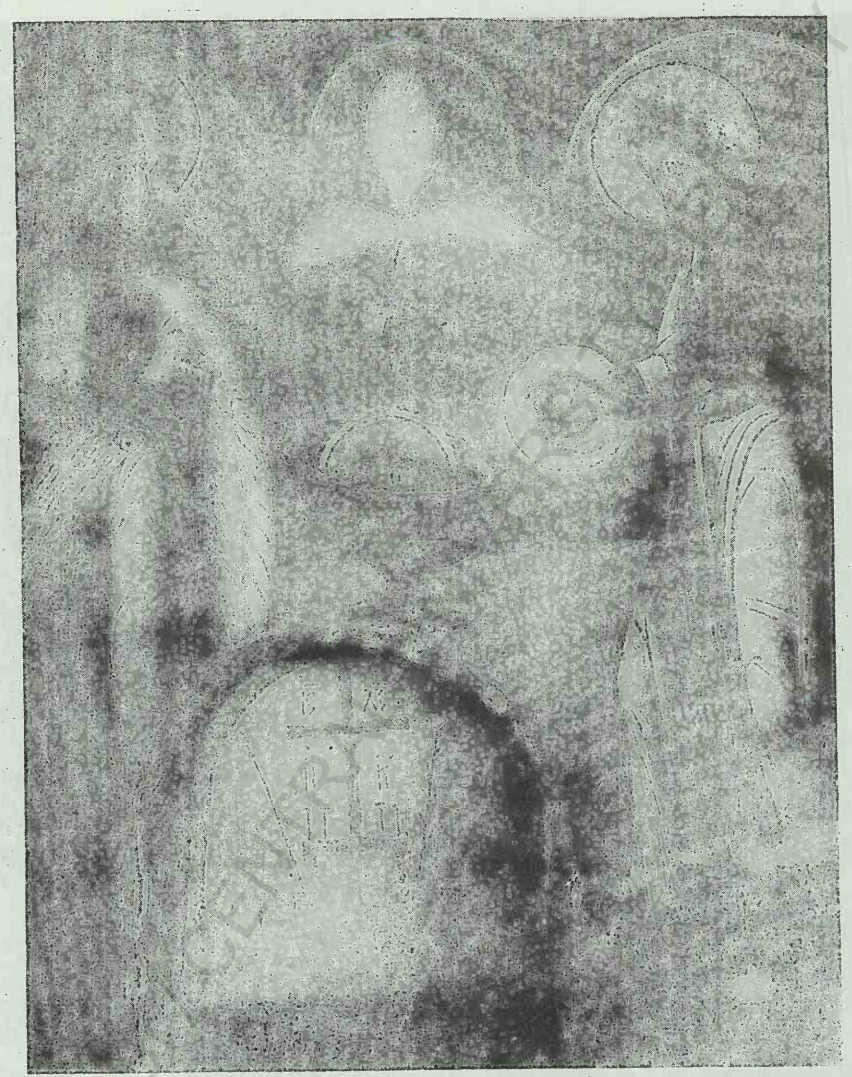

Ion Botezătorul.
Mănăstirea Humor, 1530.

Maica Domnului „rugătoare".
Mănăstirea Moldovița, 1536.

BCU IASI / CE

Judecata lui Iisus Hristos.
Mănăstirea Moldovița, 1536.

BCU IASI / CENTRA

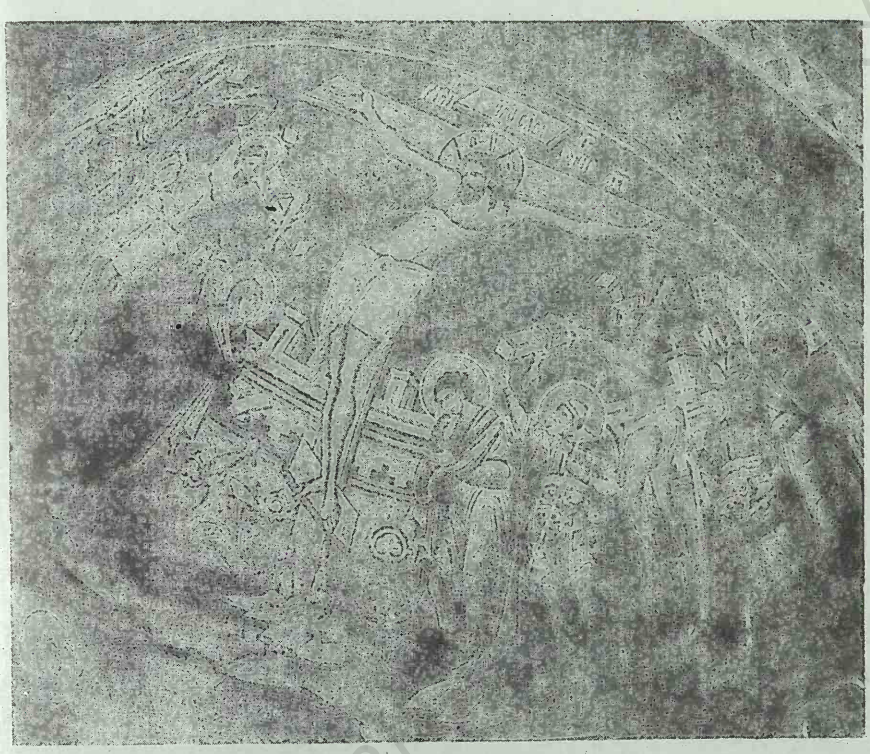

Iisus pe cruce.
Mănăstirea Moldovița, 1536.

BCU IASI / CENTRU

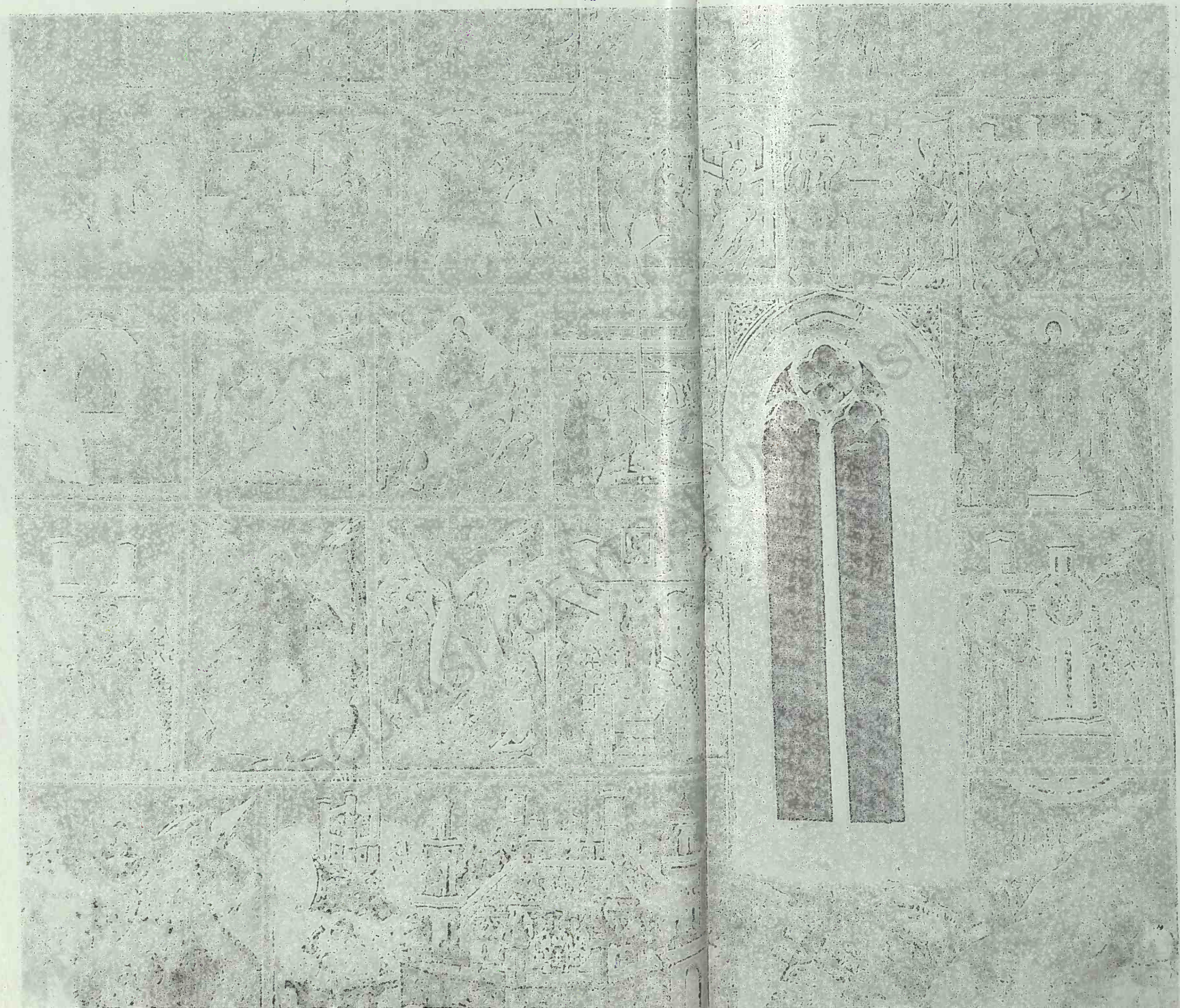

Acatistul Bunei-Vestiri.
Mănăstirea Moldovița, 1536.

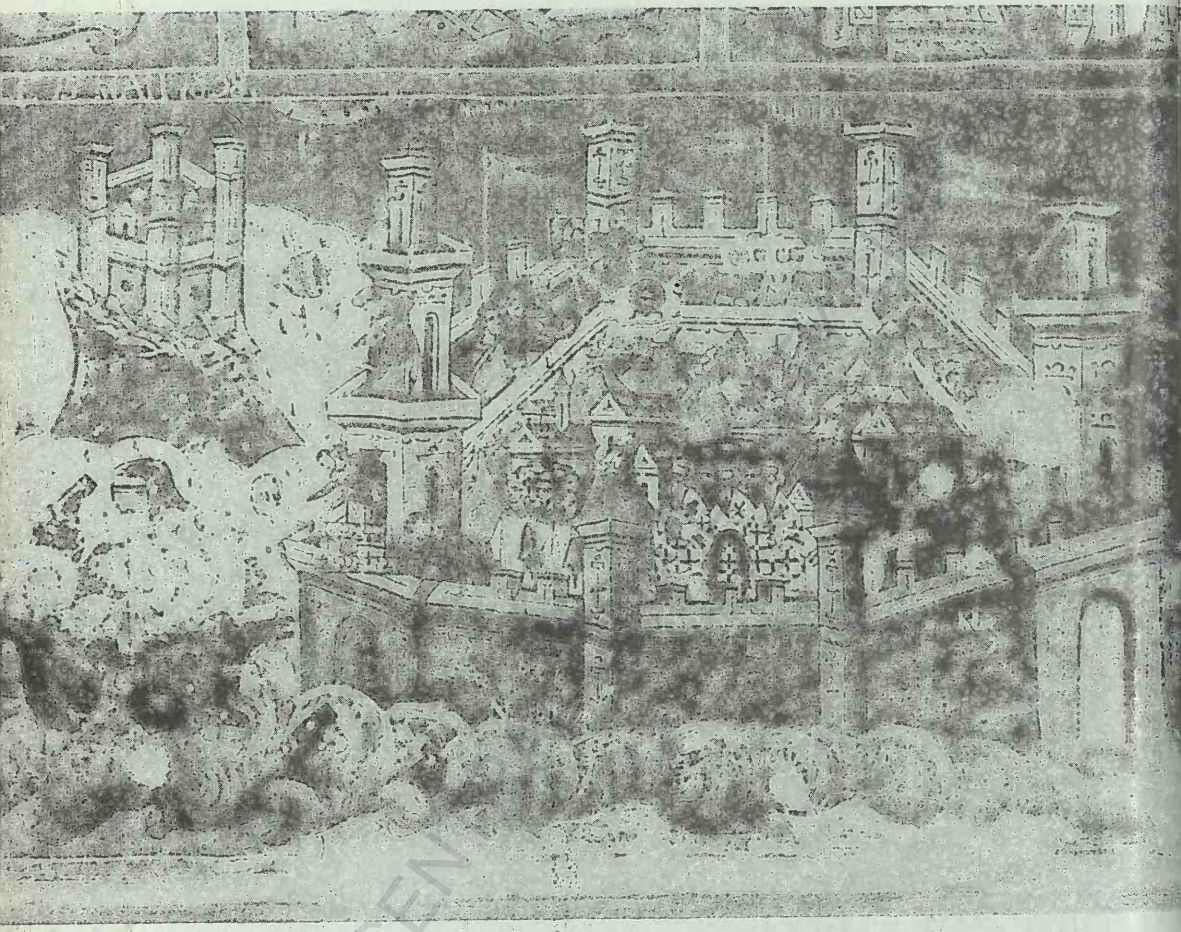

Asediul Constantinopolului.
Mănăstirea Moldovița, 1536.

Sinaxarul. Sfintele Sinoade ecumenice.
Mănăstirea Moldovița, 1536.

BCU IAȘI CEN

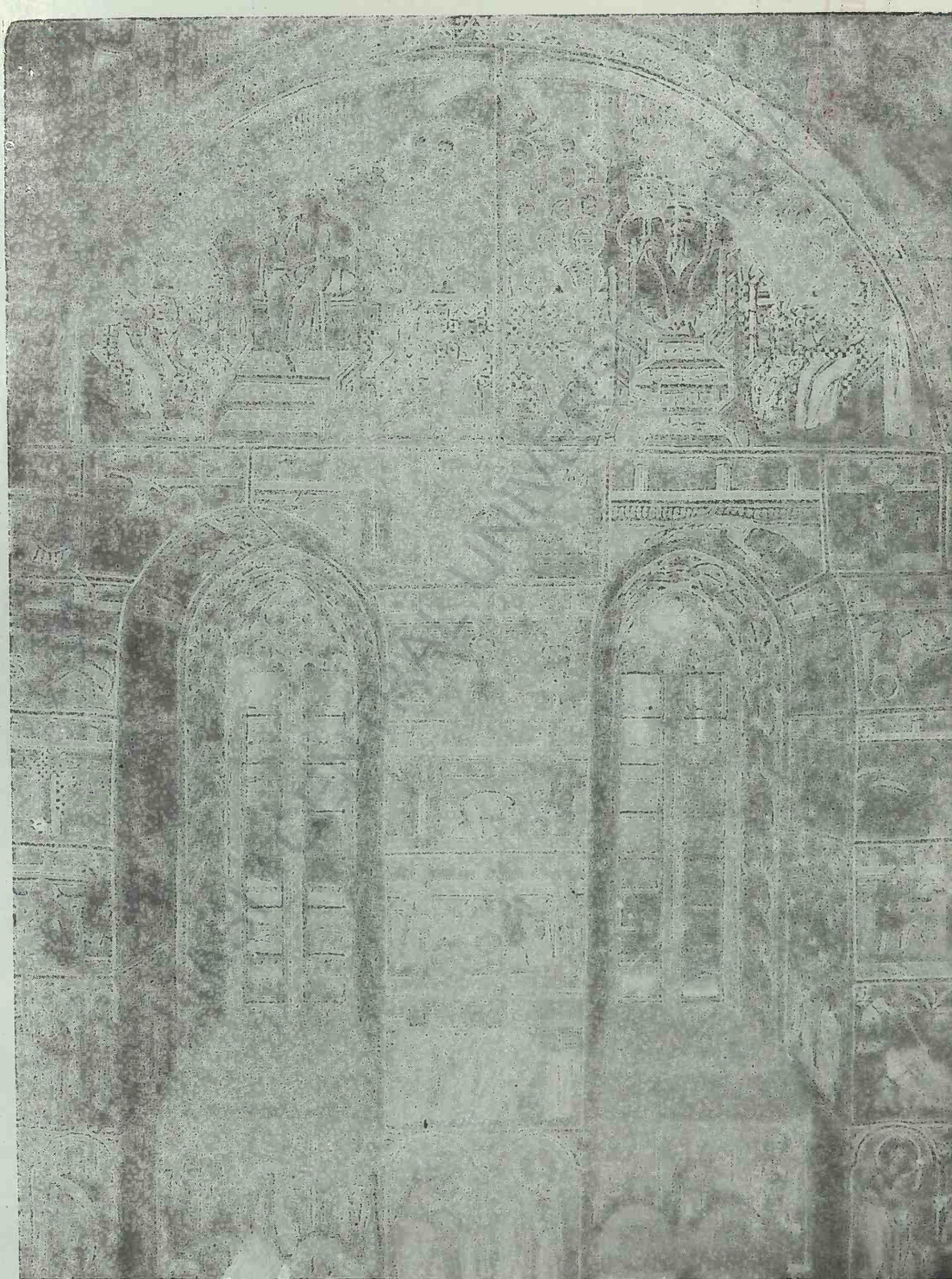

Maica Domnului cu Iisus.
Mănăstirea Voroneț, sec. XVI.

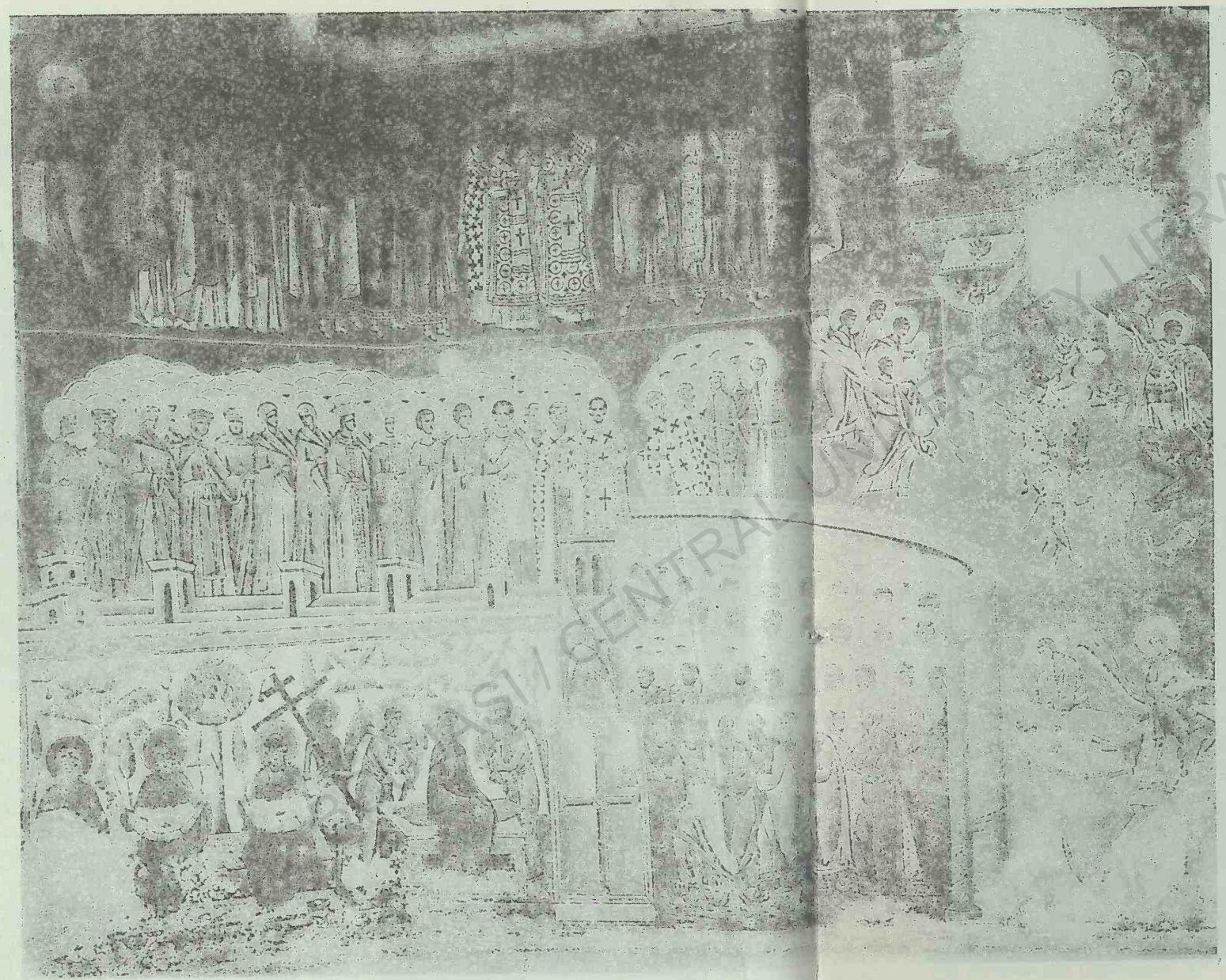

Judecata din urmă.
Mănăstirea Voroneț, sec. XVI.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

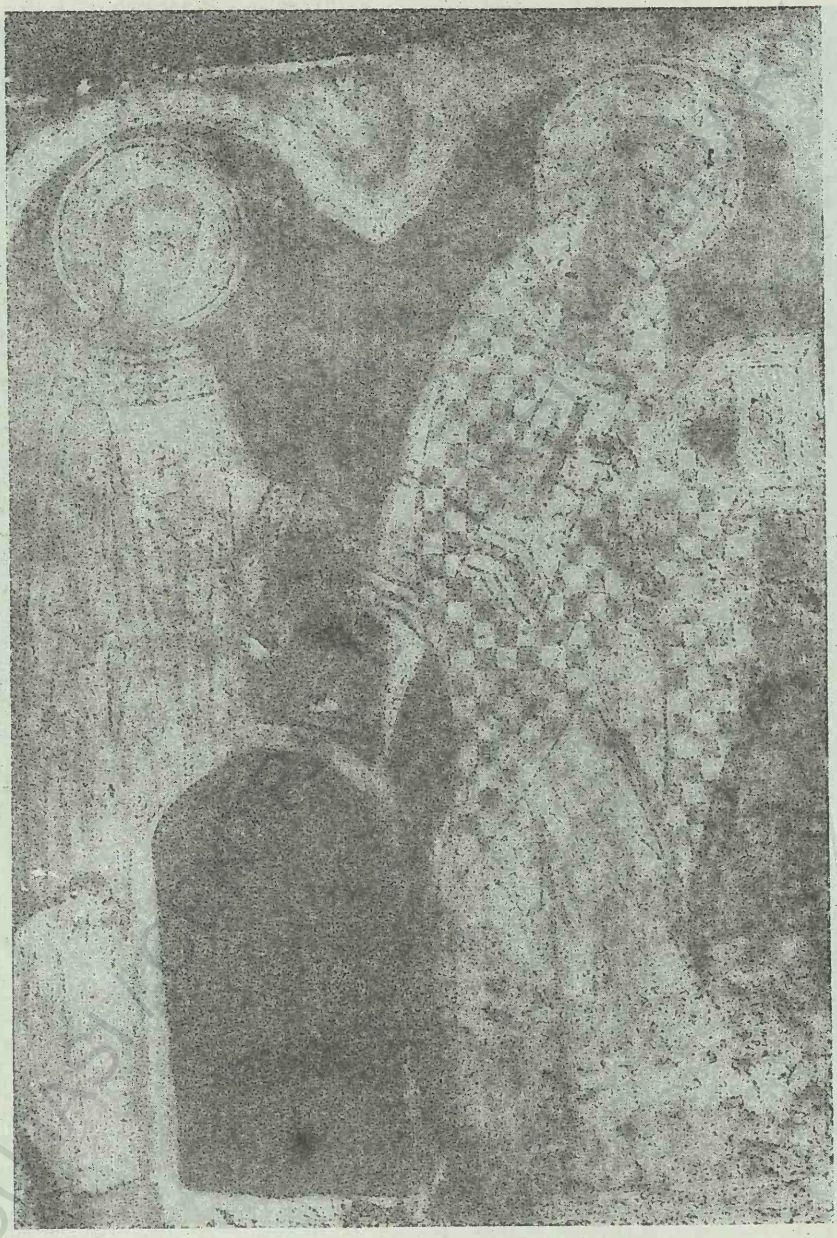

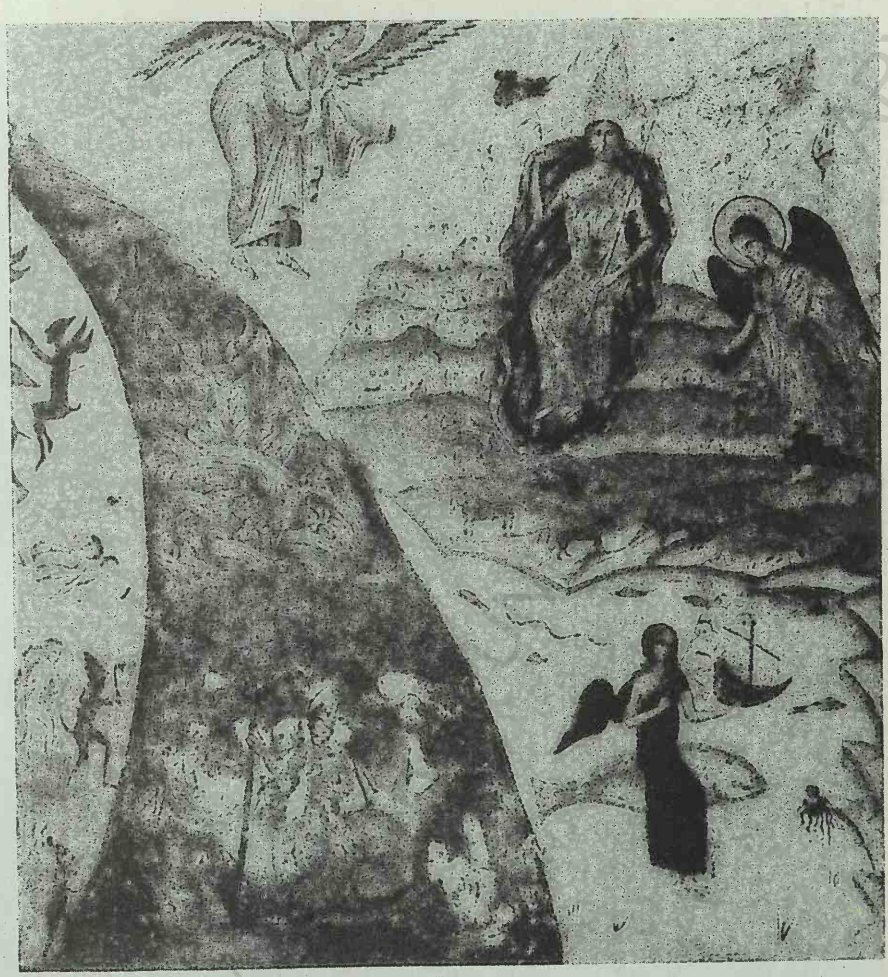

Iadul.
Mănăstirea Rîşca, sec. XVI.

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ "MIHAI EMINESCU" IAŞI

Sfînt episcop liturghisind.
Biserica din Coşula, sec. XVI.

Minunile Mîntuitorului,
Adam și Eva în rai,
Scara Drepților.
Mănăstirea Moldovița, sec. XVI.

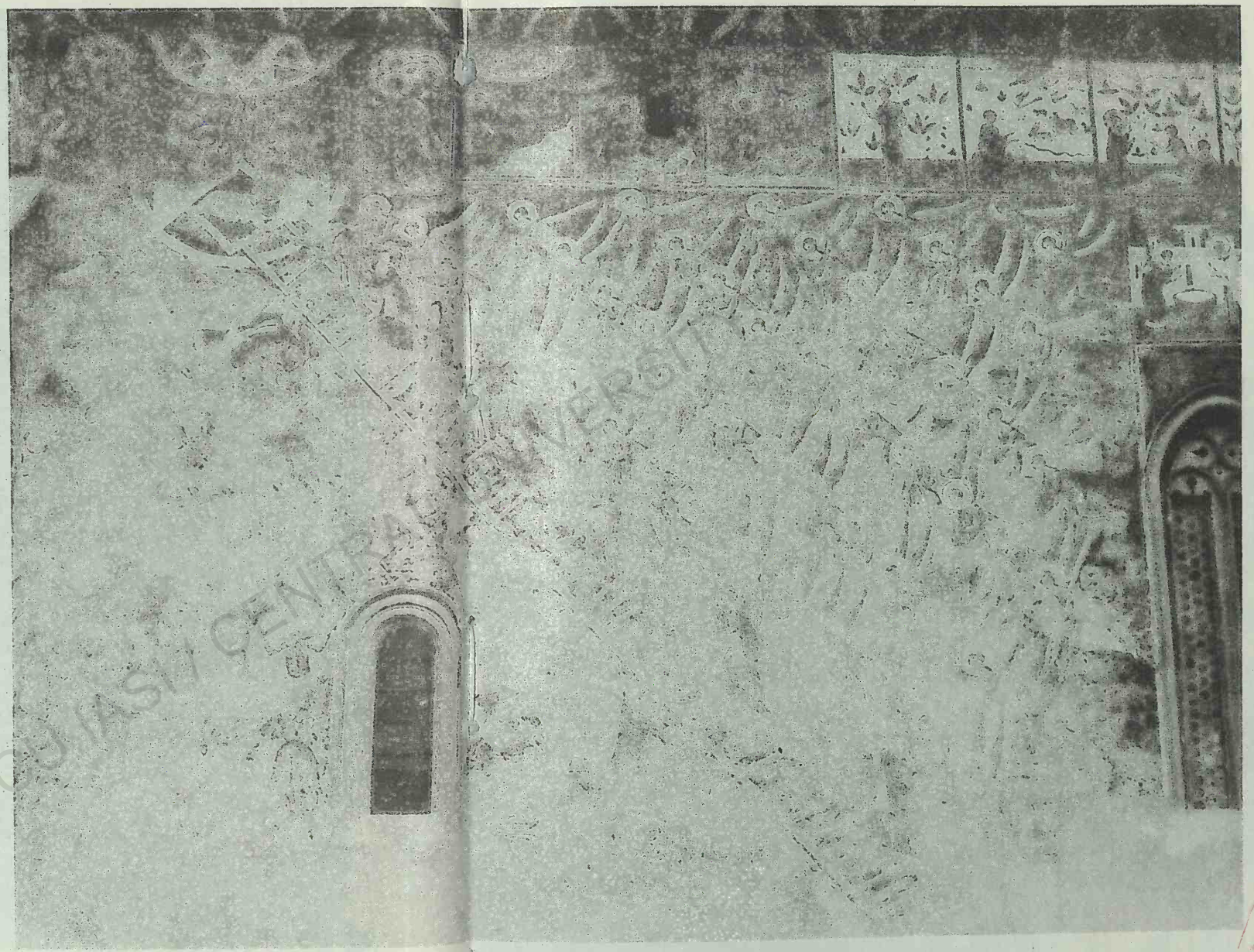

BCU IAȘI CENTRA... VERSITARĂ

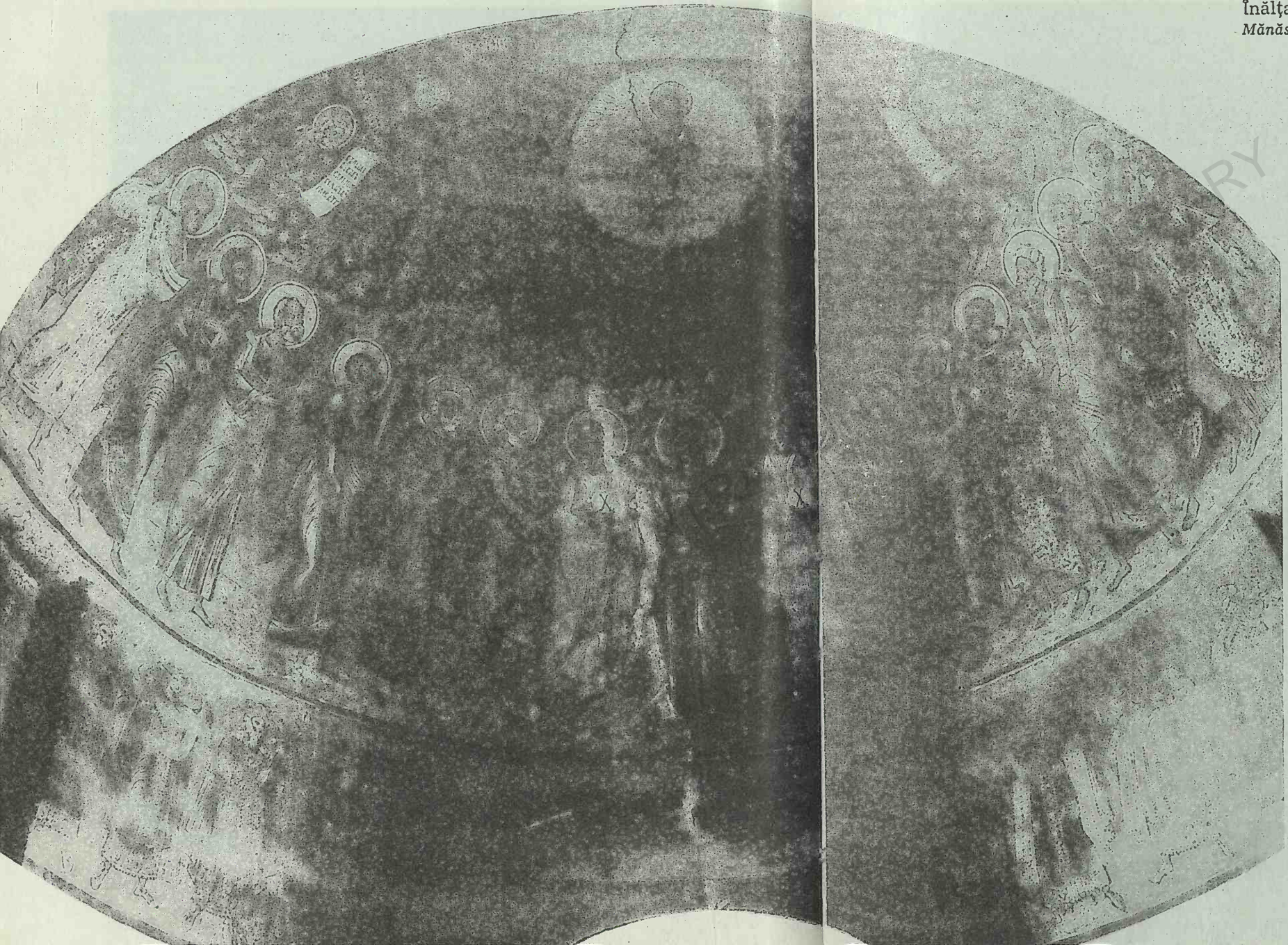

Înălțarea.
Mănăstirea Sucevița, sec. XVI/XVII.

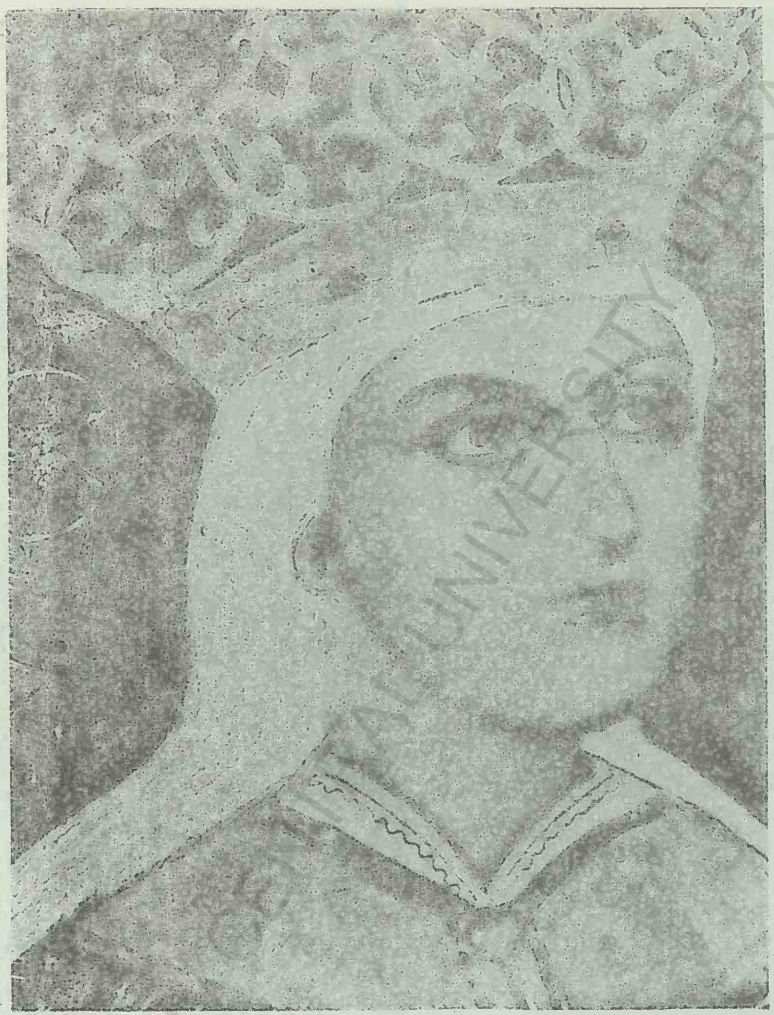

Doamna Maria.
Mănăstirea Sucevița, sec. XVI/XVII.

Sinaxarul.
Mănăstirea Sucevița, sec. XVI/XVII.

BCU IAȘI UNIVERSITY LIBRARY

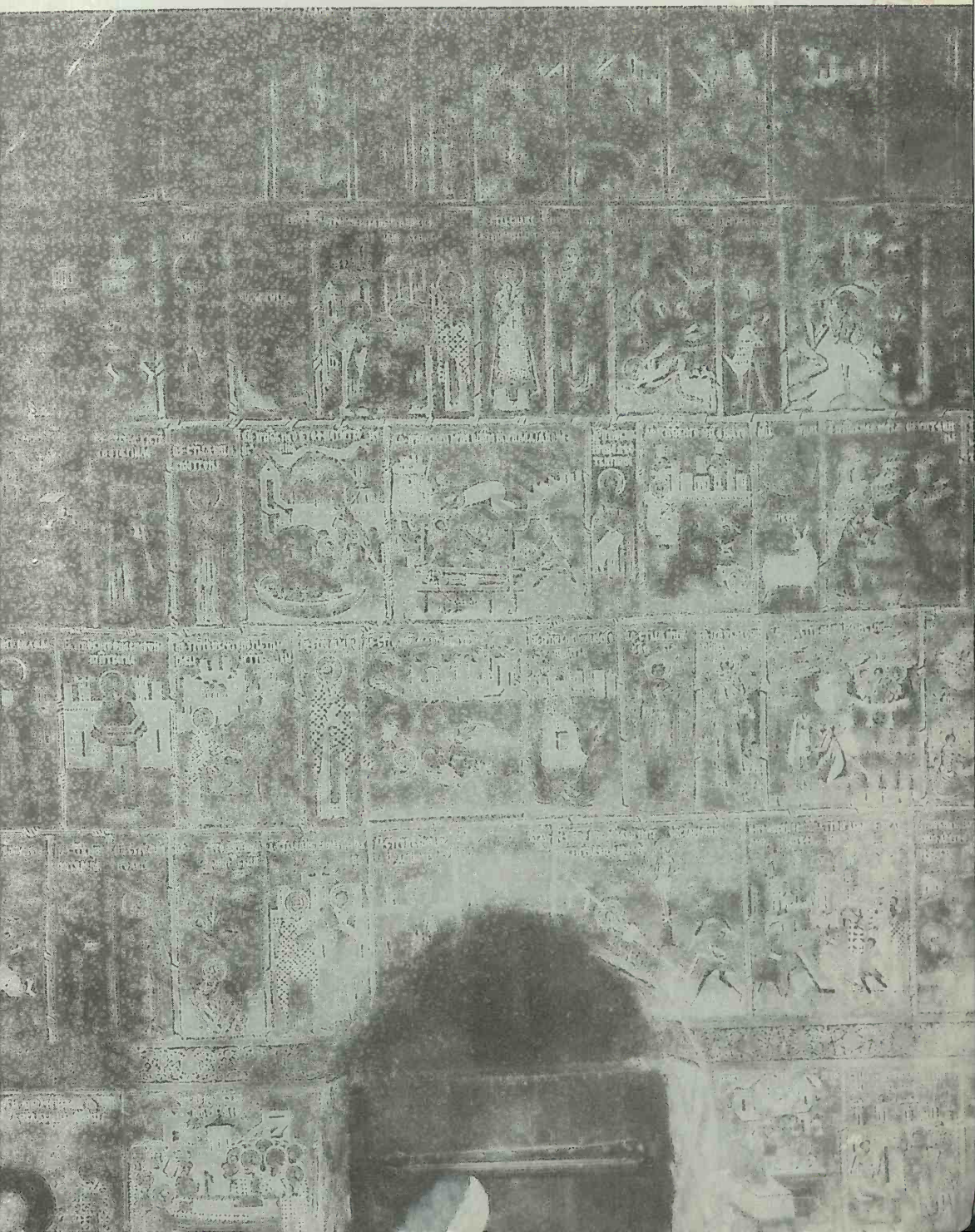

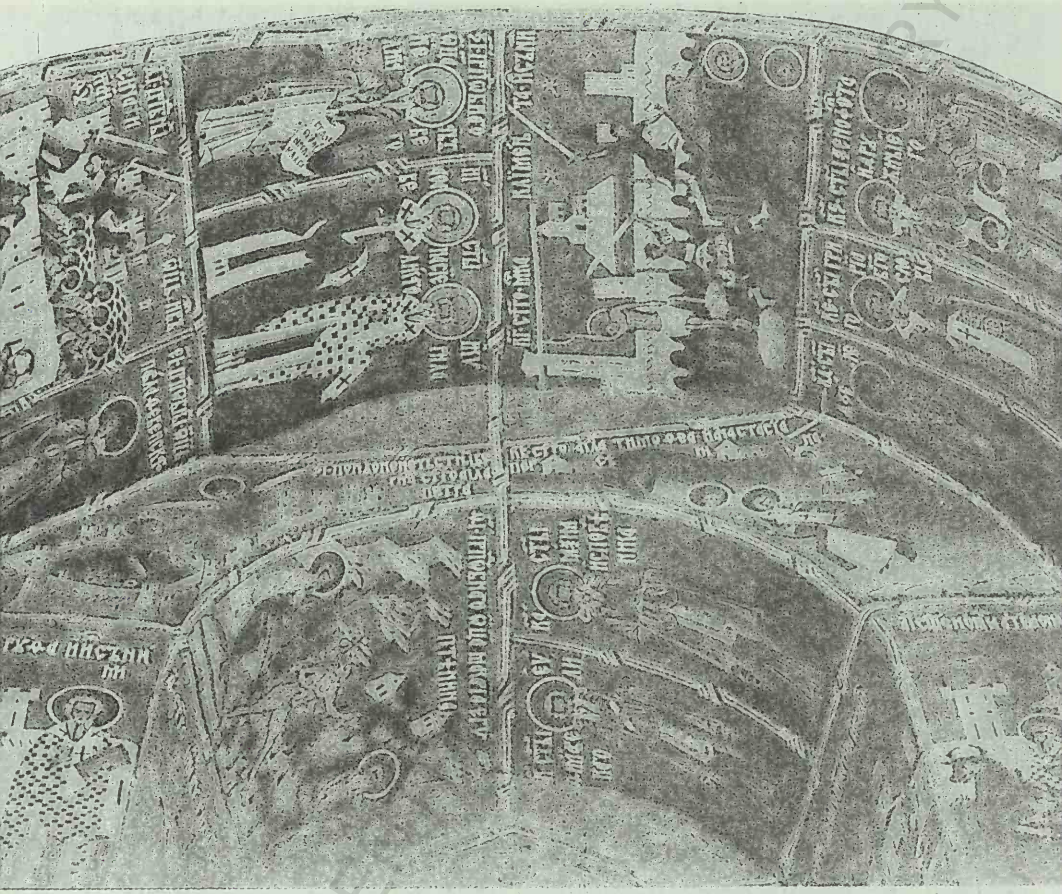

Sinaxarul.
Mănăstirea Sucevița, sec. XVI/XVII.

Sinaxarul.
Mănăstirea Sucevița, sec. XVI/XVII.

BCU IASI / CE

LIBRARY / CENTRAL CONSERVATORY

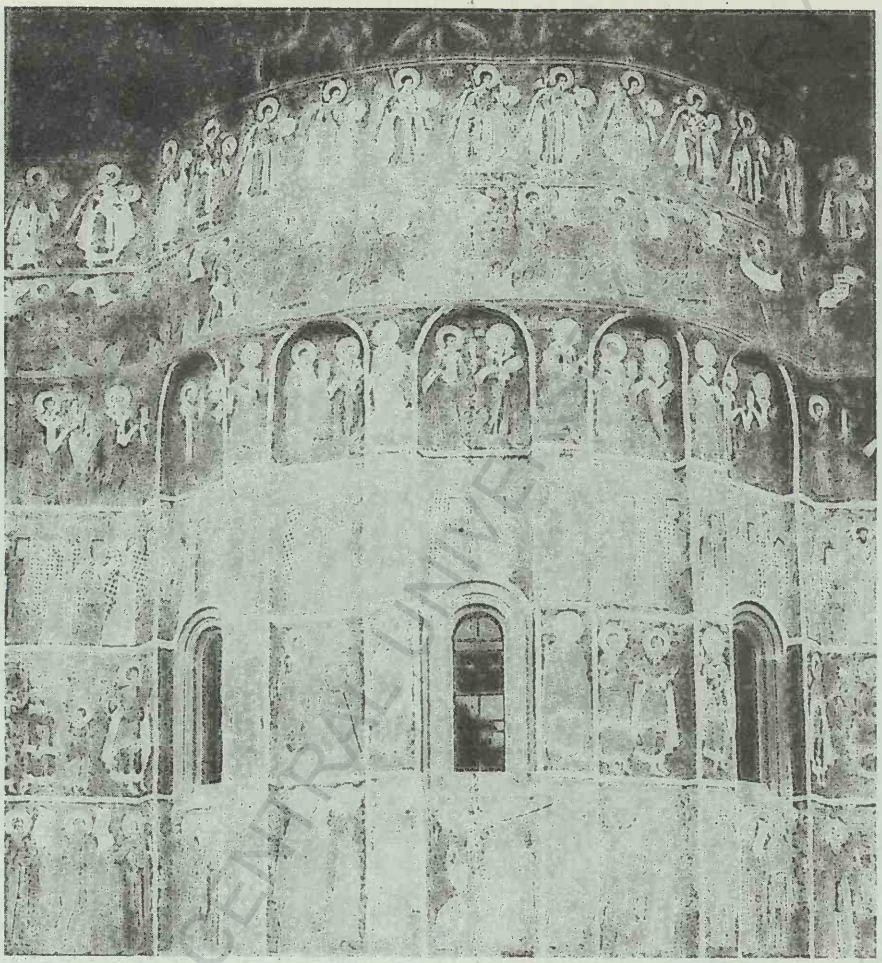

Cinul.
Mănăstirea Sucevița, sec. XVI/XVII.

Sfinții episcopi, mucenici și cuvioși exterior.
Mănăstirea Sucevița, sec. XVI/XVII.

BCU IAȘI / CENTRUL UNIVERSITAR

Sibilă. Regele Saul.
Mănăstirea Sucevița, sec. XVI/XVII.

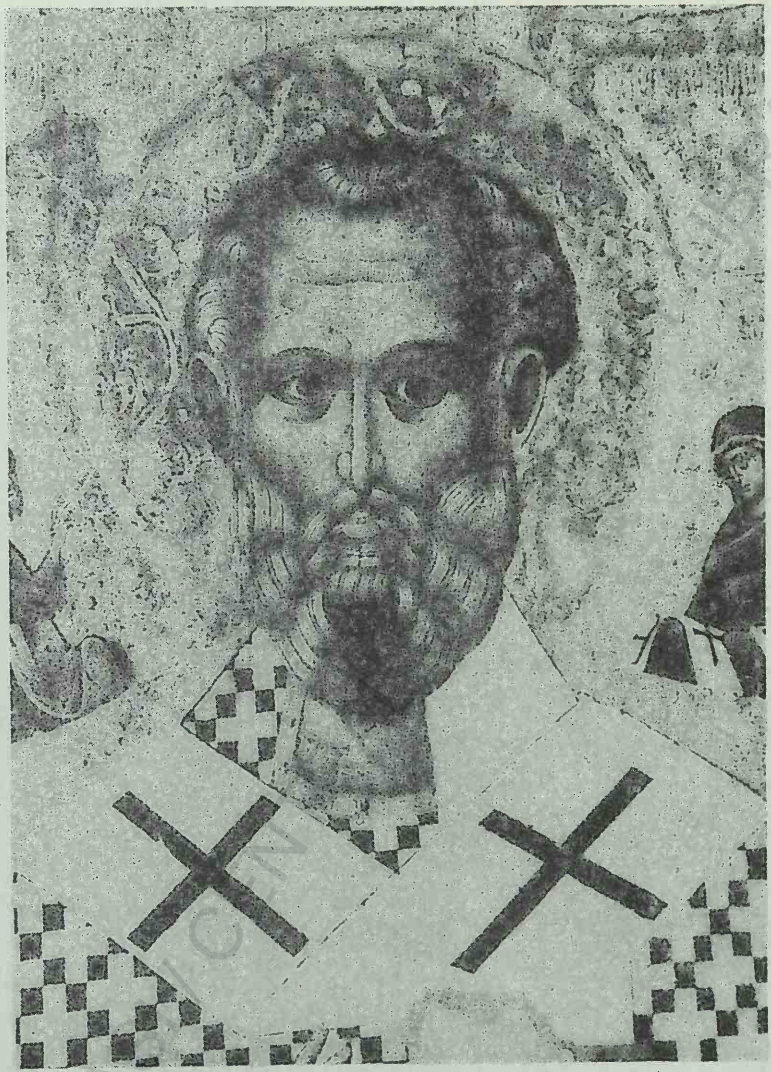

Sfîntul Nicolae episcop.
Icoană din Mănăstirea Rișca, sec. XV—XVII.

Înălțarea Domnului.
Mănăstirea Dragomirna, sec. XVII.

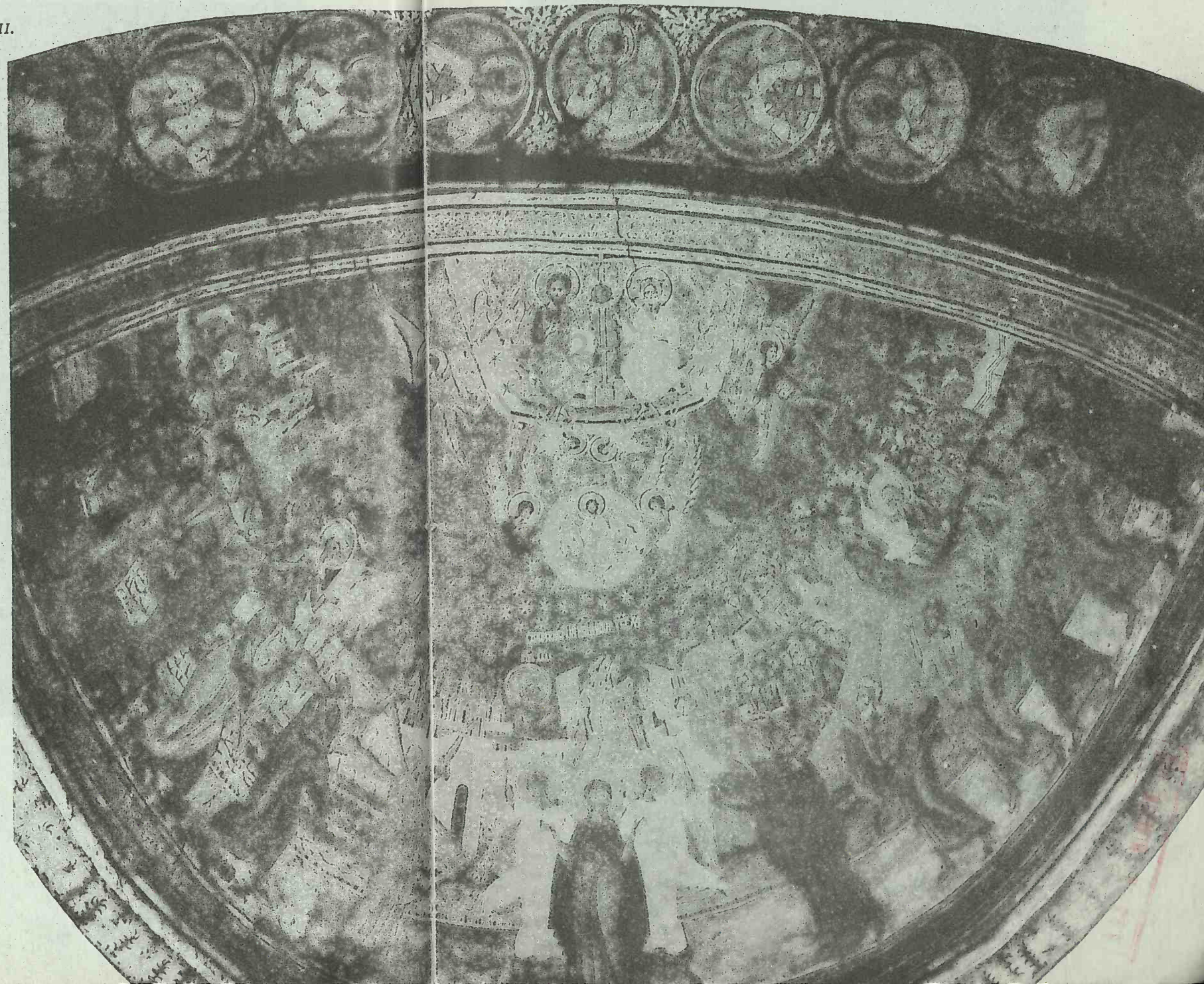

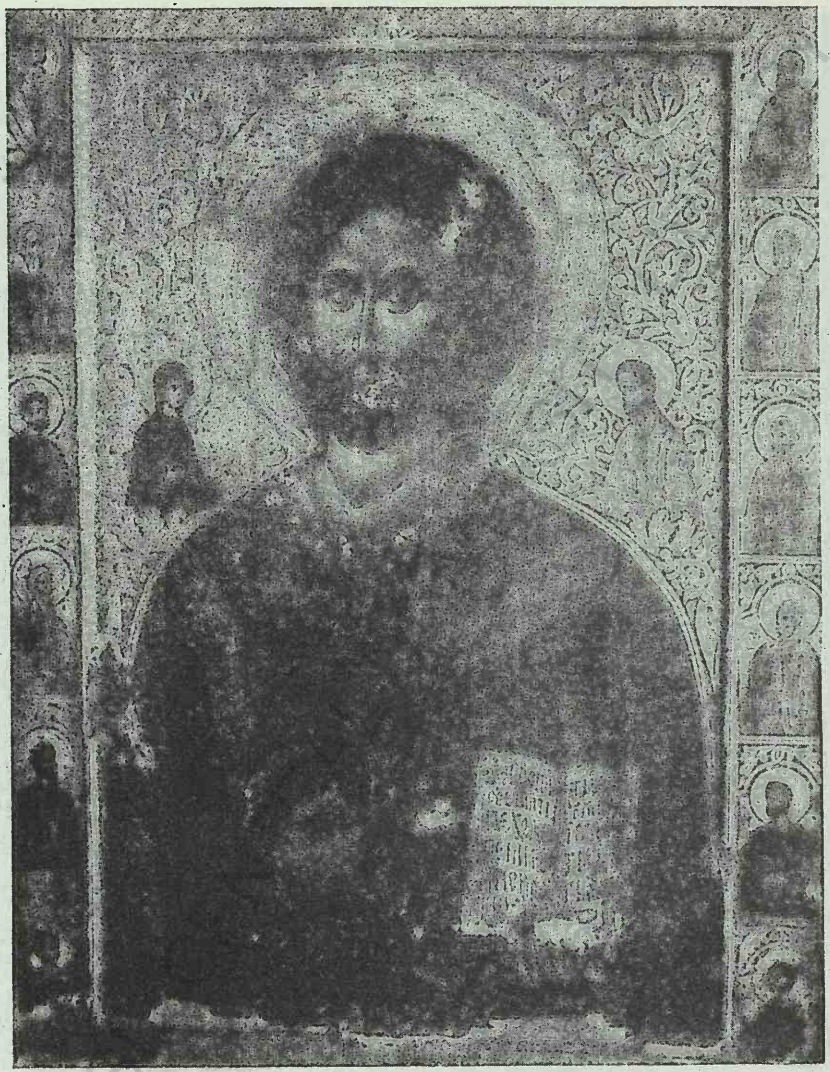

Iisus Hristos, Cei 12 Apostoli.
Icoană din Mănăstirea Humor, sec. XVI.

BCU IAȘI

Maica Domnului cu Iisus.
Icoană din Mănăstirea Humor, sec. XVI.

Maica Domnului cu Iisus.
Icoană din Mănăstirea Humor, sec. XVI.

BCU IAȘI

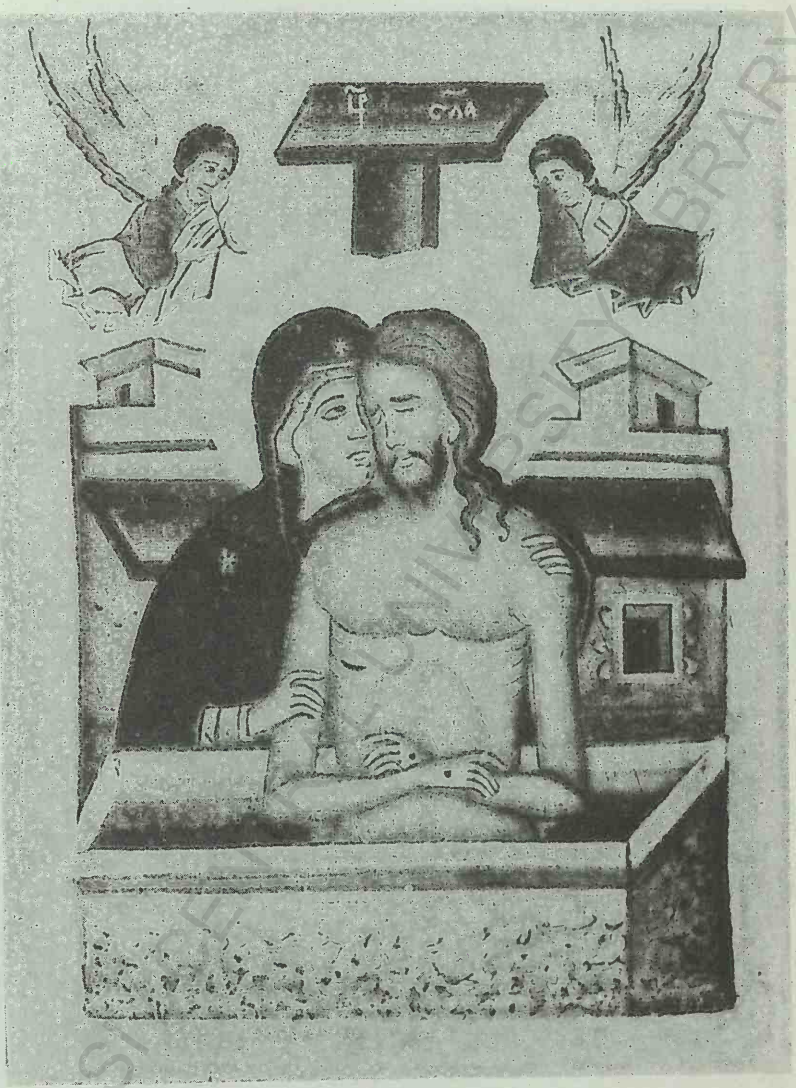

Ilustrarea Troparului.
Icoană, Schitul Văleni. Azi la Mănăstirea Bistrița, jud. Neamț, sec. XVI—XVII.

Arhanghelul Rafail.
Detaliu dintr-o icoană moldovenească adusă în Maramureș. Biserica din Văleni (Maramureș). (Muzeul Maramureșului — Sighet).

BUCUREȘTI BIBLIOTECA

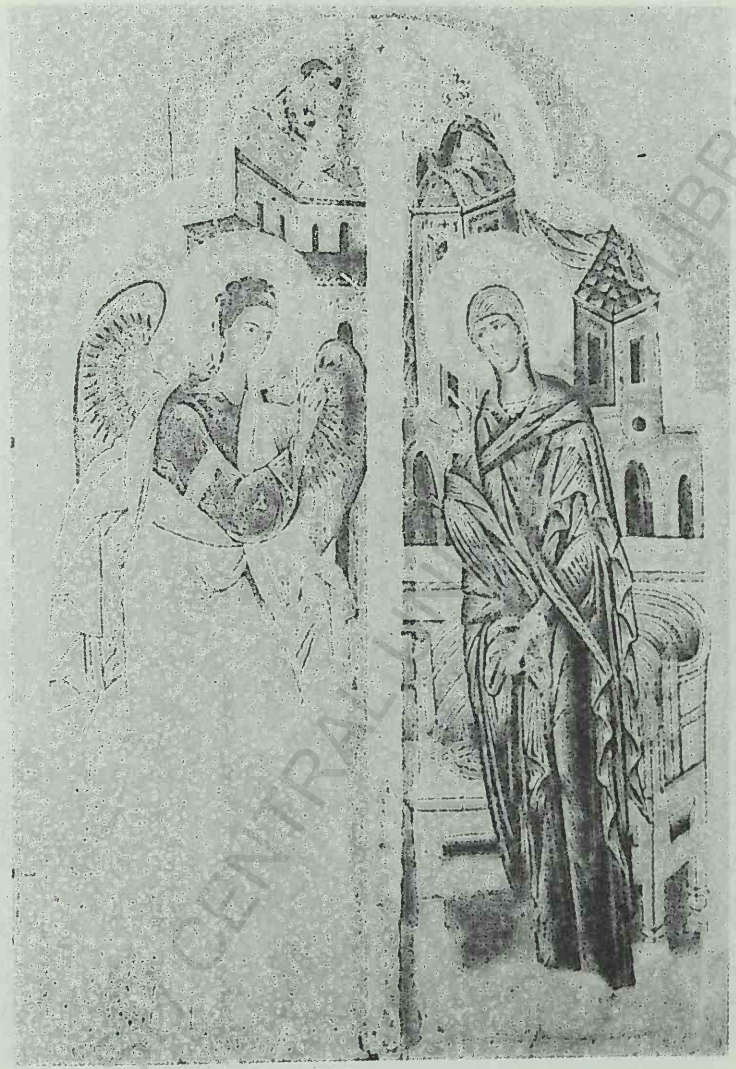

Uşi împărăteşti reprezentînd Buna Vestire.
Biserica din Cîrligi (jud. Iaşi), sec. XVI—XVII. (Muzeul de Artă R.S.R.).

Înălțarea Sfintei Cruci.
Icoană, Schitul Văleni, 1613. Azi la Mănăstirea Bistrița.

Sfinţii Trei Ierarhi.
Icoană de pe Valea Bistriţei, sec. XVII. (Muzeul de Artă R.S.R.).

BCU IAŞI

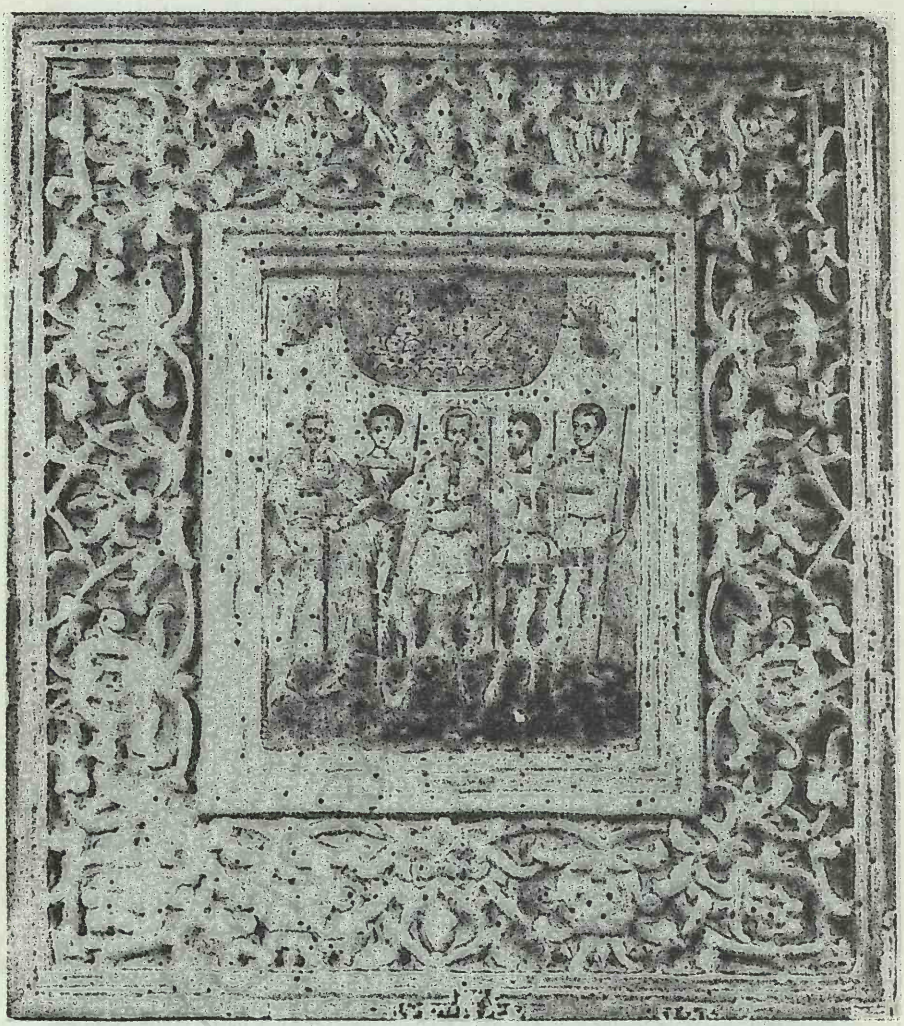

Sfinți militari; Sf. Treime.
Mănăstirea Sucevița, cca. 1600. (Muzeul de Artă R.S.R.).

BCU IASI

Maica Domnului cu Pruncul.
Icoană de la Mănăstirea Bistriţa, sec. XVII.

BCU IAŞI

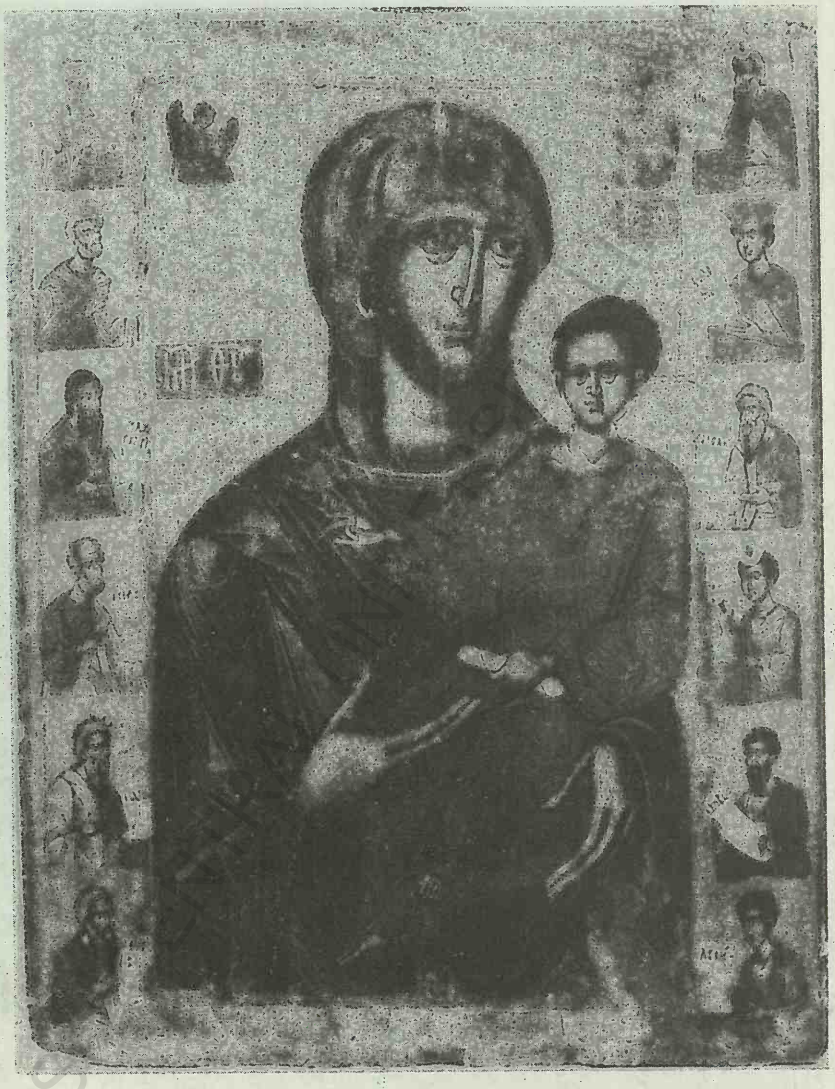

Maica Domnului tronînd cu pruncul pe brațe.
Icoană de la Mănăstirea Pîngărați, sec. XVII.

BCU IAȘI
G861
25
05966 DEP. LEGAL 1981

pt. icome pl. st.
v. p.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

EDITURA MITROPOLIEI